

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

На правах рукопису

Жулканич Неля Михайлівна

УДК 338.432.(477)

**АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ
(друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.)**

07.00.01 – історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

**Науковий консультант
доктор історичних наук, професор
Дробот Іван Іванович**

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1		
	ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1.	Історіографія проблеми.....	14
1.2.	Джерельна база дослідження історії аграрних перетворень.....	30
1.3.	Методологія та методи дослідження.....	41
РОЗДІЛ 2		
	АГРАРНЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ В ОБЛАСТЯХ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ у другій половині 60-х – 70- х рр. ХХ ст.	56
2.1.	Історичні передумови аграрних перетворень в середині 60-х рр. ХХ ст.	56
2.2.	Аграрно-економічні перетворення другої половини 60-х рр. і їх вплив на розвиток карпатського села.....	71
2.3.	Напрями аграрного господарювання в областях Українських Карпат у 70-х рр.....	84
2.4.	Зміцнення матеріально-технічної бази господарств та запровадження комплексної механізації виробництва.....	98
РОЗДІЛ 3		
	КАРПАТСЬКЕ СЕЛО У 1980 - 1990-х рр.	117
3.1.	Розвиток аграрних відносин за нових історичних умов.....	117
3.2.	Пошуки шляхів вирішення завдань продовольчого забезпечення населення.....	151
3.3.	Реалізація аграрної і земельної реформ в карпатському селі.....	170

РОЗДІЛ 4**АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст. 194**

- 4.1.** Еволюція аграрних відносин в умовах переходу до ринку..... 194
- 4.2.** Завдання розробки і реалізації новітньої державної аграрної політики..... 215
- 4.3.** Регіональні особливості реформування аграрної сфери на початку ХХІ ст. 234
- 4.4.** Досвід реалізації аграрних реформ в окремих країнах Центрально-Східної Європи та можливості його використання в Україні..... 244

РОЗДІЛ 5**РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ КАРПАТСЬКОГО СЕЛА.... 275**

- 5.1.** Основні засади формування соціально-виробничого укладу карпатського села 275
- 5.2.** Соціально-побутова сфера сільських територій Карпатського регіону..... 303
- 5.3.** Соціально-культурна сфера селянства областей Українських Карпат..... 320

ВИСНОВКИ..... 353

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ..... 361

ДОДАТКИ 437

ВСТУП

В умовах розбудови незалежної, демократичної Української держави, її утвердження в світі, важливим є вивчення і врахування історичного досвіду минулого розвитку та державотворення, з метою успішного вирішення соціально-економічних проблем сьогодення. Особливої уваги потребують питання розробки і формування аграрної політики держави, забезпечення перетворень в аграрній сфері в цілому й відродження українського села. Жодне суспільство, а особливо українське, не може рухатись уперед, не усвідомивши повністю, що ж власне з ним відбувалося в минулому. Через які жертви, «великі перетворення», трагедії прийшлося пройти нашим батькам, дідам та прадідам. Життєві реалії засвідчують, що лише таким чином ми можемо пізнати і оцінити глибину тієї прірви, з якої не так давно почали вибиратися. Відновлення історичної пам'яті народу, історична правда можливо є головним шляхом виходу із цієї кризової ситуації.

Аграрні відносини в Україні мали складну тривалу, а подеколи й трагічну історію. Вони впливали на долю значної частини населення. Значення сільського господарства у країні завжди було винятково великим. Воно забезпечувало $\frac{3}{4}$ виробництва товарів народного споживання, давало 15% валового суспільного продукту (1980 р.). В цій сфері була зайнята четверта частина працюючих у народному господарстві. Рівень розвитку сільського господарства безпосередньо або опосередковано впливав на стан промисловості, обороноздатності держави, матеріального добробуту її мешканців. З огляду на це, радянське керівництво здійснювало спроби сприяння піднесенню сільськогосподарського виробництва. Оскільки віддача капіталовкладень в сільське господарство була низькою, ці заходи мали незначний позитивний ефект.

Важливість дослідження історичних аспектів розвитку сільського господарства зумовлена нагальністю відродження вітчизняного аграрного виробництва. Вирішення проблеми дозволить визначити, з використанням досвіду нашого історичного минулого, конкретні кроки і заходи, які б сприяли відродженню галузі.

Сучасні зміни форм власності та господарювання в аграрній сфері України за своєю радикальністю та масштабами є прототипом соціально-економічних трансформацій, що мали місце в історії нашої країни в процесі здійснення аграрних перетворень XIX – на поч. XX сторіччя. Тому, здійснюючи нинішнє реформування вітчизняного сільськогосподарського виробництва, ми повинні враховувати ці уроки з історії відродження аграрної сфери.

Звернення до історичного досвіду минулого в нинішніх умовах формування нової аграрної політики й утвердження ринкових відносин в українській економіці набуває дедалі більшої актуальності й практичної значимості. Ретельне вивчення, аналіз й наукове узагальнення здобутків та прорахунків попередніх років, особливо щодо трансформації аграрних відносин, сприятиме розробці більш раціональної аграрної політики держави. Саме історичне дослідження здатне розкрити перспективи, форми, етапи та особливості еволюції аграрних відносин в українському селі, показати їх взаємозв'язок і взаємозалежність з характером аграрних реформ.

Тривалий час вивчення соціально-економічних проблем вітчизняної історії було витіснено на другий план дослідженнями політичних аспектів розвитку держави. Проте рано чи пізно вчені повинні були повернутися до розгляду традиційних проблем соціально-економічної історії, щоб вивчити їх заново, без нашарувань ідеологічних штампів.

Дослідження історії аграрного господарювання завжди мало важливе значення, оскільки культура й філософія українців формувалася під впливом землеробських традицій. В радянський період нашої історії проблеми сільського господарства Української РСР вивчалися виключно як складова частина народно-господарського комплексу Союзу, без достатнього урахування специфічних особливостей господарювання українського села. Нині вивчення еволюції аграрних відносин в Україні потребує нових підходів з урахуванням історичного розвитку окремих регіонів країни, ментальності населення, специфіки реформування сільських територій.

Найменше уваги, на нашу думку, було приділено вивченню аграрних відносин та аграрної історії областей Українських Карпат з другої половини ХХ ст., що було обумовлено відвертим ігноруванням проблем розвитку західного регіону.

Актуальність регіональних дослідження для України полягає у тому, що процес об'єднання українських земель завершився зовсім недавно, понад півстоліття тому. Український етнос впродовж тривалого часу зазнавав значних асиміляційних впливів - російських, австрійських, польських, угорських – перебуваючи у складі різних держав. Тому сучасні українські регіони значно відрізняються як господарською, соціальною структурою так і національними, етноконфесійними проблемами. Однак, історична регіоналістика в Україні ще не виділилася в окремий науковий напрям.

Окремі причини невирішеності аграрних проблем сьогодення сягають своїм корінням у недалеке минуле, що зумовлює необхідність вивчення та глибокого аналізу досвіду попередніх аграрних перетворень, які мали неабиякий вплив на розвиток аграрних відносин регіону в цілому та окремих його областей, тоді як спеціального, комплексного дослідження аграрних проблем цих областей зазначеного періоду в українській історіографії ще немає.

До основних факторів регіоналізації аграрної політики держави належать: своєрідність економіко-географічного розташування регіонів та природних умов ведення сільського господарства у різних регіонах країни, особливості розселення сільського населення і відмінності у рівні урбанізації території, відмінності у структурі господарства регіонів і рівнях їх соціально-економічного розвитку, наявність історичних і соціально-психологічних особливостей населення регіонів України. Що ж стосується Карпатського регіону, який включає Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську та Чернівецьку області, то він характеризується мало-земеллям, високою густотою населення, тяжінням селян до приватної власності. Крім природних та географічних спільних рис зазначені області Українських Карпат об'єднує також спільне історичне минуле.

Таким чином, наукова значущість проблеми та її недостатнє вивчення і зумовили вибір теми дослідження «Аграрні перетворення в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. XX – початок XXI ст.)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у відповідності до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та досліджуваної наукової проблеми кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні XX–XXI ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова 22 грудня 2005 р., протокол № 4.

Метою дисертаційного дослідження є аналіз трансформацій в аграрній сфері областей Українських Карпат у другій половині 60-х рр. XX – на початку XXI ст., з'ясування суті аграрної політики радянського керівництва щодо Української РСР, механізмів та наслідків її реалізації в республіці, а також аграрної політики незалежної України; динаміки соціальних змін у регіоні.

Для реалізації поставленої мети визначено такі **завдання**:

- вивчити сучасний стан наукової розробки досліджуваної проблеми;
- проаналізувати джерельну базу дослідження; ввести в науковий обіг нові архівні матеріали, що дозволить об'єктивно проаналізувати еволюцію аграрних відносин у регіоні;
- розкрити історичні передумови аграрних перетворень у середині XX ст.; проаналізувати напрями аграрного господарювання в областях Українських Карпат другої половини 60-х – 70-х рр. минулого століття;
- дослідити тенденції розвитку карпатського села у 1980-х роках; вивчити і узагальнити досвід розв'язання продовольчої проблеми в першій половині 1980-х рр., наслідки реалізації Продовольчої програми для республіки та держави;

- виявити закономірності й тенденції здійснення аграрної та земельної реформ за роки незалежності України, визначити особливості їх реалізації в Карпатському регіоні;
- узагальнити досвід європейських країн-сусідів регіону щодо здійснення аграрних перетворень в умовах ринкової економіки; вивчити можливості використання цього досвіду в Україні та Українських Карпатах;
- проаналізувати трансформаційні процеси в соціальній сфері карпатського села в досліджуваній період, причинно-наслідкові чинники та динаміку;
- сформулювати практичні рекомендації щодо вдосконалення аграрних відносин у регіоні з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду розвитку аграрної сфери.

Об'єктом дисертаційного дослідження є українське село, зокрема функціонування аграрної сфери областей Українських Карпат, соціальні аспекти і розвиток сільських територій регіону в другій половині 60-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.

Предметом дослідження є аграрні перетворення в областях Українських Карпат у другій половині 60-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.

Територіальні межі дослідження визначаються областями Українських Карпат (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Чернівецька області), які об'єднує спільне історичне минуле, природно-географічне положення та умови виробництва. Регіон розташований на крайньому заході України й межує з Молдовою, Польщею, Румунією, Словаччиною та Угорщиною. Його площа становить 9,4 % території України, тобто 56,6 тис. км², з населенням 6119,7 тис. осіб (13 % населення України), в тому числі сільського 3144,1 тис. осіб (20,8 % від загальної кількості населення регіону) (дані 2005 р.).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від другої половини 60 х рр. ХХ – до початку ХХІ ст. Нижня межа стала початком задекларованого березневим (1965 р.) пленумом ЦК КПРС нового етапу аграрної політики в державі. Проголошувався комплексний розвиток аграрного сектора економіки: посилення спеціалізації, концентрації, інтеграції агропромислового виробництва; впровадження економічних механізмів господарювання; реорганізація органів управління

АПК – зокрема створення Держагропрому СРСР та його підрозділів на місцях; здійснення низки заходів соціального характеру.

Верхня межа даного дослідження обумовлена прагненням автора дослідити перебіг аграрних перетворень у регіоні в пострадянський період, розглянути заходи щодо зміни структури та утвердження нових форм господарювання в агропромисловому комплексі, здійснити в історичному зрізі порівняльний аналіз трансформації аграрних відносин у різні періоди аграрної історії держави.

У другій половині 1990 - х рр. в Україні було прийнято значну кількість національних програм і проектів щодо розвитку аграрної сфери, термін виконання яких завершувався 2005 р. Зокрема, це Національна програма розвитку сільсько-господарського виробництва України на період 1996–2005 рр., Національна програма відродження села на 1995–2005 рр., Програма інформатизації агропромислового комплексу, Національна програма розвитку агропромислового виробництва і соціального відродження села на 1999–2010 рр. Тому, на нашу думку, доцільно було проаналізувати їх реалізацію та вплив на подальший розвиток аграрної сфери села.

У процесі роботи було використано **комплекс методів дослідження**: загальнонаукові (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, моделювання, порівняння, системний метод, метод прогнозування та ін.) та історичні методи (порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-ситуаційний та стадіально-регіональний).

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що:

– *Вперше* з позицій історизму та наукової об'єктивності в регіональному зрізі, на фоні загальнонаціональних тенденцій:

- комплексно проаналізовано основні аспекти розвитку аграрної сфери в областях Українських Карпат у другій половині 60-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.;
- введено в науковий обіг нові неопубліковані архівні джерела;

- на основі архівних матеріалів, аналізу історіографії проблеми досліджено структуру сільськогосподарського виробництва, особливості реформування аграрного сектора карпатського села, функціонування соціально-побутової та соціально-культурної сфери сільських територій регіону.

– *Доповнено й поглиблено* аналіз причинно-наслідкових зв'язків у здійсненні аграрних реформ у радянський період та процесу реформування і утвердження нових форм власності й господарювання в аграрній сфері карпатських областей незалежної України, а саме:

- *розкрито* в історичному плані сутність трансформаційних процесів та динаміку змін у характері виробничих відносин в агропромисловому комплексі, утвердження нових організаційно-виробничих структур у сільському господарстві на сучасному етапі;
- *узагальнено* досвід реформування аграрної сфери і земельних відносин у постсоціалістичних країнах – Угорщині, Польщі, Словаччині, Румунії – та вивчено можливості його адаптивного використання;
- *обґрунтовано* соціальну спрямованість перетворень в аграрній сфері як основний критерій результативності аграрної політики.

– *Подальший розвиток отримало:*

- висвітлення регіональних особливостей аграрного господарювання в областях Карпатського регіону кінця ХХ – початку ХХІ ст.;
- визначення шляхів практичної реалізації теорії аграрних перетворень та соціальної спрямованості новітньої аграрної політики країни як основного критерію перспективного розвитку сільських територій.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дисертаційного дослідження, теоретичні узагальнення, практичні висновки щодо передумов та реалізації аграрних перетворень, формування соціально-виробничого укладу карпатського села можуть бути основою подальшої поглибленої наукової розробки проблем аграрної історії. Основні положення та висновки дисертаційної роботи можуть бути корисними для управлінських структур та органів місцевого самоврядування при визначенні ними шляхів удосконалення державної політики

щодо розвитку сільських територій та переорієнтації її на підпорядкування інтересам селян; результати дослідження можуть бути використані в навчальному процесі у вищій школі, для підготовки узагальнюючих праць з історії українського селянства.

Особистий внесок здобувача у спільних публікаціях полягає в дослідженні аграрних перетворень в областях Українських Карпат у другій половині 60-х рр. XX ст. – початку XXI ст. У колективній монографії «Сільське господарство України – від минулого до сьогодення» здобувачем здійснено ретроспективний аналіз розвитку аграрної сфери Закарпаття (С.74–105). В колективній монографії «Транскордонне співробітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід» автором досліджено історію розвитку транскордонного співробітництва аграрних підприємств Закарпаття (С.105–139) та напрямки активізації транскордонного співробітництва з прикордонними регіонами сусідніх країн (С.280–291). У брошурі «Соціальний розвиток карпатського села (1965–1990-ті рр.)» (співавтор Дробот І.І.) авторським є архівне забезпечення дослідження соціальних проблем карпатського села та аналіз засад формування виробничо-соціального укладу і розвитку сільських територій регіону в 1965–1990 рр.). У співавторстві надруковано чотири праці: у статті «Розвиток аграрних відносин в Угорщині (1965–1990 рр.)» (співавтор Лендел М.А.) авторським є дослідження історичних аспектів аграрних перетворень в Угорщині в 1960–1990 рр. У статті «Особливості аграрного господарювання в Карпатському регіоні (1990–2003 рр.)» (співавтори Лендел М.А., Газуда М.В.) авторським є обґрунтування напрямів господарювання різноукладних аграрних підприємств регіону. В статті «Досвід реалізації аграрних реформ в окремих країнах ЦСЄ та можливості його використання в Україні» (співавтор Дробот І.І.) авторським є дослідження результатів аграрних реформ в Угорщині та Польщі й можливостей використання зарубіжного досвіду в Україні. В статті «Перспективи інтеграції аграрного сектора України до Спільної аграрної політики ЄС: проблеми і перспективи» (співавтор Лендел М.А.) авторським є дослідження проблемних аспектів формування нової аграрної політики України в контексті принципів Спільної аграрної політики ЄС.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження апробовано на Міжнародному науковому семінарі «Кайндлівські читання» (Чернівці, 2006, 2007, 2008 рр.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сталий розвиток Карпат: сучасний стан та стратегія дій» (Львів, 2006 р.), VI Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Чернівці, 2007 р.), VII Міжнародному симпозиумі з проблем аграрної історії (Черкаси, 2008 р.), Міжнародній науковій конференції «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології Північного Причорномор'я» (Одеса, 2009 р.), XIX Міжнародній конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 2009 р.), VII Буковинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (1869–1940 рр.) (Чернівці, 2009 р.), Міжнародній конференції «Румунсько–українські відносини: історія, сучасність» (Румунія, м. Сату-Маре, 2009 р.), Науковому семінарі «Проблеми дослідження стародавньої та сучасної історії Верхнього Потисся» (Ужгород, 2006 р.), Третіх Курасівських читаннях «Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії» (Київ, 2007 р.), III науковій конференції молодих учених «Проблеми підвищення господарювання на макро- і мезоекономічному рівнях» (Одеса, 2008 р.), звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу НПУ імені М.П.Драгоманова і Ужгородського національного університету та отримали схвалення на засіданні кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки НПУ імені М.П.Драгоманова.

Матеріали дисертації використані при підготовці третього тому колективної монографії «Сільське господарство України – від минулого до сьогодення», присвяченої 75-річчю Української Академії Аграрних Наук (Київ, 2006 р.), та колективної монографії «Транскордонне співробітництво в умовах розширення Європейського Союзу на Схід» (Ужгород, 2006 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження знайшли відображення в індивідуальній монографії (23,72 друк.арк.), у двох колективних монографіях та брошурі (авторські – 5,0 друк.арк.), у 26 наукових статтях,

опублікованих у виданнях, затверджених ВАК України (22 одноосібні), загальним обсягом 23,2 друк.арк. (з яких 21,8 – авторські), в 14 матеріалах конференцій.

Структура роботи обумовлена метою і завданнями дослідження. Дисертація побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, п'яти розділів (17 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Повний обсяг дисертації 451 сторінок, з них 360 основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 929 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОДОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проблеми розвитку українського села завжди були серед пріоритетної проблематики українських істориків як радянської доби, так і періоду незалежної Української держави. У радянську добу в аграрному секторі країни постійно здійснювалися соціально-економічні експерименти, які не несли позитивного соціального навантаження і, як правило, ще більше ускладнювали становище селян. Починаючи з насильницької колективізації, укрупнення господарств, економічної реформи 1965 р., спроби реформування села в період «перебудови», і сьогодні українське село залишається ареною безперервних експериментів. Зокрема, це стосується здійснення земельної реформи. Невирішеність земельного питання стало причиною остаточного занепаду сільського господарства і перетворення України з експортера сільськогосподарської продукції у її покупця. У колективній праці «Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин на Україні у другій половині ХХ століття» зазначено, що з аграрної історії «у 1955–1998 рр. захистили 50 докторських і 318 кандидатських дисертацій, опублікували 114 колективних і індивідуальних монографій» [706, с.12]. Безперечно, незважаючи на значну ідеологічну заангажованість, більша частина доробку вчених заслуговує на увагу. Грунтовний аналіз наукових праць з аграрної історії України здійснено також авторами «Історіографії розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття» [706]. Проте в цій праці не знайшли відображення проблеми регіональної аграрної історії.

Накопичення великого дослідницького матеріалу вимагало класифікації праць за хронологічним принципом. В одній групі можна об'єднати праці, які написані в другій половині 60-х у 70-х роках. Це передусім ті, що аналізують розвиток аграрної сфери після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС [603]. Наступну групу складають праці, які датовані 80-ми- першою половиною 90-х років. У них

йдеться про спроби реалізації Продовольчої програми СРСР [670,818,844,861]. Окрему групу становлять дослідження, присвячені змінам в аграрній сфері незалежної України [689,850, 708,709,780].

До проголошення Україною незалежності й у перші роки незалежності вчені-історики продовжували досліджувати питання розвитку вітчизняного аграрного сектора через призму рішень Комуністичної партії, окремих пленумів ЦК КПРС та ЦК компартії України. Визначальними для функціонування аграрної сфери в досліджуваній період були два пленуми ЦК КПРС – березневий 1965 р. та травневий 1982 р. Як слушно зауважує дослідник В.П. Михайлюк [750], самостійної аграрної політики Компартії України, «як і політики в інших сферах економіки, не існувало» [750,с.57]. Аграрні відносини в Україні були складовою частиною загальносоюзної політики на селі. Постанови та рішення з'їздів і пленумів ЦК КПРС сприймалися як директиви і дублювалися ЦК КП України та партійними органами на місцях. В них йшлося про неухильне виконання партійними організаціями і управлінськими структурами республіки завдань центру щодо нарощування виробництва сільськогосподарської продукції і забезпечення безперебійного її постачання у союзний фонд. У процесі дослідження проблем аграрного виробництва вчені використовували фактологічний матеріал, що містився у документах КПРС, який не завжди був достовірним. Статистичні дані розвитку сільського господарства країни часто базувалися на приписках.

Сучасні дослідники слушно вважають хибною практику висвітлення аграрної політики досліджуваного періоду через аналіз виконання рішень пленумів та з'їздів партії, проте й цілковите ігнорування їх було б значною помилкою. За умов існування тоталітарної системи, однопартійності, де влада належала партійній еліті в центрі і на місцях, саме рішення з'їздів та пленумів найбільш яскраво ілюструють тодішню аграрну політику в державі. Тому за умов критичного осмислення ці матеріали можуть слугувати важливим джерелом інформації.

Кожний дослідник радянського періоду вважав за необхідне торкнутися в науковій роботі, на його переконання, «надзвичайно актуального» питання – висвітлення досягнень у створенні безкласового суспільства, зближенні міста і села,

колгоспного селянства та робітничого класу, збільшенні кількості колгоспних спеціалістів, яких більшість вчених відносила до окремої соціальної групи [765].

Починаючи із середини 60-х років, у працях істориків спостерігаються обережні спроби звернути увагу і на недоліки у розвитку сільського господарства. На тлі безперервного висвітлення успіхів та "крутого підйому" аграрного виробництва, після березневого 1965 р. пленуму ЦК КПРС йдеться і про недостатнє забезпечення колгоспів та радгоспів технікою і мінеральними добривами, про неспроможність сільського господарства забезпечувати зростаючі продовольчі потреби населення, недостатні темпи житлового будівництва тощо [664,840]. Однак, критичні зауваження в жодному разі не торкалися основ аграрних проблем на селі. Головним об'єктом дослідження залишалися кількісні показники розвитку сільського господарства, технічне оснащення господарств, соціально-економічний фактор розвитку. Селянин же, як головна особа-господарник, людський фактор, зацікавленість колгоспника у результатах своєї праці, поглиблення демографічної кризи на селі залишалися поза увагою досліджень.

Праці, написані в радянський період, розкривали окремі аспекти досліджуваної тематики. Науковці [752,782] у своїх працях возвеличували роботу низових партійних організацій та «керівну роль» Комуністичної партії у технічному забезпеченні та організаційно-господарському зміцненні колгоспів та радгоспів, у керівництві культурним будівництвом на селі. Технічному переозброєнню сільського господарства УРСР за період 1960-1970 рр., зростанню забезпеченості колгоспів та радгоспів технічними засобами праці, зниженню затрат праці на виробництво сільськогосподарської продукції присвячені праці Л.С.Багмута та Г.С.Фтомова [611,855], С.М.Тимченко [855], Л.Я.Флорентьева [872], І.Іванова, Л.Кобзева [697] та ін. В них розкрито основні напрями механізації сільськогосподарського виробництва, зрушення у зростанні рівня механізації в рослинництві та тваринництві. Позитивні зміни, що відбулися в соціальній сфері села і були підтвердженням правильності аграрної політики, а також "турботи" партії про добробут селян, висвітлювали у своїх працях Н.Я.Горбач, Л.О.Шепотько [661,880], І.С.Лобода [737,738], В.С.Петренко [790] та ін. В цілому праці згаданого періоду

щодо аграрної політики Комуністичної партії відзначалися виключним позитивізмом.

Невдалі неодноразові спроби вирішення питання продовольчої безпеки країни в Радянському Союзі призвели зрештою в кінці 70-х рр. до продовольчої кризи. На початку 80-х рр. для її вирішення була розроблена чергова, цього разу широкомасштабна, Продовольча програма. Втілення програми в життя покликане було надійно забезпечити країну продовольством та сільськогосподарською сировиною. Цей документ розцінювався КПРС як новий етап у подальшому вдосконаленні аграрної політики в умовах розвинутого соціалізму, спричинив чергову ейфорію серед партійного керівництва.

Саме в цьому контексті витримані практично всі публікації, що стосувалися прийняття та спроб втілення у життя Продовольчої програми (1982 р.). До них слід віднести праці О.Ю.Гаврилюка [641], М.І.Качмар [710], М.М.Руженського [818], Г.І.Сургая [849], В.Тихонова [856], О.П.Тюриної [861]. Автори звично розглянули основні напрями реалізації Продовольчої програми країни, шляхи удосконалення організаційної структури, зміцнення матеріально-технічної бази агропромислового комплексу. Побічно висвітлювалися і питання соціального переоблаштування села.

Новий погляд на проблему викладено в статті Н.П.Барановської «Чи могла бути реалізована Продовольча програма в СРСР (роздуми історика)» [618]. В ній автор здійснила спробу визначити причини неефективності функціонування агропромислового комплексу та проаналізувати невдалі спроби реалізації Продовольчої програми.

Напрями наукових досліджень щодо аграрних проблем координувалися партійними органами і прив'язувалися до союзної тематики, при цьому виключався головний об'єкт дослідження – історія України [831,с.99]. У цьому зв'язку західноукраїнські землі були у кращому становищі хоча б тому, що до вивчення їхньої історії зверталися із завидною періодичністю – кожне десятиліття возз'єднання їх з радянською Україною. В цих працях обґрунтовувалася історична закономірність возз'єднання. Вони створювалися, здебільшого, з метою ідеологічного забезпечення функціонування радянської соціалістичної системи,

утвердження колгоспно-радгоспного ладу на селі. В них майже завжди аналізувалися лише позитивні тенденції.

З 1990-х рр. з'являються праці, які з позицій нових історичних підходів і трактувань розглядали питання розвитку аграрної сфери України. До них належать праці Г.І.Сургая, О.О.Мороз, С.М.Живори, Л.Ю.Беренштейна [850,754,813,683,867]. В них аналізуються історичні передумови формування нових виробничих відносин в українському селі. Зокрема, в монографії О.О.Мороз «Аграрні реформи в Україні: теорія, еволюція парадигми» [754] досліджено ретроспективу аграрних реформ в Україні за останні століття, проведено аналіз історичних передумов та соціально-економічної ефективності здійснених аграрних реформ. Автор вважає, що періодичні спроби радянського керівництва реформувати сільське господарство носили «вимушений характер через постійно прогресуюче зменшення віддачі капітало-вкладень в аграрне виробництво і посилення негативних економічних тенденцій в аграрній економіці» [754,с.79] та мали тимчасовий позитивний ефект. У роботі також визначені основні соціально-економічні фактори реформування аграрної сфери незалежної України. У праці С.М.Живори «Періодизація історії аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття» [683] крім періодизації історії аграрних відносин в Україні проаналізовані законодавчі акти, що стосувалися розвитку сільського господарства та форм власності на землю в досліджуваний період. Останньому питанню автор приділяє найбільшу увагу, оскільки обґрунтовує залежність аграрних відносин від форми власності на землю.

Особливості аграрної політики України в 90-х рр. ХХ ст. визначено у монографічному дослідженні В.М.Литвина «Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і роки ХХ ст.)». Автор стверджує, що в Україні реалізована «справді демократична, соціально орієнтована земельна реформа» [736,с.168] й закладено основи розвитку позитивних економічних тенденцій, створено передумови для подальшого економічного зростання. Проте, прийняття низки Законів та Указів Президента стосовно розвитку сільського господарства, які також аналізуються автором, ще не гарантують прискорення аграрного виробництва. В праці окреслено шляхи і подано пропозиції з подолання кризи в АПК, однак упродовж

семи років, що минули з часу видання монографії, переважна їхня частина не знайшла реального застосування.

Проблеми правового забезпечення реалізації земельної реформи розглянуто також у статті Д.І.Гнатковича «Проблеми правового забезпечення реалізації земельної реформи» [598]. Автор висвітлює практичне застосування прийнятих законодавчих актів, недоліки чинного законодавства, вказує на причини, які гальмують хід аграрної реформи в Карпатському регіоні.

Неодноразово предметом дослідження вітчизняних науковців ставали проблеми функціонування соціально-побутової сфери українського села. В радянську добу сільське господарство фінансувалося за залишковим принципом. Так само фінансувалась і соціальна сфера села. Її функціонування та розвиток підтримували, в основному, суб'єкти господарювання агропромислового комплексу. Однак, слабкий фінансовий стан колгоспів та радгоспів призводив до того, що на селі в першу чергу будували об'єкти виробничого призначення, на соціально-культурну сферу коштів не вистачало. Становище соціальної сфери не покращилось ні з початком в країні Горбачовської «перебудови», ні з проголошенням незалежності України. Серед праць, що відзначаються більш виваженим і критичним підходом до висвітлення зазначених проблем, слід назвати роботи Л.В.Ковпак [714,715], Г.Г.Кривчика [728], І.В.Рибака [813], Л.О.Шепотько [881], дисертаційні дослідження Н.Б.Гончарук, О.А.Кузнєцова [910], Н.М.Кисіль [912], К.І.Левчук [915], А.М.Середі [918] та ін. Низка важливих аспектів проблеми, етнополітичного, економічного та соціального розвитку українського села, досліджувалася у докторських дисертаціях - М.М.Вівчарика, О.П.Григоренка [909], Г.Г.Кривчика [913], В.П.Михайлюка [916], С.С.Падалки [917], С.М.Тимченка [909]. У своїх дослідженнях вони побіжно торкаються і питання формування соціального укладу карпатського села. Детальніше питання соціального розвитку сільських територій областей Українських Карпат розглянуто дослідниками П.С.Березівським [620], О.Ю.Гаврилюком [643], А.А.Гарагашбян, П.В.Паращук [648], Л.А.Грищуком [665], К.В.Прокопишак [806,807] та ін.

На нашу думку, результати найзмістовніших історико–економічних, теоретичних і науково–практичних досліджень в галузі сільського господарства, вивчення проблем, які стосуються аграрної історії держави, присутні і в науковому доробку економістів–аграрників. У своїх працях вони часто висвітлюють розвиток сільського господарства з позицій історизму. Наукові праці О.А.Богущького, П.І.Гайдуцького, М.Я.Дем'яненка, І.І.Лукінова, М.К.Орлатого, П.Т.Саблука, К.В.Прокопишак, В.В. Юрчишина та ін. [604,605,607-609,739,774] містять цінний фактичний, аналітичний, статистичний матеріал та прогнози і пропозиції щодо розвитку аграрного сектора. В них також досліджуються питання аграрної політики держави, зміни форм власності, функціонування селянських господарств в умовах формування ринкової економіки, перспективи розвитку фінансово–кредитного механізму в ринкових умовах, удосконалення управління агропромисловим комплексом, соціального відродження українського села.

В радянський період нашої історії проблеми сільського господарства Української РСР вивчалися виключно як складова частина народногосподарського комплексу Союзу, без достатнього урахування специфічних регіональних особливостей господарювання українського села. Нині вивчення еволюції аграрних відносин в Україні потребує нових підходів з урахуванням історичного розвитку окремих регіонів країни, ментальності населення, специфіки реформування сільських територій.

Питання розвитку аграрних відносин в областях Українських Карпат вже привертало увагу дослідників. Є ряд праць, які стисло аналізують розвиток сільського господарства в цілому та окремих його галузей. Проте вони здебільшого стосувалися періоду колективізації, становлення колгоспно-радгоспного способу господарювання, тобто 40-50 рр. ХХ ст. Аграрні відносини другої половини ХХ ст. в територіальному зрізі, у регіонах висвітлені недостатньо.

Розвиток аграрної сфери західноукраїнського села побіжно висвітлено в узагальнюючих працях з історії України [689,777,780,919,855], в яких автори лише опосередковано торкалися окремих аспектів аграрних відносин на селі.

Зокрема, у підручнику П.П.Панченка та В.А.Шмарчук "Аграрна історія України" [780] про західні землі йдеться лише у розділах, присвячених дорадянському періоду української історії та колективізації сільського господарства (Р.V,VI,VIII,X). Характеризуючи подальший розвиток аграрної сфери України, автори лише кілька разів "для прикладу" згадують західні області [780,с.266,270, 290].

У «Новітній аграрній історії України» [689] розвиток аграрної сфери західноукраїнського села стисло розглянуто лише у міжвоєнний період (Р.IV) та в роки проведення суцільної колективізації (Р.VI). У процесі подальшого висвітлення аграрної історії України західний регіон не виокремлюється.

Аналізуючи праці, присвячені аграрній історії західних земель України, приходимо до висновку, що вона вивчалася спорадично. Про Західну Україну згадували, здебільшого, в чергову річницю возз'єднання західних земель з радянською Україною, й переважно для того, щоб ще раз наголосити на перевагах, які приніс західним землям радянський лад. Переваги, без сумніву, були, але не завжди таким райдужним було життя селян, як змальовували його радянські історики.

Отже, аграрні перетворення у західних областях України якщо і вивчалися дослідниками, то лише в контексті, без урахування особливостей соціально-економічного розвитку територій. Їх об'єднували в історичних дослідженнях через близькість географічного розташування та через те, що практично разом були приєднані до радянської України у 1939 р. (Північна Буковина у 1940 р., Закарпаття у 1945 р.). Проте області Українських Карпат вирізняються серед західних областей України зональною специфікою, відмінністю природно-кліматичних умов, особливостями здійснення аграрних перетворень.

На сьогодні не існує фундаментальних історичних праць, які висвітлювали б еволюцію аграрних відносин на західних землях в цілому та областей Українських Карпат зокрема. Заслужують на увагу монографії С.М. Тимченка [919,855]. Автор чи не вперше порушує питання необхідності врахування у процесі вивчення аграрних відносин: регіональних особливостей окремих областей, зумовлених

історичними, економічними, соціальними і демографічними відмінностями; спеціалізації, що склалася історично, відповідно до природно–кліматичних умов; історичних традицій аграрного господарювання.

Зокрема, у монографії «Етнонаціональні процеси в українському селі (60-80 рр. ХХ ст.)» С.М.Тимченко в історичному аспекті висвітлив особливості аграрного господарювання в етнічному зрізі: угорців Закарпаття, поляків Львівщини та молдаван – жителів Чернівецької області [919]. Автор детально зупинився на проблемах розвитку форм та методів господарювання, структурі сільськогосподарського виробництва, організації зберігання та переробки виробленої продукції.

Розглядає згадану проблематику в своїй праці й М.М.Вівчарик. У монографії "Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х років)" автор досліджує міжнаціональні процеси українського села саме в зазначений період, оскільки переконаний, що "однією з причин нестабільності нашого суспільства слід вважати національну політику минулих років, яка мала псевдо–інтернаціональний, національно–нігілістичний характер" [636]. Це твердження науковця цілком стосується й областей Українських Карпат, так само як і антиселянський характер аграрної політики, яка жорстко регламентувала життя селянина, витравлювала з душі хлібороба почуття господаря. Як результат, щороку з карти республіки зникало 100 сіл [636,с.7].

Не можна не згадати книгу дослідника С.П.Павлюка, в якій йдеться про історичні традиції аграрного господарювання в Україні, зокрема в Карпатському регіоні. Вчений висвітлює питання традиційних систем рільництва в Україні, історичні форми землеволодіння та землекористування, засоби підтримання родючості та традиційні способи обробітку ґрунту. На переконання автора, традиційне хліборобство у своїй основі включає знаряддя праці, технологічний процес і обрядово–ритуальні дії [777,с.4]. Дотримуючись принципу історизму, дослідник розкриває і обґрунтовує сутність технологічних процесів в аграрному виробництві з виділенням регіональних особливостей вирощування сільськогосподарських культур в Україні. В першому розділі автор здійснює етнографічне

дослідження розвитку хліборобської культури на різних історичних етапах з урахуванням форм власності на землю. Зокрема, подано характеристику ситуації у Східній Галичині та на Закарпатті, в гірській частині Карпат [777,с.19,23,26]. У другому розділі йдеться про процес формування основ традиційної агротехніки та форм підтримання родючості ґрунту [777,с.97,106]; в третьому – висвітлено генезис технологічних традицій обробітку ґрунту в Карпатах, зокрема на Закарпатті [777,с.182,196]. На переконання автора, саме різноманітні ландшафтно-кліматичні умови України зумовили виникнення ряду господарсько-культурних хліборобських типів різних варіантів: степове, лісостепове, гірське землеробство, при переважанні скотарсько-хліборобських чи просто скотарських типів (на Гуцульщині). С.П.Павлюк вважає, що народна аграрна культура є органічним поєднанням технологічних навиків і духовних форм культури. Саме в такому аспекті вона виступає етнічним явищем традиційної культури народу [777, с.212,217].

Значний внесок у вивчення історичних перетворень в західноукраїнському селі зробили вчені Львівського державного університету імені Івана Франка. У 1970 р. вони видали збірник праць "У боротьбі за світлі ідеали комунізму", присвячений 30-річчю "незабутньої золоті осені 1939 р., коли західноукраїнські землі стали складовою частиною Української радянської соціалістичної держави" [863,с.3]. В працях відображено становище населення Західної України в період 1917-1939 рр., "соціалістичні звершення у возз'єднаних західних областях УРСР", зокрема і у сільському господарстві. Незважаючи на ідеологічні нашарування, збірник містить значний фактичний матеріал з досліджуваної проблеми, в історичному аспекті розкриває життя тогочасного села.

До 40-ої річниці возз'єднання західноукраїнських земель видано цілий цикл колективних праць – «В сім'ї вольній, новій»; «40 років дорогою соціалізму»; «Під зорею радянською» [699,793,897], в яких на фактичному матеріалі прослідковано розвиток економіки та культури західних областей Української РСР. Колектив істориків Львівського університету присвятив 40-річчю возз'єднання 15-й випуск університетського вісника, в якому зібрано статті, які висвітлювали події возз'єднання Західної України з УРСР, розвиток народного господарства, освіти,

науки та культури [625].

Монографія авторського колективу «Соціальні перетворення в Радянському селі (на прикладі західних областей Української РСР» [842] висвітлює становище селянства західних земель до возз'єднання їх з Українською РСР, соціально-економічний розвиток західноукраїнського села радянського періоду (до 1976 р.), матеріально-побутові умови колгоспного селянства.

Серед окремих монографій, написаних у радянський період і присвячених західноукраїнському селу, слід назвати колективну працю «За щастя оновленої землі», також присвячену 40-річчю возз'єднання Західної України з радянською Україною. В ній, за визначенням самих авторів, розкрито «докорінні соціально – економічні перетворення, що відбулися в житті сільських трудівників західних областей у період соціалістичного та комуністичного будівництва» [687]. Не зважаючи на перенасиченість ідеологічними штампами, на зразок «керівної ролі Комуністичної партії» в успішному розвитку сільського господарства країни та участі партійних організацій на місцях у піднесенні сільськогосподарського виробництва й т. п., праця має значну наукову цінність. Вперше на основі значної кількості архівних джерел та статистичних матеріалів було прослідковано розвиток сільського господарства західних областей республіки за сорокарічний період. Відповідно до вимог часу дослідники характеризували колективізацію як добровільний процес усупільнення селянських земель–наділів та як єдино можливий шлях розвитку сільського господарства [687,с.87]. Автори були переконані, що «правильне вирішення селянського питання (тобто запровадження колгоспного ладу)...веде до подолання класових відмінностей у радянському суспільстві», а також «...прискорює процес переходу країни до комунізму» [687,с.207]). Проте реалії життя засвідчили хибність цих переконань. Варто зауважити, що руйнівні наслідки компартійного господарювання на селі не можна було не помітити наприкінці 70-х років (1979 р. – рік виходу монографії), однак автори навіть не спробували бодай згадати, не те що аналізувати, недоліки і промахи аграрних перетворень в західних областях республіки.

Зміни, що відбулися в культурі та побуті населення західних областей УРСР за роки радянської влади, проаналізовано у колективній монографії «Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939-1989)» [842]. У книзі, у відповідності з тодішніми радянськими штампами, відтворено сімейний та громадський побут селян, свята і обряди, розвиток самодіяльного художнього мистецтва, розвиток народної освіти та здійснення «культурної революції в західних областях» республіки [842,с.94]. 50-річчю воз'єднання присвячена також праця С.У.Забілик «Мрія, що стала дійсністю» [688], в якій дуже заідеологізовано подано розвиток західних областей України в цілому та сільського господарства зокрема.

В окремих статтях на конкретному фактичному матеріалі аналізувалися зміни в кількісному та освітньому рівні підготовки кадрів сільськогосподарської інтелігенції західних областей республіки [610,651,698,841]. Окремі аспекти соціальних та культурно–освітніх процесів висвітлювалися у мажорних публікаціях партійно–радянських функціонерів [700].

Безумовно, вищезазначені праці були написані на основі ідеологічних переконань, які домінували в суспільстві завдяки партійно–номенклатурному тиску, містили значну кількість хибних, ідеологічно перевантажених положень. Їх зміст позначений намаганнями авторів прикрасити реальний стан справ у сільському господарстві та обґрунтувати правильність аграрної політики Комуністичної партії і переваги радянського будівництва. Проте в них містилася значна інформація і на фактичному матеріалі прослідковувався розвиток аграрних відносин в тогочасному українському селі. За умов критичного осмислення ці праці дають можливість сучасним дослідникам об'єктивніше відтворити суперечливий, а інколи і драматичний етап історії селянства Українських Карпат другої половини ХХ століття.

Варто, на нашу думку, згадати окремі праці вчених–економістів, в яких з позицій історизму проаналізовані регіональні особливості господарювання в аграрній сфері областей Українських Карпат. Серед них колективні праці «Наукові основи аграрного виробництва в зоні Полісся і західному регіоні України» [763] та «Сільський сектор України на рубежі тисячоліть» [839]. У першій праці охарактеризовані природно–кліматичні, економічні та соціальні умови ведення аграрного

виробництва в зоні Полісся та західному регіоні України, а також науково обґрунтовані напрямки господарювання та шляхи підвищення темпів розвитку сільського господарства з використанням сучасних досягнень науки і технологій. У другому томі колективної праці «Сільський сектор України на рубежі тисячоліть», виданій Інститутом економіки НАН України, детально проаналізовані зональні та регіональні особливості окремих економічних районів України, зокрема і областей Українських Карпат. Автори частково висвітлили регіональні особливості функціонування аграрного сектора, відтворення і використання головних складових його потенціалу – земельних та трудових ресурсів.

Вплив природно–географічних, історико–національних та соціально–психологічних факторів на розвиток соціальної інфраструктури Карпатського регіону, а також її територіальну організацію досліджено у колективній праці «Соціальна інфраструктура Карпатського регіону: пошуки перспектив розвитку» [682]. У цій праці проаналізовано галузеву специфіку та регіональні особливості функціонування об'єктів соціальної інфраструктури, в тому числі на селі.

Реформування аграрного виробництва, трансформаційні процеси селянського укладу в областях Українських Карпат, проблеми соціально–економічного розвитку сільських територій в роки становлення державності України стали предметом висвітлення науковцями регіону в ряді монографічних видань переважно економічного спрямування. Проте слід віддати належне авторам, які розглядають економічні перетворення на селі з урахуванням історичних передумов, що склалися в контексті державотворчих процесів Української держави.

Зокрема, заслуговують на увагу праці К.В.Прокопишак [806,807], в яких авторка розглядає стан та проблеми розвитку аграрної сфери Карпатського регіону, розкриває проблеми, пов'язані з відродженням сільських територій. У монографії «Стан та перспективи розвитку сільського господарства в Карпатському регіоні» обґрунтовано регіональні особливості соціальної інфраструктури сіл, подано короткий аналіз сільськогосподарського виробництва [806,с.125-138], демографічні процеси та проблеми зайнятості сільського населення, названо перспективи розвитку соціальної інфраструктури. У 2005 р. побачила світ монографія

О.А.Біттера «Рівень життя сільського населення: проблеми і перспективи», в якій йдеться про проблеми і перспективи підвищення життєвого рівня сільського населення. Автор, спираючись на методологічні засади дослідження рівня життя селян, аналізує методи, напрями та ефективність механізмів державного регулювання проблеми. Окремий підрозділ монографії присвячено розгляду формування рівня життя населення гірської зони Карпат. Обґрунтовуючи актуальність досліджень на регіональному рівні, О.А.Біттер зазначає, що вони дозволяють «чіткіше побачити тісний взаємозв'язок між рівнем життя селян і загальноекономічною ситуацією, розселенням, демографічними процесами, розвитком сільськогосподарського виробництва та його ефективністю» [623,с.114]. Звертаючись до трактування філософських категорій одиничного і загального, приходимо до твердження, що, аналізуючи стан окремого села, можна зробити висновок про загальний стан суспільства. Зміни, які відбуваються у всіх сферах суспільства, знаходять тут, за висловом автора, своє «концентроване вираження».

Наприкінці 1999 року монографію «Аграрні реформи на Закарпатті: уроки минулого і сучасність» [731] опублікував М.А.Лендел. Згадана праця присвячена дослідженню проблемних питань реформування аграрних відносин в закарпатському селі впродовж радянського та пострадянського періодів. У книзі в історико-економічному аспекті висвітлено етапи аграрних реформ в регіоні, їхні соціально-економічні наслідки для селянства. Особливості структурної перебудови аграрної сфери області органічно пов'язані з формуванням приватного сектора в сільському господарстві, з урахуванням економічних і соціальних інтересів селян та функціонуючих різноукладних аграрних формувань в умовах трансформації власності. Перевагою цієї праці є те, що в ній в окремому розділі розкрито еволюцію аграрних відносин в країнах Центральної та Південно-Східної Європи, узагальнено практичний досвід реформування сільського господарства ряду країн, обґрунтовано проблеми його трансформації на теренах України.

У монографії С.М.Онисько «Ефективність АПК в умовах перехідної економіки» [768] здійснено аналіз тенденцій розвитку аграрного виробництва в Карпатському регіоні, зокрема його соціальну ефективність. Поряд з розкриттям

проблем розвитку селянських (фермерських) господарств авторка акцентує увагу на поглибленні земельної реформи, окреслює місце господарств населення в системі аграрного виробництва, оцінює зміни в аграрних відносинах сучасного села.

Особливостям реформування аграрних відносин в Івано-Франківській області, одному з найбільш специфічних природних і соціально-економічних сільськогосподарських регіонів України, присвячено розділ монографії І.Ф.Баланюка [612]. У 2000 році вийшла в світ монографія того ж автора [613], в якій подано короткий нарис історії аграрних реформ в Карпатському регіоні, зокрема у Галичині (в період перебування її під владою Австрії у 1919–1938 рр.), на Закарпатті, та спроби їхнього здійснення урядом Західноукраїнської Народної республіки. Однак, оцінюючи згадані перетворення, автор у подальшому не приділяє уваги реформам в сільському господарстві, здійсненим в радянський період. У третьому розділі монографії І.Ф.Баланюк детально зупиняється на особливостях аграрних перетворень в регіоні, однак лише тих, які мали місце в останнє десятиріччя ХХ ст.

У різні роки написані праці, які висвітлюють розвиток сільського господарства та соціальної сфери села в окремих областях Українських Карпат. До них відносяться: «Нариси з історії Північної Буковини», «Буковина: історичний нарис», «Закарпаття – земля української держави: Нотатки з історії Закарпаття», «Львівщина – 98: Соціальний портрет в загальноукраїнському контексті», «Нариси історії Закарпаття», «Новий етап розвитку аграрних реформ в області» [632,759,760]. В названих працях розвиток аграрних відносин регіону в досліджуваний період розглядається стисло. Поза увагою авторів залишилися питання спеціалізації та механізації сільського господарства, аналіз наслідків господарювання в аграрній сфері, вирішення завдань продовольчого забезпечення населення та демографічних проблем регіону. Виняток становить хіба що кілька праць, і серед них III том «Нарисів історії Закарпаття», в якому вміщено розширений розділ (шість параграфів), який відображає аграрно – виробничі та соціально – економічні відносини в закарпатському селі впродовж 1945-1990 рр. Автори розкривають етапи формування аграрних відносин в краї, починаючи з відродження аграрного сектора у післявоєнні роки, і аж до пошуків нового аграрного курсу в кінці 80-х років.

Проблеми організаційного, соціального і кадрового забезпечення пореформеного розвитку аграрного сектора економіки розглядає М.В.Вишиванюк у монографії «Новий етап розвитку аграрної реформи в області» [635]. Їхнє практичне застосування адаптовано автором на прикладі Івано-Франківщини. В монографії поглиблено розкрито організаційні основи пореформеного розвитку аграрних відносин, окреслено засади результативності ринкових перетворень, запропоновано напрями вирішення проблем оздоровлення соціальної і соціально-психологічної ситуації на селі.

Підсумовуючи огляд історіографії питання, зауважимо, що більша частина праць, написаних у 60-80-х роках та й навіть на початку 90-х р., переважно в позитивному плані характеризували здійснювані заходи аграрної політики КПРС, пропагували концептуальне положення щодо «керівної і спрямовуючої сили Комуністичної партії» та її впливу на зростання виробництва сільськогосподарської продукції і поліпшення соціально – економічного укладу життя населення. Хоча в окремих публікаціях і йшлося про певні недоліки у керівництві аграрним виробництвом, виявлялися негаразди розвитку села, однак віднайти причини їхнього існування автори не намагалися.

Із середини 90-х років виходять праці, які містять критичний аналіз ситуації в сільському господарстві України. Автори висвітлюють негативні наслідки функціонування колишньої адміністративно – командної системи, постійного втручання адміністративних органів держави в керівництво аграрною сферою, результатом чого став повний занепад села.

Стосовно висвітлення розвитку аграрних відносин областей Українських Карпат відзначимо, що й нині відсутні фундаментальні праці з цієї проблематики, яка окремо істориками практично не досліджувалася. Наявні на сьогодні праці не дають повної картини історичних етапів еволюції аграрних відносин в карпатському селі у другій половині ХХ – початку ХХІ ст. Більше уваги дослідженню цих питань приділяли й приділяють вчені-економісти. Поза увагою істориків залишається широке коло проблем життя села, зокрема дослідження соціальних аспектів,

результатів та регіональних особливостей аграрних реформ, здійснених у 50-90-х роках минулого століття на теренах Українських Карпат.

Завершуючи історіографічний аналіз з досліджуваної теми, можна констатувати, що питання формування і становлення аграрно – виробничих і соціально – економічних відносин в карпатському селі впродовж десятиліть привертало і продовжують привертати увагу дослідників. Водночас процеси еволюції цих відносин ще не досліджені на належному науковому рівні.

1.2. Джерельна база дослідження історії аграрних перетворень

Будь-яка інформація, яка стосується минулого людства, може бути історичним джерелом. Джерельна база історії аграрних перетворень в областях Українських Карпат налічує величезний обсяг матеріалу. Тому в процесі наукового дослідження слід визначитися, яка саме інформація заслуговує на увагу, є найбільш достовірною, репрезентативною і містить концентровані, узагальнені відомості.

У процесі дослідження аграрних перетворень слід використовувати різноманітні як опубліковані, так і неопубліковані джерела. Основні з них наступні: документи вищих органів законодавчої, виконавчої влади – матеріали з'їздів Комуністичної партії СРСР та УРСР, постанови Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, укази Президента України і т.ін.; статистичні збірники; періодична преса; мемуарна література; щоденники; епістолярна література.

Джерельною базою дисертаційного дослідження стали передусім неопубліковані архівні документи, що знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів управління та влади України, Державних архівів Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. Вони, в переважній своїй більшості, вводяться до наукового обігу вперше.

Джерельна база еволюції аграрних перетворень у регіональному зрізі в період другої половини ХХ століття практично не досліджена. Окремі дослідники

[910;703;913;915;916;917] опосередковано торкалися цих питань, характеризуючи трансформаційні процеси в сільськогосподарському виробництві держави в цілому.

У процесі роботи автор дотримувалася одного з основних підходів розгляду конкретно – історичних явищ і подій, сформульованих академіком В.А.Смолієм щодо використання найбільш типових архівних документів [703,с.63]. Отже, із величезної маси наявних матеріалів варто характеризувати, аналізувати архівні матеріали не взагалі, а найбільш типові з них.

Із матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України нами опрацьовані фонди Центрального Комітету Комуністичної партії України (Ф. 1); із фондів Центрального державного архіву вищих органів управління і влади України – документи Ради Міністрів Української РСР (Ф.Р-2), Міністерства сільського господарств (Ф.27), Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф.582), Міністерства освіти УРСР (Ф.166), Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф.342), Головного управління газового господарства республіки (Ф.4335).

Фонд Центрального Комітету Комуністичної партії України містить доповідні записки, листи, звіти та інші документи, що стосуються розвитку аграрної сфери досліджуваного періоду України в цілому та в розрізі областей зокрема. Для прикладу, опис 24 (II частина) включає інформацію про розвиток меліорації (од.зб. 6.137), електрифікації (од.зб.6.302), про матеріально – технічне забезпечення господарств (од.зб.6.150), торговельне й побутове обслуговування сільського населення (од.зб.6.229) та про здійснення планомірної перебудови сіл республіки (од.зб.6.351). Окремі справи, які тривалий час зберігалися під грифами «для службового користування», «таємно», поряд з традиційними позитивними оцінками містили і критичні матеріали щодо тих чи інших аспектів загального стану розвитку карпатського села. В них йдеться про серйозні недоліки в сільськогосподарському виробництві, порушення у використанні коштів, виділених для сільського господарства, зокрема керівництвом зональної Гірсько-Карпатської сільськогосподарської станції (од.зб. 528, 684, 695). Опис 25 (частина I), крім важливих відомостей з розвитку сільського господарства передгірних та гірських районів УРСР (од.зб.1072), містить матеріали

про впровадження досягнень науки і техніки в аграрне виробництво (од.зб.1096), мобілізацію всіх, і міських у тому числі, трудових ресурсів – студентів, учнів, службовців – на збирання врожаю (од.зб.1080). Проблеми сільського будівництва ілюструє листування Закарпатського та Львівського обласних партійних комітетів з ЦК КПУ (од.зб.1572). Висвітлення питань кадрового забезпечення колгоспів та радгоспів регіону знаходимо в описі 25, частина II (од.зб.1926, 1723). Відношення партійного і радянського керівництва до функціонування особистих підсобних господарств населення завжди було неоднозначним, а точніше – діаметрально протилежним у різні роки. Для прикладу, період з початку 80-х рр. минулого століття став періодом не лише лояльного ставлення, а і сприяння розвитку особистих господарств населення, що знайшло відображення у відповідних документах (од.зб.2086, 2094). Характерно, що в зазначених архівних джерелах знаходимо не лише плани, завдання, а й документи щодо виконання (або невиконання) запланованого, що дає можливість, в окремих випадках порівняти наявний цифровий матеріал із статистичними даними (од.зб.2426, 2556, 2572, 2573).

Документи ЦДАГО України розкривають також питання «діяльності» партійних і радянських органів влади щодо заборони так званої «протизаконної діяльності залишків уніатського духовенства», яка в першу чергу стосувалася західних областей (Ф.1, опис 25, од.зб.369, 872, 1723).

У 80-х та на початку 90-х рр. минулого століття у процесі розвитку сільськогосподарського виробництва неабияке значення надавалося впровадженню інтенсивних технологій, створенню високо механізованих господарств та агрофірм на промисловій основі, що відображено у відповідних документах (Ф.1, опис 32, од.зб.1764, 2392). Не обходило своєю увагою керівництво і питання соціального розвитку села (од.зб.1653, 2323). В умовах зростання міграції сільської молоді, складної демографічної ситуації виникла потреба здійснення рішучих кроків щодо вирішення соціальних проблем села, проте належного результату досягнуто не було.

Певну кількість інформації стосовно досліджуваних областей знаходимо і у фонді 27 – документи Міністерства сільського господарства Української РСР. В них

йдеться про електрифікацію колгоспів та радгоспів регіону (опис 22, од.зб.1483), працевлаштування та заробітну плату селян (од.зб..3259, 3324).

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України документи, що стосуються аграрної, соціальної, культурної політики КППС на селі, містяться у фондах Ради Міністрів УРСР (Ф.Р-2), Міністерства сільського господарства УРСР (Ф.27), Міністерства освіти (Ф.166), Міністерства охорони здоров'я УРСР (Ф.342), Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф.582), Головного управління газового господарства (Ф.4335).

Фонд Ради Міністрів УРСР (Ф.Р-2) містить здебільшого листування з обласними органами влади, доповідні записки та довідки останніх з питань розвитку аграрного виробництва на місцях, освітньої й культурної роботи, побутового обслуговування населення на селі. Якщо статистичні збірники з розвитку народного господарства УРСР фіксували переважно лише позитивні зрушення, то в архівних матеріалах знаходимо інформацію і про недоліки управління сільськогосподарським виробництвом (Ф.Р-2, оп.14, од.зб.1611,5968), невирішені проблеми діяльності мережі закладів побутового обслуговування (Ф.Р-2, оп.13, од.зб.8514), нецільове використання державних коштів, наданих відстаючим господарствам регіону (Ф.Р-2, оп.19, од.зб.3137), а також про форсоване і непродумане перетворення карпатських колгоспів у радгоспи (Ф.Р-2, оп.13 од.зб.8582).

Значний масив інформації з аналізованих питань зосереджено у фонді Міністерства сільського господарства УРСР (Ф.27, опис 22), зокрема листування міністерства з вищестоячими органами влади, щорічні звіти діяльності суб'єктів господарювання, аналітичні довідки щодо наслідків спроб реформування аграрної сфери тощо. Матеріали фонду висвітлюють заходи з підготовки кадрів для сільського господарства (од.зб.1045), якісний склад голів колгоспів та радгоспів, головних спеціалістів аграрних господарств Карпатського регіону (од.зб.2783, 7322), здобутки і прорахунки у зміцненні економіки господарств гірських та передгірних районів Карпат (од.зб.1483), розвиток у регіоні підсобних підприємств і промислів з метою задіяння наявної надлишкової робочої сили у виробничий процес (од.зб.2317). Знаходимо також дані аналізу стану запровадження гарантованої

оплати праці (од.зб.695) та зростання грошових надходжень селян від участі у громадському виробництві в сільськогосподарських підприємствах областей Українських Карпат (од.зб. 2783).

Документи Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (Ф.Р-582) містять відомості про кількісні та якісні показники функціонування колективних та державних сільськогосподарських підприємств, а також про чисельність працівників, розподіл їх за освітніми, віковими та національними особливостями. Це дозволяє у багатьох випадках співставити архівні матеріали із цифровими даними статистичних щорічників. Нами виявлені певні розбіжності у висвітленні цими джерелами показників зростання урожайності та продуктивності земель, завищених у результаті приписок, обсягів виробництва сільгосппродукції за рахунок використання необлікованих земель та худоби.

Необхідно відзначити, що центральні архіви не містять достатньої інформації з розвитку сільського господарства карпатських областей, хоча, згідно з радянською практикою, всі документи дублювалися і повинні були передаватися в центральні архіви. Навіть справи, у назву яких винесено питання з розвитку сільського господарства областей УРСР в цілому, не завжди містять інформацію стосовно досліджуваного регіону. У названих архівах здебільшого наявні матеріали про Львівську область, щодо решти областей, то така інформація є недостатньою.

У процесі дослідження еволюції аграрних відносин в карпатському селі використано матеріали фондів державних архівів Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей. В зазначених архівах нами опрацьовано фонди обласних комітетів Комуністичної партії України, виконавчих комітетів обласних Рад народних депутатів, обласних управлінь сільського господарства, відділів народної освіти та охорони здоров'я. Саме в них концентрується партійно-урядова та поточна документація обласних органів управління народним господарством, в тому числі аграрним сектором, ділове листування, головні відомості щодо проблем функціонування сільських територій.

Фонди комітетів Комуністичної партії досліджуваних областей та управлінь сільського господарства містять цілий спектр відомостей з різних сфер соціально-

економічного та культурного життя карпатського села. Вони стосуються не лише господарської діяльності колгоспів та радгоспів, а й їхнього забезпечення кваліфікованими кадрами, питань медичного та побутового обслуговування населення, будівництва та оснащення навчальних і культурних закладів, розвитку фізкультури і спорту.

В історичному аспекті важливими є численні узагальнюючі звіти про стан сільського господарства за той чи інший період, котрі склалися, як правило, наприкінці п'ятирічок або ж, навпаки, на початку тієї чи іншої реформи. Вони насичені багатою інформацією, яка однак потребує критичного, аналітично виваженого підходу та оцінки.

Для радянського періоду було характерним дублювання облвиконкомівських і обкомівських матеріалів, зокрема постанов. Перші більш фактографічні, містять численні додатки, але і менш об'єктивні. Партійна документація містить більше негативних моментів з історії карпатського села та висвітлює дещо ширшу картину сільського укладу. Співставляючи обидва типи документів, які взаємодоповнюють один одного, можна з високою часткою ймовірності відтворити реальний стан речей.

Важливі документи знаходимо у фондах виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих Карпатського регіону. В них міститься листування облвиконкомів з Міністерствами УРСР, райвиконкомами та іншими організаціями щодо функціонування соціальної сфери села, зокрема щодо питань культури, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення населення, розвитку фізкультури та спорту. Аналіз цих архівних документів свідчить про те, що в радянський період історії владні органи регіону приділяли значну увагу розвитку соціально-культурної сфери села, чого не спостерігалось в період перебудови та в роки незалежності України. Не зважаючи на те, що соціальна сфера завжди фінансувалась за залишковим принципом, все ж за роки радянської влади в карпатському селі було введено в дію значну кількість закладів освіти, культури, охорони здоров'я.

У документах обласних управлінь статистики міститься значний цифровий матеріал: річні звіти про розвиток сільського господарства за різний період, про чисельність та фонд заробітної плати колгоспників та робітників радгоспів.

У фондах обласних управлінь сільського господарства і управлінь будівництва знаходимо дані про темпи житлового будівництва в областях, документи щодо індивідуальної забудови та затрат на неї. В матеріалах засвідчено, що значна частина житлового фонду, введеного в дію на селі впродовж досліджуваного періоду, була збудована за власні кошти селян.

Отже, в процесі здійснення дисертаційного дослідження, в обласних державних архівах опрацьовано в першу чергу документи фондів обкомів партії та облвиконкомів, фонди управлінь сільського господарства, народної освіти, охорони здоров'я, райкомів партії та поточні архіви управлінь сільського господарства (з 1991 р.).

Матеріали і документи, що стосуються розвитку сільського господарства в період незалежності України, до цього часу розрізнено зберігаються в обласних управліннях сільського господарства та продовольства і частково в інших управлінських й державних організаціях, що значно обмежує доступ до них.

Слід зауважити, що найбільшу складність становило опрацювання матеріалів Чернівецького обласного архіву, оскільки документи не систематизовані за галузями. Як наслідок, виявлення, підбір і опрацювання матеріалів з розвитку сільського господарства та функціонування сільських територій Чернівецької області потребували подвійних зусиль та часу.

Не завжди архівні документи містять об'єктивну інформацію, хоча вони є більш інформативними та достовірними, ніж матеріали преси чи мемуарні джерела. Опрацьовані архівні джерела з розвитку аграрної сфери регіону – це сотні важливих для історії документів, розпоряджень, постанов, директив, інструкцій, інформаційних матеріалів щодо проблем функціонування суб'єктів господарювання в карпатському селі, перебігу як позитивних, так і негативних методів формування нового укладу життя карпатського селянства, складностей у проведенні земельної і аграрної реформ в цілому.

Результати роботи над документами фондів перелічених архівів стали основою для написання дисертаційного дослідження. У процесі здійснення дослідження використано неопубліковані, а також опубліковані матеріали. Важливим джерелом з історії розвитку аграрних відносин виступає різноманітний статистичний матеріал. Він відображає кількісну сторону масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їхньою якісною стороною, досліджує кількісні вираження закономірностей економічного і суспільного розвитку в конкретних умовах місця і часу. З опублікованих матеріалів нами використано ювілейні та щорічні видання «Народное хозяйство СССР», «Народне господарство Української РСР» [561-572] та статистичні щорічники аналізованих областей за відповідні роки, також галузеві статистичні збірники.

До галузевих статистичних збірників відносимо ті, що стосувалися сільського господарства республіки. Так, збірник «Сільське господарство Української РСР за десять років 1965-1975» [581] структурувався за тематичними рубриками, які не змінювалися впродовж тривалого часу. Це дозволяє прослідкувати зміни у кількості колгоспів та радгоспів, у розмірі сільськогосподарських угідь, технічному забезпеченні господарств, кількісному та якісному складі керівників і спеціалістів. Зрозуміло, що зазначені матеріали в радянський період ретельно відбиралися та редагувалися науковцями від влади. Їхня достовірність далека від реальності через надто поширену в радянську добу практику приписок, свідомого завищення різних кількісних показників. Так, дослідник С.С.Падалка зазначає, що «продуктивність праці у всьому світі розраховувалася як відношення чистої продукції до затрат живої праці, а в нас – за валовою продукцією» [917,с.25]. Тому показник продуктивної праці в сільському господарстві був завищений принаймні втричі. Тож у процесі дослідження необхідно критично підходити до аналізу опублікованого цифрового матеріалу.

З проголошенням незалежності України було започатковано видання щорічників «Сільське господарство України», в яких, спираючись на традиційну методика, розкривалися регіональні аспекти розвитку аграрної сфери на рівні регіонів та областей. Окремо необхідно згадати збірники «Соціальна сфера села

України: регіональний аспект» [843] та «Розвиток сільських територій України» [576]. Перший є науково-аналітичною розробкою, здійсненою колективом дослідників на матеріалах Держкомстату України, Міністерства аграрної політики, Української Аграрної академії наук та інших відомств. Три розділи видання містять дані з соціального розвитку села в цілому по країні та у регіонах в період з 1990-го по 2000 р. У розрізі областей наведено показники, що характеризують демографічну ситуацію, трудові ресурси села, матеріальний добробут, забезпеченість сільського населення об'єктами соціальної інфраструктури.

У 2006 р. Держкомстатом України видано наукову статистико-аналітичну розробку «Розвиток сільських територій України», яка містить значний обсяг інформації про основні результати соціального розвитку села в цілому по країні та регіонах за 1990-2005 рр. В ній розглянуто економічну діяльність сільськогосподарських підприємств і господарств населення, охорону та використання природних ресурсів, демографічну ситуацію в сільській місцевості, зайнятість населення, кадрове забезпечення агропромислового комплексу, добробут селян, рівень їхньої заробітної плати, умови праці, стан соціальної інфраструктури тощо. Значну частину фактичного матеріалу, використаного в роботі, почерпнуто в обласних статистичних збірниках. Найповніше цифрові дані з розвитку сільського господарства представлені у збірниках «Основні показники розвитку народного господарства» та «Статистичних щорічниках» [557-560,573,574,582-584,592,593] карпатських областей за відповідні роки. Вони містять інформацію стосовно кількості сільського населення, державних і колективних сільськогосподарських підприємств, об'єктів виробничого та соціально-культурного призначення на селі, темпів розвитку рослинництва й тваринництва і т. ін.

Вони є цінними для систематизації і узагальнення фактичного матеріалу, зручні для користування, оскільки регулярно видавалися окремими збірниками, є доступними не тільки для фахівців, але й для широкого загалу, містять надзвичайно концентровану, цифрову інформацію про стан села.

Однак, у статистичних збірниках, виданих до 1991 р., містилися лише ті дані, які могли проілюструвати правильність політики партії та переваги соціалістичного

способу життя. З них випливає, що продуктивність праці селян постійно зростає, проте це насправді відбувалося пропорційно падінню сільськогосподарського виробництва, що в довідниках воліли не відмічати. До того ж, у збірниках скорочувалися обсяги інформації та відбувався перехід від абсолютних показників до відносних.

Про це слід пам'ятати при користуванні даним типом джерел. Автор намагався підходити до їхнього аналізу критично і за можливості перевіряти, співставляти із архівними джерелами та публікаціями в засобах масової інформації.

Важливим історичним джерелом, використаним у процесі написання роботи, стали опубліковані офіційні партійні та державні документи. Серед них ті, що стосувалися розвитку аграрної сфери країни й республіки в цілому та регіону зокрема. До перших відносимо: «Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965-1971 гг.)» [536], «Ленинская аграрная политика КПСС» [524], «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам» [537], постанови пленумів ЦК КПКР та ЦК КПУ, Ради Міністрів СРСР, закони України та укази Президента України, які стосуються досліджуваної теми. Серед останніх такі важливі документи як: Закони України «Про власність» (лютий, 1991) [511], «Про селянське (фермерське) господарство» (грудень, 1991) [518], «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (лютий, 1992) [513]; Укази Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» (січень, 1995), «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (серпень, 1995), «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (грудень, 1999) [542,544], в яких зазначено основні напрями здійснення аграрної політики України на сучасному етапі.

Серед збірників документів, що торкалися аграрних перетворень в регіоні у досліджуваний період: «Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939-1979» [538], «Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939-1989» [540], «Аграрна реформа на Львівщині. Документи і матеріали (1990-1994)» [505].

Необхідно зауважити, що документи для збірників радянського періоду проходили дуже ретельний відбір та редагування, тому вони менш інформативні, ніж архівні матеріали.

Джерелами вважаємо також матеріали преси. В радянський період публікації на аграрну тему друкували журнали «Коммунист», «Комуніст України», «Вопросы истории», «Политическое самообразование», «Экономика сельского хозяйства», «Вісник сільськогосподарської науки», «Економіка Радянської України». Матеріали з розвитку сільськогосподарського виробництва 60-80-х рр. знаходимо в газетах «Правда», «Известия», «Сельская жизнь», «Радянська Україна», «Правда Украины», «Колгоспне село» та значній кількості обласних і районних видань.

У незалежній Україні органом виконавчої влади держави, в якому друкуються Закони України, Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України, є «Урядовий кур'єр». Законодавчі акти та матеріали щодо розвитку аграрної сфери публікують газети «Голос України», «Дзеркало тижня», «Сільські вісті», «Селянська спілка», журнали «Відомості Верховної Ради України», «Віче», «Сільські обрії», «Український історичний журнал» та інші. Питання розвитку аграрного сектора і колективного господарювання в Карпатах висвітлювалися у матеріалах обласних періодичних видань – газетах «Закарпатська правда», «Закарпатська Україна», «Село і люди» (Івано-Франківська обл.), «Селянин» (Львівська обл.) та інших. Газетні публікації радянських часів мають, із зрозумілих причин, суб'єктивний характер. Це переважно мажорні репортажі про чергові перемоги трудівників ланів і ферм, сповнені штампів, неприкритого прикрашування дійсності. Більш інформативними та достовірними є публікації періоду незалежності України, зокрема в «Українському історичному журналі», науково-практичному журналі «Регіональна економіка», міжнародному науково-виробничому журналі «Економіка АПК» та міжнародному науково-практичному журналі «Економіка та держава».

Отже, дослідження розвитку аграрних перетворень потребує залучення не лише архівних матеріалів, документів суспільно-політичного характеру, а й статистичних даних. Всі вказані джерела відбивали лише загальну картину розвитку аграрної сфери, в них був практично відсутній так званий «людський чинник». Проте усі

вони мають важливе значення для правильного трактування історичних змін, що відбулися в карпатському селі впродовж зазначеного періоду.

Вважається, що історики, які спеціалізуються на вивченні новітніх історичних періодів, знаходяться в більш вигідних умовах, ніж ті, які вивчають віддалені історичні епохи, оскільки вони володіють більш повним і систематизованим фактичним матеріалом. Проте і в них виникає чимало об'єктивних труднощів з використанням історичних джерел. Використовуючи в процесі дослідження значний арсенал наявних архівних та статистичних матеріалів з історії нового та новітнього часу, не слід забувати, що вони не позбавлені ідеологічного навантаження. Здебільшого вони є заполітизованими та заідеологізованими, адже є, так би мовити, пам'ятниками минулого і несуть на собі відбиток часу та умови їх створення. Вірне трактування таких історичних джерел можливе лише за умови врахування реальних тодішніх соціально-економічних відносин та політичної ситуації.

Для більшого успіху і повноти історичного дослідження доцільним є використання сукупності історичних джерел, які б взаємодоповнювали одне одного. В даному дисертаційному дослідженні автором було використано статистичні дані, архівні матеріали, опубліковані збірники документів та періодику. По можливості дані з різних джерел були нами співставлені. Комплексне використання широкого загалу зазначених матеріалів дало можливість більш об'єктивно вивчити і проаналізувати питання розвитку аграрних перетворень на теренах областей Українських Карпат.

1.3. Методологія та методи дослідження

Аграрні відносини формуються у процесі взаємодії наступних основних факторів сільськогосподарського виробництва: люди, земельні угіддя, тварини і рослини, технічні засоби виробництва. У свою чергу взаємодію названих факторів забезпечують дві групи об'єктивних законів суспільства: природно-біологічні й соціально-економічні. У політико-економічному визначенні аграрні відносини є

складовою частиною економічних відносин, які виникають у сільському господарстві з приводу володіння й використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва, розподілу, обміну й споживання сільськогосподарської продукції та послуг [680,с.274].

Методологічні підходи до дослідження сутності формування й перебігу аграрних відносин включають необхідність оцінки економічного та історичного процесів відтворення в аграрній сфері. Усе це зумовлює розширення спектру методологічних підходів в історичному зрізі щодо вивчення і оцінки характеру відносин і суперечностей в аграрній сфері, і зокрема, особливого виду економічних відносин у суспільстві, якими є аграрні відносини. Важливим є і те, що згадані наукові дослідження здійснюються у період становлення державності України і потребують неупередженої історичної оцінки.

За твердженням відомого історика С.В.Кульчицького, «справжню історію України ХХ ст. ми знаємо погано. Держава, яка мала свої кордони і столицю, конституцію і гімн, герб, прапор і навіть місце в ООН, опинилася без власної історії» [729,с.3]. У радянський період це було зумовлено тим, що інтерпретація історичних подій належала аж ніяк не українським історикам. З розпадом Радянського Союзу та здобуттям Україною незалежності вітчизняні історики зіткнулися з необхідністю критичного переосмислення та вивчення минулого. У цьому зв'язку постає найбільш складна для розв'язання в сучасній історичній науці проблема – проблема методу. В цілому під методологією науки розуміють вивчення загальних методів наукового дослідження та принципів підходу до різних типів об'єктів і різних класів наукових завдань [924,с.172].

Методологію історії, яка вивчає природу, принципи та методи історичного пізнання, можна розглядати як у вузькому, так і в широкому розумінні. В широкому розумінні методологія історії «формує і деталізує до рівня конкретного застосування принципів об'єктивності та історизму», а у вузькому являє собою «теоретичне дослідження, аналіз, реконструкцію, виправдовування та обґрунтування методів відповідної діяльності» [812,с.23].

В цілому, труднощі історичного пізнання обумовлені складністю об'єкта

дослідження. Історія – наука синтетична, вона розглядає не окремий аспект суспільного життя, а вивчає розвиток суспільства в цілому. Об'єктом історії, головним чином, виступає минуле, те, що в даний момент часу вже не існує, зійшло з історичної арени. Завданням дослідника є відтворити віддалений від нього в часі об'єкт. Історик у процесі дослідження здійснює реконструкцію минулого, ніби «переводячи» його в сучасність [693,с.4].

Історія є специфічною наукою, яка знаходиться на межі класичних наук та літератури й мистецтва. Адже, вивчаючи історію, дослідник моделює її, відтворюючи факти минулого, творчо опрацьовує та переосмислює історичний досвід. Історик, вивчаючи історичний процес чи факт, намагається не лише співвіднести їх з хронологічною шкалою, але й визначити їхнє місце в суспільно-економічній формації, не розривати генетичних рядів та структур, оскільки, історичний процес немислимий без діяльності людей. Саме з допомогою історії, аналізуючи минуле, можна зрозуміти сучасність та певною мірою прогнозувати майбутнє, зокрема перспективи соціально-політичних і економічних умов. Загальновідомим є крилатий вислів про те, що кожна людина удосконалює світ в міру своєї недосконалості. Так само кожний дослідник має право на власне бачення проблеми. Тож у даному дослідженні ми намагалися викласти своє бачення шляхів дослідження та вирішення проблем аграрної сфери карпатського села в зазначений період.

Теорія в історичній науці (як і в пізнанні в цілому) є вищою формою знання і найбільш повним вираженням досліджуваного об'єкта. Процес наукового пізнання може вважатися логічно завершеним лише тоді, коли від емпіричного опису фактів здійснено перехід до загальних висновків, встановлено необхідні й закономірні зв'язки між окремими явищами. Історична теорія дає вичерпні і цілісні знання не про окремі сторони життя людей, а пояснює широке коло явищ, організовує знання про розрізнені факти минулого в струнку систему на основі прийнятих принципів.

Систематизуючи знання, історична теорія піднімається над окремими фактами, значною мірою схематизуючи і спрощуючи дійсність. У цьому проявляється її простота у порівнянні з емпіричним матеріалом, більш громіздким і важко засвоюваним.

Отже, перед дослідником-істориком постає завдання комплексного вивчення і оцінки суто моральних, соціальних і економічних засад розвитку тогочасного суспільства, вираження власного авторського погляду на його демократичність і громадський статус, реалізації спроби усвідомлення законів ведення господарства в такому суспільстві. У цьому контексті важливим є використання методологічного доробку попередників, адже їхній світогляд базувався на цілісному, загально-філософському сприйнятті всесвіту, природи і тогочасного суспільства.

Що ж стосується вивчення теорії аграрних відносин, то так звана «історична школа» науковців-попередників по суті уособлює не стільки історичний, скільки соціально-історико-економічний підхід до вивчення перебігу конкретних національних процесів і явищ, і зокрема в аграрній сфері. В дослідження аграрних відносин значний вклад внесли саме відомі вітчизняні і зарубіжні економісти, для прикладу, М.Туган-Барановський, Г.Манків, Н.Кондратьєв, О.Чаянов. Зокрема, слід відзначити науковий доробок одного з найвидатніших теоретиків кооперативного руху у Східній Європі М.Туган-Барановського, який детально дослідив історію і розробив теорію кооперації, згідно з якою кооперація є одним із гарантів досягнення соціальної справедливості. Вивчаючи сутність і роль кооперації в сільському господарстві, вчений зазначав, що «завдяки кооперації створюється новий тип селянського господарства, в якому для індивідуального господарства залишається лише одна область – сільськогосподарської праці, всі інші господарські операції – купівлі, продажу, одержання кредиту і переробки сільськогосподарських продуктів – використовуються не окремими силами сільськогосподарського виробника, а колективною силою організованих у колективи виробників. У результаті виходить деяка нова система селянського господарства, але система зовсім інша, чим та, до якої приводить природний хід розвитку пролетарської кооперації [860]. Ідеї щодо формування аграрних відносин на селі, викладені в працях М.Туган-Барановського, є актуальними і в даний час, заслуговують на поглиблене вивчення й історико-соціальну оцінку.

У процесі дослідження в суспільних науках особливу роль відіграє «абстрактне мислення». К.Маркс відзначав, що при аналізі історичних подій, економічних форм

«не можна користуватися ні мікроскопом, ні хімічними реактивами. Те й інше повинна замінити сила абстракції» [745,с.6]. Історична теорія як форма мислення служить відображенням законів суспільного життя, намічає перспективи соціального руху, тому знання, отримані на її основі, можуть не лише повніше відтворити картину минулого та сьогодення, але й використовуватися у практичній діяльності людей. Таким чином, спосіб побудови наукової теорії є методом сходження від абстрактного до конкретного.

Історик-дослідник, вивчаючи минувшину, користується різноманітними засобами пізнання. В першу чергу, це – наукове та абстрактне мислення. Досліджуючи процеси історичного розвитку, завжди необхідно розкривати причину, аналізувати наслідки, взаємозв'язки подій та явищ. Історик покликаний знаходити й перевіряти факти, узагальнювати й пояснювати їх. Праця історика є «певним синтезом емпіричного й теоретичного підходів до предмету дослідження» [684,с.202]. Адже, в процесі відбору фактичного матеріалу історик вже починає реально здійснювати їхнє теоретичне осмислення, вдаючись до методу абстракції, тобто логічного, «яке розкриває справжню суть історичного» [684,с.203]. Зрозуміло, що виклад матеріалу, інтерпретація фактів і висновки дослідника носять дещо суб'єктивний характер. Проте вони обумовлені середовищем і часом, в якому живе історик, а також його поглядами на життя, зрештою – суспільно-політичною позицією.

Вивчення історії України передбачає діалектичний підхід до подій минулого. Саме на ньому ґрунтуються методологічні основи пізнання історії, серед яких – принципи історизму, науковості, об'єктивності, всебічності. Головним з них є принцип історизму, який вимагає, щоб кожне явище історії розглядалося лише у зв'язку з конкретним досвідом історії. Тобто необхідно з'ясувати, коли конкретне явище виникло, які етапи у своєму розвитку пройшло і яким в результаті стало. Вирішальною умовою пізнання історії, виходячи з вищесказаного, є дотримання історико-хронологічної послідовності при висвітленні історичних подій.

Загалом, визначаючи місце України в минулому та сьогоденні, деякі вчені «випускають з уваги той факт, що окремі її регіони розвивалися у відмінних

умовах», перебуваючи у складі різних держав. Такі обставини вплинули на формування ментальності українського населення, політичної та економічної картини минулого. Вивчаючи еволюцію аграрних відносин, необхідно враховувати специфічно українські риси історичного розвитку. Серед них – «аграрна домінанта у становленні виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянський світогляд українців, ...релігійність, традиції індивідуального господарювання тощо» [811,с.19].

Вивчення історії радянського періоду вимагає особливих підходів, адже це був надзвичайно специфічний час. «Ніколи й ніде влада купки людей над десятками і сотнями мільйонів не була такою величезною, як в радянському суспільстві» [729,с.8]. Сучасні українські історики, які займаються вивченням проблем радянської доби та періоду незалежності України, повинні покласти в основу аналізу подій недавнього минулого принцип виокремлення державного і суспільного, оскільки ототожнювати їх за умов тоталітарного режиму було неприпустимо. При розгляді вітчизняної історії недоречно також займати крайню праву чи ліву позицію – ми не можемо ні возвеличувати, ні огульно критикувати минуле. Древні римляни слушно відзначали: «Історія є вчителька життя». Тому і ми повинні запозичити з минулого все позитивне й використати його для того, щоб не повторювати помилок попередників.

Серед основних методологічних принципів історичної науки, якими керувалася автор у процесі дослідження аграрних відносин регіону, слід назвати принципи об'єктивності та історизму. Дотримання принципу об'єктивності вимагає чіткого обґрунтування закономірності, необхідності неупередженої оцінки перебігу процесів аграрних перетворень. Досягти цього, на нашу думку, вдалося, спираючись на численні факти, архівні джерела з історії карпатського села.

Згідно з принципом історизму, еволюцію аграрних відносин в дисертаційній роботі досліджено з точки зору того, як відбувалося їхнє становлення в сільській місцевості Карпат та які етапи вони пройшли у своєму розвитку, кожне явище проаналізовано крізь призму конкретного досвіду історії, при цьому зберігаючи причинні зв'язки між різними явищами й подіями. Явища аграрної історії

карпатського села розглянуто у взаємозв'язку з іншими, визначаючи їх місце в системі суспільних відносин регіону зокрема та держави в цілому. Необхідним ми вважали також з'ясування і наукове обґрунтування взаємовпливу подій загальнодержавного масштабу на формування вітчизняної аграрної політики та, відповідно, вплив змін аграрної політики на життя пересічного карпатського селянина. Дотримання принципу історизму дозволило краще зрозуміти й проаналізувати мотиви, наслідки та значення аграрних перетворень досліджуваного періоду в Україні.

Зазначені принципи реалізуються через сукупність теоретично обґрунтованих способів пізнання – методів. До методів дослідження еволюції аграрних відносин, використаних у процесі написання дисертаційної роботи, слід віднести загально-наукові, які використано на емпіричному і теоретичному рівнях дослідження. Серед них: абстрагування, аналіз (розкладання системи на елементи, на складові частини) і синтез (узагальнення), індукція і дедукція, аналогія, моделювання, порівняння, системний метод, метод прогнозування та ін.

У процесі дослідження використані також специфічні історичні методи, серед яких: порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-ситуаційний та стадіально-регіональний. Порівняльно-історичний метод дозволив здійснити аналіз формування аграрних відносин в досліджуваній період і допоміг визначити характер та напрями їхнього розвитку. Порівняння еволюції аграрних відносин у різні періоди дозволило проаналізувати характер їхнього формування, виявити окремі риси, яких набували чи втрачали зазначені відносини у процесі розвитку.

Характеризувати розвиток аграрних відносин в певний період часу можна, аналізуючи конкретні рішення, заходи, правові акти, економічне становище країни у досліджувані роки, а можна судити, виходячи із наслідків господарювання. Вивченню минулого за більш пізніми ступенями його розвитку сприяло застосування ретроспективного методу. Завдяки йому вдалося краще оцінити здобутки та прорахунки аграрного господарювання попередників.

Згідно із законами філософії, Світ розвивається по спіралі, по висхідній. Закон заперечення заперечення, вперше описаний німецьким філософом Георгом Віль-

гельмом Фрідріхом Гегелем, вказує на тенденцію розвитку. Розвиток має спіралеподібний характер і відбувається від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового. Поняття «заперечення заперечення» вказує на неперервність процесу розвитку, на його повторюваність. У процесі розвитку нове завжди зароджується в надрах старого у вигляді певних тенденцій, елементів і саме в процесі самозаперечення, заперечення та утвердження має місце збереження усього цінного, що було в старому, та включення його в нове. Саме тому діалектичне заперечення, як заміна старого, характеризує наступність та повторюваність у розвитку. Тобто в процесі своєї еволюції будь-яке суспільство проходить певні етапи становлення, розвитку та занепаду й опиняється в подібних історичних ситуаціях. Це дозволяє при їхньому аналізі застосовувати історико-ситуаційний метод, який ґрунтується на повторюваності історичних подій. Зазначений метод дозволяє визначити «типологію не всього зрізу конкретного суспільства, на певному хронологічному відрізку, а лише фрагмент, обмежений одним укладом» [705,с.11].

Завдяки методу системного підходу, аграрні відносини розглядаються в дослідженні як складна система, до якої входять окремі елементи – виробничі відносини, соціальна інфраструктура, а також фактори сільськогосподарського виробництва, люди, земельні угіддя, тварини і рослини, технічні засоби виробництва. Отже, в сільському господарстві виробничим відносинам властиві особливості якісного, принципового характеру, які дозволяють виділити їх в окрему сферу аграрних відносин.

У політико-економічному визначенні аграрні відносини – «це складова частина економічних відносин, які виникають у сільському господарстві з приводу володіння й використання землі як головного засобу сільськогосподарського виробництва, а також виробництва, розподілу, обміну й споживання сільськогосподарської продукції та послуг» [680,с.274].

У вітчизняній економічній літературі аграрні відносини розглядаються не як земельні відносини, а більш ширше – як економічні відносини і в політико-економічному зрізі, теорія аграрних відносин – це частина економічної теорії, яка досліджує поведінку людини, підприємства і держави у сфері аграрної діяльності.

Вона є наукою про те, як обмежені виробничі ресурси (передусім земля) використовуються для задоволення людських потреб і бажань [742,с.5].

Застосування системного підходу дозволило виявити взаємозв'язки і взаємозалежності між складовими в досліджуваній системі. Процес аналізу показників функціонування складових системи аграрних відносин, як правило, супроводжується застосуванням методу порівняння. Використання останнього дало можливість виявити фактичну забезпеченість господарств засобами праці, населення об'єктами соціальної інфраструктури у порівнянні з нормативною. Найважливішими сферами аграрних відносин, у більш широкому аспекті, є аграрний ринок, інвестиційна, кредитна, фінансова, науково-технічна, маркетингова діяльність, оподаткування, структурні й трансформаційні перетворення, які також були частково проаналізовані із застосуванням методу порівняння.

Важливим, на нашу думку, є порівняння рівня розвитку аграрних відносин в окремому регіоні з розвитком в інших регіонах чи країнах. Для прикладу, сільське господарство Карпатського регіону розвивалося в досить складних природно-економічних умовах: території областей Українських Карпат за природними і економічними умовами поділяють на три підзони – низинну, передгірну і гірську. Наприклад, у Закарпатській області гори займають майже 66 % її земельної площі, передгір'я – 14, рівнинна частина – 20 % території. Враховуючи показники низької землезабезпеченості в розрахунку на одного жителя сільськогосподарськими угіддями та ріллею, які є найнижчими в Україні, інтенсивно вести аграрне виробництво в Карпатському регіоні досить складно. Отже, вищезгадані особливості сільськогосподарського виробництва мають вагомий вплив на формування аграрних відносин в зазначеному регіоні.

Одним з найдавніших методів, що використовується в будь-якій галузі знань, в тому числі і в процесі вивчення еволюції аграрних відносин, є описовий. Розвитку його сприяло застосування набору числових даних, які характеризують об'єкт дослідження. Іншими словами – застосування описової статистики. В даному дослідженні використано метод статистичної оцінки, який дозволив за допомогою цифрових даних проаналізувати динаміку розвитку аграрного виробництва,

економічні, соціальні, демографічні, культурні зміни на селі, в цілому формування сільського укладу.

Важливим є також історико-генетичний метод, що характеризується послідовним розкриттям властивостей, функцій та змін реальності, що досліджується у процесі її історичного розвитку. Використання його утвердило нас у думці, що негаразди українського селянства в радянський період були викликані існуванням командно-адміністративної системи керівництва, постійним втручанням держави в процес господарювання, нав'язуванням нею методів ведення аграрного виробництва. Все вищеперелічене, нерозв'язаність аграрного питання призвели в останнє десятиліття радянської влади до гальмування розвитку сільського господарства і зумовило необхідність проведення подальших аграрних перетворень в роки незалежності України.

У процесі дослідження аграрних відносин регіону нами застосовано також бібліосентичний та метод контент-аналізу, що дозволило охарактеризувати ступінь розробки проблеми, опрацювати та ввести в науковий обіг значну частину нового архівного матеріалу.

В історичних дослідженнях важливо й необхідно використовувати іструментарій суміжних дисциплін. Характеристика розвитку аграрних відносин потребує, для прикладу, і розгляду демографічної ситуації, що складається на певному етапі. Аналіз демографічної ситуації досліджуваного періоду вимагав залучення даних і застосування прийомів та методів з економіки, соціології, історичної географії.

Звертаючись до філософії, розвиток аграрних відносин необхідно розглядати як об'єктивний процес через пізнання закономірностей його функціонування. Професор І.Ф.Надольний вважає, що діалектика сфер суспільного життя включає матеріальну, соціально-політичну, духовну та культурно-побутову складові, які є відображенням реального життя суспільства в конкретних історичних умовах [871, с.363]. Аграрні відносини є однією з важливих складових суспільного життя держави і їх, на нашу думку, так само складають ті ж чотири основні сфери. Перша з них – матеріальна включає процеси аграрного виробництва, розподілу, обміну та

споживання, запровадження нових форм та технологій виробництва, виробничі відносини в ході господарювання. Соціально-політична складова аграрних відносин охоплює соціальні й політичні стосунки людей у трудовому колективі, функціонування суб'єктів господарювання, вплив державних і урядових рішень щодо аграрної сфери на суспільне та соціально-економічне життя селян. Духовна сфера являє собою згусток певного світосприйняття, вірувань, поглядів, усталених духовних традицій, менталітету населення, родинного селянського укладу. Сюди ж можемо віднести сформоване з діда-прадіда душевне, турботливе ставлення до землі-годувальниці. Культурно-побутова сфера включає вироблення ціннісних орієнтирів щодо сенсу та цілі розвитку людської спільноти, закріплення існуючих в соціумі норм і традицій взаємовідносин держави і суспільства, певних правил поведінки, вирішення освітніх проблем, творчу працю, систему уявлень, символів, індивідуальних інтересів, тощо.

З методологічної точки зору, у процесі дослідження соціально-економічних трансформацій сучасного українського села виникала потреба комплексного вивчення складових трансформаційних перетворень: аграрних відносин, земельних відносин, проблем здійснення земельної і аграрної реформ. В теорії і практиці часто ототожнюють поняття «аграрні відносини» і «земельні відносини», «аграрна» й «земельна» реформа та ін., тому необхідний певний понятійний апарат, який би дозволив розмежувати зазначені поняття.

З нашої точки зору, аграрні перетворення являють собою процес трансформацій в аграрній сфері, який включає зміни в технологічному способі виробництва: впровадження нової техніки, культури землеробства, нові форми організації виробництва і праці; зміни в соціально-виробничій, соціально-культурній сфері села.

Аграрні відносини на сучасному етапі являють собою «суспільні відносини з приводу політичного, правового, економічного, соціального та організаційного переведення сільського господарства, з його серцевиною – землею, всього аграрного сектора економіки на прогресивні засади розвитку з урахуванням історичного досвіду формування українського суспільства та його стратегічних інтересів»

[603,с.10]. Додамо: з урахуванням історичного досвіду реформування аграрного сектора, що займав і продовжує займати визначальне місце в економіці країни. Це зумовлене в першу чергу тим, що сільське господарство ґрунтується на найважливішому в цій сфері засобі виробництва – землі, а також тим, що в аграрному секторі формується понад 90% продовольчих ресурсів. До того ж, історія неодноразово наочно демонструвала залежність життєвого рівня громадян, економічного становища країни в цілому від розвиненості аграрної сфери.

У радянський період історії нашої країни питання аграрних відносин ототожнювалося з земельними відносинами без урахування їхньої правової суті. У цьому відношенні право власності на землю належало виключно державі, решта суб'єктів господарювання були її користувачами. Еволюція аграрних відносин в радянській державі не зазнавала кардинальних змін, незважаючи на спроби їхнього удосконалення, оскільки не змінювалася сутність землеволодіння. Єдиним власником землі згідно законодавства був народ, читай «держава». Селянин не мав права власності на землю, лише право використання землі в сільськогосподарських цілях. Тільки з набуттям Україною незалежності було ліквідоване монопольне право власності держави на землю.

Ототожнення категорій «аграрні відносини» та «земельні відносини» можна пояснити тим, що «історично вони склалися в періоди, коли держави через їх владні структури регулювали земельні (аграрні) питання виходячи переважно, або й виключно, з інтересів держави, безвідносно до того, хто і як господарює на землі, використовує її, заготовляє і реалізує вироблену на ній продукцію тощо» [613,с.8].

Формулювання поняття «аграрні відносини» мало змінилося впродовж останніх сімдесяти років, проте змінилися зміст, сутність визначення. Згідно з «Радянським енциклопедичним словником», аграрні відносини – «виробничі відносини в сільському господарстві, що визначаються способом виробництва, формою земельної власності, характером землекористування і землеволодіння» [926,с.19].

За визначенням «Економічної енциклопедії», виданої на початку XXI ст., аграрні відносини – це «особливий вид економічних відносин у суспільстві між його членами, господарствами, державою з приводу привласнення різних об'єктів влас-

ності, а також землеволодіння, землекористування, реалізації сільськогосподарської продукції та розподілу доходів господарств» [922,с.18]. Характер економічних відносин та суперечностей в аграрному секторі за різних суспільних формацій визначався в залежності від розподілу основного засобу виробництва – землі. Саме те, в чиїх руках зосереджена власність на землю та якою вона є – приватною, колективною чи орендною, визначає сутність аграрних відносин.

Досліджуючи завдання історичного пізнання явищ, які формують сутність аграрних відносин, нами особливу увагу приділено вивченню процесів здійснення аграрних реформ в Україні. При цьому враховувалося, що фундаментальні положення та ідеологія аграрних реформ у постсоціалістичних країнах передбачала три основні напрями – деколективізацію, фермеризацію, введення приватної власності на землю. Оцінюючи ефективність самих реформ і реформування сільського господарства в цілому, їхню результативність розглянуто саме з позицій оцінки синтезу соціальних та економічних проблем сільських територій, які слід вирішувати комплексно.

Неупереджена оцінка останньої аграрної реформи, в ракурсі історико-економічного дослідження, засвідчує, що вона «за своєю сутністю полягала в поверненні до споконвічної історично об'єктивної системи господарювання на селі на засадах приватної власності на землю і майно та приватного підприємництва» [754,с.51]. Принагідно слід зауважити, що на основі узагальнення світової практики здійснення земельних реформ, з адаптацією досвіду зарубіжних країн на теренах України, в державі формуються нові методологічні підходи до вивчення і оцінки засад становлення й розвитку аграрних відносин, напрацьовується власна модель реформування земельних відносин та аграрного сектора. Безумовно, методологічні підходи до вивчення здобутків і промахів реформування вітчизняної аграрної сфери ще довгий період часу ставатимуть об'єктом історико-соціально-економічних досліджень науковців.

Виходячи з вище викладеного, можна зробити наступні висновки: серед проблем української історії другої половини ХХ ст. особливу увагу вітчизняних істориків привертала й продовжують привертати питанням розвитку українського села. За радянських часів аграрна історія України вивчалася як складова союзної історії, без урахування специфічних регіональних особливостей.

Наукові праці, написані до проголошення незалежності України, відзначалися виключним позитивізмом. Поодинокі спроби звернути увагу на недоліки у розвитку сільського господарства не торкалися основ аграрних проблем, автори не намагалися віднайти й проаналізувати причини негараздів розвитку українського села. Поза увагою дослідників залишалися питання впливу людського фактора на розвиток виробництва, зацікавленості селян у результатах своєї праці, поглиблення демографічної кризи, висвітлення побутового життя селян, релігійності та ряд інших.

Із середини 90-х років виходять праці, які містять критичний аналіз ситуації в сільському господарстві України. Автори висвітлюють негативні наслідки функціонування колишньої адміністративно-командної системи, постійного невмотивованого втручання адміністративних органів держави в керівництво аграрною сферою, результатом чого став повний занепад села.

Аграрна історія західних земель України вивчалася спорадично. До її вивчення зверталися періодично – кожне чергове десятиліття їхнього возз'єднання із радянською Україною. Праці науковців висвітлювали виключно переваги утвердження радянської соціалістичної системи в цілому та функціонування колгоспно-радгоспного ладу на селі. Окремо розвиток аграрних відносин областей Українських Карпат істориками практично не досліджувався. Й нині відсутні фундаментальні праці з цієї проблематики. Наявні на сьогодні дослідження не дають повної картини історичних етапів еволюції аграрних відносин в карпатському селі у другій половині ХХ та на початку ХХІ ст. Більше уваги дослідженню цих питань приділяли й приділяють вчені-економісти. Однак поза увагою істориків залишається широке коло проблем життя села, зокрема дослідження соціальних аспектів, результатів та регіональних особливостей аграрних реформ, здійснених у 50-90-х роках минулого

століття на теренах Українських Карпат. Тож процеси еволюції аграрних відносин регіону, як і їхня джерельна база, ще не досліджені істориками на належному науковому рівні.

Джерельна база історії аграрних відносин регіону налічує значний обсяг опублікованих та неопублікованих матеріалів. До них в першу чергу відносяться документи вищих органів законодавчої, виконавчої влади – матеріали з'їздів Комуністичної партії СРСР та УРСР, постанови Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, укази Президента України і т. ін.; статистичні збірники; періодична преса; мемуарна література; щоденники; епістолярна література.

Джерельною базою дисертаційного дослідження стали передусім неопубліковані архівні документи, що знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів управління та влади України, Державних архівів Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. У процесі дослідження, вони, в переважній своїй більшості, вводяться до наукового обігу вперше.

Методологічною основою дисертаційного дослідження стали загальнонаукові та специфічні історичні методи. До перших відносимо абстрагування, аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, аналогію, моделювання, порівняння, системний метод, метод прогнозування та ін. До специфічних історичних – порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-ситуаційний та стадіально-регіональний. Використання зазначених методів дозволило здійснити аналіз формування аграрних відносин в досліджуваній період, визначити характер та напрями їхнього розвитку, оцінити здобутки та прорахунки аграрного господарювання в різні історичні періоди.

РОЗДІЛ 2

АГРАРНЕ ГОСПОДАРЮВАННЯ В ОБЛАСТЯХ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-х – 70-х рр. ХХ ст.

2.1. Історичні передумови аграрних перетворень в середині 60-х рр. ХХ ст.

Дослідження історії розвитку аграрних відносин сучасного українського села є надзвичайно актуальним на даний час. Адже нинішні зміни форм господарювання в сільському господарстві за своїми масштабами і радикальністю перевершують сутність соціально-економічних трансформацій, які відбувалися в аграрній сфері України у ХІХ-ХХ ст. Проте, здійснюючи сучасне реформування аграрного сектора незалежної України, слід враховувати уроки минулого.

Впродовж сторіч, до возз'єднання з радянською Україною, західноукраїнські землі в різні періоди знаходилися у складі кількох іноземних держав. З середини ХІV століття в Галичині закріпилася шляхетська Польща, на Буковині – Молдавське князівство, на Закарпатті – Угорщина.

З розпадом Польщі у 1772 році землі Галичини увійшли до складу Австрійської імперії. Вони були частиною провінції із назвою «Королівство Галіції і Лодомерії» з центром у Львові. Згодом, у 1774 році, Австрія приєднала до своїх територій і північну частину Молдавського князівства (яке з кінця ХV ст. перебувало під владою Туреччини). Буковина була включена на правах автономної округи до складу Галичини, де перебувала до 1849 року, коли була виділена в окремий край, який проіснував у складі Австро-Угорщини до 1918 року. Однак, територіальні зміни не покращили соціально-економічного становища населення названих земель. Воно залишалося злиденним в силу відсталих економічних, і зокрема аграрних, відносин та колоніальної політики австрійського уряду. Фільваркове поміщицьке господарство формувало уклад тогочасного села, селяни користували лише невеликі ділянки ріллі. Крім панщини на них лежав ще й тягар державних та панських податків і повинностей – данина натурою (зерном – «осип», десятиною від бджіл,

тощо), чинш (оброк з луків, худоби) та ін. Важким тягарем для селянства залишалося право пропінації. Цей феодальний привілей галицьких поміщиків передбачав примусову купівлю селянами горілки у поміщиків. На кожного мешканця віком понад 14 років припадало близько 14 літрів горілки на рік [859,с.106]. Лише у 1848 році цей обов'язок було відмінено.

Аграрні перетворення, здійснені австрійським урядом у Галичині та Північній Буковині, не спричинили значного полегшення становища основної маси селянства. Згідно урядового декрету від 24 лютого 1787 року землі, якими з 1786 року селяни користувалися з дозволу пана, переходили в їхнє постійне користування [777,с.19]. Цей крок мав обмежити право вільного переходу селян з місця на місце. Переходи, що набули масового характеру, руйнували селянські господарства, залишали поміщиків без робочих рук та позбавляли державу можливості своєчасного одержання встановлених податків.

Згідно з декретом поміщикам заборонялося на свій розсуд розпоряджатися селянськими наділами, приєднувати їх до своїх, а селянам надавалося право спадкового користування землями, лише без права передавати чи ділити їх без дозволу пана. Однак привласнення селянської землі шляхтою не припинялося. Феодальне право поміщика на землю згідно урядових розпоряджень (урбаріальних патентів) залишалося незмінним.

В Закарпатті, як і у всій Угорщині, у 1767 році було розпочато аграрну реформу, яка проводилася протягом восьми років¹. Маніфест австрійської імператриці, королеви Чехії і Угорщини Марії-Терезії стосовно реформи був покликаний врегулювати відносини кріпосних селян із землевласниками. Урбаріальна реформа в незначній мірі зменшувала панщину, звужувала юрисдикцію поміщиків над селянами, чітко визначала мінімальні розміри земельних наділів селян [760,с.140]. Однак в результаті селяни втратили значну частину своїх наділів. Згодом, з включенням до Австрійської імперії Галичини (1772 р.) та Буковини (1775 р.) на ці території було поширено дію вищезгаданої реформи [921,с.451]. Марія-Терезія видала патент для Галичини, чим намагалася обмежити свавілля шляхти щодо селян

¹ Реформа торкалася лише Угорщини та Закарпаття.

та покращити їх становище. Прогресивним заходом австрійської влади було також оголошення земель, які перебували у користуванні селян, навечно селянськими. Ці землі могли використовуватися селянами лише для власних потреб, що повинно було забезпечити зростання продуктивності землеробства та основ сталого селянського землекористування [653,с.140]. Однак, і після проведених реформ селянське питання залишилося не розв'язаним, а феодально-абсолютистське панування на селі ще більше зміцніло.

В середині XIX ст. в ряді країн Європи відбулися революції, основним завданням яких була ліквідація феодально-кріпосницьких відносин, повалення абсолютистських монархій, національне визволення та створення національних держав. В Австрійській імперії така революція мала місце у 1848-1849 рр. Незважаючи на те, що революція зазнала поразки, окремі її здобутки – скасування кріпосної залежності, ліквідація обмежень в розвитку ремесел, дозвіл купівлі-продажу землі та ін. – створили сприятливі умови для швидкого розвитку капіталізму. Проте цей розвиток був нерівномірним і неоднаковим для різних територій Австрійської імперії. Відсталі в економічному відношенні землі, а саме: Закарпаття та Галичина (до складу якої на правах окремого округу входила Буковина), перетворилися у агросировинний придаток більш розвинутих, у промисловому відношенні, провінцій.

В ході революції 1848–1849 років австрійським урядом було проведено селянську реформу. Основним результатом її стало скасування кріпосного права. На Закарпатті воно ліквідовувалося відповідно із законом, прийнятим 18 березня 1848 р.; у Галичині – згідно із законом австрійського імператора Фердинанда I від 17 квітня 1848 р.; на Буковину дія цього закону була поширена декретом від 1 липня 1848 р. [921,с.732].

Аграрна реформа, проведена урядом, ліквідувала панування кріпосництва, однак не розв'язала аграрного питання, не зачепила основ поміщицького землеволодіння. Кількість поміщицької землі (включаючи державну та церковну) залишалася незмінною і складала понад 40 %. Для прикладу, у Східній Галичині у середині XIX ст. домінікальні (поміщицькі) землі становили майже половину всього

землекористування – понад 49 %, рустикальні (селянські) – близько 49 %, вільні (міських громад, вільних селян) – 4 %. Кількість же дрібних селянських господарств постійно збільшувалася. У Східній Галичині, на Буковині та в Закарпатті кількість дрібних селянських господарств була найбільшою. Наприклад, у Східній Галичині у 1859 р. вона становила 534 тис, у 1902 р. – вже 650 тис. [902,с.12]. На одне селянське господарство припадало в середньому 8,9 морга, на одне поміщицьке землеволодіння – 755 моргів.¹

Низькою залишалася продуктивність сільськогосподарських земель, що перебували у володінні селян. Основними причинами цього були відсталі методи обробітку ріллі, повільне впровадження передових агротехнічних заходів. Відтак середня врожайність пшениці у Східній Галичині складала у 1869 р. – 8,9 ц з га, у 1896 р. – 10,5; жита відповідно – 8,7 та 8,5; вівса – 5,9 та 6,2 ц з га [846,с.14]. Впродовж другої половини XIX ст. урожайність основних сільськогосподарських культур в регіоні залишалася у півтора-два рази нижчою, ніж в більш економічно розвинутих країнах Європи.

Маючи в користуванні невеликі наділи землі, менші за потреби прожиткового мінімуму², селяни не могли навіть задовольнити власні потреби в продуктах харчування, змушені були шукати додаткових заробітків, наймаючись до поміщиків. Розорюючись, селяни поповнювали ряди сільського пролетаріату. На початку XX ст., як зрештою й напередодні Другої світової війни, 3/4 населення західноукраїнських земель проживало на селі і було зайнято в сільськогосподарському виробництві [846,с.17]. У селянських господарствах регіону Українських Карпат на 1 га ріллі припадало в два рази більше працездатних від потреби. Це зумовило масовий відтік працездатного населення в інші країни. У другій половині XIX ст. лише із Закарпаття та Галичини виїхало на заробітки понад 500 тис. осіб [719,с.34].

Не покращилося становище селян і після розпаду Австро-Угорської імперії та окупації західноукраїнських земель Польщею, Румунією та Чехословаччиною.

¹ Морг – 0,575 га.

² Прожитковий мінімум дорівнював наділу в 10 моргів [24].

Уряди кожної з цих країн намагалися вирішити аграрне питання шляхом проведення реформ.

Своєрідно відбувалися аграрні перетворення на Закарпатті. 21 березня 1919 р. в Угорщині перемогла соціалістична революція, було проголошено Угорську радянську республіку. Протягом трьох днів по всій країні, в тому числі й на території Закарпаття, що не була окупована військами Румунії та Чехословаччини, була встановлена влада Рад. Хоч Радянська влада проіснувала в Угорщині 133 дні, а на Закарпатті лише 40 днів (з 21 березня до 29 квітня 1919 р.) [731,с.93], але за цей короткий період існування в краї були проведені певні соціально-економічні й культурні перетворення.

Слідом за декретом Революційної Урядової Ради Угорщини від 26 березня 1919 р., за яким були націоналізовані великі та середні промислові та транспортні підприємства, торговельні заклади та магазини, банки, ощадкаси та фінансові установи, було підготовлено закон про аграрну реформу. Однак закон був прийнятий в період, коли в Закарпатті політичне та соціально-економічне становище було надзвичайно складним. Боротьба проти капіталістичної експлуатації, за революційне розв'язання аграрного, зокрема земельного питання, – такими основними проблемами були зайняті селяни в період включення Закарпаття до складу буржуазної Чехословаччини (Сен-Жерменський договір, вересень 1919 р.).

Щоб відвернути трудящих від революційної боротьби, створити класову опору на селі, чехословацький уряд також вдався до земельної реформи, суть якої полягала в тому, що в мастках, які мали понад 100 га землі, надлишок підлягав відчуженню і продажу безземельним та малоземельним селянам. З 200 тисяч га земель і пасовищ у 1920-1923 рр. було продано 31 тис. га землі, проте біднякам і середнякам – лише четверту частину з них, інші перейшли у володіння держави, а згодом – до чеських колоністів і місцевої буржуазії [882,с.101].

В кінці XIX – на початку XX ст. Східна Галичина, яка була у складі Австро-Угорщини, також стала аграрно-сировинним додатком промислових центрів метрополії. Не покращилося становище населення Прикарпаття, 76,6 % якого становили селяни і яке перебувало під владою Польщі. Основна галузь економіки –

сільське господарство залишалося відсталим та низькопродуктивним. 70 % кращих земельних угідь Прикарпаття перебувало в руках поміщиків, монастирів та церкви, які становили 6 % від кількості землевласників. Решті – 94 % селянських господарств належало лише 30 % земель [668,с.4]. У Східній Галичині польський уряд проводив аграрну реформу у формі парцеляції деяких поміщицьких фільварків, однак розподілено ці землі було виключно серед польських переселенців-колоністів.

Певні спроби вирішити проблеми західноукраїнського селянства були здійснені в період існування Західноукраїнської Народної Республіки. 14 квітня 1919 р. Українська Національна Рада ухвалила закон про земельну реформу. Він передбачав наділення землею найбільш бідних верств сільського населення. Однак, через падіння Західноукраїнської Народної Республіки, анексії території Галичини Польщею, закон не був реалізований.

30 липня 1921 р. румунський уряд видав закон про аграрну реформу для Буковини, Бессарабії та Семигороддя. Він зберігав поміщицьке володіння, встановлював його розмір до 250 га родючої землі. Реформа передбачала вилучення 144,2 тис. га землі та розподіл її (за викуп) між 90 тисячами господарів. Землю вилучали в іноземців, які до 1 серпня 1914 р. не мали буковинського або румунського громадянства, а також у братств, фондів, товариств. Зрештою, вилучено було лише 63 тис. га земель, які розподілили між 50 тис. господарів [759,с.271]. Новими власниками стали здебільшого заможні румуни.

Отже, реальних проселянських аграрних реформ за весь попередній період в західноукраїнських землях регіону Карпат не відбулося.

З початком Другої світової війни, у вересні 1939 р. радянські війська, у відповідності з Пактом Молотова-Ріббентропа, вступили на територію Польщі і зайняли Станіславське воєводство [704,с.31]. Згодом у жовтні 1939 р. у Львові відбулися Народні збори Західної України, які прийняли рішення про встановлення радянської влади на території Західної України (крім Закарпаття та Буковини), а також проголосили конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків та промисловості. До кінця 1939 р. було конфісковано й перерозподілено між селянами понад 2 млн. га земель.

Після приєднання Прикарпаття до радянської України тут було швидкими темпами проведено масову примусову колективізацію. Вона розпочалася у 1940 році створенням перших колгоспів та ліквідацією великої кількості сільськогосподарських кооперативів. Якщо у 1940 р. створили 26 колгоспів, то у травні 1941 р. їх вже налічувалося 250 [668,с.6]. Аналогічні соціалістичні перетворення щодо аграрної сфери були здійснені у Північній Буковині та на Закарпатті, які увійшли до складу радянської України відповідно 2 серпня 1940 р. та 29 червня 1945 р.

У новоствореній Чернівецькій області (до складу якої увійшли Північна Буковина, частина Хотинського повіту та Герцаївський район) відразу було проведено адміністративну реформу, а згодом розпочато і земельні перетворення. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 р. здійснено націоналізацію землі та майна:

«1. Встановити, що з 28 червня 1940 р. вся земля з її надрами, лісами, водами на території північної частини Буковини є державною власністю, тобто народним добром.

2. Доручити Раді Народних Комісарів Української РСР негайно провести в життя на території північної частини Буковини всі заходи, пов'язані з передачею землі трудящим селянам у безстрокове і безплатне користування...» [859,с.103].

Однак, незважаючи на те, що було націоналізовано 191 тис. га землі, селяни її не одержали. В північній частині Буковини швидкими темпами організовувалися колгоспи і радгоспи. Вже на середину 1941 р. тут налічувалося 63 сільськогосподарські артїлі [859,с. 104].

Після завершення радянсько-німецької війни колективізація в західних областях продовжилася. Як наслідок, до початку 1950 р. 98,7 % орної землі зосередилося у колгоспах.

У перші повоєнні роки у Львівській та Івано-Франківській областях було відбудовано МТС, відновлено колгоспи. Держава всіляко сприяла «масовому розгортанню колгоспного руху», надаючи довгострокові кредити, насінневі позики, техніку, готуючи спеціалістів сільського господарства. У відповідності до постанов Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи по підготовці масових кадрів для західних

областей УРСР» (1945 р.) та «Про заходи по підготовці масових кадрів для західних Ізмаїльської та Закарпатської областей УРСР» (1949 р.) [874,с.85] здійснювали підготовку спеціалістів середні, вищі сільськогосподарські учбові заклади, одно- та дворічні сільськогосподарські школи. Завдяки масовій організаційній роботі державних органів влади у всіх напрямках аграрного господарювання суцільну колективізацію в областях Українських Карпат (крім Закарпаття) було завершено на початок 1950 р.

Для аграрних перетворень радянського періоду на Закарпатті характерні певні особливості. Започаткував їх Перший з'їзд Народних комітетів (26 листопада 1944 р.), який ухвалив постанову “Про наділення селян, робітників, службовців Закарпатської України землею і лісом”. Згідно постанови було конфісковано “всі землі і помістя, що належали мадярським і німецьким поміщикам і ворогам народу”. З'їзд доручив Народній Раді “виробити практичні заходи і передати безплатно через місцеві Народні комітети конфісковані землі в особисту власність безземельних і малоземельних селян” [546,с.81].

28 лютого 1945 р. Народна Рада прийняла постанову про порядок розподілу земель, у якій зазначалося: “...землі, конфісковані у німецько-угорських поміщиків, чужоземних фірм, акційних спілок, зрадників народу тощо, підлягають конфіскації, передачі безплатно в особисту власність безземельним і малоземельним селянам, а також робітникам і службовцям під особисті городи”. Декрети Народної Ради визначили максимальну норму землекористування на одне селянське господарство – до 2,2 гектара, а в гірських районах – до 2,8 гектара.

Внаслідок копіткої і широкомасштабної роботи Народних комітетів за час проведення реформи землю одержали 54463 із 145196 господарств Закарпаття, тобто 37,5 %. Їм було передано 52737 гектарів, в тому числі 35019 гектарів поміщицьких земель і розподілено 17718 гектарів земель за рахунок обмеження землекористування [896,с.67]. 15 грудня 1945 р. Народна Рада прийняла декрет про передачу землі трудящим селянам “у безстрокове і безплатне користування”.

Отже, земельна реформа 1945 р. в краї ліквідувала соціальну несправедливість, що століттями супроводжувала закарпатське селянство. Наділення землею мало-

земельних і безземельних селян стало першим зародком формування справжнього власника на селі, бо землю отримав той, хто її обробляв. Земельна реформа стала важливим соціально-економічним заходом народної влади. Однак, колишні безземельні та малоземельні селяни господарювали на закріплених землях тільки неповні три роки. Докорінні перетворення на селі, здійснена земельна реформа 1945 р., яка фактично вперше закріпила право власності селянина на землю, не виправдали розрахунків трудового селянства щодо вільного господарювання на власній землі. В 1946-1950 рр. в Закарпатті розгорнувся новий етап реформування в аграрному секторі – суцільна колективізація, яка була завершена до середини 1950-х рр.

Колгоспна форма організації сільськогосподарського виробництва одержала більше поширення в областях Українських Карпат порівняно з радгоспною. Станом на 1958 р. у регіоні налічувалося 1638 колгоспів (у 1965 р. після укрупнення - 1057) та 23 радгоспи. У Закарпатті налічувалося 254 колгоспи та 10 радгоспів, в Івано-Франківській області відповідно - 400 та 2, Львівській - 733 та 8, в Чернівецькій області відповідно 251 та 3 [563,с.365-366]. Більшість з останніх були приміськими господарствами плодово-овочевого та молочного напрямків, в Закарпатті ще й виноградарськими.

У перші повоєнні роки особливу роль у становленні й утвердженні колгоспного ладу в регіоні відіграли машинно-тракторні станції (МТС). З організацією та відновленням роботи колгоспів постало питання технічного обслуговування сільськогосподарської техніки, запровадження механізованих способів обробітку ґрунту і вирощування сільськогосподарських культур. Адже раніше в аграрній сфері всі процеси у сільськогосподарському виробництві здійснювалися з використанням ручної праці. Тож, механізацію сільськогосподарської праці можна вважати одним з не багатьох позитивних наслідків колективізації.

У всіх областях створювалися МТС. Уже в 1953 р., для прикладу, в Закарпатті їх працювало 11 та 2 машинно-тваринницькі станції, які функціонували до кінця 1958 р. Весною 1958 р. розпочалася реорганізація МТС, яка передбачала зосередження техніки в колгоспах та радгоспах. Про це йшлося у постанові ЦК КПРС „Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-

тракторних станцій”. У відповідності з нею техніка МТС передавалась у власність колгоспів шляхом викупу. Лише на Закарпатті протягом 1958 р. колгоспи викупили 788 тракторів різних марок, а також значну частину сільськогосподарських машин [873,арк.14]. Ця акція створила і певні труднощі для колгоспів та радгоспів. Одночасні великі фінансові витрати на купівлю і обслуговування техніки стали надто обтяжливими для господарств. Зрештою, в наступні роки цей крок посприяв скороченню ручної праці, розширенню можливостей впровадження механізованого обробітку і вирощування сільськогосподарських культур, зростанню продуктивності праці, галузі господарства ставали на промислову основу. Вже на початку 1950-х рр. у колгоспах було механізовано найбільш трудомісткі та найважливіші польові роботи. У 1958 р. близько половини зернових, третину цукрових буряків та понад 10 % картоплі збирали за допомогою комбайнів. Кількість працюючих, зайнятих у сільському господарстві, знижувалася. Так, в західних областях України у 1939 р. вона становила майже 3 млн. осіб, а до 1950 р. скоротилася на третину. Постійно вдосконалювалася структура посівних площ. Площі під малопродуктивними культурами зменшувалися, під економічно ефективними – збільшувалися. Структура посівних площ була приведена у відповідність до природно-грунтових та економічних умов окремих географічних зон Карпатського регіону. Все це викликало необхідність в наступне десятиріччя поглибити поділ праці, забезпечити внутрігосподарську спеціалізацію і концентрацію виробництва, в основному шляхом переозброєння аграрного виробництва.

Незважаючи на певні позитивні результати колективізації, вона не сприяла швидкому піднесенню сільського господарства й не привела селянство до заможного життя.

У післявоєнний період надзвичайно актуальною була відбудова сільського господарства, яке фінансувалося державою за залишковим принципом. Здійснені керівництвом у цей період заходи лише ускладнили процес відбудови. Будучи формально господарями артілі, а насправді в чиновницькій залежності, колгоспники в значній мірі втратили мотивацію до праці в громадському господарстві та право розпоряджатися її результатами. Оплата праці колгоспників була мізерною,

пенсійне забезпечення на них не поширювалося, податки на ведення присадибного господарства, в тому числі й на кожне фруктове дерево та худобу, призвели практично до його згортання. До того ж постійно обмежувалися площі присадибних ділянок.

Узимку 1946-1947 рр. Україну охопив голод, що був спричинений частково складними природно-кліматичними умовами та, основне, експортом зерна, який склав у 1946 р. 1,7 млн.т [775,с.393]. Західну Україну трагедія зачепила в меншій мірі. Мешканці південних та центральних областей намагалися самотужки везти із Західної України хліб та борошно для своїх сімей. У цьому їм активно протидіяли загони транспортної міліції. Лише коли становище селян стало вкрай трагічним – зареєстровано 764 випадки канібалізму, 1 154 378 осіб, станом на кінець червня 1947 р., хворіли на дистрофію, – Україні було надано централізовану продовольчу та насінневу позику [775,с.393]. Цього голоду можна було б уникнути, якби керівництво країни більше переймалося долею власного народу, а не геополітичними інтересами долучення до соціалістичного табору та «утримання» в ньому ряду європейських держав.

Зі смертю Й.Сталіна у 1953 р. припинилося втілення в життя плану освоєння природи, в рамках якого на Закарпатті було розгорнуто посадки чаю, цитрусових, евкаліпта, лавра та ще цілого ряду теплолюбних культур, непридатних для вирощування у цих географічних широтах. Різні сільськогосподарські експерименти здійснювалися і у ряді областей республіки. Тим самим відволікалися фінансові та людські ресурси для відродження сільського господарства та розвитку традиційних його галузей, знижувалося виробництво продукції, що суттєво впливало на продовольчу безпеку країни.

Перетворення середини 1960-х рр. були наймасштабнішою післявоєнною спробою перебудувати економіку країни у відповідності до нових вимог часу. Вони поширилися на кілька галузей – промисловість, будівництво, сільське господарство і спрямовувалися на удосконалення принципів управління народним господарством.

Спроби забезпечення розвитку сільського господарства ініціювалися Комуністичною партією та радянською державою постійно. Це було викликано необ-

хідністю, оскільки в цій галузі народного господарства створювалася одна третя національного доходу держави, три четверти потреби населення в товарах народного споживання покривалося продуктами сільського господарства чи товарами, виробленими із сільськогосподарської сировини. Саме сільському господарству належала вирішальна роль у забезпеченні населення продовольством і значна – у забезпеченні промисловості сировиною. Варто згадати і ленінський принцип, яким також керувалася партія у розвитку сільського господарства. З нього витікало, що без міцної сільськогосподарської бази «неможливе ніяке господарське будівництво» і всі великі плани є просто ніщо [639,с.29]. Проте сприяння розвитку галузі партія визначала як зміцнення матеріально-технічної бази, підготовку кваліфікованих кадрів, формування державного контрактного замовлення на вироблену сільськогосподарську продукцію. Такий підхід був виправданий лише частково. Без надання господарствам економічної самостійності, без змін форм власності й форм господарювання не було жодної можливості забезпечити розвиток продуктивних сил галузі та зростання виробництва продовольства.

Необхідність проведення чергових реформ в аграрній сфері України у другій половині 60-х рр. минулого сторіччя була зумовлена неефективністю попередніх перетворень на селі. В період так званої «хрущовської відлиги» (1954-1964 рр.) у державі продовжували домінувати несприятливі передумови подальшого розвитку сільського господарства. З одного боку, мало місце короткотермінове піднесення сільськогосподарського виробництва, яке припало на 1954-1958 рр., коли в галузь було вкладено значні кошти. За роки п'ятої п'ятирічки (1951-1955 рр.) щороку в сільське господарство Української РСР вкладалося 461 млн.крб., з них 37 % за рахунок державних і 63 % за рахунок колгоспних коштів [809,с.89]. Це піднесення було зумовлено низкою заходів, що мали значний позитивний ефект. А саме: запровадження паспортів для колгоспників, встановлення гарантованої грошової оплати праці, скорочення робочого дня, зростання освітнього рівня керівних кадрів галузі, певне зміцнення матеріально-технічної бази, зменшення податків з присадибних ділянок. З іншого боку, постійні експерименти з ініціативи Генерального Секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова в економіці у цілому та в аграрній

сфері зокрема надзвичайно виснажували сільське господарство. Серед таких варто назвати, неодноразово випробувані ще більшовиками у 20-х рр., встановлені «ножиці цін», не на користь сільськогосподарського виробництва. Проекти прискореного розвитку промисловості, особливо хімічної, потребували істотного перерозподілу бюджетних коштів і здійснювалися шляхом зниження капіталовкладень у розвиток сільського господарства. Держава розв'язувала проблеми бюджетної рівноваги шляхом підвищення цін на продукцію промисловості та «заморожування» цін на сільськогосподарську продукцію.

Важким тягарем на слабку економіку колгоспів в областях Українських Карпат, особливо гірських, лягла ініційована М.С.Хрущовим у травні 1958 р. необхідність викупу техніки у машинно-тракторних станціях. Замість них створювалися ремонтно-технічні станції, на які покладалися не тільки ремонтні, а й постачальницькі функції. Колгоспи мали купувати у них нафтопродукти, хімікати, добрива, сільськогосподарську техніку. До кінця 1958 р. колгоспи України викупили 108 тис. тракторів, 43 тис. зернових комбайнів та іншу техніку [775,с.436].

Однак, значна частина колгоспів областей Карпатського регіону за підсумками господарювання у 1958 р. були економічно слабкими. Неподільні фонди 1638 сільгоспартілей регіону оцінювалися у 284,0 млн. крб., або в середньому 173,4 тис. крб. на одне господарство. Відрахування від грошових доходів на поповнення неподільних фондів в тому ж році склали 50,0 тис. крб. на сільгоспартіль. Безумовно, наявних коштів було недостатньо, щоб закупити техніку від МТС. В Закарпатті з наявних 254 сільгоспартілей [563,с.356-357] оплатити техніку у 1958 р. змогли лише 30 колгоспів, у 1959 р. – 90, у 1960 р. – 40 колгоспів. 25 гірських господарств техніку в МТС не закупували.

Не сприяло піднесенню сільського господарства й нове укрупнення колгоспів, здійснене наприкінці 50-х рр. Кількість колгоспів республіки у 1965 р. зменшилася у порівнянні з 1958 р. майже на 30 % (із 13192 до 9441). В областях Українських Карпат цей показник становив 32 % (із 1538 до 1057) [563,с.356]. В результаті укрупнення один колгосп охоплював декілька населених пунктів, які відносилися до центральної садиби. Саме там розміщувалося правління колгоспу, школа, фельд-

шерсько-акушерський пункт, будинок культури. Більш віддалені села були зараховані до так званих «неперспективних». Нововведення негативно позначилися як на економіці колгоспів, так і на побуті сільських мешканців.

Організаторському «генію» М.С.Хрущова належать також ідеї освоєння перелогових і цілинних земель Казахстану та Сибіру, яке поглинуло значну частину фінансових коштів, техніки та робочої сили колективних господарств, ідеї масового розширення площ посівів кукурудзи, що у підсумку не врятувало країну від зернових проблем у посушливий 1963 р.; а також ініціювання «добровільного» продажу колгоспниками худоби колгоспам.

Для освоєння цілинних земель лише з України до Казахстану протягом 1954-1956 рр. виїхало близько 80 тис. юнаків та дівчат [925,с.647], було доправлено значну кількість техніки. Однак організаційні потуги не виправдали сподівання. Собівартість вирощеного тут зерна була вищою на 20 %, ніж в цілому по країні.

Кампанія із збільшення виробництва кукурудзи теж не мала очікуваного успіху, посіви здійснювалися без урахування кліматичних умов і реальних економічних можливостей різних регіонів країни. Посівні площі кукурудзи на зерно у повній стиглості у 1963 р. в Україні зросли до 4,5 млн. га, або у 2,2 рази більше проти 1958 р. Однак урожайність зерна кукурудзи у цьому посушливому році становила по країні 15,0 ц/га, а валовий збір перевищив показник 1958 р. лише на 30 %. У Чернівецькій області посіви зернової кукурудзи в 1963 р. проти 1958 р. зросли на 18,2 тис. га, а приріст валового збору становив лише 9 % [563,с.220]. Забезпечити себе зерном в згадувані роки країні не вдалося. Саме з 1963 р. Радянський Союз почав закуповувати зерно за кордоном, і так тривало до розпаду самого Союзу.

Не додавала популярності аграрній політиці М.С.Хрущова і його позиція щодо особистих селянських господарств. Зменшення присадибних ділянок (1955 р.), вимога добровільного продажу колгоспниками своїх корів колгоспам (1957 р.), заборона утримувати худобу не членам колгоспу (1959 р.) спричинили серйозне загострення продовольчої ситуації: зменшення обсягів продукції продовольства та зростання цін.

В результаті непродуманої, волюнтаристської аграрної політики сільське господарство Радянського Союзу в цілому, та України зокрема, опинилося у кризовій ситуації. Це яскраво ілюструє приріст обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, який у 1950-1958 рр. становив в Україні 65 %, а у 1958-1964 рр. – лише 3 %. В областях Українських Карпат приріст валової продукції сільського господарства всіх категорій склав у 1958-1965 рр. 0,8 % [563.,с.186]. Значного приросту в період з 1950 по 1958 рр. вдалося досягти завдяки збільшенню капіталовкладень у галузь, посилення матеріальної заінтересованості колгоспників (одержання грошових авансів на трудовні), зростання (майже втриє) заготівельно-закупівельних цін на сільгосппродукцію та політики певного стимулювання особистого підсобного господарства, перш за все зниження вдвічі податків з присадибних господарств.

Отже, аграрні перетворення, які мали місце в областях Українських Карпат з середини XVIII до середини XX ст., не вирішили селянського питання. Реформа 1848 р. на західноукраїнських землях мала як позитивні, так і негативні наслідки. Найбільшим її досягненням стало скасування панщини, проте вона зберігала поміщицьке землеволодіння. На початку XX ст. більша частина земель Галичини та Закарпаття (які перебували у складі Австрійської імперії) була зосереджена, як і раніше, в руках поміщиків.

У 20-30-х рр. західноукраїнські землі були розчленованими і опинилися у складі Польщі, Чехословаччини та Румунії. Аграрні реформи, проведені тут у 1919 р., не покращили становища селян.

Із приєднанням західноукраїнських земель до радянської України було розпочато процес експропріації поміщицьких земель і розподілу їх між селянами. Наступним етапом розвитку аграрних відносин в областях Українських Карпат з 1940 р. (на Закарпатті з 1945 р.) стала суцільна колективізація селянських господарств, що завершилася в середині 50-х рр. В цілому, колективізація сільського господарства була проведена адміністративно-насильницькими методами, внутрішньо обірвала одноосібну господарську діяльність десятків тисяч селян, не замінивши її розгорнутою участю останніх в управлінні колгоспними артілями.

Як засвідчила історія, аграрне питання на теренах областей Українських Карпат не було розв'язане ні урбаріальними реформами Марії-Терезії, ні скасуванням кріпосного права, ні через насильницький процес колективізації в перші роки радянської, ні шляхом проведення аграрних реформ в наступні післявоєнні роки.

2.2. Аграрно-економічні перетворення другої половини 60-х рр. і їх вплив на розвиток карпатського села

На початку 60-х рр. активізувався процес організаційно-господарського зміцнення колгоспів та радгоспів республіки. До певної міри поліпшився фінансовий стан господарств. У 1964 р. грошові доходи колгоспів перевищили рівень 1960 р. на 56 %, відрахування від них на поповнення неподільних фондів – на 18, неподільні фонди збільшилися на 85 % [561,с.392; 562,с.336]. Виробничі основні фонди сільськогосподарського призначення зросли в колгоспах на 49 %, в радгоспах – на 88 % [809,с.107].

Проте у наступні роки в результаті непродуманих експериментів криза в сільському господарстві посилилася. Тому, після усунення М.С.Хрущова від влади, постало питання хоча б часткових змін аграрної політики.

Розвиток сільського господарства західних областей в період 1959-1965 рр. характеризувався незначними успіхами й відбувався повільно. Мали місце і певні здобутки, і суттєві недоліки. До позитивних моментів можна віднести зміцнення матеріально-технічної оснащеності колгоспів. Енергетичні потужності господарств зросли за 1959-1965 рр. на 42 % і становили в 1965 р. 4078,3 тис. к.с. [687,с.108]. Станом на 1 січня 1966 р. в областях Українських Карпат працювало 26 825 тракторів, 2790 зернозбиральних комбайнів, вантажні автомобілі та інша сільськогосподарська техніка [563,с.336,337].

В результаті зміцнення матеріально-технічної бази, структурізації використання посівних площ, спостерігалось незначне збільшення виробництва певних видів сільськогосподарської продукції. Зокрема, валові збори зернових в колгоспах

західних областей України за 1961-1965 рр. зросли на 24,9 %, цукрових буряків – на 24,5, льоноволокна – на 18,5 % [687,с.108]. Певні позитивні зрушення відбулися і в розвитку тваринництва.

Однак темпи приросту найважливіших сільськогосподарських продуктів були нижчими, ніж у попередньому п'ятиріччі. Про це йшлося і на ХХІІІ з'їзді КПРС (1966 р.) [525,с.45]. Темпи росту валової продукції сільського господарства сповільнилися і в Українській РСР. Зокрема, в західних областях республіки загальний обсяг валової продукції сільськогосподарського виробництва всіх категорій господарств у 1965 р. лише на 0,9 % перевищував рівень 1958 р. [563,с.186]. Відставало зернове господарство, тваринництво. Так, в господарствах Івано-Франківської області в 1959-1965 рр. одержали на 118,8 тис. т м'яса, 513,5 тис. т молока і 825 тис. т вовни менше, ніж передбачалося планом [304,арк.23].

До того ж у багатьох випадках виробництво сільськогосподарської продукції було нерентабельним, повільно зростала продуктивність праці. Не сприяло зростанню рентабельності виробництва продукції тваринництва і підвищення заготівельних та роздрібних цін на м'ясо-молочну продукцію, здійснене у 1962 р.

Процес зміцнення матеріально-технічної бази аграрної сфери також суттєво не сприяв удосконаленню виробництва. У 1961-1965 рр. обсяг інвестицій в сільське господарство Української РСР збільшився в 1,55 рази у порівнянні з попереднім п'ятиріччям, в тому числі за рахунок держави – в 1,7 і колгоспів – в 1,46 рази. За цей же період значно зросла питома вага капіталовкладень на будівництво виробничих будівель і споруд (до 67 % проти 62 % у 1956-1960 рр.) і знизилася питома частка на придбання тракторів, транспортних засобів, обладнання й інвентаря (з 33 % до 29 %). Значні кошти були використані (до 10 %) на водогосподарське будівництво. Однак, незважаючи на зростання загального обсягу капіталовкладень у сільське господарство, їх питома частка в загальній сумі інвестицій в народне господарство республіки залишалася відносно невисокою – 16,9 % (в шостій п'ятирічці, 1956-1960 рр. – 15,7 %) [809,с.94].

Всі ці недоліки і упущення вимагали докорінного реформування аграрного сектора країни в цілому та західних областей республіки зокрема.

Аналіз стану справ у сільському господарстві країни був зроблений на березневому (1965 р.) пленумі ЦК КПРС. З доповіддю «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР» на пленумі виступив Л.І.Брежнєв. В ній йшлося про «піднесення сільського господарства» та необхідність «підвести під сільське господарство міцну економічну основу», оскільки воно є одним з важливих питань економічної політики партії, «бо воно зачіпає основу основ Радянської держави – відносини робітничого класу і селянства» [508,с.67]. Керівництво країни ставило за мету повністю ліквідувати відмінності між містом і селом, «перетворити сільськогосподарську працю в різновид індустріальної, створити максимально сприятливі умови для всебічного розвитку особистості, здібностей і талантів людини» [850,с.84]. Процес «підтягування культурних і побутових умов життя в селі до рівня міста» вони вважали найважливішим соціальним завданням в боротьбі за побудову комунізму, однак відзначали, що ці заходи розраховані на тривалий період.

Історики, аналізуючи зміни господарювання на селі, вважають період після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС та квітневого (1965 р.) пленуму ЦК КПУ новим етапом у розвитку сільського господарства. Дійсно, пленум намітив курс на сталий та прискорений розвиток галузі, хоча наслідки чергової аграрної реформи були неоднозначні.

На пленумі розглядалися питання про необхідність підвищення темпів розвитку сільського господарства шляхом збільшення капіталовкладень у галузь, зміцнення матеріально-технічної бази колективних господарств, забезпечення їх кваліфікованими спеціалістами, удосконалення спеціалізації та кооперації, забезпечення матеріального стимулювання трудівників села. На ньому йшлося про подальше піднесення культури землеробства і тваринництва: більш раціональне освоєння сівозмін, поліпшення родючості ґрунтів, впровадження перспективних сортів насіння, вдосконалення порідності якісного складу громадського стада, зміцнення кормової бази, механізацію трудомістких процесів у всіх галузях господарств, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції.

Основними причинами відставання аграрного виробництва, визначеними у постанові ЦК КПРС від 26 березня 1965 р. «Про невідкладні заходи з подальшого розвитку сільського господарства СРСР», були наступні: «порушення економічних законів розвитку соціалістичного виробництва, принципів матеріальної заінтересованості колгоспників і робітників радгоспів в піднесенні громадського господарства, правильного поєднання громадських та особистих інтересів» [779,с.13]. Відзначені були також помилки в плануванні, фінансуванні, кредитуванні сільського господарства та прорахунки в політиці цін, організації заготівлі й закупівлі сільгосппродукції.

З метою прискорення розвитку сільськогосподарського виробництва березневий (1965 р.) пленум ЦК КПРС визначив пріоритетні завдання. Серед них: інтенсифікація та підвищення ефективності виробництва, запровадження найновіших досягнень науково-технічного прогресу, подальше зміцнення матеріально-технічної бази господарств, комплексна механізація і хімізація, широка меліорація земель, поглиблення спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва. Необхідно зауважити, що впродовж наступних п'яти років здійснювалися почасти вдалі спроби запровадження в життя намічених пленумом завдань.

Рішення декларували переведення радгоспів та колгоспів на повний госпрозрахунок. Внаслідок зміни підходів до пільгового фінансування було відкрито кредитні лінії колгоспам, вперше списувалась заборгованість з економічно слабких колгоспів. Відповідним інстанціям було доручено розробити основи гарантованої оплати праці колгоспників, виплату її проводити щомісяця, що повинно було підвищити мотивацію до праці, матеріальну зацікавленість і винагороду за збільшення виробництва сільгосппродукції. Забезпечення гарантованої грошової оплати праці в колгоспах відбувалося переважно за рахунок одержання ними довготермінових та короткотермінових кредитів. Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників у розвитку суспільного виробництва» (липень 1966 р.) передбачала перехід колгоспів до гарантованої оплати праці грошима, за типом діючої в радгоспах, та натурою. Проте забезпечити відповідний рівень виплат змогли лише економічно міцні

господарства. Так, через незадовільний фінансовий стан передгірного Свалявського району Закарпатської області у 1966 р. колгоспи району не змогли перейти на грошову оплату праці за типом радгоспної. Для забезпечення зазначених виплат потрібна була сума, яка на 11,6 % перевищувала суму грошових надходжень колективних господарств за рік [181,арк.31].

У ці роки набув чинності Закон про пенсійне забезпечення членів колишніх колгоспів, реформованих в радгоспи та інші державні підприємства і організації. Для здійснення перелічених заходів було розроблено так звану «Нову аграрну політику», що передбачала використання економічних методів керівництва аграрною сферою. Колгоспи та радгоспи, будучи складовими народногосподарської структури, функціонували в системі централізованого планового управління. Держава, визначаючи спеціалізацію і структуру господарств, створювала за допомогою економічних важелів і певні матеріально-фінансові передумови для виконання планів виробництва. Серед економічних важелів основними були: прямі планово-директивні завдання держави, цінове і фінансове регулювання, централізовані закупки товарної продукції, матеріально-технічне та енергетичне постачання, науково-технічні розробки і впровадження наукових досягнень, підготовка і перепідготовка кадрів [740,с.24].

Виробництво сільськогосподарської продукції в областях Українських Карпат у середині 60-х рр. здійснювали 1109 колективних та державних аграрних підприємств, що складали 10,2 % від їх загальної кількості в Україні. В їх користуванні перебувало 2639,6 тис. га земель сільськогосподарського призначення. У всіх категоріях господарств утримувалося 3846,1 тис. голів великої рогатої худоби, свиней, овець. В середньому господарства виробляли близько 14098 тис. центнерів зернових, 24115 тис. центнерів цукрових буряків, 3374 тис. центнерів овочів, 206,8 тис. тонн м'яса і сала, 1716 тис. тонн молока, 755 млн. шт. яєць [563,с.356,366,192,304,306-307; 564,с.224,227,248-250]. Згідно з даними офіційної статистики аграрне виробництво в регіоні в середині 60-х рр. було нижче середньореспубліканських показників.

Певне поживавлення виробництва було викликане прийняттям у квітні 1965 р. постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про план закупок сільськогосподарських продуктів на 1965-1970 рр.» [779,с.37], якою встановлювався твердий план заготівель сільгосппродукції та надбавки за понадплановий продаж. Закупівельні ціни на зернові культури зросли на 20-27 %, надбавка – до 50 %. Вважалося, що за цих умов колгоспи розширять зернове виробництво і відпаде потреба імпортувати хліб. Однак Радянський Союз так і не звільнився від імпортової залежності щодо зерна до кінця свого існування [775,с.484]. Хоча встановлення твердих планів заготівель та стабільних цін на планову й понадпланову продукцію стало певним стимулом для прискорення розвитку сільського господарства. До речі, збільшення згаданих закупівельних цін було здійснено без підвищення діючих на той час роздрібних цін на хліб, крупи, м'ясо і м'ясопродукти. Слід додати, що подальшому розвитку тваринництва сприяли і встановлені надбавки до діючих закупівельних цін в колгоспах і радгоспах. Вперше надбавки за надплановий продаж тваринницької продукції були встановлені з урахуванням зональних особливостей, що було важливо для розвитку тваринництва в Карпатській зоні. Якщо надбавка до діючих заготівельних цін в колгоспах і радгоспах низинної і передгірної підзон регіону становила від 20 до 55 % на велику рогату худобу, на свині – 30-70 %, вівці – 10-70, то для гірської підзони – 100 %. Перераховані заходи сприяли певному зростанню сільськогосподарського виробництва. Так, у Закарпатській області валова продукція сільгоспвиробництва збільшилася впродовж 1966-1970 рр. на 14,4 % [685,с.98].

До певної міри здійснені заходи позитивно вплинули на результати господарювання. За період восьмої п'ятирічки (1966-1970 рр.) основні виробничі фонди зросли у півтора рази, дещо збільшилася валова продукція сільського господарства. Середньорічний збір зерна порівняно з попереднім п'ятиріччям зріс на 5,1 % (з 1411 тис.тонн у 1961 – 1965 рр.до 1486 – в 1966 – 1970 р.), тоді як по Україні лише на 13,1 %. За цей же період обсяг виробництва м'яса в регіоні (порівняно з попереднім п'ятиріччям) збільшився на 26,3 % (з 206,8 до 280,5 тис.т.), молока – на 12,9 % (з 1715,1 до 1967,8 тис.т), вовни – на 4,3 % (з 1373 до 1434 тис.т) [564,с.186,218, 220,222,228,230]. Підвищення закупівельних цін призвело до зростання цін на

продукцію промисловості, що не стимулювало піднесення сільськогосподарського виробництва.

Підвищення закупівельних цін сприяло зростанню вартості основних виробничих фондів, збільшенню прибутків господарств. Проте через подорожчання запасних частин, нафтопродуктів, будівельних матеріалів, збільшення відрахувань до фондів пенсійного забезпечення та соціального страхування господарства втрачали чотири п'ятих своїх доходів. Так, господарства Закарпатської області у 1969 р. одержали додатково 17,1 млн. крб, в той же час їх поточні витрати зросли на 11,4 млн. крб. До того ж спостерігався низький рівень фондівіддачі і постійне її зниження з роками. Впродовж 1965–1970 рр. середньорічний приріст основних виробничих фондів сільськогосподарського призначення у регіоні становив близько 7,0 %, а середньорічні темпи приросту валової продукції лише 2,3 % [142,арк.9, 12].

Велике значення надавалося здійсненню меліоративних заходів. Для областей Українських Карпат це питання було дуже актуальними, адже значна частина земель тут була перезволоженою, близько 40 % наявних сільськогосподарських угідь регіону потребували осушення. На меліоративне покращення сільгоспугідь витрачалися значні кошти, для прикладу, в Закарпатській області впродовж 1965-1970 рр. на проведення осушувальних робіт витратили близько 15 млн. крб., на зрошення – 12 млн. крб., на заходи боротьби із ерозією ґрунтів в середньому по 518 тис. крб. на рік [204,арк.2,3,12]. На кінець 60-х рр. в області налічувалося 25 тис. земель, осушених гончарним дренажем [142,арк.18], що складало 12,1 % від потреби. Здійснити меліоративні роботи у необхідному обсязі в карпатських господарствах не дозволяла нестача землерийної техніки, будівельних матеріалів, кваліфікованих кадрів. В цілому впродовж 1965-1970 рр. площа осушуваних земель в регіоні зросла на 10,9 %, площа зрошувальних – на 27 % [563,с.236,238; 564,с.234,235]. Проте не завжди кошти на меліорацію витрачалися раціонально. Вже до середини 70-х рр. третина осушених земель потребувала реконструкції та інженерного удосконалення, оскільки будівництво дренажних мереж здійснювалося без проектів, не відповідало вимогам.

Дослідники О. Завальнюк та І.Рибак в реалізації згаданої «Нової аграрної політики» виділяють два етапи. Перший датовано 1965-1971 рр., він характеризувався «масштабністю, інтенсивністю в галузі сільського господарства, пошуками динамізму і ефективності». Другому етапу – 1971-1982 рр. – було притаманне «послаблення новаторських прагнень, консервація принципів і форм управління сільськогосподарським виробництвом» [689,с.186], задекларованих березневим пленумом ЦК КПРС 1965 р.

Як засвідчує історія, концентрація зусиль партійного керівництва на вирішення кризових ситуацій в країні частково себе виправдовувала. В критичні періоди історії комуністи вміли сконцентрувати всі сили на розв'язанні важливих проблем. В умовах кризи сільськогосподарського виробництва теж необхідні були рішучі кроки. Ключовими проблемами аграрної сфери у 1965-1970 рр. були визначені – завершення електрифікації, прискорення механізації сільськогосподарського виробництва, розширення хімізації і меліорації земель. Вирішити їх планувалося за рахунок збільшення капіталовкладень. Останні зросли впродовж 1966-1970 рр. на 60 % у порівнянні з попереднім п'ятиріччям. Так, в розвиток сільського господарства Закарпаття за аналізований період було вкладено близько 200 млн. крб., що вдвічі перевищувало показники попереднього п'ятиріччя [685,с.98]. Однак ці спроби виявилися не надто вдалимими. Якщо у 1960-1965 рр. темпи зростання валової продукції сільського господарства щорічно складали 8 %, то у 1965-1970 рр. – лише 4,5 % в середньому на рік [925,с.679].

Досягти запланованих обсягів сільськогосподарського виробництва в досліджуваних роки не вдалося, що було зумовлено відсутністю ініціативи та самостійності у вирішенні організаційних питань з боку керівництва господарств, незацікавленістю працівників у результатах виробництва.

Серед економічних важелів управління, які були визначені на березневому (1965 р.) пленумі ЦК КПРС, одним з основних було планування обсягів державних закупівель сільськогосподарських продуктів і підведення економічної бази під їх виконання. Вважалося, що, планомірно регулюючи закупівлі, держава підпорядковує сільське господарство задоволенню суспільних потреб. Вона ж визначала

напряму розвитку, розміщення, спеціалізацію та структуру виробництва згідно з природно-кліматичними умовами.

Колгоспи, як колективні підприємства, що базувалися на «груповій власності», не повинні були одержувати жодних директивних завдань, крім державних планів закупок. Згідно Статуту вони мали право самостійно планувати господарський розвиток. Однак, в умовах командно-адміністративної системи управління народним господарством загалом, та аграрним сектором зокрема, про це не могло бути і мови. Держава чітко контролювала і централізовано підпорядковувала розвиток сільськогосподарського виробництва не лише у державному радгоспному секторі, але і у колективних господарствах. Не дарма більшовики ще на початку 1920-х рр. зауважували, що згодом колгоспно-кооперативна власність зіллється з державною. В досліджуваній період відмінність між колгоспною та радгоспною формою сільськогосподарського виробництва різнилася хіба що у вищій оплаті праці, кращій технічній оснащеності, удосконаленим управлінням. Саме це спонукало керівників, у першу чергу, відстаючих колгоспів здійснювати заходи з перетворення колгоспів в радгоспи.

Питома частка радгоспів та інших державних підприємств в сільськогосподарському виробництві збільшувалася швидкими темпами. В результаті кількість колгоспів по Україні скоротилася за період 1965-1970 рр. на 3,2 %, а радгоспів зросла на 17,4 %. В областях Українських Карпат ці показники становили відповідно: колгоспи – 37,0 %, радгоспи – 43,4 % [563,с.356,366; 564,с.274,282]. Лише впродовж 1976 р. 3 колгоспи Івано-Франківської та 6 колгоспів Чернівецької області було перетворено в спеціалізовані радгоспи. Перші спеціалізувалися на виробництві плодоовочевої продукції, другі – м'ясо-молочної [9,арк.95]. В результаті перетворення колгоспів у спеціалізовані радгоспи поповнення рядів сільськогосподарських робітників на дві третіх забезпечили колгоспники [712,с.140]. За 1970-1979 рр. в Закарпатській області кількість колгоспів скоротилася на 39 одиниць, а радгоспів зросла на 31 [575,с.65]. Кількість колгоспів зменшувалася також внаслідок їх укрупнення.

Близько 3/5 основних виробничих фондів сільського господарства знаходилося в державній власності. Радгоспи давали близько половини валової продукції. Ці зміни – результат перетворення частини колгоспів у радгоспи, створення нових радгоспів, організації підсобних господарств при промислових підприємствах, а також створення крупних державних спеціалізованих комплексів з виробництва окремих видів продукції, тепличних комбінатів, птахофабрик і т.ін. Стаття 12 Конституції СРСР наголошувала, що держава «сприяє розвитку колгоспно-радгоспної власності та зближенню її з державною» [639,с.37]. Останнє управлінням органам вдавалося краще.

Однією з форм активізації успішного виконання виробничих планів, підвищення ефективності господарювання в аналізованій період залишалося соціалістичне змагання. Починаючи з другої половини 60-х рр., воно набуло широкого розмаху. Зокрема, в Радянському Союзі існувала практика приурочення певних здобутків у різних галузях суспільного життя (дострокове виконання планів, трудові подарунки до свят) до «знаменних дат» в історії країни – 50-річчя та 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя від дня народження В.І.Леніна, 50-річчя утворення СРСР, підготовка до XXIII, XXIV, XXV з'їздів КПРС. Партиїні організації проводили активну організаторську та роз'яснювальну роботу серед колгоспників з метою залучення їх до участі в соціалістичному змаганні. Створювалися партійні та партійно-комсомольські групи на фермах, в садівничих та рільничих бригадах, партійні функціонери організовували соціалістичне змагання серед працівників, систематично підбивали підсумки змагань доярок, телятниць, ланкових та механізаторів. У другій половині 60-х рр. було запроваджено і таке нововведення: на корпусах корівників, свинарників, пташників та ін. встановлювалися електричні червоні зірки, які засвічували ввечері колективі-переможці [800,с.92]. Використовувалися також різні форми матеріального та морального стимулювання трудівників. Переможцям змагання вручалися Червоні прапори, вимпели, Почесні грамоти, премії; присвоювалися звання “Колектив високої культури землеробства і тваринництва”, “Майстер – золоті руки”, “Відмінник якості”, “Майстер виробництва” та ін.

Проте функціонуюча партійно-номенклатурна система не враховувала матеріальні й духовні потреби трудівників села. В сільськогосподарському виробництві, де працівник має справу з природою, живими організмами, надзвичайно важлива така його організація, яка б створювала умови для високої зацікавленості працівника в результатах своєї праці, розвитку ініціативи, готовності працювати в умовах ненормованого робочого дня, прояву справжнього господарського відношення до справи. Колгоспно-радгоспний лад не забезпечував таких умов.

Відсторонення колгоспників та робітників радгоспів від управління виробництвом не сприяло підвищенню їхньої зацікавленості в кінцевому результаті праці та прояву відчуття господаря. Партійне керівництво постійно декларувало, що, удосконалюючи управління, необхідно все більше залучати трудящих до управління виробництвом, щоб кожний працівник став «борцем за здійснення економічної політики» та підвищення ефективності господарювання. Однак насправді сільські трудівники нерідко фактично усувалися від участі в управлінні господарствами. В результаті проведених органами прокуратури республіки перевірок з додержання Статуту сільськогосподарської артілі, ними були виявлені численні порушення [53, арк.12]. Крім розкрадання майна мали місце порушення в додержанні демократичних основ управління, накладання безпідставних штрафів та інші незаконні дії з боку влади.

В ряді колгоспів загальні збори колгоспників або проводилися без належного кворуму, або не проводилися взагалі впродовж року. Так, в колгоспі ім. Лопатіна (Сокальський район Львівської області) у 1965 р. відбулися лише одні загальні збори колгоспників. Були випадки, коли обрання членів правління та голів колгоспів вирішувалося не на загальних зборах колгоспників, а на засіданнях правлінь. У колгоспі ім.Жданова Рахівського району Закарпатської області 4 листопада 1965 р. на засіданні правління було обрано голову колгоспу – М.Поп, а в колгоспі ім.Суворова Тячівського району цієї ж області члена правління М.Бенцу [53,арк.13]. Архівні матеріали засвідчують, що обидва рішення правлінь були скасовані за протестом прокурора.

Нерідко правління окремих колгоспів, на порушення Статуту сільгоспартілі, в масовому порядку накладали на колгоспників штрафи. Причини були різноманітними, в тому числі за неявку на партійні збори чи засідання правління. 156 працівників колгоспу ім.Л.Мартовича (Городенківський район Івано-Франківської області) були оштрафовані з різних причин на суму 417 крб. лише на одному засіданні 22 серпня 1965 р. [53,арк.14]. За неявку на засідання правління колгоспу «Комунар» Виноградівського району Закарпатської області 10 селян оштрафували на 5 трудовнів кожного. Інколи штрафи перевищували заробітки колгоспників.

В результаті порушень Статуту сільськогосподарської партії, утисків прав колгоспників останні практично усувалися від участі у вирішенні питань управління господарствами.

Загалом, управління сільським господарством в Радянському Союзі зазнавало постійних реорганізацій із закликами до покращення та скорочення апарату. Проте ці трансформації призводили лише до збільшення числа управлінців та здорожчання їх утримання. На регіональному рівні найбільш чисельними були обласні та районні управління сільського господарства, які включали підрозділи з відання питаннями землеробства, тваринництва, ветеринарної справи, заготівель і продажу продукції.

Робота управлінського апарату носила бюрократичний характер і зводилася, в основному, до підготовки і надсилання великої кількості вимог, вказівок, рекомендацій обласних чиновників районним, а відтак до керівників господарств. Апаратники, вимагаючи виконання планів виробництва будь-якою ціною, особисто безпосередньої відповідальності за результати господарювання не несли. Незважаючи на заклики до зменшення чисельності управлінського апарату, безпосередньо в господарствах він з року в рік лише зростав. Так, впродовж 1965-1970 рр. чисельність керівних працівників і спеціалістів у колгоспах досліджуваного регіону зросла на 13,3 % [розрах за 563,с.382-385; 564,с.298-299].

Визначальним чинником сільськогосподарського виробництва залишалася земля. Не будучи власністю того, хто на ній безпосередньо працював, вона зазнавала безгосподарного та безвідповідального ставлення. До того ж землі сільсь-

когосподарського призначення часто вилучалися під промислове і гідромеліоративне будівництво.

Загалом в Україні впродовж 1965-1970 рр. посівні площі зменшилися на 0,7% (325,6 тис. га). В областях Українських Карпат ці показники набули більш загрозливих масштабів, враховуючи малоземелля регіону, і становили 2,5 % (44,1 тис. га) від загальної посівної площі [564, с.199].

Сільське господарство України у другій половині 60-х рр. ХХ століття розвивалося в умовах функціонування командно-адміністративної, тоталітарної системи управління. Керівні й спрямовуючі важелі впливу на сільськогосподарську галузь, як і на решту складових суспільно-політичного та економічного життя держави, сконцентрувала в своїх руках Комуністична партія, підмінивши собою професійні органи управління. Село розглядалося нею як сировинний придаток індустрії, полігон для апробування своєї господарської та соціальної політики. Реальної, виваженої аграрної політики як такої в Радянському Союзі, а відтак і в Українській РСР, не існувало. Аграрною політикою вважалися розрізнені, нескоординовані, спорадичні заходи з індустріалізації, спеціалізації, концентрації, хімізації, меліорації і т.ін. українського села.

Впродовж 1965-1970 рр. в країні було проведено п'ять пленумів ЦК КПРС і стільки ж пленумів ЦК КПУ, присвячених виключно питанням життєдіяльності села. На союзному рівні ЦК та уряд прийняли 28 спільних постанов, на республіканському – 23, до того ж було прийнято 25 рішень уряду СРСР та близько 40 постанов республіканського уряду [779,с.23].

Проте більшу частину цих декларативних документів не було втілено в життя. Навіть якщо припустити, що всі зазначені постанови та рішення були б виконані, вони все одно не змогли б кардинально вплинути на ситуацію в аграрній сфері. Жодне з них не зачіпало основ тоталітарної системи та не змінювало форму власності на основу сільськогосподарського виробництва – землю.

Українські селяни, перебуваючи по суті в дискримінаційному становищі в порівнянні з іншими соціальними категоріями суспільства, гостро відчували свою меншовартість. Попри те, що в аграрній сфері було задіяно 7109 тис. осіб [розрах. за

563,с.28,377], або шоста частина населення, селянська праця залишалася непрестижною, низькооплачуваною та трудомісткою.

Окремі успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва, які мали місце в досліджувані роки, не змогли суттєво вплинути на стабілізацію галузей. Певні організаційно-економічні заходи з боку партійних і управлінських органів щодо підвищення рівня виробництва і рівня життя сільських трудівників не знаходили результативної віддачі. Основними причинами такого становища були істотні недоліки у використанні землі, машинно-тракторного парку, матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, а також в управлінні аграрним сектором.

2.3. Напрями аграрного господарювання в областях Українських Карпат у 70-х рр.

Історичні етапи функціонування сільського господарства Української РСР в 70-ті рр. минулого сторіччя свідчать про суперечливі процеси утвердження і розвитку соціально-економічних відносин на селі. Слід однак відзначити, що Комуністична партія, як керівна сила тодішнього радянського суспільства, приділяла значну увагу розвитку сільського господарства. У суспільстві, з подачі керівних органів КПРС, утверджувалася теза про те, що СРСР випала велика історична місія вперше стати країною великого соціалістичного землеробства. В матеріалах з'їздів КПРС зазначалося, що перемога соціалізму на селі є тріумфом ленінської аграрної політики, історичним завоюванням, що становить нашу велику радянську загальнонаціональну гордість. В Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» наголошувалося, що перебудова сільського господарства на соціалістичних началах – «найскладніше і найважче завдання після завоювання влади пролетаріатом» [548,с.14].

За даними статистики, сільське господарство Української РСР в аналізовані роки мало певні успіхи. Середньорічне виробництво зернових за 1971-1975 рр. становило 40,0 млн. тонн, або було збільшено, порівняно з попереднім п'ятиріччям,

на 6,6 млн. тонн (на 20 %). Згідно з програмою розвитку сільського господарства Української РСР за 1971-1975 рр. колгоспи і радгоспи мали виробити м'яса у живій вазі – 3,2 млн. тонн, молока – 14,2 млн. тонн, яєць – 4,9 млрд. шт., вовни – 26,0 тис. тонн. Уже у 1974 р. колгоспи і радгоспи виробили 3,4 млн. тонн м'яса (у живій вазі), 15,2 млн. тонн молока, 6,1 млрд. шт яєць, 26,5 тис. тонн вовни [581,с.44]. Тобто, заплановані завдання були виконані. Проте рівень життя і соціальні потреби трудівників села не були забезпечені. Середньомісячна грошова заробітна плата працівників радгоспів у 1973 р. становила 113 крб, а оплата праці колгоспників – 79 крб. Питома частка сільської торгівлі в загальному обсязі роздрібного товарообороту в 1974 р. складала 21 %, обсяг побутових послуг на душу населення у сільській місцевості становив 15,5 крб. [581,с.123,135]. Низькими залишалися стимули сільських жителів до продуктивної праці в колективних господарствах.

Досліджуваний період характеризувався розгортанням спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва. Проблеми спеціалізації аграрного виробництва ставали об'єктом прискіпливої уваги союзного та республіканського партійного і радянського керівництва. У травні 1976 р. ЦК КПРС прийняв постанову “Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції”. На відміну від попередніх пленумів ЦК, на зібраннях кінця 70-х рр. розглядалися не лише позитивні сторони, але й недоліки та негативні явища у роботі партійних організацій з реалізації вищезгаданої постанови.

Одним з першочергових завдань вважалася інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, оскільки до середини 60-х рр. можливість екстенсивного розвитку в основному була вичерпана. За відсутності вільних земель і неможливості надалі розширювати за їх рахунок посівні площі та за умов зменшення сільського населення необхідно було виробити більшу кількість продуктів для забезпечення потреб зростаючої кількості міського населення. Ще більш актуальним питання інтенсифікації сільськогосподарського виробництва було для західних областей, через споконвічну нестачу орної землі в регіоні та наявність значної кількості сільського населення.

Відповідно до ґрунтово-кліматичних умов, структури і використання земельних угідь в областях Українських Карпат склалося певне розміщення виробництва продукції сільського господарства. Сільське господарство кожної з областей та регіону в цілому має свої особливості, зумовлені специфікою природно-географічних та економічних умов. Відмінними є структура та продуктивність сільськогосподарських угідь, кількість зайнятих у виробництві селян, забезпеченість технікою, напрями господарювання. В процесі розробки заходів із спеціалізації колективного виробництва враховувалися зональні особливості. А саме: птахівництво, свинарство та овочівництво були сконцентровані в колгоспах низинної зони областей Українських Карпат; м'ясо-молочне скотарство та вівчарство – у гірських колгоспах. Значну питому частку в одержанні грошових прибутків гірських колгоспів займала реалізація продукції допоміжних підприємств і промислів (переробка деревини, добування каменю, лозоплетіння та ін.). Розвиток цих напрямів господарювання сприяв залученню до праці значних надлишків робочої сили регіону. Зростав попит на деревообробні верстати, устаткування для цегельних та консервних заводів, змінювалася структура виробництва.

Однак всі сторони господарської діяльності колгоспів та радгоспів і соціально-побутового життя селян перебували під постійним і пильним контролем органів партійної та державної влади. Системою державного управління охоплювалася вся аграрна сфера виробництва. Через свої органи вона також здійснювала контроль за землекористуванням, карантинні заходи, охорону природи, охорону праці, медичне обслуговування, організацію пенсійного та соціального забезпечення, обов'язкової шкільної освіти, культурно-масової роботи.

Подальший розвиток матеріально-технічної бази сільського господарства на основі прискорення науково-технічного прогресу викликав до життя поглиблення суспільного поділу праці, розвиток спеціалізації, концентрації та кооперування колгоспно-радгоспного виробництва. Серед позитивних тенденцій, які зіграли відповідну роль у розвитку аграрного виробництва в країні і зокрема в областях Українських Карпат в аналізовані роки, слід назвати посилення аграрно-промислової інтеграції, процесів спеціалізації галузей та міжгосподарської

кооперації. Розвиткові вказаних напрямків сільськогосподарського виробництва сприяли і заходи щодо утвердження твердих (п'ятирічних) планів закупівлі продукції і підвищення закупівельних цін.

У 1965 р. були встановлені тверді плани закупок сільськогосподарської продукції на п'ятиріччя. Закупівельні ціни були підвищені. За реалізовану надпланову продукцію встановлювалася доплата. Загальний рівень закупівельних цін на кінець 70-х років зріс у порівнянні з 1964 р. в колгоспах – у 1,5 рази, в радгоспах – у 1,7 рази [720,с.158]. Звичайно, ці заходи позитивно вплинули на розвиток сільського господарства в роки восьмої п'ятирічки (1966-1970 рр.). Однак в наступні роки значення цих заходів було ослаблено. Справа в тому, що ціни на сільськогосподарську техніку та запасні частини, будівельні матеріали, пальне та мастильні матеріали, мінеральні добрива, послуги «Сільгосптехніки» та «Сільгоспхімії» й інших організацій, які обслуговували колгоспи та радгоспи, зростали швидше, ніж закупівельні ціни. Впродовж 1966-1975 рр. ціна одиниці потужності тракторного парку зросла у 1,8 рази, ціна комбікорму – у 2, будівництво одного місця для худоби – у 2,3 рази [606,с.67]. Зростала собівартість продукції рослинництва та тваринництва. Так, собівартість зерна в колгоспах зросла в аналізований період в 2,5 рази, картоплі – в 2 рази [862,с.21]. За окремими видами продукції витрати на виробництво виявилися вищими, ніж закупівельні ціни. Внаслідок недосконалої цінової політики, недоліків в організації виробництва, незацікавленості працівників знижувалася рентабельність, а відтак скорочувалися можливості для нарощування темпів розвитку сільського господарства.

На кінець восьмої п'ятирічки (1966 – 1970 рр.) колгоспники карпатських областей здійснили перші кроки із спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва. До цього часу господарства регіону розвивалися як багатогалузеві, що розпоршувало колгоспні кошти, робочу силу, а відтак і знижувало темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Враховуючи складні ґрунтово-природні та погодно-кліматичні умови Карпатського регіону, спеціалізація та концентрація виробництва мали сприяти більш раціональному веденню господарювання. Перша спроба підвищення ефективності сільськогосподарського

виробництва, шляхом укрупнення і спеціалізації окремих галузей господарств, була здійснена ще на початку 50-х років. Зокрема, спеціалізацію господарства розпочали з галузі тваринництва. Однак, за умови збереження багатогалузевості колгоспів, ця спроба виявилася неефективною.

Наступна спроба мала місце у другій половині 60-х рр. У 1969 р. 82 колгоспи Львівщини спеціалізувалися на виробництві м'яса (19 % до загальної кількості усіх колгоспів) і виробили 51 % від загальної кількості реалізованого колгоспами області м'яса. За даними офіційної статистики, спеціалізовані господарства Івано-Франківської області у 1970 р. виробили 60 % яловичини, 80 % свинини, 92 % яєць від загальної кількості. Однак області Українських Карпат значно відставали від решти областей республіки в розгортанні спеціалізації та концентрації тваринництва. В період 1970-1975 рр. тільки умовно можна було вважати, що спецгоспи виробляли і продавали 53 % м'яса від загальної кількості [86,арк.122]. Насправді ця цифра була у два рази нижча. Із зниженням закупі-вельних цін і зміною умов заохочення за надплановий продаж м'яса, багато господарств регіону скоротили власне виробництво і вдалися до транзитного перепродажу худоби від населення, незаконно одержуючи від держави 35 і 50 % надбавки, які фактично належали товаровиробникам особистих господарств.

В наступні роки процеси спеціалізації виробництва та міжгосподарської кооперації в сільському господарстві регіону набули певного поширення. Однак мали значні відмінності по областях. На початок 1970 р. в Чернівецькій області функціонувало 20 комплексно-механізованих ферм з відгодівлі великої рогатої худоби, 3 свиноферми, 11 птахоферм [400,арк.19]. В Закарпатській області станом на 1 січня 1977 р. функціонували лише 5 спеціалізованих сільгоспідприємств, з них 2 колгоспи по вирощуванню та відгодівлі великої рогатої худоби, 1 колгосп та 2 міжколгоспні підприємства по вирощуванню та відгодівлі свиней. Питома вага спеціалізованих колгоспів і міжколгоспних об'єднань до всіх колгоспів по продажу державі м'яса великої рогатої худоби та свиней становила відповідно лише 4 та 29 % [731,с.42].

Однак слід зауважити, що спеціалізовані господарства досягли певних результатів. В 1976 р. середньодобові прирости ваги великої рогатої худоби та свиней в останніх перевищували показники інших господарств на 22,1 та 54,8 %. В розрахунку на одного середньорічного працівника в спецгоспах і міжгосподарських об'єднаннях було вироблено 54,4 ц м'яса великої рогатої худоби та 60,6 ц свинини, або у 2,2 та 1,4 рази більше, ніж у всіх інших колгоспах. В цьому ж році спецгоспами і об'єднаннями реалізовано державі 87 % великої рогатої худоби та 56 % свиней високих кондицій, а середньореалізаційна ціна 1 центнера яловичини склала 221,77 крб. проти 211,06 крб. в інших господарствах. Кожен центнер реалізованої свинини приніс спеціалізованим господарствам 50,66 крб. прибутку. В інших господарствах цей показник не перевищував 29,91 крб. [731,с.43].

Поглиблення спеціалізації та концентрації у тваринництві вимагало створення міцної промислової бази з виробництва кормів. Будувалися комбикормові заводи, створювалися міжгосподарські комбінати з виробництва кормів, створювалися спеціалізовані кормові господарства, які постачали комбінатам значну частину зелених, концентрованих та грубих кормів. Наприклад, Жидачівський комбикормовий завод Львівської області, який забезпечував комбикормами 26 колгоспів, виробив у 1970 р. 11,6 тис. тонн комбикормів, одержавши прибуток 36 тис. крб. [25,арк.22]. У 1973 р. в регіоні функціонувало 28 міжгосподарських об'єднань. В цьому ж році було збудовано 5 міжколгоспних комбикормових заводів: по 1 у Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях, 2 – у Чернівецькій [4,арк.78-79]. На кінець 70-х рр. на Львівщині діяло вже 20 міжколгоспних комбикормових заводів, які забезпечували виробництво 300 тис. тонн комбикормів на рік [793,с.79].

Процеси спеціалізації аграрного виробництва зумовили необхідність збільшення капіталовкладень в розвиток інфраструктури галузей, які обслуговували сільське господарство. В 1966-1970 рр. загальний обсяг капіталовкладень в сільське господарство Закарпатської області склав 198,1 млн. крб., в 1971–1975 рр. – 36,4, у 1976-1980 рр. – 396,2 млн. крб. Розрахунки свідчать, що питома вага держави в загальному обсязі цих капіталовкладень становила 48,3, а колгоспів – 51,7 %

[731,с.41]. Зокрема, в досліджуваний період за рахунок державних капіталовкладень в Закарпатті було споруджено і введено в дію комбікормовий завод в с.Розівка Ужгородського району (потужністю 325 тонн за зміну), млинзавод Виноградівського комбінату хлібопродуктів (115 тонн муки на добу), елеватор Ужгородського комбікормового заводу (25 тис. тонн одноразового зберігання) [685].

Однак, з огляду на те, що в більшості гірських та передгірних господарств регіону основною галуззю було тваринництво, для забезпечення його потреб потужностей цих заводів не вистачало. Вихід із ситуації щодо кращого забезпечення галузі кормами віднайшли у свій час ще чехословацькі та польські спеціалісти, які планували більш повно використати природні кормові угіддя Карпат. Для цього вони будували мости та прокладали дороги, розробляли заходи з покращення стану полонин. Втілити свої задуми в життя у повній мірі вони не встигли. З встановленням радянської влади в регіоні всі ці напрацювання було втрачено.

В аналізовані роки основна увага у вирішенні питань інтенсифікації сільськогосподарського виробництва приділялась зміцненню матеріально-технічної бази колгоспів та радгоспів, запровадженню комплексної механізації та меліорації земель, спеціалізації та концентрації галузі. За період 1965-1979 рр. капіталовкладення в сільське господарство республіки склали 57,9 млрд. крб., що у 3,9 рази більше, ніж у попередні 15 років. З них державні капіталовкладення становили 24,6 млрд. крб., або у 4,8 рази більше. Основні фонди колгоспів та радгоспів збільшилися у 3,7 рази і досягли 38,5 млрд. крб. [106,арк.52].

В цілому в сільське господарство України у 8 та 9 п'ятирічках (1966-1975 рр.) було вкладено 213 млрд. крб. [525,с.49]. В ці роки капіталовкладення концентрувалися на трьох основних напрямках: механізації, меліорації і хімізації сільського господарства. Основна увага акцентувалася на необхідності покращення віддачі від капіталовкладень та на поглиблення і удосконалення зв'язків сільського господарства з іншими галузями агропромислового комплексу. З року в рік збільшувалися капіталовкладення держави у розвиток аграрної сфери, в першу чергу на об'єкти виробничого призначення. Якщо у роки сьомої п'ятирічки сума капітальних

вкладень в сільське господарство республіки складала 6985 млн. крб., то у десятій (1976-1980 рр.) вона зросла майже у 2,4 рази і склала 20140 млн. крб. [810,с.95].

Однак не завжди ці капіталовкладення використовувалися раціонально. Досить пригадати попередні десятиріччя, прожектерські дії керівництва СРСР щодо освоєння цілинних і перелогових земель Казахстану та Сибіру. Освоєння цілини поглинуло значну частину фінансових коштів, техніки та робочої сили колективних господарств багатьох республік Радянського Союзу, в тому числі й України. Фінансові, технічні та трудові ресурси з України були спрямовані і на надання «шефської допомоги» сільськогосподарським підприємствам Нечорноземної зони Росії. Згідно прийнятої у 1975 р. постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів Союзу РСР «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства Нечорноземної зони РРФСР» лише впродовж 1975 р. українські спеціалісти Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей виконали роботи з проектування комплексу з вирощування і відгодівлі великої рогатої худоби на 5 000 голів, з виготовлення документації з меліорації земель в колгоспах Волгоградського краю (на 1800 га). 565 осіб працювали на будівництві та меліоративних роботах в названій області. 40 працівників Івано-Франківського міжколгоспного об'єднання з будівництва зводили об'єкти в колгоспах Новгородської області, а 30 українських механізаторів з агрегатами там само проводили вапнування кислих ґрунтів [86,арк.186,187]. Це незважаючи на гостру потребу в меліорації у господарствах Української РСР, на постійне недоосвоєння капіталовкладень, недовиконання планів з меліорації, зрошення та вапнування ґрунтів через нестачу кадрів, фінансових ресурсів та відповідної техніки.

Для аграрних підприємств Карпатського регіону, які ведуть господарювання у складних природно-кліматичних умовах, надзвичайно важливим була і залишається меліорація сільськогосподарських угідь. В передгір'ї і низині опади випадають в надмірній кількості, ґрунти тут важкі, перезволожені, тому актуальним є осушення заболочених земель.

Станом на початок 1965 р. в 988 господарствах регіону було 654,0 га осушених земель, з яких використовувалося 576,8 га [48,арк.16,22,27,50]. Найбільша їх

кількість – у Львівській області – 347,1 га, найменше – в Івано-Франківській – 46,4 га. Поштовхом до поживлення меліоративних робіт став травневий (1966 р.) пленум ЦК КПРС, який розглянув питання «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур». Вперше в історії розвитку сільського господарства країни так широко розглядалося питання щодо поліпшення якості сільськогосподарських угідь. В областях були створені виробничі управління меліорації і водного господарства, меліоративні будівельно-монтажні управління з використання осушених земель, механізовані колони. Держава виділяла значні кошти на меліорацію земель та будівництво зрошувальних систем. Впродовж 1966-1975 рр. в регіоні було осушено 77,3 тис. га сільгоспугідь, що складало близько 18 % від загальнореспубліканського показника, зрошувальні системи було збудовано на 10,4 тис. га – відповідно близько 1,0 % [563,с.236,238; 566,с.29-230]. Особливо інтенсивно проводилась меліорація земель у 1966-1970 рр. Держава виділила на меліорацію в Закарпатській області 36,6 млн. крб. Вже в 1971 р. площа осушених сільськогосподарських угідь в області становила 134,1 тис. га [179,арк.191]. На кінець восьмої п'ятирічки (1971 р.) Закарпатська область вийшла на перше місце за рівнем меліоративних робіт. Тут було осушено 84,5 % із загального фонду заболочених та надмірно зволжених земель, у Львівській області – 66,8 % [718,с.88]. Вважалося, що освоєння своєрідної «української цілини» (за висловом першого секретаря ЦК КП України В.В.Щербицького) [689] – заболочених і надмірно зволжених земель західного регіону є необхідною умовою піднесення економіки господарств та складовою частиною інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Внаслідок здійснених заходів на новоосвоєних землях у 1975 р. середня врожайність зернових в регіоні становила 20,7 ц/га (по Україні – 18,2), картоплі – 70,5 ц/га (по Україні – 84,0) [566,с.234,237].

Однак вже до кінця 70-х рр. стало зрозуміло, що намічені березневим (1965 р.) та травневим (1966 р.) Пленумами ЦК КПРС завдання з меліорації та зрошування земель в республіці залишаться недовиконаними. Із 2,57 млн. га земель, які підлягали зрошенню, було задіяно 56 %, із 6 млн. га земель, які підлягали

осушенню, – 63 % [70,арк.34]. Вважалося, що така ситуація була наслідком скорочення, «з ряду причин», державних капіталовкладень в сільське господарство проти обсягів, визначених рішеннями вищезгаданих пленумів. Однією з причин недовиконання планів було зростання кошторисної вартості будівельних об'єктів водогосподарського призначення. У деяких випадках здорожчання складало до 80 %. Далися взнаки прорахунки та помилки в проектуванні, а не підвищення «рівня капітальності» об'єктів, як зазначалося у річних звітах.

В цілому, розширення робіт з меліорації сприяло створенню культурних пасовищ, певному піднесенню ефективності тваринництва. Практика проведення меліоративних робіт свідчить, що новоосвоєна земля має значні резерви для дальшого розвитку землеробства і громадського тваринництва. Однак в умовах Карпатського регіону більш важливим питанням є раціональне використання наявних лук і пасовищ (без значних капіталовкладень).

Однією з особливостей колективного господарювання в областях Українських Карпат була наявність значної кількості економічно відстаючих колгоспів, розташованих у гірській і передгірній підзонах. Найбільше їх налічувалося у Закарпатській області – 98, в Івано-Франківській – 92 та найменше – 19 у Чернівецькій [21,арк.27,48,114]. У постановах ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, які були прийняті в кінці 60-х років, для подолання відставання економічно слабких господарств було визначено ряд основних завдань. Серед них – впровадження внутрігосподарського розрахунку, гарантованої оплати праці, зміцнення кадрами. Так, лише впродовж 1979 р. було замінено кваліфікованими спеціалістами керівників 17 відстаючих колгоспів та радгоспів Львівщини, на роботу в ці господарства направили 166 спеціалістів [367,арк.27]. Проте для підйому економіки цих господарств необхідно було здійснити додаткові заходи. Оскільки головним джерелом грошових прибутків гірських колгоспів була реалізація тваринницької продукції, то для розвитку галузі основним завданням залишалося покращення природних кормових угідь шляхом проведення культуртехнічних робіт та внесення мінеральних добрив. Так, у Львівській області із 142 відстаючих колгоспів та радгоспів 67 спеціалізувалися на виробництві яловичини, 66 – молока, 5 – на

вирощуванні телят. Проблеми відстаючих господарств вирішувалися і шляхом об'єднання їх із економічно міцними господарствами. Лише впродовж 1977-1979 рр. у Львівській області з економічно міцними господарствами було об'єднано 8 відстаючих колгоспів та 4 радгоспи [267,арк.26].

Необхідно було також виділити додаткові кошти на проведення вапнування та меліоративного покращення земель; встановити відповідні коефіцієнти зустрічного продажу комбікормів за продукцію молока, м'яса, вовни; забезпечити гірські колгоспи технікою і обладнанням для подальшого розвитку допоміжних підприємств і промислів; хоча б частково відшкодувати колгоспам витрати на транспортування продукції; завершити електрифікацію. Проте більша частина пілг, передбачених постановою ЦК КПУ від 7 квітня 1967 р. «Про заходи по зміцненню економіки відстаючих колгоспів гірських і поліських районів УРСР», як це часто бувало в Радянському Союзі, залишилися лише на папері.

Незважаючи на значні капіталовкладення в цій галузі, швидкого піднесення сільськогосподарського виробництва не спостерігалось (Дод.А). За досліджуваний період, згідно даних додатку А, спостерігався певний приріст виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, однак низькими залишалися урожайність зернових, картоплі, овочів, кормових культур. До того ж, собівартість виробництва зростала. Економічна незацікавленість безпосередніх виробників, відчужених від засобів виробництва, безвідповідальність партійних і радянських інстанцій, що приймали непродумані рішення, призводили до негативних наслідків: меліоровані ґрунти засолювалися або заболочувалися, надмірна «хімізація» земель спричинила забруднення земель та отруєння шкідливими хімікатами сільськогосподарської продукції. Все це відбувалося на тлі постійного декларування необхідності вжиття заходів «для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр» [521,с.11].

Приймалися численні постанови, які, на жаль, не завжди втілювалися в життя на місцях. Так, у березні 1967 р. ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР було прийнято постанову «Про невідкладні заходи по захисту ґрунтів від вітрової та водної ерозії», яка передбачала будівництво гідротехнічних протиерозійних споруд. В областях

республіки було розроблено та затверджено партійними та радянськими органами плани робіт із захисту ґрунтів від вітрової та водної ерозії на 1968-1970 рр. На необхідність підвищення ефективності використання землі вказував і жовтневий (1968 р.) пленум ЦК КПРС. В результаті в західних областях у наступні роки було проведено комплекс протиерозійних заходів. Так, лише у Закарпатській області в роки дев'ятої п'ятирічки (1971-1975 рр.) на укріплення берегів річок та інші гідротехнічні споруди витратили майже 7 млн. крб. [731].

Важливим економічним і соціальним завданням в областях Українських Карпат завжди було забезпечення зайнятості трудових ресурсів. Одним з напрямів розв'язання цієї проблеми була організація та розвиток підсобних підприємств і промислів у колгоспах та радгоспах. У 1967 році Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну постанову «Про дальший розвиток підсобних підприємств і промислів у сільському господарстві», у якій йшлося про можливість створення підсобних галузей для поліпшення використання сезонної надлишкової робочої сили, матеріальних та сировинних ресурсів господарств. Для господарств Карпатського регіону з хронічним аграрним перенаселенням, надлишком робочої сили та наявністю необхідної сировини, розвиток підсобних підприємств та промислів мав особливо важливе значення. У регіоні в 70-х рр. один працездатний колгоспник в середньому був зайнятий не більше 198 днів замість 290 [676,с.81]. В гірських районах цей показник становив в середньому 173 дні, або 59,5 % річного фонду робочого часу. Низький рівень використання трудових ресурсів був зумовлений, в першу чергу, сезонністю сільськогосподарського виробництва. Найбільш напруженим періодом року є липень-жовтень, найменш завантажені січень-квітень.

За роки восьмої п'ятирічки (1966-1970 рр.) тільки у Закарпатській області було організовано і створено 483 підсобних підприємства, в тому числі 18 цегельних заводів, 6 консервних, 25 лісопильних, 22 тарних цехів, 13 кам'яних кар'єрів, 8 кахельних цехів, 18 цехів лозоплетіння та ін. Лише у 1967 р. чистий прибуток від реалізації продукції допоміжних та підсобних підприємств області склав 2352 тис. крб., з рівнем рентабельності 52,3 % [2,арк.87]. В Івано-Франківській області працювали 54 цегельні і 6 кахельних заводів, 5 вапнякових цехів, 32 кар'єри по

добуванню каменю і піску, 2 консервні і 6 цехів з виробництва соків, 10 комбі-кормових заводів, 122 цехи з деревообробки, 7 майстерень художніх виробів [74,арк.16;23].

У Львівській області кількість підсобних виробництв за аналізований період зросла в 1,4 рази й становила на початок дев'ятої п'ятирічки 2613 одиниць [328,арк.32]. З них 300 млинів, 814 підприємств з переробки льону, 611 – з ремонту сільськогосподарської техніки та ін.

Однак мали місце численні випадки відкриття в районних центрах різнопрофільних ремонтних майстерень, не пов'язаних із аграрною сферою, залучення до роботи в них осіб, не пов'язаних із колгоспним виробництвом, відсутність належного контролю за використанням коштів на оплату праці працівникам підсобних підприємств, факти заниження норм виробітку і завищення розцінок та ін. Це змусило керівні органи вдатися до певних кроків, зокрема прийняття постанови Секретаріату ЦК КПРС від 25 червня 1971 р. «Про перекручування в роботі допоміжних підприємств і промислів колгоспів і радгоспів». Результатом виконання окремих економічно необґрунтованих рішень, викладених у постанові, стало різке скорочення кількості допоміжних підсобних підприємств. Якщо на початок 1970 р. в Івано-Франківській області функціонували 244 допоміжні підприємства і промисли, на яких було зайнято 8 тис. (5 %) зайнятих колгоспників, то на початок 1980 р. кількість підприємств скоротилася до 92. В Закарпатській області відповідно із 900 підприємств залишилося 317 [74,арк.16;23].

Розвиваючи підсобні колгоспні промисли, враховуючи особливості Карпатського регіону, варто було більше уваги приділяти переробці диких плодів та ягід, грибів, лікарських трав, виробництвом з виготовлення глиняного посуду, художніх виробів з дерева. Загалом, кожний колгоспник регіону повинен би був мати принаймі дві спеціальності, щоб у літній період бути зайня-тим на сільськогосподарських роботах, а у зимовий – у допоміжних промислах.

Оскільки здійснені заходи не спрацьовували, не сприяли швидкому піднесенню сільськогосподарського виробництва, керівництво вдалося до традиційних заходів – нематеріального стимулювання. Спроби активізації виробництва сільгосп-

продукції здійснювалися через створення громадських бюро економічного аналізу, які виявляли резерви виробництва продукції та її здешевлення, запровадження диспетчерської служби в колгоспах. Останнє покликане було скоротити час на управління виробництвом, більш продуктивно використовувати техніку, автотранспорт та ін.

Спробою підвищення якості виробленої сільськогосподарської продукції була розробка комплексної системи управління якістю продукції. Громадські комісії з якості діяли при обкомах, райкомах партії та в кожному окремому колгоспі чи радгоспі. Вони розробляли рекомендації щодо вдосконалення виробництва, підвищення його ефективності і якості роботи. В багатьох колгоспах вводилися нові штатні одиниці – інспекторів з якості. Однак відомча розпорошеність служб контролю якості виробленої сільськогосподарської продукції, незацікавленість у дотриманні стандартів якості сировини з боку переробних підприємств (в основному державного сектора), не сприяли стимулюванню зростання виробництва в колгоспах та радгоспах, зводила нанівець спроби господарств реалізовувати високоякісну сільгосппродукцію.

Отже, загалом в досліджуваний період було допущено чимало істотних прорахунків в організації спеціалізації і концентрації виробництва, зокрема у тваринництві. Крупні тваринницькі спеціалізовані комплекси потребували відповідної кількості високоякісних кормів, які в умовах гірських і передгірних господарств Карпат виробити було важко. Будівництво нових і реконструкція існуючих тваринницьких об'єктів затримувалася, генпідрядні і субпідрядні будівельні організації були малопотужними. Прискорене переведення сільськогосподарського виробництва на індустріальну основу викликало зростання і зміни в обсягах і співвідношеннях капітальних вкладень держави і колгоспів, слабкою залишалася інвестиційно-фінансова діяльність як колгоспів, так і державних сільгоспідприємств.

В 1970-і рр. пріоритет надавався розвитку виробничої сфери, а соціальна сфера села фінансувалася і розвивалася за залишковим принципом. Домінування командних методів управління в аграрному секторі, економічна неспроможність колективного сільського господарства забезпечити відповідні соціальні гарантії

сільських жителів не змогли позитивно вплинути на подальший гармонійний розвиток виробництва і зміну сільського укладу. Тогочасне село потребувало докорінного реформування аграрних відносин.

2.4. Зміцнення матеріально-технічної бази господарств та запровадження комплексної механізації виробництва

Значна роль у піднесенні аграрного сектора відводилася у 60-70-х рр. впровадженню новинок науково-технічного прогресу. Вважалося, що з його допомогою вдасться вирішити всі проблеми галузі. В межах цього процесу визначалися пріоритетні напрямки: завершення електрифікації села, насичення сільськогосподарського виробництва технікою, а згодом – реалізація ідеї комплексної механізації.

Курс на завершення електрифікації села, розширення використання електроенергії в аграрному виробництві практично був реалізований до початку 70-х рр. Підвищення енергооснащеності сільського господарства вважалося одним з основних напрямів технічного прогресу галузі. До кінця восьмої п'ятирічки (1970 р.) всі колгоспи і радгоспи були електрифіковані, зросло використання електроенергії на виробничі потреби. Так, в Чернівецькій області 97 % тваринницьких та інших виробничих приміщень та 99 % сільських житлових будинків були електрифіковані від державних електричних мереж. Впродовж 1966-1970 рр. капіталовкладення в розвиток сільської електромережі області становили 8,5 млн. крб. державних та близько 10 млн. крб. колгоспних коштів [474,арк.323].

Підключення колгоспів та радгоспів до державних енергосистем привело до швидкого зростання енергетичних потужностей в сільському господарстві. Це зумовило значні позитивні зміни у виробничих процесах на селі, дозволило механізувати процеси машинного доїння корів, роздачі кормів, прибирання ферм, просушування зерна і т.ін. Обсяги споживання електроенергії у аграрній сфері України в 1970 р. становили в колгоспах 2729 млн. квт. год., в радгоспах – 1483 млн.

квт. год., що відповідно у 4,5 та 6,0 разів більше проти показника 1960 р. [565,с.235,239]. З розширенням механізації виробничих процесів обсяги використання електроенергії зростали. Вже на кінець 1970-х р. колгоспи використовували 6083 млн. квт. год., а радгоспи – 4516 млн. квт. год., що у 2,2 та 3,0 рази більше у порівнянні з 1970 р. [568,с.80]. Енергоозброєність праці й забезпеченість енергетичними потужностями в розрахунку на одного працівника в колгоспах, міжгосподарських сільськогосподарських підприємствах і радгоспах досягли у 1980 р. 18,0 кінських сил, а на 100 га посівної площі – 305 к.с., що у 2,3 та 1,9 рази більше показника 1970 р. В колгоспах Карпатського регіону також спостерігалось зростання споживання електроенергії в 1,6-1,9 рази. Наприклад, в колгоспах Закарпатської області на початок 80-х рр. на виробничі потреби було використано 70,6 млн. квт. год., або на 88,2 % більше, ніж у 1970 р. [568,с.78,81].

В досліджуваний період активно відбувалося нарощення енергетичних потужностей сільського господарства. В господарствах Карпат кількість електродвигунів зросла у 1970 р. в порівнянні з 1965 р. на 60,4 % , їх потужність на 54,9 %. Загальна потужність електродвигунів становила на кінець 1970 р. 453,2 тис. квт. В колгоспах та радгоспах України ці показники становили відповідно 59,1 та 54,5 %. [568,с.267]. Із зростанням питомої частки механічних і електричних двигунів зменшилося використання у сільськогосподарському виробництві робочої худоби. Проте вказані успіхи в технічному оснащенні господарств не можна оцінювати однозначно позитивно. За відсутності засобів малої механізації, особливо в умовах передгірної та гірської підзон Карпат, наявна потужна техніка часто використовувалася нераціонально, або взагалі не могла бути використаною.

Однією з основних складових формування аграрної політики КПРС у 1960-70-х рр. була інтенсифікація колгоспного та радгоспного виробництва й міжгосподарська кооперація, про які йшлося на численних партійних пленумах, галузевих виробничих нарадах, у Програмі КПРС, проте бажаного результату не спостерігалось. Міжгосподарська кооперація в умовах областей Карпатського регіону в першу чергу повинна була сприяти концентрації тваринництва, буряківництва, садівництва та виноградарства. Інтенсивний шлях розвитку сільського господарства

передбачав впровадження науково обґрунтованого ведення землеробства й тваринництва, відповідно до природно-економічних умов і наявності ресурсів; здійснення комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів. Аграрною політикою визначалися основні напрями інтенсифікації сільського господарства, а саме: підвищення рівня технічного оснащення колективних господарств і культури землеробства, меліорація та хімізація земель. Головним з них вважалося технічне оснащення галузі, хоча значна увага приділялася і зростанню основних виробничих фондів колгоспів та радгоспів. Вони включали будівлі, виробничі споруди, силові та робочі машини, транспортні засоби, робочу та продуктивну худобу. Впродовж 1965-1970 рр. виробничі фонди сільськогосподарського призначення колгоспів зросли на 3,1 %, радгоспів – на 36,3 %, в наступне десятиліття – у два рази в порівнянні з 1970 р. [564,с.151; 568,с.144].

Основною складовою матеріально-технічної бази і засобом сільськогосподарського виробництва залишалася земля. Ставлення до неї державних, владних структур не змінювалося впродовж всього існування радянської влади, залишаючись відверто споживацьким. З одного боку, господарства позбавлялися родючих земель, в результаті відведення їх під житлове та промислове будівництво, спорудження рукотворних морів. З іншого, розорювалися нові території, збільшувалася кількість меліорованих земель.

Серед біологічних складових матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів вагоме місце належить продуктивній худобі. За 1965-1970 рр. поголів'я великої рогатої худоби в господарствах Карпатського регіону зросло з 1895,7 тис. голів до 2206,3; свиней з 1044,0 тис. гол. до 1312,5; а овець і кіз зменшилося з 806,4 тис. гол. до 709,0 тис. гол. [563,с.304-307;564,с.210-213]. За наступні 10 років (до 1980 р.) поголів'я продуктивної худоби в карпатських колгоспах та радгоспах зросло в середньому лише на 4,8 % [574,с.34;592,с.97]. Тваринництво, як і все сільськогосподарське виробництво, розвивалося екстенсивним шляхом. Мали місце значні прорахунки у відтворенні основного стада, кормовиробництві, роботі ветеринарно-санітарної служби. Скорочувалися площі під пасовища внаслідок підвищення розорюваності угідь. Так, у 1980 р. по республіці площа пасовищ та сінокосів

скоротилася проти 1965 р. на 8,5 %. В областях Карпатського регіону цей показник був дещо нижчим, з огляду на наявність значної кількості природних пасовищ, і становив 2,9 % [563,с.191;567,с.155].

У структурі основних фондів значну роль відігравали і багаторічні насадження. Площа плодючих насаджень у всіх категоріях господарств регіону складала у 1965 р. 149,1 тис. га, площа виноградників –19,3 тис. га, у Львівській та Івано-Франківській областях останні були відсутні [563,с.290-293]. На Закарпатті у 1960-х рр. планувалося довести площу садів, виноградників та ягідників до 100 тис. га. Впродовж 1961-1965 рр. планові завдання виконувалися лише на 32 %. Мало місце прискорене розширення посадок нових виноградників, і в той же час списувалися площі раніше посаджених плантацій, внаслідок неналежного догляду. В результаті непередуманої гігантоманії вже до кінця 1960-х рр. площі виноградників в області зменшилися на 25,2 % [877,с.37]. Виноградарство та садівництво вважалися трудоємними галузями, які вимагали значних капіталовкладень. Через нестачу останніх, площі під виноградниками та плодючими культурами збільшувалися повільно, насадження розміщувалися невеликими масивами, що не дозволяло використовувати передові індустриальні технології у виноградарстві. В результаті непередуманої політики у веденні галузі впродовж 1965-1980 рр. площі виноградників у господарствах Закарпатської області, де їх було зосереджено найбільше, скоротилися на 34,4 %, садів – на 28,3% [563,с.290-293;558,с.81].

Зміни в технічному оснащенні колгоспного і радгоспного виробництва відбулися після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС, який виголосив курс на прискорення розвитку тракторного та сільськогосподарського машинобудування. В цьому напрямку було здійснено відповідну роботу – збудовано нові заводи, реконструйовано існуючі. Однак, найбільшим недоліком їх роботи була, так би мовити, некомплектність виробництва машин та агрегатів. В кінці 70-х рр. сільському господарству масово постачалися потужні трактори К-700 та К-701, а комплекс агрегатів і машин до них навіть не був у цей час розроблений. Це призводило до того, що трактор використовувався не на повну потужність, а подеколи і нерационально. Актуальним було створення повного комплексу машин для виконання

технологічних процесів з мінімальними затратами ручної праці. Для передгірних та гірських господарств областей Українських Карпат проблемним залишалося забезпечення їх технікою, пристосованою до роботи на гірських схилах, а також досягнення високого рівня концентрації тракторів у господарствах. Стислість строків виконання агротехнічних робіт в умовах регіону, де більша частина сільгоспугідь знаходиться в зоні ризикованого землеробства, мала надзвичайно велике значення, адже недостатній рівень забезпеченості господарств технічними засобами справляв негативний вплив на досягнення результатів виробництва.

Про темпи насичення аграрної галузі технікою можемо судити з даних додатку Б. На кінець 70-х років порівняно з 1965 р. тракторний парк господарств регіону за потужністю збільшився на 41,6 %, кількість зернозбиральних комбайнів зростає на 50,3 %. В Карпатському регіоні було зосереджено 7,0 % тракторів та 6,0 % зернозбиральних комбайнів від загальнореспубліканської кількості.

За твердженням науковця Л.С.Багмута, тракторизація сільського господарства УРСР в період 1960-1980 рр. проходила в два етапи. Перший етап характеризувався масовим нарощуванням поставок, високими темпами зростання машинно-тракторного парку (Дод.Б). Тривав він до половини 1970-х років. Завданням другого етапу було підвищення рівня експлуатації наявного машинно-тракторного парку [611,с.9]. У рослинництві мали місце спроби переходу від механізації окремих робіт до комплексної механізації виробництва. Були спроби створення комплексу машин для вирощування і збирання зернових культур, цукрових буряків, соняшника, картоплі. Хоча основні трудомісткі сільськогосподарські польові роботи – оранка, сівба – були механізовані, проте значна кількість робіт у землеробстві – садіння та міжрядний обробіток овочів, брання льону, збирання та вантаження картоплі, виймання та вантаження силосу та ін. – залишалися недостатньо механізованими. Переважна частина робіт в овочівництві та садівництві виконувалася виключно ручним способом. Така ситуація пояснювалася недостатнім забезпеченням колгоспів та радгоспів регіону спеціальною сільськогосподарською технікою та недоліками у використанні наявної. Недостатнім залишався рівень механізації робіт, зокрема у рослинництві (Дод.В).

Звичайно, використання техніки передбачало забезпечення своєчасного й якісного виконання сільськогосподарських робіт, зростання енергетичних потужностей і засобів механізації створювало певні умови для піднесення всіх галузей сільського господарства. Невпинно зростав парк тракторів, зернозбиральних комбайнів. Проте механізація впродовж десятиліть мала не системний, а скоріше локальний характер: вона відносилася лише до окремих операцій, а переважна частина виробничих процесів, як і раніше, виконувалася вручну.

Забезпеченість технікою залишалася незадовільною. На 1966 р. при заявленій потребі 15,8 тис. зернозбиральних комбайнів республіці виділили лише 12,5 тис., з них на перше півріччя тільки 5,4 тис. одиниць [53,арк.24]. Із наявної кількості комбайнів 59,6 тис. до збирання зернових могли приступити лише 78 %, решта були застарілими, зношеними і підлягали списанню.

Технічне переозброєння сільського господарства вело до певного скорочення кількості працівників, зайнятих у господарствах регіону ручною працею. Лише за період з 1965 до 1970 рр. кількість таких колгоспників зменшилася на 24,4 % [30,арк.97].

Ідея комплексної механізації передбачала викорінення ручної праці, створення завершеної системи машин та значне піднесення продуктивності праці в аграрній галузі. В 1970-1980-ті рр. в країні були розроблені масштабні програми механізації, хімізації та меліорації сільського господарства. Продовжувалася політика великих капіталовкладень в аграрний сектор: упродовж 1970-х рр. у галузь було спрямовано 27 % усіх капіталовкладень в українську економіку. В результаті в цьому відношенні сільське господарство вперше стало в ряд пріоритетних галузей народного господарства, обійшовши навіть легку промисловість. Впродовж 1960-1985 рр. енергоозброєність одержавленого селянина зросла майже у сім разів, електроозброєність його праці – у двадцять, а використання мінеральних добрив – у 10,5 раза [707,с.483]. Однак, насичення села технікою ще не означало викорінення ручної праці. Власне, це неможливо навіть за умов забезпечення галузі комплексною технікою. Хоча вона може сприяти полегшенню ручної праці машинами та впровадженню трудозберігаючих технологій. Переважна більшість працівників

сільського господарства була задіяна на ділянках роботи, де лише частково використовувалися машини. Праця доярок, трудівників, зайнятих на відгодівлі великої рогатої худоби та свиней, вирощуванні овочів, залишалася маломеханізованою. Радянська статистика фіксувала високий рівень механізації основних виробничих процесів – 60-80 %, і разом з тим незначну кількість працівників, зайнятих кваліфікованою механізованою працею – 5-10 % [855,с.108]. У господарствах Чернівецької області з 68,1 тис. жінок, що працювали у сільському господарстві, 63,7 тис. були зайняті ручною працею [440,арк.67].

Основною формою організації праці в рослинницьких галузях були бригади. Ця форма передбачала закріплення на тривалий час за постійним складом працівників земельних ділянок та необхідних засобів виробництва. Робота бригади ґрунтувалася на госпрозрахунку. Впровадження цього методу мало велике значення для підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Госпрозрахунок було закладено в саму суть колективних господарств. Однак, створені адміністративними методами та практично повністю одержавлені, вони дуже мало зберегли госпрозрахункових елементів у своїй практичній діяльності [855,с.167]. Госпрозрахунок передбачав окупність витрат на виробництво, підвищення рентабельності, оперативного господарську самостійність, матеріальну відповідальність за виконання планів, матеріальну заінтересованість у результатах виробництва.

Основні елементи господарського розрахунку почали запроваджуватися в колгоспах республіки з 1963 р. [764,с.45]. Однак, аналіз господарсько-економічної діяльності останніх свідчить, що продукція вироблялася колективами бригад і ферм з високими затратами праці. Це зумовило необхідність поєднання з госпрозрахунковими відносинами внутрігосподарської спеціалізації. Реформи 1960-х років частково створили можливість для впровадження нових відносин. Однак, існував ряд причин, з яких вони не набули значного поширення – оплата праці здійснювалася за обсягом виконаних робіт, а не за кінцевим результатом, а звідси незацікавленість працівників у результатах своєї праці.

Починаючи з 1965 р., набула поширення така форма організації праці, як ланки комплексної механізації. За умов зростаючого рівня кваліфікації механізаторів це

було виправдано, оскільки вони самостійно обробляли землю і здійснювали догляд за технікою. У 1965 р. таких ланок на Україні налічувалося 22,4 тис., а на кінець 1970-х р. – більше 42 тис. [855,с.165]. 686 механізованих ланок з вирощування цукрових буряків, соняшника та картоплі працювали у другій половині 1970-х рр. у господарствах Чернівеччини [398,арк.175]. Створення ланок комплексної механізації було прогресивним кроком, оскільки вони сприяли зростанню трудової активності, ініціативності, продуктивності праці та відповідальності колгоспників за технологічні процеси у вирощуванні сільгоспкультур. Заробітна плата в них нараховувалася за безнормальною системою – у відповідності з розцінками за одержану продукцію, а не за обсягом виконаних робіт. Проте, за своєю госпрозрахунковою сутністю механізовані ланки вступали в протиріччя з існуючою моделлю адміністративного керівництва, з притаманними їй дріб'язковою опікою та регламентацією технологічних процесів. Тому ця нова форма організації праці не набула поширення.

Важливого значення радянське керівництво надавало збільшенню виробництва продукції тваринництва, розвитку тваринницької галузі. Підвищення ефективності та покращення якісних показників виробництва тваринницької продукції можна було досягнути за умови скорочення термінів будівництва нових тваринницьких комплексів промислового типу, нарощування виробництва продукції на діючих фермах за рахунок впровадження сучасних технологій, модернізації та заміни застарілого обладнання, поліпшення організації праці та інших заходів.

В аналізовані роки все більше уваги приділялося впровадженню так званої «правильної концентрації та спеціалізації виробництва», що означало повніше використання виробничого потенціалу вузькоспеціалізованих підприємств у тваринництві та рослинництві, а також раціональне поєднання в колгоспах і радгоспах головних товарних та допоміжних галузей, спеціалізацію на вирощуванні сільгоспкультур. Вважалося, що реалізація принципів внутрігосподарської спеціалізації аграрного виробництва дозволить укрупнювати галузі землеробства та тваринництва, ефективніше впроваджувати в них механізацію, досягнення науки та передового досвіду.

Проте в 1970-х рр. механізація галузі тваринництва залишалася незадовільною. Керівники господарств Львівської області щороку рапортували про перевиконання планів механізації. Так, у 1975 р. декларувалося, що завдання з комплексної механізації приміщень для великої рогатої худоби виконано на 116,1 %, птиці – 114,1 %, свиней – перевиконано у 4,5 рази [367,арк.15]. Тоді як молочні ферми були комплексно механізовані лише на 10-12 %, свиноферми – на 22-24 % [872,с.22], вівчарство ж базувалося на старій технології та, переважно, ручній праці. Не вистачало машин та обладнання, до того ж поставки для механізації ферм здійснювалися некомплектно. Енергоозброєність праці в галузі складала в розрахунку на одного трудівника 0,7 кінської сили. Відставало від потреб тваринництва і кормови-робництво, лише на половину забезпечене кормодобувною технікою та силосними спорудами. Важливим для подальшого розвитку тваринництва, підвищення технічної оснащеності залишалось запровадження комплексів машин, а відтак і забезпечення відповідними кваліфікованими кадрами.

Значна частина технологічних процесів з обслуговування тваринницьких ферм також залишалася немеханізованою. Отже, недоліком впровадження техніки у багатьох колгоспах та радгоспах слід вважати розрізнене, а не комплексне постачання машин та механізмів для механізації тваринницьких ферм. Рівень механізації робіт у тваринництві відображено у додатку Д.

Механізація тваринницьких ферм здійснювалася переважно на основі електрифікації. Завдяки цьому зростала питома частка робіт, що виконувалися за допомогою електродвигунів. Подача води на колгоспних фермах республіки була механізована на 83,0 %, роздача кормів – на 18,3 %. В господарствах областей Українських Карпат цей показник був дещо вищим від середньореспубліканського і становив відповідно 86,9 та 34,5 % [74,арк.46].

Згідно з даними додатку Д., у 1970 р. рівень механізації робіт у тваринництві в цілому по регіону був нижчим загальнореспубліканського показника на 1,6 пункта. Дещо різнилися показники всередині регіону: найнижчими вони були у Чернівецькій – 39,1 % і найвищими у Івано-Франківській області – 58,6 %. На середину 70-х рр. найвищим рівень механізації трудомістких процесів, згідно

офіційної статистики та архівних джерел, мав місце на птахофермах регіону – 100 %, найнижчий – 66,1 на фермах ВРХ [69,арк.79].

В процесі переведення аграрного виробництва на індустріальну основу в розвитку тваринництва відбулися певні незначні зрушення. Стадо ВРХ у всіх категоріях господарств зростало повільно, на кінець 1970-х р. у порівнянні з 1965 р. воно збільшилося лише на 16 % [569,с.171]. Оскільки темпи приросту продукції тваринництва залишалися низькими, у травні 1970 р. було прийнято постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів та радгоспів у збільшенні продукції тваринництва» [536,с.459]. Згідно з нею вводилися нові, трохи вищі закупівельні ціни на тваринницьку продукцію, однак це не призвело до значного збільшення її виробництва та покращення постачання населення продуктами тваринництва. Вирішити проблеми інтенсифікації тваринництва шляхом переведення його на індустріальні рейки, покликані були його спеціалізація та концентрація. Іншими словами – створення підприємств з високим рівнем механізації, електрифікації та автоматизації виробничих операцій. Основним напрямом цього процесу стало створення міжгосподарських об'єднань. Перші з них спеціалізувалися на відгодівлі худоби. Так, у семи районах Чернівецької області на базі дрібних підприємств і виробничих підрозділів колгоспів лише впродовж 1974-1975 рр. було створено міжгосподарські об'єднання з виробництва тваринницької продукції та кормів, введено в експлуатацію фабрику з переробки вовни [440,арк.33]. У Закарпатській області в 1978 р. було створено міжгосподарське виробниче об'єднання з птахівництва, де діяли 104 високомеханізовані пташники, на яких вироблялося 3,2 тис. тонн пташиного м'яса та 75 млн. штук яєць. Питома вага виробництва яєць склала 32,4 %, а виробництво пташиного м'яса 46,6 % від загального виробництва в області [157,арк.5]. Поруч з міжгосподарськими об'єднаннями створювалися і державні підприємства та комплекси промислового типу з виробництва тваринницької продукції.

Загалом спеціалізація господарств регіону була завершена до кінця 70-х рр. Найважливішими напрямками спеціалізації, для прикладу в Закарпатській області, вважалися в овочівництві – вирощування тютюну (35 колгоспів), насінництво

багаторічних трав й зернових культур (23) та овочівництво (20); в тваринництві – виробництво м'яса (31) та молока (29 колгоспів) [157,арк.11-12].

Однак лише незначна їх частина характеризувалася високими і стійкими виробничими показниками. Організація великих тваринницьких комплексів промислового типу вимагала створення міцної кормової бази, забезпечення більш повноцінного раціону тварин. Так, у колгоспі «Дружба народів» Ужгородського району Закарпатської області в середині 70-х рр. було збудовано свинокомплекс із виробництва 970 тонн свинини. Проте господарство не змогло забезпечувати його достатньою кількістю концентрованих кормів, тому комплекс перетворили у міжколгоспний [155,арк.32]. Саме через порушення процесів планомірного розвитку, коли зростання кількості поголів'я не підтримувалося розвитком кормової бази, тваринництво залишалося нерентабельним.

Розвиток тваринництва, приріст виробництва продукції стримувала недостатня комплексна механізація галузі. До початку 60-х рр. промисловість випускала лише окремі машини та інженерне обладнання для виконання основних найбільш трудомістких операцій. Тільки на початок 70-х рр. було освоєно виробництво та розпочато серійний випуск автоматичного обладнання для тваринницьких приміщень, а до кінця 70-х – здійснено перехід до випуску комплектів машин і поточних ліній, які забезпечували виконання технологічно взаємопов'язаних трудових процесів. Однак, незважаючи на всі ці заходи, у 1980 р. комплексна механізація тваринництва досягла лише 42 %, роздачі кормів на фермах і комплексах великої рогатої худоби – лише 45 % [659,с.4].

В цілому причини відставання тваринницької галузі в 70-х рр. полягали, на нашу думку, у недостатній матеріальній базі, незначній технічній оснащеності ферм та слабкій кормовій базі.

До того ж, оснащеність сільськогосподарської праці порівняно з промисловою залишалася значно нижчою. А в такій найбільш фондомісткій галузі, як тваринництво, рівень фондоозброєності праці був нижчим, ніж у землеробстві. В складі основних засобів тваринництва питома вага машин, механізмів та енергетичних засобів становила на початку 70-х років всього 15 % [697,с.59].

Із прискоренням науково-технічного прогресу, розвитком науки постало питання забезпечення колгоспів і радгоспів керівними кадрами та кадрами спеціалістів середньої ланки. Основну частину фахівців готували сільськогосподарські вузи та технікуми. Так, лише вищі сільськогосподарські заклади Львівської області (сільськогосподарський та зооветеринарний) за період 1966-1970 рр. випустили 6,1 тис. спеціалістів, середні й спеціальні навчальні заклади – 5,9 тис. фахівців [610,с.77]. Крім денного навчання широкого розмаху набула заочна форма підготовки спеціалістів для сільського господарства.

У січні 1966 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про дальше поліпшення системи підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів і радгоспів і спеціалістів сільського господарства». Згідно з нею, факультети підвищення кваліфікації керівних кадрів колгоспів та радгоспів реорганізовувалися в однорічні школи підготовки керівних кадрів та курси підвищення кваліфікації спеціалістів сільського господарства. За період 1966-1970 рр. на факультеті підвищення кваліфікації керівних кадрів при Львівському сільськогосподарському інституті було підготовлено 8000 спеціалістів для сільського господарства західних областей республіки [610,с.78] Проте вищенаведені факти стосувалися насамперед керівних кадрів колгоспів та радгоспів, середня ж і низова ланка сільськогосподарського виробництва залишалися незабезпеченими фахівцями.

Оскільки в колгоспах та радгоспах республіки широко запроваджувалася комплексна механізація в рослинництві та тваринництві, то найбільшу потребу господарства відчували в механізаторських кадрах. 12 січня 1967 р. Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову «Про заходи по забезпеченню сільського господарства кваліфікованими кадрами механізаторів» [663,с.12]. Згідно з постановою розширювалася мережа середніх професійно-технічних закладів, збільшувався набір до них молоді, удосконалювалася підготовка кадрів для сільського господарства. Це дозволило певною мірою задовольнити потреби господарств у кваліфікованих механізаторських кадрах.

Господарські органи проводили значну роботу щодо залучення жінок до участі в сільськогосподарському виробництві. В 1970 р. в колгоспах та радгоспах

республіки працювало механізаторами 49,4 тис. жінок, в тому числі близько 9 тис. трактористами та комбайнерами [663,с.13]. У відповідності з постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 2 квітня 1969 р. «Про заходи по дальшому покращенню підготовки кваліфікованих робітників в навчальних закладах системи професійно-технічної освіти» з 1969/1970 навчального року почали створюватися трьохрічні сільські професійно-технічні училища на базі діючих училищ з підготовки кваліфікованих кадрів для сільського господарства. До кінця 1970 р. в республіці вже працювали 19 професійно-технічних училищ з підготовки кваліфікованих кадрів із середньою освітою. Однак вони не могли забезпечити зростаючої потреби сільського господарства у кваліфікованих робітниках, до того ж оснащення сільського господарства новою технікою та удосконалення технології вирощування сільськогосподарських культур вимагало постійного підвищення кваліфікації механізаторів. З цією метою діяли місячні, трьохмісячні курси підвищення кваліфікації.

Нестачею кваліфікованих працівників масових професій було викликане прийняття постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР (лютий 1975 р.) «Про заходи по розширенню мережі середніх сільських професійно-технічних училищ і по покращенню їх роботи» та «Про заходи по поліпшенню умов праці і закріпленню механізаторських кадрів у сільському господарстві» (1975 р.) [830,с.40;349,арк.53]. Значну кількість кадрів готували різні форми механізаторського всеобучу. Не зважаючи на те, що з року в рік кількість слухачів механізаторських курсів та сільських професійно-технічних училищ зростала, число трактористів-машиністів в розрахунку на 100 тракторів зменшувалася.

Для заохочення механізаторів до праці в колгоспах та радгоспах у господарствах запроваджували акордно-преміальну оплату праці, надбавки за класність у розмірі 10-20 % заробітної плати та за безперервний стаж роботи, премії за збереження техніки. На початок 80-х рр. із запровадженням у виробництво наукових розробок, прискоренням науково-технічного прогресу постала необхідність вже масової професіоналізації села.

В досліджуваний період значного поширення набули спеціалізовані механізовані комплексні ланки. Чисельність трактористів, трактористів-машиністів, комбайнерів та шоферів зросла на кінець 70-х рр. у порівнянні із 1965 р. на 40 % [567,с.244]. Про рівень кількісного зростання підготовки механізаторів для сільського господарства Карпатського регіону свідчать наступні дані. Якщо у 1970 р. для аграрних господарств Чернівецької області було підготовлено 545 трактористів, комбайнерів та шоферів, то у 1979 р. ця цифра зросла до 1099 осіб [476, арк.204;71,арк.4]. Покращувався і якісний склад керівних кадрів (Дод. Е).

В колгоспно-радгоспному селі поступово формувався прошарок сільської інтелігенції – агрономи, зоотехніки, ветеринарні лікарі, інженери, економісти та представники інших професій в сільському господарстві. Всього в колгоспах, радгоспах та підсобних виробництвах сільськогосподарських підприємств областей Українських Карпат на 1 квітня 1971 р. працювали 5,5 тис. спеціалістів з вищою та середньою спеціальною освітою, в тому числі 1852 агрономи, 865 інженерів і техніків, 1537 зоотехніків, 1231 ветеринарний працівник [564,с.298]. Спроби впровадження здобутків науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві вимагали використання висококваліфікованої праці спеціалістів.

Аналіз статистичних даних підтверджує, що технічна оснащеність колгоспно-радгоспного виробництва у другій половині 60-х-70-х рр. без сумніву зросла. В західних областях України значну увагу було приділено прискоренню технічного прогресу та зміцненню матеріально-технічної бази господарств. За роки восьмої та дев'ятої п'ятирічок (1966-1975 рр.) державні капіталовкладення в сільське господарство регіону склали 2 645 млн. крб. (або 10,3 % від загальної кількості капіталовкладень по республіці). Капітальні вкладення за рахунок власних коштів колгоспів склали за цей же період 1 759 млн. крб. [566,с.331].

Капіталовкладення в сільське господарство Чернівецької області за період 1965-1979 рр. становили більше 750 млн. крб. За цей період було оновлено машинно-тракторний парк, який кількісно збільшився у 2,5 рази, енергетичні потужності зросли в 2,7, енергоозброєність в 3, а поставки мінеральних добрив – у

2,6 рази [672,с.50]. До цього радянська держава ще ніколи не вкладала таких величезних коштів у розвиток сільського господарства.

Разом з тим, хоча в Україні фондоозброєність села зростала швидше, ніж темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції, через неефективність самої системи колективного господарювання, відсутність реального господаря, зменшувалася фондовіддача кожного карбованця, вкладеного в розвиток аграрного сектора.

Під зміцненням матеріально-технічної бази колективних господарств в радянський час розуміли нарощування темпів механізації господарств, іншими словами – збільшення поставок техніки селу. Колгоспи та радгоспи областей Українських Карпат одержали у 1971-1975 рр., порівняно з попередньою п'ятирічкою, на 21,6 % більше тракторів та зернозбиральних комбайнів [розрах. за 566,с.169,170], у два рази більше механізмів та устаткування для ферм. За весь аналізований період (1965-1980 рр.) господарствам Карпатського регіону було поставлено 14 317 одиниць техніки, завдяки чому тракторний парк збільшився на 11 501 одиницю. Області регіону одержали 10,2 % від загальної кількості поставленої українському селу техніки. Найбільш відчутно збільшився парк тракторів та зернозбиральних комбайнів у Львівській області – на 6085 одиниць, найменш відчутно у Закарпатській області – 2 433 [567,с.169-170]. Однак, механізація не дала очікуваних результатів. На практиці вона перетворилася на звичайне постачання господарствам низькоякісної малопродуктивної вітчизняної техніки. Втілити в життя ідею комплексної механізації сільського господарства, виголошену у 1968 р., не вдалося.

На це було кілька причин: ототожнення науково-технічного прогресу з максимальним насиченням сільського господарства технікою; приділення уваги кількісним, а не якісним показникам техніки, що поступала в аграрну сферу; недосконалість вітчизняної сільськогосподарської техніки; недотримання пропорційності силових та робочих машин в аграрному машинобудуванні (парк тракторів збільшувався значно швидшими темпами, ніж парк основних сільськогосподарських машин – борон, культиваторів, сівалок).

Низька якість сільськогосподарської техніки була зумовлена тим, що виробники, зважаючи лише на виконання встановлених планів, часто не звертали достат-

ньої уваги на забезпечення належної якості своєї продукції. Питання покращення антикорозійного та інших захисних покриттів машин не розглядалося. Достатньо зауважити, що навіть не було розроблено чітких нормативів щодо цього.

Збереження багатокладності господарств сприяло відходу від спеціалізації та концентрації виробництва. Однак це було вимушеним заходом, оскільки в умовах відсутності ринкових відносин та недосконалості планових зв'язків сільського господарства із заготівельними й рештою організацій, які обслуговували його, колгоспи і радгоспи змушені були самостійно задовольняти власні виробничі потреби. Так, було заборонено будувати тваринницькі комплекси без наявності власної кормової бази. Це було зумовлене нерегулярністю виробництва й ненадійністю, а також невідповідністю стандартам продукції комбікормових заводів.

Для ремонту техніки колгоспи та радгоспи змушені були організовувати власні майстерні, оскільки державна «Сільгосптехніка» обслуговувала техніку значно дорожче, а нестача запасних частин набула хронічного характеру як в майстернях цієї організації, так і у майстернях господарств.

До кінця 1970-х рр. партія визначила три головні напрямки удосконалення матеріально-технічної бази сільського господарства, що було складовою тогочасної аграрної політики – механізація, хімізація, меліорація; перебудова виробництва на базі спеціалізації і концентрації, запровадження результатів науково-технічної революції; соціальні заходи, пов'язані з підвищенням добробуту і культури трудящих. Знову виголосив ці завдання Л.І.Брежнєв на грудневому (1973 р.) пленумі ЦК КПРС, зауваживши, що спеціалізація та концентрація сільського господарства повинна здійснюватися на основі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції [694,с.25]. Ретроспективний аналіз свідчить, що завдання, поставлені березневим (1965 р.) пленумом ЦК КПРС щодо інтенсифікації господарювання в аграрній сфері країни, за аналізований період були виконані частково.

На нинішньому етапі української історії надзвичайно актуальним є дослідження історії аграрних відносин. Здійснюючи сучасне реформування аграрної сфери, важливо використати позитивний досвід попередніх перетворень та не повторювати помилок минулого в цій царині. Впродовж століть території досліджуваного регіону входили до складу різних держав. Австроугорський уряд, а згодом уряди Польщі, Румунії, Чехословаччини неодноразово ініціювали проведення селянських реформ, які однак не полегшили становище селянства, не вирішили аграрних проблем.

З приєднанням Прикарпаття, а згодом і Закарпаття до радянської України тут форсованими темпами розпочато колективізацію. Завершили її після радянсько-німецької війни. Незважаючи на певні позитивні результати колективізації, вона не сприяла швидкому піднесенню сільськогосподарського виробництва. Розвиток сільського господарства карпатських областей в 1959-1965 рр. характеризувався незначними успіхами й відбувався повільно. Мали місце і певні здобутки, і суттєві недоліки. В результаті окремих непродуманих експериментів М.С.Хрущова криза в галузі посилилася. Аграрна сфера, як і економіка в цілому, потребувала подальших реформувань. Перетворення середини 1960-х рр. були наймасштабнішою післявоєнною спробою перебудувати економіку країни відповідно до нових вимог часу.

Новим етапом у розвитку сільського господарства вважається період після березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС та квітневого (1965 р.) пленуму ЦК КПУ. Ініціатором проведення економічної реформи виступив голова Ради Міністрів СРСР О.М.Косигін. В результаті проведення реформи з окремих промислових нормативів вдалося хоча б наблизитися до виконання запланованих показників. Однак сільське господарство продовжувало залишатися найвідсталішою галуззю економіки республіки. Певні позитивні наслідки проведення реформи мали місце. В цілому, з середини 60-х р. минулого сторіччя було здійснено низку заходів з оздоровлення сільського господарства. Відмінено в колгоспах оплату праці за трудовими і здійснено перехід до гарантованої оплати праці, колгоспники почали отримувати пенсії і відпустки, отримали паспорти, а разом з ними і право вільного виїзду з села, в черговий раз було знято обмеження на присадибне господарювання селян.

Вжиті заходи впродовж другої половини 1960-х рр. не призвели до очікуваного піднесення сільськогосподарського виробництва, не дали істотних результатів. Часто декларовані кроки не підкріплювалися економічними важелями, не зацікавлювали безпосереднього виробника – селянина з повною віддачею працювати у громадському виробництві. Головний недолік господарювання на селі полягав у тому, що поряд з аграрними перетвореннями досліджуваних років зовсім не вирішувалися питання зміни, формування і становлення різних форм власності та господарювання. За своєю натурою і менталітетом селянин звик бути власником, тобто господарем. А в умовах функціонування колективних господарств на правах суспільного володіння селянин практично не брав участі в управлінні господарством, існувало відчуження працівника і від результатів праці. Така ситуація не сприяла розвитку суспільного виробництва, не могла вплинути на поліпшення соціально-економічного укладу села.

В 1970-х рр. минулого століття першочерговими завданнями з розвитку сільськогосподарського виробництва вважалися інтенсифікація, концентрація та спеціалізація галузі, оскільки до середини 1960-х років можливість екстенсивного розвитку в основному була вичерпана. Для західних областей республіки питання інтенсифікації сільськогосподарського виробництва залишалося актуальним через споконвічну нестачу орної землі в регіоні та наявність значної кількості сільського населення. Перші кроки із спеціалізації та концентрації виробництва колгоспники західних областей здійснили на початку 1970-х рр. Проте процеси спеціалізації та міжгосподарської кооперації в сільському господарстві регіону не набули значного поширення. В більшості господарств Карпат основною галуззю було тваринництво, а забезпечення його потреб зумовило необхідність збільшення капіталовкладень в розвиток інфраструктури. Структури, які обслуговували аграрне виробництво регіону, залишалися здебільшого багатогалузевими, що спричинило відхід від спеціалізації та концентрації. Негативний вплив на аграрне господарювання мали відсутність ринкових відносин та недосконалість планових зв'язків аграрної сфери із обслуговуючими організаціями, через що господарства змушені були самостійно задовольняти власні виробничі потреби.

Проблеми аграрної галузі планувалося вирішити за рахунок впровадження новинок науково-технічного прогресу, завершення електрифікації села, насичення сільськогосподарського виробництва технікою, а згодом – реалізації ідеї комплексної механізації. На кінець 70-х рр. порівняно з 1965 р. тракторний парк господарств регіону за потужністю збільшився на 41,6 %, кількість зернозбиральних комбайнів зросла на 50,3 %. В Карпатському регіоні було зосереджено 7,0 % тракторів та 6,0 % зернозбиральних комбайнів від загальнореспубліканської кількості.

Проте за рахунок насичення аграрного виробництва низькоякісною малопродуктивною вітчизняною технікою не вдалося викоринити ручну працю. Керівництво господарств рапортувало про високий рівень механізації основних виробничих процесів – 60-80 %, тоді як статистика фіксувала незначну кількість працівників, зайнятих кваліфікованою механізованою працею – 5-10 %. Впродовж десятиліть механізація мала локальний характер, вона відносилася лише до окремих операцій, а переважна частина виробничих процесів, як і раніше, виконувалася вручну.

Для аграрних підприємств Карпатського регіону, які ведуть господарювання у складних природно-кліматичних умовах, надзвичайно важливим був і залишається ще один напрям тодішньої аграрної політики – меліорація сільськогосподарських угідь. В передгір'ї і низині опади випадають в надмірній кількості, ґрунти тут важкі, перезволожені, тому актуальним є осушення заболочених земель. Держава виділяла значні кошти для проведення меліоративних робіт. Лише впродовж 1966-1975 рр. площа осушених земель склала близько 18 % від загальнореспубліканського показника. Проте намічені завдання з меліорації залишилися недовиконаними через скорочення державних капіталовкладень, зростання кошторисної вартості робіт, прорахунки та помилки в проектуванні. Аграрне виробництво в 1960-1970-х рр. відзначалося окремими успіхами, які проте не могли суттєво вплинути на стабілізацію галузі. Причинами такого становища були істотні недоліки у використанні землі, машинно-тракторного парку, матеріальних, фінансових і трудових ресурсів, а також в управлінні аграрним сектором. Сільське господарство в досліджуваній період функціонувало в умовах командно-адміністративного тиску влади та суцільної централізації управління, що негативно впливало на його розвиток.

РОЗДІЛ 3

КАРПАТСЬКЕ СЕЛО У 1980 - 1990-Х РР.

3.1. Розвиток аграрних відносин за нових історичних умов

Основні засади функціонування аграрної сфери в суспільстві впродовж 60 років, які передували досліджуваному періоду, не змінилися. За рахунок сільського господарства розвивалися інші галузі народного господарства. Воно забезпечувало, хоча й не повністю, потреби населення в продовольстві та промисловості в сировині. Управління сільським господарством залишалося жорстко централізованим. Проблеми галузі невпинно зростали.

Українські науковці, як у свій час і радянські, виділяють в історії наступні етапи намагань реформувати економіку країни [775]. Окремо виділяються період застою та період перебудови. Проте, на нашу думку, досліджуючи еволюцію аграрних відносин, варто дещо відступити від загальноприйнятої періодизації. Оскільки окремі спроби аграрного реформування були здійснені вже на початку 80-х рр., а не лише в процесі перебудови, задекларованої в 1985 р. Такими, зокрема, можна вважати прийняття Продовольчої програми та невдалі заходи з удосконалення управління економікою.

Спробою змінити стан справ у аграрній сфері була розробка Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року. Прийнята у 1982 р. програма визначала завдання з активізації сільськогосподарського виробництва та розвитку агропромислового комплексу. В ній йшлося про створення обласних та районних агропромислових об'єднань, наголошувалося на необхідності удосконалення економічного механізму господарювання, зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, однак не вказувалося шляхів здійснення цих завдань.

Прийняття Продовольчої програми і спроби її втілення лише на певний, нетривалий час зуміли призупинити наростання кризових явищ в аграрній економіці. Вирішити продовольчу проблему в країні, стимулювати розвиток аграрної сфери, домогтися піднесення сільськогосподарського виробництва можли-

во було лише шляхом утвердження селянина-власника, господаря на землі створенням відповідних соціально-економічних умов життя і праці на селі.

Нових змін аграрна політика держави зазнала у 1985 р. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС та XXVII з'їзд партії (1986 р.) оголосили курс на перебудову та прискорення розвитку економіки, науки і техніки, соціальної та духовної сфери країни. Було задекларовано докорінні перетворення – перебудову економічних відносин на селі, що передбачали надання керівникам господарств широкої самостійності, участь селян в управлінні виробництвом, запровадження різних форм господарювання: підряд, оренда, агрофірми, агрокомбінати, створення кооперативів у рамках функціонуючих господарств.

Завершилась економічна реформа 1985 р. переведенням підприємств і організацій агропромислового комплексу на повний госпрозрахунок та самофінансування. Безумовно, це мало певні позитивні результати: «пожвавилася економічна робота в сільськогосподарських підприємствах, певною мірою зміцнився внутрішньогосподарський розрахунок, поліпшився фінансовий стан більшості господарств, раціоналізувався підхід до капітальних вкладень, зміцнилися міжгалузеві взаємовідносини, принципи господарського розрахунку. Особливе пожвавлення спостерігалось в низових ланках АПК, яке спрямовувалося на удосконалення управління та формування інтегрованих систем» [822,с.66]. Проте відносини власності в основі своїй не зазнали змін, тому докорінного перелому не відбулося.

В цій ситуації виконання численних рішень і постанов часів «перебудови» наштовхнулося на бюрократичні перепони, небажання керівництва працювати згідно нових вимог. До того ж, наявність значного числа управлінських структур – Держагропром, обласні та районні агропромислові об'єднання та ін. не сприяла утвердженню демократичного, самоврядного суспільного виробництва в аграрній сфері.

Слід зазначити, що в державі не існувало передумов для успішної реалізації Продовольчої програми та втілення в життя декларованих в рамках «перебудови» завдань. Впродовж 1960-1970-х рр. було створено досить потужну матеріально-технічну базу сільського господарства, проте вона була не достатньо ефективною,

існували значні бюрократичні перепони, небажання працювати в умовах самоокупності тощо. До того ж, склалася ситуація, аналогічна двадцятим рокам – так звані «ножиці цін». Ціни на сільськогосподарську техніку та інші засоби виробництва невпинно зростали, а на продукцію сільського господарства залишалися незмінними, на деякі види навіть знизилися. Впродовж 80-х рр. ціни на зернозбиральну техніку зросли у 2,1 раза, на трактори – більше ніж у 3 рази. У порівнянні з 70-ми рр. відповідно у 10 та 12-15 разів [599]. Закупівельні ціни на основні види сільськогосподарської продукції – зерно, м'ясо, молоко, картоплю у 1989 р. були занижені й не відшкодовували затрати, не забезпечували рентабельності виробництва. Для прикладу, встановлена державою ціна 1 тонни свинини була на 2,6 % нижча від її собівартості (1896 крб. ціна, 1946 собівартість) [596]. Закупівельна ціна одного літра молока була на 20 % менша від його собівартості. «Кілограм пшениці коштував дев'ять копійок – дешевше пляшки мінеральної води» [781,с.38].

Тривалий час в Радянському Союзі пропагувалися переваги планового ведення економіки. П'ятирічний план розвитку народного господарства характеризувався чітко визначеним набором жорстких обмежень, з тотальним контролем функціонування галузей економіки. Однак планова економіка не виправдала себе. Радянський Союз постійно відставав від розвинутих країн світу за рівнем життя, розвитком і впровадженням передових технологій, населення було позбавлене можливості впливати на процеси розвитку суспільства.

Економіка великої держави є складним механізмом (системою). Чітко вирахувати, передбачити і запланувати на тривалий час поведінку такого механізму можна лише з деякою ймовірністю.

Одним з методів забезпечення ефективного функціонування економіки є перегляд частки державної власності на засоби виробництва. Саме завдяки їй держава в змозі впливати – стимулювати або гальмувати розвиток економіки в приватному і кооперативному секторах. Якщо суто державна чи суспільна власність у деяких секторах економіки країни виправдана, то у сільському господарстві одновекторність власності має негативні наслідки. Прикладом може слугувати

радянська економіка, де сільське господарство було найслабшою ланкою. На думку дослідника М.Пераха, оптимальна частка держави має становити близько 25 % [789,с.115]. Решта ж економіки повинна характеризуватися повною свободою існування різних форм власності. Основне питання – методи керівництва економікою. Історичний досвід розвитку як соціалістичних, так і капіталістичних країн засвідчив недосконалість функціонування їх економік. Ідеальної ж системи людство так і не винайшло.

Сільське господарство України на початок 80-х рр. являло собою механізоване кооперативно-державне виробництво. У 1980 р. в республіці функціонувало 7089 колгоспів та 2 110 радгоспів. В областях Українських Карпат відповідно – 704 та 176 [568,с.180-181]. Впродовж досліджуваного періоду практика перетворення колгоспів у радгоспи змінилася зворотнім процесом. На фоні декларованої державою загальної лібералізації, в період перебудови, керівники радгоспів, бажаючи позбутися надмірної опіки, ініціювали тепер вже перетворення своїх господарств у колгоспи. Їх кількість зросла до 1990 р. на 17,1 % [571,с.324]. Число колгоспів збільшувалося в аналізовані роки і через розукрупнення великих господарств. Колишні центральні садиби, що ввійшли до складу раніше укрупнених суб'єктів господарювання, прагнули повернути собі колишній статус, а також сподівалися одержати певну державну підтримку у розвитку села в цілому та його соціальної сфери зокрема, оскільки для великих господарств кошти практично не виділялися.

З'ясувати рівень ефективності сільськогосподарського виробництва досить складно, оскільки світова громадськість визначає його за виробництвом кінцевої продукції, а в Радянському Союзі зазначений показник визначався обсягами валового виробництва. Плани валового виробництва продукції продовольства складалися, не надто переймаючись питаннями її збереження та реалізації. В результаті лише десята частина врожаю картоплі потрапляла на стіл споживача. Понад половину вирощеної пшениці становило фуражне зерно, врожайність зернових зростала впродовж 1980-1990 рр. лише на 18 кг з га в рік. Близько 20 млн. тонн пшениці твердих і сильних сортів імпортувалося щорічно. Зазначені необхідні сорти пшениці в країні не вирощувалися через їх нижчу врожайність. Складна

ситуація в сільському господарстві зумовила необхідність збільшення імпорту продовольства та сировини для промисловості. Впродовж 1970-1987 рр. імпорт «м'яса та м'ясопродуктів зріс у 5,2 раза, риби та рибопродуктів – у 12,4, олії – в 12,8, зерна – в 13,8, цукру – в 6,9, масла коров'ячого – 183,2 раза» [749,с.16], що в свою чергу зумовило підвищення роздрібних цін.

З урахуванням досягнутих показників обсягів валової, а не чистої продукції сільського господарства, яка складала на кінець 80-х рр. менше 35 %, вираховувалася в радянській державі і продуктивність праці. У 1987 р. «продуктивність праці в АПК, розрахована за співвідношенням валової продукції до затрат живої праці, складала 11,2 тис., а за співвідношенням до чистої – лише 3,8 тис. крб на одного працюючого» [749,с.22]. В результаті офіційна статистика завищувала продуктивність праці радянського селянина у три рази.

Важливим показником ефективності господарювання є рівень рентабельності як співвідношення суми чистого прибутку до затрат виробництва. На початку 80-х рр. рівень рентабельності колгоспного виробництва в Закарпатській області складав в середньому 12,7 %, проте 14 господарств із 105 здійснювали господарсько-фінансову діяльність із збитками [212,арк.109]. В Івано-Франківській області кількість збиткових і низькорентабельних господарств становила понад 85 % [236,арк.2]. З близько півтори тисячі економічно слабких та збиткових господарств республіки, в середині 80-х рр., понад 300 функціонували в Карпатському регіоні, де ґрунтово-кліматичні умови визначають більш високий рівень затрат на одиницю продукції. Середня рентабельність таких господарств складала лише 3,4 % [122,арк.12].

Розподіл прибутків у різних галузях АПК не був пропорційний затратам праці в кожній з них. Державні підприємства та організації, які займалися переробкою, зберіганням і реалізацією сільськогосподарської продукції, отримували в кінцевому результаті загальний прибуток у 2,5 рази вищий від прибутку безпосередніх виробників – колгоспів і радгоспів [792,с.37]. До того ж, кінцеві результати господарювання мали безпосередній вплив на рівень оплати праці.

У 1982 р. мала місце нова хвиля впровадження акордно-преміальної оплати праці. Вона стала наслідком прийняття постанови Ради Міністрів УРСР «Про рекомендації по оплаті праці в колгоспах Української РСР» [11,арк.90] й була покликана посилити матеріальну заінтересованість сільських трудівників у збільшенні виробництва продукції та підвищення її якості, посилити залежність оплати праці й преміювання селян від особистого внеску кожного і кінцевих результатів роботи. Проте заробітна плата в сільському господарстві не стала визначальним стимулом до праці, вона продовжувала залишатися низькою і на кінець 80-х рр. вона займала лише 20 місце серед усіх 25 галузей економіки [533,с.6].

У підвищенні ефективності аграрного сектора економіки чи не головну роль відіграло управління виробництвом, забезпечення організації нових методів господарювання та матеріальне стимулювання праці селянина. Без належної організації виробництва, прямої зацікавленості безпосереднього виробника в кінцевих результатах будь-яке насичення аграрної сфери технікою, збільшення капіталовкладень та постачання мінеральних добрив, інших матеріально-технічних засобів не приносило очікуваного ефекту.

Одним з ключових питань в аграрній політиці КПРС на початку 80-х рр. залишалося удосконалення управління сільськогосподарським виробництвом. У 1982 р. в рамках чергової зміни системи управління аграрною сферою на місцях – в областях та районах були створені агропромислові об'єднання. Перші районні агропромислові об'єднання (РАПО) виникли у вигляді експерименту ще в середині 70-х рр. Масового поширення вони набули після травневого Пленуму ЦК КПРС (1982 р.).

Перебудова АПК та створення РАПО були покликані сприяти кращій координації діяльності підприємств та організацій, що обслуговували аграрну сферу, міністерств і відомств, які входили до складу АПК, а також подоланню відомчих бар'єрів. РАПО, організаційно об'єднуючи колгоспи, радгоспи, підприємства і організації «Сільгоспхімії», «Сільгосптехніки», меліоративні й агросервісні організації, повинні були забезпечити ефект комплексного розвитку

аграрного сектора і керівництва на місцях. Наприклад, в Закарпатській області було створено 13 районних агропромислових об'єднань, до складу яких увійшли 357 підприємств та організацій різних галузей, технологічно і економічно пов'язаних між собою з виробництва, заготівлі, транспортування, переробки сільськогосподарської сировини, випуску та реалізації готової продукції. Керівний склад РАПО мав чисельність 315 спеціалістів [212,арк.47]. Об'єднанням та їх радам надавалися широкі повноваження. В їх руках зосереджувалися економічні важелі розвитку виробництва. Вони могли централізувати зусилля та ресурси всіх господарств об'єднання на меліорацію, будівництво чи вирішення інших виробничих питань. Районному агропромислому об'єднанню (РАПО) надавалося особливе значення. Воно ставало первинним господарським органом управління з виробництва кінцевої продукції – продовольства.

Поняття «агропромисловий комплекс» та «агропромислове об'єднання» не ідентичні, хоча й взаємопов'язані. Вони є різновидами агропромислових формувань. Поняття «агропромисловий комплекс» – загальне й первинне, на його основі створюються агропромислові об'єднання на всіх рівнях. Агропромислові об'єднання (РАПО) в рамках агропромислового формування забезпечують рух продуктів праці від однієї ланки єдиного технологічного ланцюга до іншого, аж до виходу готової промислової продукції. Виробництво сільськогосподарської продукції на промисловій основі доповнювалося її промисловою переробкою в рамках єдиного технологічного циклу відтворення, на основі єдиного управління, планування та фінансування. В них здійснювався замкнутий цикл виробництва одного або групи промислово виготовлених із сільськогосподарської сировини продуктів.

Тобто, РАПО було не просто існуванням взаємозв'язаних в рамках адміністративно-територіальних одиниць відокремлено діючих сільськогосподарських виробництв промислових, будівельних, транспортних, механізованих та інших підприємств. Це була порівняно нова форма усупільнення і організації соціалістичного виробництва на основі органічного аграрно-промислового синтезу відповідних інфраструктурних ланок, що являють собою єдиний виробничий організм, який функціонував за єдиним планом, фінансуванням та єдиним

відтворюючим процесом, із закінченим, замкнутим циклом виробництва. Там, де перепліталися сільськогосподарське виробництво та його інфраструктура з промисловістю, все більше в аграрно-промислові об'єднання проникали автоматизація та комплексна механізація [696,с.112-113]. За сприятливих умов це дозволило б уникнути зайвих проміжних ланок в русі продуктів, скоротило б транспортні витрати, псування сировини, повніше б використовувалися основні виробничі фонди та трудові ресурси. Проте цього не відбулося, в першу чергу через збереження відомчої підлеглості більшої частини структурних складових АПК. Плануванням, фінансуванням та матеріальним забезпеченням їх виробництва займалися не органи РАПО, а позарайонні організації – обласні, республіканські, союзні.

До того ж, зміни в організації управління сільським господарством могли дати належний ефект при умові вдосконалення форм і методів цього управління. В тогочасних умовах необхідно було надати колгоспам та радгоспам більше самостійності, можливостей для проявлення ініціативи, підприємливості у веденні господарства. На словах партія рішуче засуджувала факти адміністрування, дріб'язкової опіки по відношенню до колгоспів та радгоспів, однак насправді в умовах командно-адміністративної системи виявляти цю самостійність чи ініціативність не було жодної можливості.

У 1988 р. в Україні функціонували 474 районні агропромислові об'єднання (РАПО). Проте РАПО не витримали перевірки часом. Вони проіснували лише до кінця 1989 р. На практиці мало місце дальше посилення централізації, зростання управлінського апарату, загострення суперечностей між принципами і методами керівництва та вимогами виробництва. Це вело, в свою чергу, до подальшого погіршення продовольчої ситуації в країні. Зрештою, таке удосконалення управління сільськогосподарським виробництвом призвело лише до зростання кількісного складу апарату районної ланки. Він збільшився впродовж 1960-х – середини 80-х рр. у три рази, тоді як зростання обсягу середньорічної валової продукції збільшилося лише у 1,5 рази. Якщо у відділі сільського господарства райвиконкому раніше працювало 20 осіб, то у РАПО – 60 спеціалістів [785,с.5]. Так,

в областях Українських Карпат чисельність управлінського апарату в аграрній сфері зросла впродовж 1980-1990 рр. на 2,2 % (із 111,7 до 113,8 тис. осіб) [571,с.54,55].

В період так званої Горбачовської перебудови також здійснювалися певні спроби змін в управлінні сільським господарством. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС наголошувалося, що на землі повинен бути один господар – агропромислові об'єднання, тому «...слід здійснити заходи, які дадуть змогу управляти, планувати і фінансувати агропромисловий комплекс як єдине ціле на всіх рівнях» [526,с.14].

Наприкінці 1985 р. в Україні було створено Агропромисловий комітет республіки. До системи його управління увійшли 10 тис. колгоспів і радгоспів, близько 15 тис. переробних і обслуговуючих підприємств і організацій, 167 наукових закладів [707,с.488].

З 1985 р. до складу агропромислового комплексу країни був включений ряд міністерств і відомств, зокрема – Міністерство хлібопродуктів СРСР, рибного, лісового, меліорації та водного господарства, Центросоюзу [616,с.176]. Проте зміна статусу названих міністерств та відомств не призвела до послаблення жорсткої регламентації, ліквідації некомпетентності, розвитку особистої чи приватної ініціативи на місцях. Суть економічних відносин та важелів впливу на розвиток господарювання не змінилася. Ситуація ускладнювалася й тим, що керівники органів управління не несли матеріальної відповідальності за ту безгосподарність, яку вони породжували своїми непродуманими, економічно необґрунтованими рішеннями.

Невдалі спроби вдосконалення, спрощення та децентралізації структури управління АПК здійснювалися неодноразово. Чергова спроба мала місце у 1987 р. Пропонувалося створити на базі ремонтно-транспортних підприємств у районах усіх областей виробничо-транспортні підприємства, включивши до їх складу об'єднання «Сільгоспхімія», «Райагропромпостач», «Райагропроменерго», а керівник новоствореного підприємства повинен був одночасно стати заступником голови РАПО [295,арк.23]. Такі організаційні зміни в кінцевому результаті призводили лише до зміни назв підприємств та організацій, які обслуговували сільськогосподарське

виробництво. Вони не забезпечували покращення їх роботи чи зменшення кількості чиновників керівного складу АПК.

Необхідні були рішучі зміни в управлінні агропромисловим комплексом. Проте радянське керівництво, незважаючи на перебудовчі гасла, здійснювало непродумані заходи за звичним сценарієм. В результаті реконструкції системи управління в другій половині 80-х рр. було ліквідовано шість міністерств АПК і створено союзно-республіканський Державний агропромисловий комітет СРСР, який зосередив у своїх руках ще більше владних повноважень та розширив штат працівників. Таким чином, на кінець 80-х рр. апарат управління аграрним сектором в колишньому Радянському Союзі складав 2,3 млн. осіб, 360 тис. з яких працювали в органах Держагропрому [749,с.15]. Загалом, створення Державного агропромислового комітету призвело до ліквідації одних та організації інших підрозділів.

В кінці 80-х рр. продовжувалися спроби скоригувати існуючу в аграрній сфері організаційну та управлінську системи. На початку 80-х рр. поширеними були міжгосподарські об'єднання з виробництва сільськогосподарської продукції. Для прикладу, в Закарпатській області було створено 6 міжгосподарських об'єднань. До їх складу входили 46 колгоспів та 12 радгоспів [41,арк.2]. У 1981 р. ними було реалізовано державі продукції рослинництва на суму 2636 тис. крб., продукції тваринництва – на 8233 тис. крб. (2 з 5 міжгосподарських об'єднань були збитковими) [41,арк.8]. Вже на кінець 80-х рр. поширилася практика створення агропромислових фірм, які займалися виробництвом і реалізацією сільськогосподарської продукції. Так, у 1987 р. в Коломийському районі Івано-Франківської області на базі 5 колгоспів та 3 переробних підприємств було створено нове виробниче формування – агропромислову фірму «Прут», яка об'єднала 6,4 тис. працюючих [245,арк.1].

Створення агрофірм, агрокомбінатів та ін. передбачало подальшу інтеграцію та концентрацію управління сільським господарством. Проте в умовах загальної політичної та економічної кризи створені агроформування могли розвиватися лише при належній державній підтримці.

Незважаючи на проголошення перебудови управління економікою, яка передбачала в галузі сільського господарства послаблення централізації, розширення самостійності господарств, підвищення зацікавленості селянина в результатах роботи, насправді продовжував переважати командний, авторитарний стиль керівництва. Як наслідок, нарощування капіталовкладень, виробничих фондів та матеріальних ресурсів не призвело до зростання темпів сільськогосподарського виробництва.

Без сумніву, за всю історію СРСР в розвиток сільського господарства колгоспами та державою було вкладено значні кошти – до середини 80-х рр. це близько 715 млрд. крб. капіталовкладень. Капіталовкладення держави та колгоспів у розвиток сільського господарства, для прикладу, Івано-Франківської області впродовж 1981-1985 рр. зросли проти 1976-1980 рр. на 35,0 % [236,арк.61]. Проте, якщо розділити цю суму на загальну кількість сільськогосподарських угідь області, то на 1 га припало лише 1,28 тис. крб. капітальних вкладень. Це зовсім небагато, якщо врахувати, що трактор в середньому коштував, в залежності від марки, від 3 до 15 тис. крб., будівництво тваринницької ферми – від 250 до 300 тис., а житлового будинку для однієї сім'ї – 25-35 тис. крб. [667,с.29]. Основні виробничі фонди колгоспів та радгоспів регіону зросли за період з 1965 по 1980 роки більш ніж у 4 рази, а енергоозброєність праці – у 3 рази. За рівнем насиченості виробничими фондами Івано-Франківська область на початок 80-х років займала одне з перших місць в республіці. Їх вартість у розрахунку на 1 га становила у 1980 році 1264 крб., тоді як по республіці цей показник був 810 крб. [668,с.6]. Проте значна частина основних фондів господарств до середини 80-х рр. зносилася та стала непридатною. Близько третини виробничих капіталовкладень використовувалися господарствами на придбання техніки – автомобілів, тракторів, сільськогосподарських механізмів, близько 20 % – на водогосподарське будівництво.

Прискорений розвиток аграрної сфери, надійне забезпечення країни продуктами харчування та сільськогосподарською сировиною в кінцевому результаті залежали від перебудови економічної стратегії і господарського механізму. У 80-х роках звичною стала надзвичайно ресурсомістка стратегія зростання,

стимулювання його «будь якою ціною». Якщо у восьмій п'ятирічці (1966-1970 рр.) 1 % росту сільськогосподарського виробництва вимагав збільшення виробничих фондів на 1,8 %, у дев'ятій п'ятирічці – більше ніж на 3 %, то у десятій-одинадцятій п'ятирічках – уже на 4-5 %. За цей же час собівартість сільськогосподарської продукції зросла більше ніж удвічі [630,с.3]. Мав місце високий розрив між темпами зростання фондоозброєності виробництва і валової продукції сільського господарства.

Однією з найважливіших умов збільшення виробництва продукції сільського господарства у Продовольчій програмі СРСР на період до 1990 р. та на численних з'їздах і пленумах було визнано прискорення впровадження у виробництво новинок науково-технічного прогресу. Проте результатами науково-технічної революції мали можливість користуватися хіба що підприємства військового відомства. Техніка, яка працювала в інших галузях народного господарства, не вирізнялася досконалістю. Сільське господарство не становило винятку.

Якщо у довоєнні роки основним напрямом технічного прогресу була заміна ручної праці механізованою на основних трудомістких роботах, то в подальшому прискорення технічного процесу ускладнилося. Для здійснення зазначеного завдання необхідно було здійснити глибокий і ретельний аналіз стану механізації сільськогосподарського виробництва з подальшим удосконаленням і створенням нової відповідної техніки для села. Проте належного аналізу не було здійснено, вітчизняна машинобудівна промисловість продовжувала випускати неякісну, застарілу, до того ж некомплектну техніку для села. Це призвело до того, що ще й на середину 80-х рр. частка механізованих трудомістких процесів у сільськогосподарському виробництві складала лише 33 % [716,с.22].

З метою зменшення використання ручної праці і у відповідності із постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 12.07.1979 р. № 695 було розроблено комплексну програму скорочення ручної праці на 1981-1985 рр. «Праця» [450,арк.98]. Програма передбачала скоротити застосування ручної праці на важких та шкідливих для здоров'я людей роботах у 2-3 рази. Проте і на середину 80-х рр.

понад 50 % колгоспниць Івано-Франківської області були зайняті на роботах із застосуванням отрутохімікатів, а 2,5 % – на важких фізичних роботах [288,арк.1].

В результаті здійснених в рамках Програми заходів вдалося домогтися певного підвищення рівня механізації трудомістких процесів у рослинництві та тваринництві. Основні польові роботи – оранка, сівба зернових, цукрових буряків, збирання зернових і силосних культур на цей час були повністю механізовані. Варто відзначити, що рівень комплексної механізації тваринницької галузі в областях Українських Карпат був дещо вищим від загальнореспубліканського. Так, на початку 80-х рр. він становив на фермах великої рогатої худоби 57 %, на свинофермах – 66 %, птахофермах – 78 % проти відповідно 29, 38 та 52 % в 1976 р. [450,арк.89].

Традиційно механізація тваринницької галузі залишалася значно нижчою. Так, у 6 господарствах Сокирянського, Сторожинецького, Новоселицького та Хотинського районів Чернівецької області рівень механізації трудомістких робіт у тваринництві складав 27-50 %, що на 17-30 % нижче середньообласного показника. Рівень механізації доїння корів зріс у зазначених господарствах у порівнянні з 1976 р. на 3 % і складав 59 % (по регіону 78, по республіці – 42 %) [450,арк.99]. В громадському тваринництві питанням скорочення ручної праці та покращенню умов праці сільських трудівників не приділялося належної уваги.

Осіб, зайнятих на кінних та ручних роботах в рослинництві та тваринництві в господарствах Чернівецької області, на 1980 р. налічувалося 46220. За свою важку працю вони отримували заробітну плату у розмірі 71,2 крб. на місяць [450,арк.58].

У питаннях забезпечення технічного оснащення сільськогосподарського виробництва переважали кількісні параметри. Вітчизняне машинобудування не поспішало розробляти нові зразки техніки, а забезпечувало лише механічне нарощування технічних засобів. У 1987 р. В Радянському Союзі частка сільгосп-машин, які випускалися менше трьох років, складала 12,5 % проти 18,1 % у 1975 р. [749,с.17]. Підтримання в робочому стані парку неякісної, застарілої та зношеної техніки потребувало значних затрат.

До того ж існувало чітке централізоване планування поставок техніки, яке не враховувало специфіки та умов господарювання в різних регіонах. Як наслідок, господарства були змушені купувати заплановану для них Міністерством сільського господарства техніку, або не мати ніякої. Так, господарства Карпатського регіону, де понад 60 % посівів зернових розміщувалося на схилах, не маючи спеціальних засобів малої механізації, пристосовували в гірських умовах для збирання хлібів комбайни СК-5 «Нива», які, до речі, забезпечували вчетверо менші втрати зерна, ніж СК-6 «Колос». Проте, незважаючи на численні звертання, доповідні записки і прохання керівників колгоспів та радгоспів про зменшення відсотка невідповідних комбайнів у централізованих фондах області на техніку, Міністерство сільського господарства збільшувало фонди на СК-6 «Колос». На середину 80-х рр. їх частка становила 45 % від загальної кількості техніки, що виділялася для господарств Івано-Франківщини [232,арк.112].

Сільськогосподарська техніка часто використовувалася не з повною віддачею. Господарства купували техніку за рознарядкою, не використовуючи її за призначенням, оскільки вона не завжди могла бути використана в умовах передгірної та гірської місцевості Карпат. Так, лише у 12 колгоспах Чернівецької області в результаті аналізу звітності за 1984 рік було виявлено непридатної техніки на суму 109 тис. крб. [456,арк.1].

Незважаючи на постійне кількісне насичення технікою сільськогосподарського виробництва, рівень механізації залишався не надто високим. Достатньо зауважити, що у 1986 р. кожний третій працюючий у регіоні був зайнятий на кінно-ручних роботах [850,с.129].

З метою покращення фінансового стану господарств, повнішого використання трудових ресурсів в зимовий період колгоспи та радгоспи, особливо в трудовнадлишковому Карпатському регіоні, активно розвивали підсобні виробництва та промисли. На середину 80-х рр. в господарствах Івано-Франківської області функціонувало 55 цегельних заводів, 15 кахельних цехів, 30 з переробки деревини, 5 кар'єрів з видобування щебеню, 7 консервних цехів, 41 з виробництва фруктових пюре й соків, 55 господарств займалися виробництвом товарів культурно-

побутового призначення, ще 35 виробляли продукцію на основі кооперації з промисловими підприємствами. Це дозволило працевлаштувати 35 тис. осіб, або п'яту частину працездатних колгоспників та робітників радгоспів області, а також одержати у 1985 р. прибуток у 49,1 млн. крб. [236,арк.,27]. Станом на 1988 р. в господарствах Івано-Франківської області функціонували 84 швейних цехи, які забезпечували роботою 3 тис. селян [246,арк.18].

В Закарпатській області поряд з основною сільськогосподарською діяльністю в колгоспі «Прикордонник» Виноградівського району було налагоджено співпрацю з Київським заводом «Арсенал» та Львівським заводом «Мікроелектроприлад». Колгоспники, зайняті в підсобному виробництві, виготовляли деталі об'єктиву фотоапарата «Геліос-103», лабораторні столи та парасольки. Колгосп «Зоря комунізму» Коломийського району Івано-Франківської області вступив у кооперацію з заводом «Коломийсільмаш». 77 працівників підсобного цеху виготовляли для заводу всю дерев'яну тару для пакування запчастин та механізмів. Чистий прибуток колгоспу від підсобних промислів складав на середину 80-х рр. 150 тис. крб. щорічно. Аналогічна співпраця була налагоджена в колгоспі ім. Шевченка Рожнятівського району згаданої області з виготовлення швейних виробів для гавку «Союзспецодяг» (м.Москва) та в колгоспі ім.Леніна Снятинського району з Чернівецьким металургійним заводом [284,арк.90]. Організація підсобних підприємств і промислів дозволяла повніше використовувати трудові ресурси карпатських сіл в осінньо-зимовий період та залучати їх за необхідності до сезонних сільськогосподарських робіт.

У забезпеченні успішного функціонування агропромислового комплексу областей Українських Карпат значну роль відігравали питання підготовки, підбору і розстановки кадрів. Підготовку спеціалістів для сільського господарства регіону здійснювали в основному Львівський сільськогосподарський інститут, Львівський зооветеринарний інститут, Українська сільськогосподарська академія та кілька профільних технікумів в областях регіону. Загальна кількість спеціалістів із вищою освітою в господарствах карпатських областей зростала повільно. Наприклад, в Закарпатській області на середину 80-х рр. із загальної чисельності спеціалістів

агропромислового комплексу 24,6 % мали вищу і 48,9 % середню спеціальну освіту. Серед керівників господарств вищу освіту мали 86,0% [171,арк.15-16]. Якісний склад керівників і спеціалістів господарств покращувався (Дод.Ж). У 1982 р. 76,4 % голів колгоспів та директорів радгоспів Івано-Франківської області мали вищу освіту, проти 52,4 % у 1975 р. Господарства приділяли значну увагу підготовці кадрів. За кошти колгоспів зазначеної області у 1982 р. 240 осіб навчалися у сільськогосподарських вузах та 398 – у технікумах [231,арк.2].

Складною залишалася проблема закріплення кадрів на селі, не втрачали актуальності також і питання скорочення чисельності керівного складу господарств. Такі спроби здійснювалися спорадично. У кінці 70-х рр. з метою удосконалення та здешевлення апарату управління колгоспним виробництвом Міністерством сільського господарства та Українським науково-дослідним інститутом економіки та організації сільського господарства ім.О.Г.Шліхтера були розроблені й видані «Примірні нормативи штатної чисельності керівних працівників, спеціалістів та обслуговуючого персоналу колгоспів УРСР» та «Примірне положення про основні функції керівних працівників і спеціалістів колгоспу» [29,арк.37]. Офіційні засоби масової інформації запевняли, що запровадження нових нормативів дозволило скоротити чисельність керівних кадрів. Проте статистика свідчила про протилежне.

Чисельність управлінського апарату, скажімо, в колгоспах Чернівецької області становила у 1980 р. 7510 осіб, або зросла проти 1970 р. на 4,8 % (середня заробітна плата – 120,7 крб./місяць) [450,арк.58].

Для забезпечення належного розвитку аграрного сектора надзвичайно важливим в кінці 80-х рр. залишалося забезпечення його робочою силою. З другої половини 60-х рр. виник і продовжував посилюватися незадоволений попит на робочу силу. В результаті зниження народжуваності, підвищення смертності та масової міграції сільського населення в міста існувала практика залучення до роботи в колгоспах і радгоспах працівників підприємств і організацій. Якщо у 1965 р. чисельність залучених працівників становила по УРСР 113 тис., у 1980 р. – 183 тис., то на кінці 80-х – понад 200 тис. осіб [633,с.51].

В областях Українських Карпат постійно спостерігалось аграрне перенаселення. На кінець 80-х рр. названі області у порівнянні з рештою областей України мали позитивний показник приросту населення. Проте і їх не оминули проблеми незайнятих робочих місць. Зазначена ситуація була зумовлена міграцією молодого працездатного населення в міста, яка становила по регіону в другій половині 80-х рр. близько 60,7 тис. осіб на рік [806,с.55]. Відповідно це вело до занепаду галузі, адже в сільськогосподарському виробництві результат діяльності більшою мірою, ніж в інших сферах, залежить від живої праці. Навіть значне зростання впродовж 1975-1985 рр. основних виробничих фондів (на 84,6 %), енергетичних потужностей (на 98,5 %) не призвело до помітного збільшення обсягів виробництва валової продукції. У зазначений період вона зросла лише на 18,0 % [570,с.64,124,128].

Радянські історики тривалий час трактували зменшення чисельності сільського населення як значний здобуток, як наслідок вивільнення робочих рук із сільськогосподарського виробництва. Однак із середини 70-х рр. внаслідок відставання сільського господарства за рівнем технічного переозброєння і застійності екстенсивних форм організації виробництва темпи вивільнення робочих рук значно сповільнилися. Тож причини зменшення чисельності сільського населення слід шукати у невідповідних умовах життя і праці селян, нерозвиненості соціальної інфраструктури села.

Незважаючи на недостатню забезпеченість аграрного виробництва робочою силою, колгоспи і радгоспи регіону впродовж 80-х рр. не припиняли надавати «добровільну» шефську допомогу господарствам Новгородської області Російської Федерації. Зокрема, за період 1981-1985 рр. працівники Івано-Франківського облміжколгоспбуду виконали будівельні роботи із зведення житлових будинків, дитячих садків, торгового центру, лазні, тваринницької ферми, введення в дію інженерних мереж та осушення земель загальною вартістю 2 млн. крб. [268,арк.22]. Це при тому, що на середину 80-х рр. забезпеченість області об'єктами соціального призначення не задовольняла потреб населення і становила близько 60 % [670,с.54].

Із зменшенням кількості сільських мешканців працездатного віку, впродовж 80-х рр. скорочувалося і число зайнятих в аграрній сфері. До кінця досліджуваного

періоду зазначений показник складав лише 21,2 % [869,с.126]. Оскільки чисельність сільського населення та зайнятих в громадському господарстві постійно знижувалася навіть у трудонадлишковому Карпатському регіоні, керівники колгоспів та радгоспів змушені були дедалі частіше залучати до сезонних сільськогосподарських робіт міських жителів. У зв'язку із нестачею трактористів-механізаторів поширеною була практика залучення на весняно-польові роботи в колгоспи та радгоспи механізаторських кадрів з промислових, транспортних та інших підприємств, з установ та організацій. Їм виплачувалася середня заробітна плата за місцем основної роботи [458,арк.40]. На осінні польові роботи в колгоспи та радгоспи залучалися працівники різних галузей народного господарства країни, а також студенти й учні.

Якщо у 1970 р. їхня кількість становила 25 осіб на 1000 зайнятих у сільськогосподарському виробництві, то у 1980 р. – уже 56, у 1989 р. – понад 70 осіб [890,с.26]. Робітники, службовці, студенти та учні, полишивши основну діяльність, залучалися до польових робіт. Наприклад, в 1989 р. для збирання врожаю сільськогосподарських культур в господарствах Чернівецької області залучалися 2070 студентів вузів та учнів середніх спеціальних учбових закладів [451,арк.63]. Залучені працівники, здебільшого, не надто переймалися результативністю своєї роботи. За умови виконання ними 50 % норми виробітку втрати в розрахунку на 1 людину-день становили 0,9 крб.; при виконанні до 25 % норми виробітку, як це частіше всього бувало, – 4,4 крб. [614,с.215]. Тож ефективність роботи цих осіб, без навиків до сільськогосподарської діяльності, була надто низькою. Більше того, вона призводила до значних втрат.

Однією із спроб відродження у селянина відчуття господаря землі було впровадження у 80-х рр. в колгоспах та радгоспах колективного підряду. На нього покладалися значні сподівання в укріпленні госпрозрахунку, створенні умов, які б стимулювали підвищення продуктивності праці. Перші ланки та бригади колективного підряду були створені ще в кінці 50-х та на початку 60-х років. Активізуючи цю форму внутрігосподарських госпрозрахункових економічних відносин, яка базувалася на взаємній заінтересованості працівника і підприємства в результатах виробництва, планувалося виховати у сільських трудівників почуття господаря.

Трудовий колектив самостійно господарював на закріпленій за ним землі, використовуючи надані господарством матеріали й сировину, віддаючи йому вироблену продукцію. Частину прибутку використовували для матеріального стимулювання членів колективу.

На початку 80-х рр. радянські чиновники багато уваги приділяли відвертому вихвалянню застосування колективного підряду в сільському господарстві, який «забезпечує досягнення високих результатів сільськогосподарського виробництва з меншими затратами праці й коштів». Власне, колективний підряд – не що інше як відома вже акордно-преміальна система праці. Вона передбачала створення окремих ланок чи бригад, які забезпечувалися необхідними для роботи інструментами та механізмами і відповідним обсягом (фронтом) робіт. Від решти ланок господарства їх відрізняла теоретична можливість самостійного планування строків виконання робіт та залежність заробітку від кінцевих результатів праці. Проте працюючі за цим принципом трудові колективи не були позбавлені постійної опіки керівників господарств, не могли вирішувати виробничі питання самостійно.

Кількість підрядних колективів у господарствах, наприклад, Івано-Франківській області у 1983 р. становила в рослинництві 183 бригади, в тваринництві – 34. У 1984 р. їх число зросло відповідно до 304 та 35 [288, арк.340]. Здебільшого бригади, які працювали на колективному підряді, створювалися лише формально, для статистичної звітності, а форми роботи сільських трудівників не зазнавали змін. До кінця 1987 р., згідно з офіційною статистикою, 92,2 % працівників аграрної сфери Івано-Франківської області працювали за методом колективного підряду [244, арк.37].

Однак реальне впровадження підряду стримували практика централізації всіх функцій управління в сільськогосподарських підприємствах на принципах одноосібності, недосконалість економічних методів управління на всіх рівнях агропромислового комплексу, дріб'язкова опіка, обмеження самостійності колективів, їхня матеріальна залежність від розмірів наданих виробничих ресурсів, часте відволікання членів підрядних трудових колективів для роботи на інших ділянках виробництва. Задум впровадження колективного, переважно бригадного, підряду

заслужував схвалення. В результаті зазначеного заходу у конкретного поля повинен був з'явитися постійний господар, проте в тогочасних умовах цього не відбулося.

В багатьох господарствах до створення бригад, що працювали на колективному підприємстві, підійшли формально. Спрацьовувала багаторічна партійна логіка: якщо з цього питання необхідно звітуватися, виконання його чітко контролюється, то необхідно в прискореному темпі створювати такі бригади (хоча б для звітності). В результаті оплата праці в таких колективах продовжувала здійснюватися не за обсяг виробленої кінцевої продукції, а за обсяг виконаних робіт, тобто в організації виробництва нічого не змінювалося. У членів названих колективів відсутніми були мотивація до підвищення продуктивності праці, матеріальна заінтересованість у збільшенні виробництва продукції.

У червні 1987 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про переведення об'єднань, підприємств та організацій галузей народного господарства на повний госпрозрахунок та самофінансування». Спроби впровадження економічних механізмів господарювання, як завжди в Радянському Союзі, відбувалися вольовими, директивними методами. Проте перевести господарства на самофінансування за рахунок власних фінансових засобів в зазначений період не було можливості, оскільки колгоспи, радгоспи та міжгосподарські об'єднання мали значні суми заборгованостей і нестачу власних оборотних коштів. Для прикладу, господарства Івано-Франківської області у 1987 р. мали таких заборгованостей за позиками Держбанку СРСР та постачальникам на суму близько 90,0 млн. крб, а нестача власних оборотних коштів складала ще 92,1 млн. крб. [295,арк.12].

Перевага господарського розрахунку полягала в залежності від доходів з врахуванням кінцевого результату, в організації беззбиткової роботи господарств. За таких умов колективні форми господарювання мають право на існування, проте вони повинні ґрунтуватися на застосуванні економічних методів господарювання, а постійне втручання держави в перебіг об'єктивних економічних процесів призвело до відчуження селянина від землі.

На початку 80-х рр. черговою спробою перетворити українського селянина – найманого працівника на землі держави – в господаря землі було впровадження орендних відносин. Історія розвитку орендного підряду в сільськогосподарському виробництві радянської України пройшла кілька етапів: значне поширення в період « нової економічної політики », заборона у зв'язку із суцільною колективізацією у 30-х рр. і офіційно проголошене право на оренду із прийняттям Закону колишнього Радянського Союзу « Про кооперацію в СРСР » (1988 р.) [780].

За нових умов виробництво ставало більш спеціалізованим, орендні колективи спеціалізувалися на виробництві певного виду продукції. Серед важливих мотивів переходу на оренду – бажання одержувати більші прибутки, стати незалежним господарем та випробувати свої сили у новій справі. Однак нові умови господарювання не призвели до самостійності селян у виробництві та розпорядженні кінцевою продукцією, не сформували у селян господарського ставлення до засобів виробництва. На жаль, в аналізованій період не відбулося зміни виробничих відносин на селі. Спроби поєднання командно-адміністративних методів керівництва аграрною сферою з елементами ринкових відносин виявилися безрезультатними. Проте оренда, не змінюючи форм власності, підготувала передумови для зміни форм організації виробництва.

Одним із недоліків оренди була її короткотерміновість. Понад 50 % договорів оренди землі і засобів виробництва, між господарствами-орендодавцями і орендарями-селянами, укладалися на один рік. Орендар не переймався покращенням земель, підвищенням їх родючості, бережливим ставленням до техніки, оскільки не мав впевненості, що його затрати будуть результативними. Серед головних причин, які стримували розвиток орендних відносин, варто відзначити наступні: недостатню самостійність колективів у вирішенні виробничих завдань, недостатню економічну підготовку як працівників, так і керівників до нових умов господарювання, поспішність у проведенні підготовчої роботи і невисоку забезпеченість орендарів технікою. Наявною була також надмірна опіка голів колгоспів та директорів радгоспів, які часто самостійно призначали керівників орендних колективів. В результаті значна частина орендних колективів існувала лише на папері. Згідно із

звітністю в Закарпатській області у 1983 р. на колективному підприємстві в рослинництві та тваринництві працювали 23,1 % бригад та ланок, а у 1986 р. вже 79,9 % [розрах. за 173, арк.99; 551, с.1].

Значного поширення набули сімейний та індивідуальний підприємств. З 1980 р. в радгоспі ім.Фрунзе Ужгородського району Закарпатської області сімейний підприємств був запроваджений на догляді 280 га площ виноградників. За 1986 і 1987 рр. рентабельність господарювання становила 75,7 та 94,0 %. У колгоспі «Перемога» того ж району на сімейному підприємстві працювало 64 особи, зайняті в овочівництві закритого ґрунту. За 1985-1987 рр. рентабельність їх роботи склала 35-40 % [215, арк.59]. З 1988 р. розпочалося масове впровадження орендних відносин в Україні, настільки масове, що постала загроза суцільної орендизації. За два роки на орендний підприємств перейшли понад 5000 господарств.

Перехід на орендні відносини в більшості колгоспів, як вже зазначалося, був здійснений формально. В результаті зазначений перехід не спричинив зростання сільськогосподарського виробництва. Так, у колгоспі «Радянська Верховина» Путивльського району Чернівецької області у 1990 р. в умовах оренди вироблено валової продукції на 485 тис. крб., що на 18 тис. крб. менше, ніж у 1988 р. до запровадження орендних відносин [486, арк.28]. Така сама ситуація склалася і в решті колгоспів карпатських областей.

Згідно з офіційною статистикою, господарства регіону одержували добрі врожаї овочів, картоплі, виконували і навіть перевиконували на 17-20 % [240, арк.43] плани заготівель. Та необхідно було ще зберегти й реалізувати цю продукцію без втрат. Однак будівництво нових і ремонт функціонуючих сховищ та холодильників не здійснювався через відсутність необхідних комплектуючих та обладнання. Втрати вирощеного врожаю сільськогосподарської продукції складали до 30-40 %.

Зауважимо, що архівні джерела містять і цілком протилежні дані, які свідчать про складність виконання визначених державою планів виробництва сільськогосподарської продукції, через що господарства регіону вдавалися до відвертих приписок. Так, керівництво колгоспу «Нове життя» Івано-Франківської області закупило молоко, якого не вистачало до виконання піврічного

плану, в сусідніх господарствах і реалізувало державі як продукцію власного виробництва, відзвітувалося про «успішне» виконання і ввійшло в число переможців соціалістичного змагання [243,арк.20]. Практика подібних приписок набула значного поширення. РАПО періодично здійснювало перевірки звітних і статистичних даних колгоспів, радгоспів та агропромислових підприємств з метою виявлення фактів приписок, оковамилювання та перекручень державної звітності. Проте через високі планові завдання керівники господарств продовжували приховувати від звітності додаткові посівні площі, приписували надої молока.

Так, господарства Ужгородського району Закарпатської області закуповували в громадських господарств та господарств населення виноград і овочі й здавали їх в заготконтори на реалізацію як продукцію власного виробництва. У 1980 р. радгосп „Червона зірка” закупив від колгоспів району 126,1 тонни винограду, оформивши в райзаготконторі, як продукцію власного виробництва [209,арк.37]. Деколи цілі райони рапортували про виконання планів закупок сільгосппродукції, якої колгоспи та радгоспи не виробляли, завдяки припискам і порушенням обліку вирощеного врожаю господарства займали престижні місця в організованому соціалістичному змаганні. Передгірний радгосп ім.Фрунзе с.Худльово Ужгородського району в 1980 р. відзвітувався про 106-центнерний урожай кукурудзи з гектара (найвищий серед господарств району). Проте перевірка органів обласної статистики та обласного комітету народного контролю виявила 85 га додаткових, не вказаних у звітності, посівів кукурудзи на сінокосах. Справжній урожай кукурудзи становив 60 центнерів з гектара [212,арк.64].

У 1986 р. 9 із 20 господарств Тлумацького району Івано-Франківської області не виконали плани виробництва валової продукції. Складним було фінансове становище господарств, заборгованість за позиками складала 44 млн. крб. Лише один колгосп району спромігся перейти на самофінансування, проте РАПО вже у 1987 р. рапортувало про те, що «всі колгоспи району перейшли на госпрозрахунок і самофінансування, створено 51 механізовану орендну бригаду. 12 колективів інтенсивної праці, 25 сімейних колективів, 3 тис. осіб працюють за індивідуальним планом» [244,арк.1,7].

Така практика господарювання в колгоспах і радгоспах з потурання з боку партійних і управлінських органів призводила до утвердження безвідповідальності керівників та спеціалістів за стан справ, стимулювала всездозволеність, знижувала моральну і матеріальну зацікавленість працівників сільського господарства у збільшенні обсягів виробництва.

З огляду на природні, географічні, кліматичні особливості найбільшого розвитку в аграрній сфері областей Українських Карпат набуло тваринництво. Впродовж 80-х рр. поголів'я великої рогатої худоби зросло з 2097,8 тис. голів до 2478,1, свиней – з 913,1 до 1372,6, а поголів'я овець і кіз дещо зменшилося з 644,9 до 551,3 тис. голів [560,с.80;574,с.34;582,с.28;592,с.97;576,с.540,563,565]. Тваринництво, як і решта аграрних галузей, розвивалося екстенсивним шляхом, характерними рисами якого були: надлишок непродуктивних молочних корів у стаді великої рогатої худоби, відсутність інтенсивної відгодівлі молодняка, незадовільне ветеринарно-санітарне обслуговування тварин, прорахунки у відтворенні продуктивного стада, недостатньо розвиненим залишалося кормовиробництво. В умовах катастрофічної розораності сільськогосподарських угідь, коли сінокоси і пасовища складали лише 32,4 % [розрах. за 576,с.494-495], забезпечити галузь кормами можливо було лише за рахунок природних кормових угідь – карпатських полонин, покращенню яких в аналізованій період не приділялося належної уваги. Кормовиробництво не забезпечувалося також достатньою кількістю необхідних машин та механізмів для заготівель, переробки, збереження та роздачі кормів, тому останні використовувалися нерационально.

У 1980 р. комплексна механізація тваринництва досягла лише 42 %, роздачі кормів на фермах і комплексах великої рогатої худоби – лише 45 %. На середину 80-х рр. механізація роздачі кормів на фермах великої рогатої худоби зростає до 55 %, комплексна механізація на свинофермах склала 68 %, на фермах великої рогатої худоби – 53 %, а 40 % робіт у тваринництві продовжували виконуватися з допомогою ручної праці [659,с.4]. На середину 80-х р. рівень комплексної механізації трудомістких процесів у тваринництві залишався все ще недостатнім. На

фермах великої рогатої худоби він складав 58 %, свинофермах – 64 %, птахофермах – 86 %. Ще нижчим цей рівень був на Чернівеччині – близько 47 % на фермах великої рогатої худоби [124,арк.28].

Проблеми переведення тваринництва на індустріальну технологію виробництва неодноразово розглядалися на численних пленумах та з'їздах Комуністичної партії [526]. В процесі експлуатації тваринницьких комплексів промислового типу виявлялися недоліки проектування та будівництва. Будівельники допускали відступи від проектних технологій, що стримувало терміни виконання робіт. Спорудження комплексів часто проводилося без належного врахування таких основних факторів розвитку галузі, як міцна кормова база, наукові норми відгодівлі худоби. Тож впродовж 80-х р. помітних зрушень з впровадження науково-технічного прогресу в аграрній сфері не спостерігалось.

Актуальними залишалися проблеми спеціалізації та концентрації сільсько-господарського виробництва. Наприклад, у Закарпатській області важливими галузями щодо спеціалізації сільськогосподарського виробництва були виноградарство та садівництво. Проте площі виноградних насаджень в господарствах області зменшилися впродовж 1970-1984 рр. на 1,0 тис. га і складали у 1984 р. 11,0 тис. га. Тут функціонували 9 спеціалізованих радгоспів, які обробляли 42 % загальної площі виноградників колгоспів і радгоспів. Середньорічне виробництво винограду в області впродовж 1981-1985 рр. знизилось проти 1971-1975 рр. на 25,3 % [213,арк.178,181], що було пов'язано з масовим викорчовуванням виноградників у першій половині 80-х рр. у зв'язку з проведенням сумнозвісної антиалкогольної кампанії.

В цілому в другій половині 80-х рр. в регіоні площі багаторічних насаджень під садами та ягідниками скоротилися на 50, виноградниками – на 43 %. Впродовж зазначеного періоду споживання фруктів та ягід становило 49 кг на душу населення при нормі 79 [298,арк.248]. Машинобудівні підприємства освоїли виробництво лише 20 % технічних засобів, необхідних для механізації цих трудомістких галузей. Для покращення стану справ у вищезазначених галузях Укрсадвинпром розробив Концепцію розвитку садівництва, виноградарства і виноробної промисловості на

період 1990-2000 рр. Проте без належної фінансової підтримки держави, забезпечення організаційних засад функціонування галузей домогтися стабілізації та подальшого нарощування обсягів виробництва й постачання населенню плодів, ягід і винограду, зупинити відтік висококваліфікованих садівничих та виноградарських кадрів не вдалося.

Спроби вдосконалення спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва здійснювалися без врахування прорахунків попередніх років. В тваринницькій галузі продовжувалося кількісне нарощування тваринницьких комплексів, утримуваної в них худоби, замість вирішення питань розширення вже функціонуючих, підвищення продуктивності та покращення кормозабезпечення худоби. Так, впродовж кінця 70-х і початку 80-х рр. в Івано-Франківській області було збудовано 29 тваринницьких комплексів, хоча в області вже займалися виробництвом яловичини одне міжгосподарське підприємство, 8 виробничих об'єднань та 14 спеціалізованих колгоспів і радгоспів, 90 господарств спеціалізувалися на молочному скотарстві [236,арк.1]. Частина проектних потужностей новостворених комплексів не була освоєна через недостатнє зміцнення кормової бази, існував розірваний технологічний цикл вирощування худоби, мали місце невідпрацьовані міжгосподарські зв'язки та незацікавленість керівників і спеціалістів у кінцевому результаті господарювання.

Надмірна концентрація зусиль на вузькій спеціалізації господарств, чого вимагали керівні партійні і господарські органи, привела до безпідставної і передчасної ліквідації існуючих молочних, свинарських, птахівничих та вівчарських ферм. Як результат, працівники спеціалізованих господарств залишалися без різноманітної тваринницької продукції для власних потреб.

Для прикладу, в першій половині 80-х рр. із 195 господарств Івано-Франківської області, які мали значну кількість сільськогосподарських угідь, взагалі не утримували поголів'я корів – 2, свиней – 17, овець – 29, птиці – 96, кролів – 152 господарства [284,арк.112]. Виробництво яєць концентрувалося на трьох птахо-фабриках. Спецгоспи, міжгосподарські підприємства та об'єднання, за офіційною

статистикою, продавали державі близько 64 % яловичини, 85 % свинини, понад 80 % молока, 100 % яєць та вовни [668,с.11].

В цілому, у досліджуваній період не вдалося перевести галузь на промислову технологію виробництва, створити міцну кормову базу, а відтак і домогтися значного зростання виробництва тваринницької продукції. Методи розвитку тваринництва залишалися екстенсивними. Мали місце приписки, масові факти приховування від обліку, розбазарювання поголів'я тварин, утримання в громадському стаді тварин, що належали приватним особам.

Спроби інтенсифікації сільськогосподарського виробництва в радянський період призвели до уповільнення темпів зростання та подорожчання продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини. Якщо у 1965 р. державні дотації на підтримання низького рівня цін на продовольство склали 3,5 млрд. крб., то у 1984 р. вони досягли 58 млрд. крб. [630,с.3]. У зв'язку з цим в середині 80-х років назріла необхідність переходу до ресурсозберігаючої стратегії інтенсивного розвитку економіки та протизатратної переорієнтації господарського механізму.

Керівництво країни постійно декларувало в державних документах [527,535] намір вивести країну на вищий рівень виробництва сільськогосподарської продукції, домогтися динамічного розвитку аграрного сектора. Основна увага приділялася збільшенню виробництва зерна, яке справедливо вважалося основою продовольчого фонду. З врахуванням зернофуражу, який використовувався для виробництва продукції тваринництва, зерно складало близько половини продовольчого фонду.

Колгоспи та радгоспи Чернівецької і Закарпатської областей довели середню врожайність зернових у 1984 р. до 30-39 ц/га [797,с.177]. Проте забезпечити потреби в зерні, наприклад Закарпатська область, за рахунок власного виробництва могла лише на третину.

На початку 80-х рр. в областях Українських Карпат актуальними залишалися проблеми меліорації і використання осушених та зрошуваних земель. Так, в Чернівецькій області у період з 1965 по 1980 рр. на заходи з меліорації було використано близько 40 млн. крб. державних капіталовкладень. У 1981 р. меліоровані землі склали в області 21 % площ сільгоспугідь і давали 23 % продукції

землеробства. Середня урожайність зернових склала у 1971-1975 рр. 31,5, у 1976-1980 рр. – 41,5 ц/га, овочів відповідно – 127,2 та 163,0, картоплі – 109 та 118 ц/га [451,арк.4,16]. Проте урожайність ряду культур на меліорованих землях в багатьох господарствах залишалася низькою. Це було зумовлено недостатньою кількістю спеціальної техніки, необхідної для догляду за ґрунтовим покривом меліорованих земель, зниженням внесення мінеральних та органічних добрив.

Оскільки належної віддачі від значних капіталовкладень у меліорацію українських земель не спостерігалось, керівництво вдалось до звичних методів – у 1980 р. було прийнято постанову ЦК КПУ і Ради Міністрів України «Про заходи по поліпшенню експлуатації меліорованих систем в Українській РСР». Однак командно-адміністративними заходами змінити ситуацію не вдалось.

Основними видами меліорації в період 60-80-х рр. вважалися водні – осушення та зрошування. Менше уваги приділяли питанням охорони, використання та підвищення родючості сільськогосподарських угідь. Збільшення виробництва продукції досягалось екстенсивним шляхом – розорюванням нових земель та освоєнням нових пасовищ та сіножатей. Якщо на водні види меліорації в 80-х рр. виділялося в середньому 6 млрд. крб. на рік, то на решту заходів – лише 0,2 млрд. крб., або в 30 разів менше [791,с.47]

У 1984 р. було затверджено довгочасну програму меліорації земель країни, яка відзначалася більш комплексним підходом до вирішення проблеми. Передбачалося перерозподіляти капітальні вкладення на пріоритетні напрямки в меліорації. Для областей Українських Карпат найбільш актуальними напрямками були осушення та вапнування земель. У меліорацію сільськогосподарських угідь Львівської області було вкладено понад 300 млн. крб., осушено 455 тис. га з 856 тис. га перезволожених земель. На них вироблялося «понад 45 % продукції землеробства, в тому числі 40 % зернових, 38 – цукрових буряків, майже половина льону і картоплі» [791,с.49]. Через низький рівень господарювання на меліорованих землях, некомплектність будівництва, незадовільну якість виконання меліоративних робіт не на всіх осушених землях регіону вдалось досягти таких показників. Однак особливості природно-кліматичних умов зони Карпат обумовлювали необхідність

розвитку осушувальної меліорації – відведення з відповідних площ надмірних поверхневих і підґрунтових вод та внесення достатньої кількості добрив.

Економічна криза кінця 80-х рр. призупинила не лише меліоративні роботи, але й хімізацію сільського господарства. Хімічна промисловість країни значно підвищила ціни та скоротила обсяги випуску продукції. Внаслідок цього формування родючості земель відбувалося за рахунок наявних поживних речовин і залишкових добрив.

З кінця 80-х рр. змінилося ставлення до проведення меліорації. Вихваляння досягнень у цій галузі змінилися нищівною критикою прорахунків. Як наслідок, впродовж 1988-1992 рр. введення в дію поливних площ скоротилося в Україні майже в 10 разів [598]. Для господарств областей Українських Карпат актуальнішим було осушення земель, темпи якого також скорочувалися. Наприклад, в Івано-Франківській області, де меліоровані угіддя становили третину, а потребували осушення близько 100 тис. га сільгоспугідь, темпи меліорації скоротилися у 1986 р. з 10-11 тис. га до 8 тис. га [238,арк.104].

Значні прорахунки господарювання мали місце при введенні в дію непродуманих проектів меліоративних систем. Комплекс меліоративних робіт, проведений з технічними порушеннями, призвів у другій половині 80-х рр. до вилучення зі складу меліорованих угідь 240 тис. га земель західного регіону, які не використовувалися за призначенням через «втрату водних джерел, надмірну мінералізацію поливної води, ускладнений рельєф місцевості» [780,с.334]. Проте, в карпатських областях із їх високим відсотком перезвожених та кислих ґрунтів, частими повеннями, які змивали родючий шар, без проведення меліоративних заходів неможливо домогтися високих врожаїв.

Як уже зазначалося вище, у розвиток сільського господарства вкладалися досить значні матеріальні й фінансові ресурси. З середини 80-х рр., в період перебудови, гостро постало питання підвищення віддачі наявного виробничого потенціалу і нововкладуваних коштів. Однак, навіть при значних капіталовкладеннях домогтися цього можливо лише завдяки переходу до ресурсозберігаючого типу економічного розвитку аграрної сфери, до раціонального і бережного

використання основного засобу і знаряддя сільськогосподарського виробництва – землі.

Українська Радянська Соціалістична Республіка була регіоном інтенсивного аграрного виробництва у складі союзного народногосподарського комплексу. Займаючи 2,7 % земельної території СРСР, володіючи 15,5 % основних виробничих фондів, Україна виробляла 22 % сільськогосподарської продукції від загальносоюзного показника [775,с.526]. Негативним фактором аграрного господарювання залишалася висока розораність сільськогосподарських угідь в країні, яка набула катастрофічних масштабів. У республіці мав місце найвищий показник розораності земель. Якщо на середину 80-х рр. в США вона становила 25 %, загальносоюзний показник становив 37 %, то в Україні орні землі складали 80 % від загальної кількості сільськогосподарських угідь. В областях Українських Карпат спостерігався нижчий від середньореспубліканського відсоток розораності сільськогосподарських угідь – 64,4 %. Найвищим він був у Чернівецькій області – 72,5 %, найнижчим у Закарпатській – 41,7 % [569,с.155;565,с.156]. До того ж, невпинно знижувалася родючість земель, вміст гумусу в ґрунті.

Разом з тим, скорочувалася і землезабезпеченість. В зазначений період вона становила в республіці 0,67 га на душу населення проти 0,72 у 1970 р. Особливо актуальним це питання було для областей Українських Карпат, де ріллі припадало у середньому 0,28 га на душу населення, найнижчим показник був у Закарпатській області – лише 0,15 га [569, с.6; 565, с.11].

Все актуальнішим ставало вирішення проблем охорони земель. Внаслідок спроб впровадження інтенсивних технологій зростало використання засобів захисту рослин. У 1987 р. внесення отрутохімкатів з розрахунку на 1 га збільшилося в окремих господарствах регіону до 4,9 кг (по республіці – 2,5 кг) [241,арк.11]. До того ж, отрутохімкати зберігалися в пристосованих та непристосованих приміщеннях, що становило неабияку загрозу для навколишнього середовища і населення зокрема.

Внаслідок порушення правил агротехніки, неповного здійснення протиерозійних заходів зростали площі еродованих земель. Через активізацію ерозійних

процесів в країні «щороку втрачалося близько 0,5 млрд. т родючих ґрунтів» [60, арк.488]. В господарствах Івано-Франківської області впродовж 1987-1988 рр. їх площа зросла на 36,6 тис. га, 31,5 тис. з яких – орні [241, арк.11].

В цілому, відношення до основного сільськогосподарського засобу виробництва – землі – впродовж всього аналізованого періоду було варварським. Екстенсивні методи господарювання, спотворена структура посівних площ, волюнтаристська меліорація та хімізація, невисока культура землеробства, відсутність послідовних ґрунтозахисних технологій вели до руйнування родючих ґрунтів. В середині 90-х рр. близько 90 % орних земель зазнали різного ступеня деградації, близько 20 % були забруднені різними токсичними сполуками [692, с.5]. Таке становище негативно позначалося на господарській діяльності в агропромисловому комплексі і економічному розвитку господарств. Умови для екстенсивного ведення господарювання були практично вичерпані, а домогтися збільшення виробництва сільськогосподарської продукції можливо було лише завдяки інтенсифікації, раціональному використанню та охороні земель.

Порівнюючи рівень розвитку сільськогосподарського виробництва 50-х і 80-х років минулого сторіччя, слід визнати певні позитивні зрушення. Згідно з офіційною статистикою урожайність зернових зросла в господарствах республіки у 1965 р. на 2,5 %, а на кінець досліджуваного періоду на 52,2 % у порівнянні з 1958 р. В областях Українських Карпат ці показники становили відповідно 27,1 % та 64,7 % [563, с.276; 576, с.499]. Зокрема, у Чернівецькій області врожайність зернових зросла з 19,4 ц/га у 1957 р. до 38,1 в середині 80-х р. [632, с.291]. Збільшилися середньорічні показники виробництва продукції тваринництва, овочівництва, надоїв молока. Однак цього було недостатньо, зважаючи на обсяги тодішніх капіталовкладень в сільське господарство області. Лише за 1980-1985 рр. вони становили 410 млн. крб, основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів зросли за вказаний період на 35 % у порівнянні з попереднім п'ятиріччям, тоді як середньорічний обсяг валової продукції лише на 1 % [570, с.130].

Постійне втручання в діяльність колгоспів та радгоспів представників різних рівнів владних і партійних структур регіону, їх диктат стосовно термінів агротехніч-

них робіт, ініціювання частих кадрових змін через недовіру до спеціалістів господарств та інші непопулярні кроки сприяли повільному, але впевненому занепаду сільського господарства. В результаті кадрових змін у господарствах Чернівецької області лише в першій половині 80-х років змінилося 50 % голів колгоспів, 57 % директорів радгоспів та 65 % головних спеціалістів [632,с.291]. До цього слід додати поступове, але планомірне підвищення цін на промислову продукцію для потреб сільського господарства при практично незмінній ціні на сільськогосподарську продукцію, що інакше як прихованим визиском селянства з боку держави назвати не можна. Численні волюнтаристські, вольові кампанії, гігантоманія в аграрному виробництві, перетворення колгоспів у радгоспи та одержавлення кооперації завдало значної шкоди розвитку сільського господарства.

Через надмірну централізацію економіки, опір з боку бюрократичних управлінських структур щодо реалізації завдань розробленого механізму господарювання, який враховував би регіональні особливості сільськогосподарського виробництва, не набуло належного розмаху і реальне впровадження колективного та орендного підряду,

Ефективність сільськогосподарського виробництва в господарствах областей Українських Карпат впродовж досліджуваного періоду залишалася недостатньою, низькою була врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. Не повністю використовувалися можливості для розвитку підсобних підприємств і промислів, спеціалізація та концентрація виробництва здійснювалася без належного врахування регіональних особливостей.

Частково позитивним наслідком перебудови, спроби здійснення якої мали місце у другій половині 80-х рр., можна вважати зміну підходів до визначення основних завдань в аграрній сфері. Впродовж десятиліть радянське керівництво намагалось стерти відмінності між містом і селом, перетворити селянську працю в різновид індустріальної, не враховуючи при цьому ні особливостей селянського укладу, ні споконвічних традицій, які побутували в повсякденному та трудовому житті селян. В роки перебудови керівництво принаймні дійшло висновку, що село необхідно відроджувати, не стирати відмінності, а зближувати село з містом у сфері

культурно-побутових умов. В силу специфіки селянської праці її необхідно оснащувати індустріальними технологіями, з тим, щоб полегшити її.

В радянському суспільстві початку 80-х рр. мало місце катастрофічне зниження рівня життя населення, зростання грошових доходів супроводжувалося зменшенням обсягів виробництва промислової продукції, особливо товарів широкого вжитку, продуктів харчування. Через об'єктивні фактори, в першу чергу недосконалі економічні відносини, постійно знижувалися темпи виробництва сільськогосподарської продукції. Необхідно зауважити, що середньорічний її приріст скорочувався пропорційно зростанню капіталовкладень у галузь. Впродовж 1965-1985 рр. виробничі фонди зросли у 4,2 раза, поставки добрив – у 3, а оплата праці – у 2,7 раза [662,с.18]. Якщо на кінець 60-х рр. середньорічний приріст виробництва становив 27 млрд. крб., то у 1975 р. – 20 млрд. крб., у 1980 р. – 15, а у 1985 р. він скоротився до 10 млрд.крб. В результаті у 1984 р. держава змушена була закуповувати імпортні продукти харчування на суму 1,4 млрд. крб. [602]. Радянська статистика відзначала, що впродовж 1986-1988 рр. відбулося покращення постачання населення продовольством, а рівень споживання продуктів харчування зріс на душу населення, молока – на 14,4, м'яса – 24,8 %. Міське населення зростало швидкими темпами, а ринкові фонди м'ясопродуктів залишалися на рівні 1979 р. [245,арк.16]. Тож за споживанням м'ясопродуктів в розрахунку на душу населення мешканці регіону займали одне з останніх місць в республіці.

Вирішення продовольчої проблеми в країні продовж 80-х рр. вважалося найважливішим завданням. Лише на кінець 80-х рр. радянське керівництво визнало, що її реалізація можлива лише внаслідок першочергової уваги до відродження села, до проблем життя і праці конкретної людини. Селянин постійно зазнавав дискримінації у правовому, економічному, соціальному і політичному відношеннях, перебував на останній сходинці соціальної градації [600]. Більшість людей праці були позбавлені можливості відігравати посильну істотну роль в організації виробництва.

Серед причин відставання сільського господарства, його нездатності забезпечити населення продуктами харчування в достатній мірі були: командно-

адміністративна система управління галуззю; перетворення колгоспів у радгоспи та розукрупнення господарств; ліквідація так званих безперспективних сіл; а основне – певний психологічний бар'єр байдужості у селян, які були лише формальними власниками, реально ж – найманими працівниками на землі держави; їх оплата праці не пов'язувалася з кінцевим результатом, тому втратила стимулюючу функцію. Іншими словами, безпосередній виробник не був зацікавлений у збільшенні виробництва продукції, тому постанови і рішення владних структур і партійних пленумів, значні капіталовкладення, спроби технічної модернізації не могли змінити ситуацію на краще. Необхідні були рішучі кроки щодо зміни економічних відносин, відносин власності на селі, які б стимулювали працю селянина та сприяли підвищенню престижу селянської праці.

Незважаючи на неодноразово декларовану з трибун численних пленумів та з'їздів [526-528] недопустимість використання в управлінні сільським господарством командних, позаекономічних методів, тиск на керівників колгоспів та радгоспів з боку партійних і радянських органів не припинявся, в основному щодо засад планування виробництва, виконання планів заготівель сільгосп-продукції. У реальному житті мали місце істотні розходження між деклараціями та фактичним станом проблем.

Реформи у сільськогосподарському виробництві впродовж 65-70-х рр. минулого сторіччя були пов'язані з спробами розв'язати продовольчу проблему з метою забезпечення населення продуктами харчування. Проте розв'язати її адміністративними методами без задіяння ринкових механізмів не вдалося ні в зазначений період, ні пізніше – з прийняттям Продовольчої програми. Історично склалося так, що від 1917 р. й до початку 90-х рр. загальнодержавної, масштабної, реальної програми функціонування галузі сільського господарства так і не було розроблено. Єдиною, проте невдалою, спробою реформування агропромислового виробництва можна вважати намагання втілити в життя Продовольчу програму СРСР, а також УРСР, на період до 1990 року.

На кінець 80-х рр. домогтися збільшення виробництва продовольства на основі досягнень науково-технічного прогресу, широкого розвитку всіх форм кооперації

(що було зазначено в Законі «Про кооперацію в СРСР», 1988 р.), здійснити перехід на повний госпрозрахунок і справжнє самоврядування, покращити умови життя сільських трудівників не вдалося. Запровадження в колгоспах та радгоспах регіону колективного й орендного підряду відзначалося формальним характером. Одним з напрямів реалізації програми було впорядкування оплати праці селян. У складних умовах аграрного виробництва в гірській зоні Карпат оплата була на 31% нижчою порівняно з лісостеповою зоною. Спроби реформування сфери управління виявилися невдалими, в результаті їх здійснення в областях Українських Карпат керівний апарат в аграрній сфері зріс впродовж 1980-1990 рр. на 2,2 % (із 111,7 до 113,8 тис. осіб).

Загалом агропромислова сфера окремих регіонів та держави в цілому, знаходилася в депресивному, занедбаному стані. Ситуація потребувала нових докорінних змін на селі. Оскільки Комуністична партія не спромоглася забезпечити ефективне господарювання в аграрній сфері, задовольнити об'єктивні потреби селян, назривала необхідність вироблення нової реальної аграрної політики.

3.2. Пошуки шляхів вирішення завдань продовольчого забезпечення населення

Продовольча проблема включає широке коло питань, основні з яких: наявність достатніх обсягів продовольчих ресурсів, можливості їх примноження у зв'язку із зростанням чисельності населення, відповідність структури продовольства фізіологічним потребам людей та платоспроможному попиту населення, організація і забезпечення раціонального харчування.

В різних країнах продовольча проблема характеризується певними відмінностями. В одних вона має фізіологічний аспект, що полягає в абсолютному дефіциті продовольства. Іншими словами, це означає недоїдання чи голод. В інших – проблема має соціально-економічний характер. У цих країнах актуальним є

покращення структури харчування та збільшення споживання найбільш цінних продуктів.

В енциклопедичній літературі продовольча проблема у вузькому значенні трактується як «...нестача продовольства (в цілому або його окремих видів) через неналежний розвиток продуктивних сил в аграрному секторі економіки чи окремих його ланок, через несприятливі погодні умови (посуха, повінь, градобій, тощо) чи згубні соціально-економічні, історичні події (війни, повстання, перевороти та ін.) в окремій країні, в регіоні» [923,с.112].

З метою визначення сутності і значення продовольчої проблеми виникає необхідність проаналізувати й оцінити передумови і тенденції згаданого явища як у світовому, так і у регіональному масштабі. Продовольча проблема в період XIX-XX століття не знайшла розв'язання в країнах Європи – Англії, Франції, Німеччині – та в Росії. Наприклад, в Росії у XVIII ст. були 34 голодні роки, в XIX – понад 40, у перші 11 років XX ст. – 7, фактично кожний другий рік тоді був голодним [927, с.112].

Продовольчі кризи, які час від часу виникали в різних країнах світу, привертали увагу науковців-дослідників. В середині XIX ст. англійський економіст Т.Мальтус висунув теорію, згідно якої населення світу зростає у геометричній прогресії, а засоби існування та виробництво продовольства – в арифметичній. Однак статистичні дані не підтверджують цю теорію. Так, після Другої світової війни виробництво продуктів харчування у світі вдвічі випереджало рівень приросту населення.

Проте виробництво продуктів харчування у розвинутих країнах і країнах, що розвиваються, є вельми контрастним. Наприклад, у 1971-1973 рр. населення розвинутих у промисловому відношенні країн складало лише 30 % чисельності населення світу. Однак на розвинуті країни припадало 60 % світового виробництва продовольства [927,с.113]. В той же час, у країнах, що розвивались, де проживало дві третіх населення світу, темпи зростання виробництва продовольства відставали від попиту на нього, і абсолютна чисельність людей, що голодували або недоїдали, у зазначених країнах невпинно зростала.

Продовольча світова проблема, періодичні продовольчі кризи і виникаючий голод в різних частинах світу практично не мають традиційних географічних кордонів. Це спонукає людство, різні міжнародні інституції розглядати ці проблеми у глобальному вимірі, тобто у світовому масштабі. Після Другої світової війни в рамках ООН якраз і була створена перша спеціалізована установа – Продовольча та сільськогосподарська організація – ФАО (жовтень, 1945 р.), до складу якої нині належать 176 країн-членів й одна міжнародна організація – Європейський Союз (ЄС).

У листопаді 2003 р. Україна також прийняла Статут ФАО. Згідно з ним: «...основним завданням ФАО є покращення харчування людей та ліквідація голоду; сприяння розвитку виробництва, переробки, збуту та розподілу продукції сільського господарства, лісівництва та рибальства; сприяння розвитку сільських районів; підвищення рівня життя сільського населення; сприяння розвитку на місцях та підвищенню рівня інфраструктурного забезпечення сільського господарства; сприяння інвестиціям та розробці інвестиційних проектів для сільського господарства; передача технологій країнам, що розвиваються, та сприяння розвитку в них сільськогосподарських досліджень; технічне співробітництво та надання технічної допомоги в розвитку ресурсів; надання консультативної допомоги з питань політики та планування в галузі сільського господарства й надання інформації державам-членам» [927,с.362].

У процесі дослідження світової продовольчої проблеми є потреба, перш за все, обґрунтувати причини продовольчих криз. За даними ФАО, у період 1969-1971 рр., які передували черговій продовольчій кризі, в розвинутих країнах добовий раціон в розрахунку на душу населення перевищував 3100 ккал., а в країнах, що розвиваються, не досягав і 2200 ккал. При цьому споживання білків на душу населення в розвинутих країнах складало 96 г на добу, в інших – 58 г [876,с.15].

У світовому вимірі найузагальненішим показником рівня життя є частка ВВП, або національного доходу на одну особу. За даними Світового Банку, мінімальний рівень доходу, нижче якого людина не спроможна забезпечити нормальний рівень харчування, становив наприкінці 80-х рр. ХХ ст. 370 дол. США. Норма споживання, нижче якої починається процес голодування, для розвинутих країн світу – 2800-3000

ккал. на день за наявності 90 г білка (в т.ч. не менше половини – тваринного походження) [923,с.111].

Чергова, найбільш глибока світова продовольча криза мала місце у 1972 р. Вперше за десятиліття (1962-1972 рр.) в ряді крупних країн-зерновиробників мали місце несприятливі погодні умови. Внаслідок цього запаси зерна у найбільших країнах-експортерах пшениці скоротилися з 49 млн. т у 1971-1972 рр. до 29 млн. т у 1972-1973 рр. В цілому виробництво зернових у світі за аналізований період зменшилося на 33 млн.т. Серед причин, крім несприятливих погодних умов (зокрема засухи), дослідники називають значне зменшення виробництва і внесення мінеральних добрив та, відповідно, підвищення ціни на них. Так, у 1972-1973 рр. світове виробництво мінеральних добрив склало в цілому 82 млн.т. З них біля 17,7 млн. т було використано в розвинутих країнах, до того ж, одна третя кількості була ними імпортована. Це призвело до скорочення експортних фондів міндобрив розвинутих країн, а ціни досягли неймовірно високого рівня. Наприклад, ціни на азотні і фосфорні добрива проти 1971 р. зросли у 1973 на 300-400 % [923,с.18].

Крім того, на світовому ринку подорожчали хімічні засоби захисту рослин, зросли ціни на нафту та інші енергоносії. Серед причин, які спричинили продовольчу кризу, слід назвати й наступну: в 1971 р. США відмінили обмін долара на золото, ціни на останнє зросли у 4-5 разів. Все це порушило нормальний торговельний обмін продовольством і спричинило скорочення об'ємів виробництва сільськогосподарської продукції. Отже, корінні причини продовольчої кризи слід шукати не лише у сфері виробництва продовольчих товарів.

Кризову продовольчу ситуацію 70-х рр. минулого сторіччя найважче переживали країни, що розвивалися. За даними статистики, валовий імпорт продовольчих товарів у країни, що розвивалися, у 1972 р. зріс проти середньорічного імпорту цих товарів в період 1969-1971 рр. на 42 %. Якщо за 1949-1968 рр. вищезгадані країни імпортували 12,4 млн. т зерна, то у 1972 р. імпорт сягнув 36,0 млн. т. В 1969-1971 рр. на країни, що розвивалися, припадало 19 % світового експорту і 37 % світового імпорту зернових. За той же період розвинуті країни забезпечували 69 % світового експорту і 47 % світового імпорту зернових [876,с.21].

З метою ліквідації голоду в окремих країнах, врегулювання світової продовольчої проблеми Організація Об'єднаних Націй на пленарному засіданні Генеральної Асамблеї у 1973 р. визнала за необхідне скликати Всесвітню продовольчу конференцію, яка була проведена згодом у жовтні 1974 р. в Римі за участі 134 країн.

Всесвітня продовольча конференція в рамках своєї програми дій прийняла ряд резолюцій і декларацій щодо напрямів ліквідації голоду. До речі, тодішні соціалістичні країни взяли активну участь у підготовці заключних матеріалів конференції. Зокрема конференція наголосила на основних завданнях вирішення світових продовольчих проблем, було задекларовано, що: продовольче питання є основною проблемою світової політики, і його можливо вирішити лише за рахунок тісної координації національних і міжнародних акцій; вирішення світової продовольчої проблеми вимагає не тільки використання значної кількості мінеральних добрив і засобів захисту рослин, застосування сучасної сільськогосподарської техніки і новітніх технологій виробництва, збільшення обсягу капіталовкладень в сільське господарство, але і залучення широких мас населення у сільське господарство, забезпечення повної зайнятості і здійснення економічних та соціальних реформ для досягнення намічених цілей; необхідно забезпечити найбільш повну відповідність між попитом та пропозицією продовольчих товарів. З цією метою створити міжнародний фонд розвитку сільського господарства для фінансування сільськогосподарського виробництва в країнах, що розвиваються; потрібно організувати міжнародну діяльність щодо створення страхових продовольчих фондів і забезпечити для країн, що розвиваються, допомогу в обсязі 10 млн.т зерна щорічно.

На конференції було вирішено також стабілізувати світову сільськогосподарську торгівлю і створити Всесвітню продовольчу Раду, яка б координувала політику ООН у сфері продовольства.

Аналізуючи участь СРСР у роботі конференції і його готовність надавати допомогу країнам, що розвиваються, зауважимо, що ці кроки мали політичне підґрунтя. Ми не будемо стверджувати, що проблеми світової продовольчої кризи

тих років мали значний негативний вплив на аграрне виробництво в колишньому Радянському Союзі, в тому числі і в Україні. Звичайно, витоки й причини продовольчих криз в СРСР мали значні внутрішні особливості. Проте не можна заперечувати, що знецінення долара, за що країна продавала нафту та газ, здорожчання золота, яким розраховувалася за закордонне зерно, зростання цін на мінеральні добрива торкнулися безпосередньо і радянської держави.

В цілому, спроби вирішення питання продовольчої безпеки країни в Радянському Союзі здійснювалися неодноразово. В роки Громадянської війни доля радянської влади вирішувалася не лише на фронтах військових дій, але й на фронті боротьби з голодом. В політичній доповіді ЦК партії на VIII Всеросійській конференції РКП(б) у 1919 р. В.І.Ленін відзначав, що продовольче питання лежить в основі всіх питань, воно є «основою всього» [817,с.6.]. Своєрідно «вирішувалася» продовольча проблема у 1921-1923 та 1932-1933 рр. в Україні. Тоді вона набула більш вираженого політичного підтексту й вирішення її призвело в результаті до загибелі мільйонів українських людей. Радянська влада знайшла можливість задовольнити потреби у продовольстві населення голодуючого Поволжя, однак лише за рахунок так само голодуючих українців.

Ідеалом продовольчого достатку в Радянському Союзі тривалий час вважалася ненормована доступність хліба. Домогтися її (власне відміни карткової системи розподілу) вдалося ще у довоєнний період. Однак з початком радянсько-німецької війни (у 1941 р.) знову було запроваджено жорстке нормування продуктів харчування, оскільки в першу чергу вони направлялися на потреби фронту.

Черговою спробою вирішити продовольче питання можна вважати економічну реформу і заходи, здійснені у 1965 р. Одним із її завдань було «піднесення розвитку сільського господарства»: поліпшення системи заготівель сільськогосподарської продукції, зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, ефективне використання досягнень науки і передового досвіду з метою повнішого забезпечення населення країни продовольством.

Втілення в життя комплексної програми розвитку сільського господарства, прийнятої на березневому(1965 р.) Пленумі ЦК КПРС, дозволило дещо збільшити

виробництво продукції. На кінець 70-х рр. воно зросло на 26 % проти 1965 р. [569,с.142]. Однак підстав стверджувати, що ”забезпеченість продовольством в СРСР не тільки перевищує середньосвітовий рівень, а й вища, ніж у найбільш розвинутих капіталістичних країнах”, не було [818,с.17]. Зокрема, вчений В.Тихонов запевняв, що наприкінці 70-х років щоденне забезпечення продовольством у розрахунку на душу населення становило: у світі в цілому – 2590 ккал, в розвинутих країнах – 3329, у тому числі в країнах Західної Європи – 3378, а в СРСР – 3443 ккал [856,с.4], і наступним етапом вирішення продовольчої проблеми було покращення структури споживання різних видів продовольства. Проте, як свідчить статистика, структура споживання в Україні зазнала незначних змін. На початок 90-х рр. в розрахунку на душу населення споживання хлібопродуктів складало на 20 %, картоплі – на 23 %, цукру – на 40 % більше від норм, рекомендованих Інститутом харчування АМН СРСР. В той же час споживання продуктів рослинного характеру становило: олії на 12 % менше від норми, овочів та баштанних культур – на 28 %, фруктів і ягід – на 41,4 % [571,с.104]. В аналізованій період недостатня ефективність як сільського господарства зокрема, так і агропромислового комплексу в цілому, привели до випереджаючого попиту на продукти харчування порівняно з їх виробництвом. Це висунуло продовольчу проблему „на рівень найважливіших народногосподарських завдань” [818,с.19].

Для її вирішення була розроблена чергова, цього разу широкомасштабна Продовольча програма. Втілення програми в життя було покликане потребою надійно забезпечити країну продовольством та сільськогосподарською сировиною. Цей документ розцінювався КПРС як новий етап в подальшому вдосконаленні аграрної політики в умовах розвинутого соціалізму, спричинив чергову ейфорію серед партійного керівництва.

Невирішеність продовольчого питання супроводжувала радянське керівництво з перших років створення держави. Однак, наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. проблема вкрай загострилася, і прийняття Продовольчої програми фактично було зумовлено значним дефіцитом сільськогосподарської продукції та необхідністю його ліквідації. Хоча розробники відзначали, що певні труднощі у забезпеченні

країни окремими видами продуктів харчування були лише приводом до розробки програми, лише прискорили її прийняття. В цілому ж, «широкомасштабні заходи, розроблені в Продовольчій програмі, об'єктивно назріли й логічно витікали з попереднього курсу аграрної політики, розвивали його у відповідності із завданнями удосконалення розвинутого соціалізму, враховуючи досвід, накопичений в соціалістичному сільському господарстві за довгий період» [861,с.13].

Основними факторами, що зумовили прийняття Продовольчої програми, були названі наступні: попит на продукти харчування випереджав виробництво продовольства, що викликано зростанням грошових доходів громадян та стабільністю державних цін на основні продовольчі товари; зменшення чисельності зайнятих у сільському господарстві; зростання міського населення; зростало вимушене придбання продуктів харчування сільськими жителями у державній торговій мережі.

Зрозуміло, радянське керівництво не визнавало реальних масштабів продовольчої кризи в країні. З кінця 70-х років Радянський Союз почав імпортувати продовольчі товари, які раніше експортував. Керівництво країни пояснювало це зростанням кількості населення, а відтак попит на продовольство випереджав виробництво продуктів харчування. Певне збільшення чисельності населення справді мало місце. За період 1965-1980 рр. населення СРСР зросло більше ніж на 50 млн. осіб, причому міське – на 61 млн., сільське скоротилося на 10,7 млн., а його питома частка знизилася з 50 % до 37 % [567,с.7]. Якщо у 1940 р. населення УРСР становило 41,3 млн. осіб (з них 66 % – сільське), то у 1966 р. – 45,5; у 1982 р. – 50,3 (з них 37 % – сільське) [570,с.4]. В областях Українських Карпат цей показник становив у 1940 р. 5459,9 тис. осіб (73,6 % – сільське), у 1965 р. – 5423 тис. (66,5 % – сільське), а у 1982 р. – 6048,9 тис. осіб (54,0 % – сільське) [557,с.12; 570,с.8-9]. Однак, це не могло суттєво вплинути на поглиблення продовольчої кризи. Причини її слід шукати в існуючій недосконалості структури сільськогосподарського виробництва, у суперечливому характері і незавершеності реформи сільського господарства, започаткованої у 1965 р. Спроби компартійно-радянського керівництва країни задіяти елементи ринкового механізму в економіці наштовхнулися на

вже утверджені й посилені централізаторські тенденції в управлінні народногосподарським комплексом, зокрема аграрною сферою.

Разом з тим програми механізації, хімізації та меліорації сільського господарства, розроблені на виконання рішень березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, незважаючи на певну фінансову підтримку держави, залишилися невиконаними. Основний недолік реформування сільськогосподарського виробництва полягав у тому, що в процесі реформи виробничі відносини на селі не зазнали змін, селянин так і не став активним і повноправним господарем щодо використання усупільнених засобів виробництва і розпорядником кінцевих результатів своєї праці.

До того ж із скороченням чисельності сільського населення зменшувалося виробництво сільськогосподарської продукції в громадському та особистому підсобному господарстві, зростали ціни на неї. У першому півріччі 1976 р. у порівнянні з першим півріччям 1975 р. індекс цін став 132 % [91,арк.75]. Відбувалося і зростання грошових доходів населення. Все це викликало значне збільшення попиту на продукти харчування, а темпи розвитку сільського господарства, його рівень не відповідав вимогам суспільства.

Розробка Продовольчої програми тривала понад рік і була схвалена пленумом ЦК КПРС у травні 1982 р. Згодом вона була продубльована пленумом ЦК КПУ (у листопаді того ж року). За задумом творців, програма повинна була стати політичним та економічним документом нового типу й втілювати цільовий, комплексний підхід до вирішення продовольчої проблеми. Справді, у цьому документі вперше були об'єднані сільськогосподарське виробництво, обслуговуючі галузі промисловості, транспорт та торгівля. Разом усе це мало забезпечити виробництво високоякісних продуктів харчування, їх переробку й доведення до споживача.

Як завжди, плани партії були обнадійливими – в рамках комплексного вирішення продовольчої проблеми: забезпечити стійке постачання населення всіма видами продовольства, різко підвищити споживання високоякісних продуктів, суттєво покращити структуру харчування. Був визначений і основний напрям зростання виробництва продовольства – переведення сільського господарства на

інтенсивний шлях розвитку. У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л.І.Брежнєва на Пленумі ЦК КПРС 24 травня 1982 р. наголошувалося, що інтенсифікація сільськогосподарського виробництва є «найбільш дієвим і практично єдиною можливим шляхом вирішення продовольчої проблеми» [535,с.11]. Однак це раціональне твердження не знайшло реалізації на практиці. Хоча певні здобутки мали місце. В процесі індустріалізації сільськогосподарського виробництва посилювалася його інтенсифікація, зокрема сформувалися окремі галузі, які базувалися на промислових принципах. Серед них: сільськогосподарське машинобудування, комбікормова промисловість, виробництво мінеральних добрив та ряд інших.

У Продовольчій програмі знайшли відображення проблемні питання аграрного господарювання, які є актуальними і на сьогоднішній день. Зокрема відзначалося, що курс на ефективність вимагає прискореного розвитку пов'язаних із сільським господарством галузей, оскільки найбільше продукції втрачається в процесі її переробки, транспортування та зберігання. Саме над вирішенням цих проблем повинна працювати сільськогосподарська наука.

Ключовою проблемою сільського господарства завжди залишалося виробництво зерна. Згідно з завданнями Продовольчої програми, середньорічний валовий збір зерна планувалося довести у 12-й п'ятирічці до 250-255 млн. тонн, або забезпечити урожайність 21-22 ц/га. У Продовольчій програмі було задекларовано необхідність проведення роботи з удосконалення структури та розміщення сільськогосподарського виробництва за природними зонами країни. Тобто, передбачався зональний системний підхід, який відображав обґрунтовану тактику – вибір агротехнічних прийомів, вирощування апробованих сортів культур відповідно до конкретних ґрунтово-кліматичних умов ведення землеробства, ефективне господарювання з урахуванням місцевих особливостей. Адаже тривалий час системи землеробства в регіонах країни були уніфіковані. Запропонована програмою зональна система землеробства покликана була більш повно враховувати місцеві ґрунтово-кліматичні та природні умови, використовувати найновіші досягнення науки щодо розміщення, спеціалізації, концентрації та технології виробництва. Зокрема, для господарств областей Українських Карпат регіональним відділенням

механізації та електрифікації сільського господарства під керівництвом ВАСГНІЛ було доручено розробити систему сільськогосподарської техніки, яка б відповідала вимогам схилового, гірського та контурного землеробства. Господарства регіону одержували за рознарядкою техніку, для прикладу зернозбиральні комбайни «Колос», яка через природно-кліматичні умови та рельєф місцевості не знаходила застосування [60 арк.28]. Виконання запланованих рішень, без сумніву, призвело б до ефективного використання наявних місцевих природних та матеріальних ресурсів, до значного підвищення продуктивності праці та зменшення кількості зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Однак, більшість із запланованих заходів залишилися лише деклараціями.

Продовольча програма передбачала заходи з удосконалення механізму господарювання в аграрному секторі. З 1 січня 1983 р., у відповідність з програмою, підвищувалися закупівельні ціни на основну сільськогосподарську продукцію, встановлювалися надбавки до закупівельних цін на продукцію рослинництва та тваринництва, вироблену у збиткових, низькорентабельних господарствах. Передбачалося, що це дозволить в цілому значно збільшити прибутки і підвищити рентабельність аграрного виробництва на 26 %. Однак, насправді у 1985 р. чистий дохід колгоспів Української РСР склав 2,7 млрд. крб., а рівень рентабельності колгоспного виробництва становив 17,0 %. Прибуток радгоспів республіки становив 1,1 млрд. руб, а рівень рентабельності радгоспного виробництва – 15,0 %. В аналізованому році із 7442 колгоспів 471 був збитковим, а з 2273 радгоспів збитковими були 284, або кожен восьмий [571,с.392]. В областях Карпатського регіону ці показники господарської діяльності, зокрема радгоспів, були значно гіршими. Кожний десятий колгосп та кожний четвертий радгосп Закарпаття були збитковими [30, арк.100]. Радгоспи Закарпатської та Львівської областей у 1985 р. мали рентабельність виробництва відповідно 2,2 та 8,5 % [571,с.393]. У наступні роки з метою покращення фінансового становища економічно слабких господарств державою з них списувалася заборгованість та відстрочувалося погашення заборгованості по кредитах.

Одним з напрямів реалізації програми було визначено вдосконалення управління, планування та економічне стимулювання галузей, які входили в агропромислові об'єднання. Це передбачало й впорядкування оплати праці селян. Незважаючи на поступове зростання заробітної плати трудівників аграрної сфери, у 80-х рр. рівень доходів за працею робітників радгоспів складав 81 %, а колгоспників – 63 % заробітної плати робітників та службовців у промисловості [803,с.57]. Вона істотно різнилася в окремих природно-кліматичних зонах. У 1980 р. оплата праці колгоспників становила від 3,35 до 4,85 крб. на день. До середини 80-х рр. оплата праці зростає на 88% у лісостеповій та на 216 % у гірській зоні Карпат [794,с.91]. Проте у складних умовах виробництва гірської зони Карпат оплата була на 31% нижчою порівняно з лісостеповою зоною.

На початку 80-х рр. посилювалася увага до особистих підсобних господарств населення. Про це свідчить визнання їх складовою частиною народногосподарського агропромислового комплексу. Про зростання їх ролі в громадському виробництві йшлося у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах населення» (1981 р.) [11,арк.21] та в VI розділі «Основних напрямків економічного та соціального розвитку СРСР на 1986-1990 роки і на період до 2000 року» (розділ «Розвиток агропромислового комплексу та реалізація Продовольчої програми»).

Політика щодо функціонування особистих підсобних господарств громадян завжди була неоднозначною: у післявоєнні роки податки державі з особистого господарства були вищими, ніж оплата трудодня у колгоспі; вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС започаткував політику стимулювання особистого підсобного господарства, яка однак проіснувала недовго – з кінця 50-х рр. знову посилювалося стримування особистого підсобного господарства жителів села. Колгоспники повинні були навіть передати корів до колгоспу, а молоко купувати у магазині. Однак продовольча криза кінця 70-х – початку 80-х рр. змусила владні структури здійснити заходи щодо чергового стимулювання розвитку особистих підсобних господарств. За даними статистики ці господарства виробляли на початок 80-х рр.

28 % валової продукції сільського господарства республіки, у тому числі близько 35 % продукції тваринництва. За рахунок функціонування особистих підсобних господарств селяни забезпечували власні потреби у картоплі на 95 %, м'ясі – на 80 %, овочах – на 75 та яйцях – на 100 % (Дод.3).

Та найважливішими джерелами створення продовольчого фонду країни залишалися колгоспи і радгоспи, тому особлива увага авторів Продовольчої програми була приділена саме цій ланці агропромислового комплексу. На початок 80-х років сільське господарство перетворилося на виробництво з багаточисельними зовнішніми зв'язками, його кінцевий результат значною мірою залежав від інших галузей промисловості, які поставляли селу техніку, обладнання, паливні та мастильні матеріали, мінеральні добрива та ін. Якщо у 1959 р. матеріальні ресурси для колгоспів та радгоспів надходили із 28 галузей промисловості, то у 1980 – з 90. До того ж, дедалі більша частина сільськогосподарської продукції надходила на промислову переробку. У 1959 р. ця частина становила близько 40 % валової продукції, а у 1982 – понад 60 % [804,с.29].

Слід зазначити, що Україна в цілому задовольняла власні потреби у продовольчій продукції. У республіці на рубежі 1970-1980 рр. вироблялося 60 % союзного обсягу цукру, 44 % – соняшника, 36 % – плодів і ягід, 30 % овочів, понад 27 % – плодоовочевих консервів, значну частину зерна. Тут вироблялося 23 % союзного обсягу м'яса (в забійній вазі), у тому числі 25 % свинини, 24 яловичини і телятини, близько 24 % птиці, 26 % тваринного масла, майже 20 % сиру і бринзи, тощо. Частка ввезення продовольчої продукції залишалася незначною – не перевищувала й 2 % [707,с.486].

Разом з тим, в аналізовані роки в областях Українських Карпат не відбулося суттєвих зрушень у виробництві сільськогосподарської продукції. Наприклад, у розробленій Програмі приросту виробництва продовольства в Чернівецькій області були визначені планові результативні показники: до 1985 р. в колгоспах і державних господарствах одержувати на 100 гектарів сільгоспугідь по 660-680 ц молока, реалізувати 195-200 ц м'яса. За п'ятиріччя після прийняття Продовольчої програми (1982-1986 рр.) в колгоспах і радгоспах Буковини передбачалося збільшити

середньорічний обсяг валової продукції сільського господарства на 15,8 %. В кінці п'ятирічки порівняно з 1980 р. заготівля хліба в області мала зрости на 60 %, цукрових буряків – на 30 %, м'яса – на 30 % і молока – на 19 % [671,с.6].

Проте планові показники продуктивності тваринництва, які були задекларовані в Програмі, залишилися невиконаними. Державні закупки худоби та птиці досягли 62,0 тис. т (жива вага), що на 4,7 % менше попередньої п'ятирічки. Середньорічний обсяг валової продукції сільського господарства за період 1981-1985 рр. складав 898,3 млн. крб., або приріст проти 1976-1980 рр. – 1,0 %. Середньорічний валовий збір зернових становив 523,0 тис. т, що на 5,0 тис. т менше аналізованого періоду. На 18,4 % були знижені державні закупки цукрових буряків, на 2,8 % овочів, на 6,2 % плодів та ягід, на 53 – льоноволокна [571, с.331, 345, 352, 355, 356, 367].

80-ті роки минулого сторіччя характерні посиленням інтеграційних процесів між сільським господарством та промисловістю. Відбувалося розширення міжгалузевих зв'язків, а всі стадії виробництва продовольства пов'язувалися в єдиний виробничий комплекс. Управління ним передбачало створення єдиної системи управління всіма галузями АПК, раціональне поєднання територіального та галузевого принципів управління, скорочення чисельності управлінського апарату, підвищення господарської самостійності та ініціативи колгоспів і радгоспів. Для підвищення якості та ефективності управління АПК, згідно з положеннями Продовольчої програми, на місцях в районах, краях, областях створювалися агропромислові об'єднання, а в союзних республіках та центрі – комісії з питань агропромислового комплексу (1982 р.).

За період 1986-1989 рр. в результаті здійснених заходів вдалося досягти певних зрушень у забезпеченні населення продуктами харчування. Середньорічний обсяг валової продукції сільського господарства зріс на 8,1 % проти показників попереднього п'ятиріччя [650,с.6]. Проте це не дозволило зняти гостроту продовольчого питання та досягти стабільності в розвитку сільськогосподарського виробництва.

Радянське керівництво нарешті визнало, що однією з причин відставання галузі є відчуження селян від землі та інших засобів виробництва, в багатьох випадках вони втратили ініціативність та підприємливість. У 1989 р. Рада Міністрів СРСР

прийняла постанову «Про докорінну перебудову економічних відносин і управління в агропромисловому комплексі», в якій наголошувалося на необхідності подолання такого відчуження, створенні умов для розвитку поряд з колгоспами й радгоспами кооперативних орендних колективів і селянських господарств. Зауважувалося, що перебудову аграрних відносин потрібно здійснювати демократичним шляхом, а не шляхом насаджування господарської чи іншої форми виробничих господарських відносин.

Здійснювалися спроби впровадження у виробництво колективного, сімейного, особистого підряду, що передбачало колективну працю та матеріальну заінтересованість в її результатах і участь кожного трудівника в управлінні виробництвом. Орендний підряд розглядався керівництвом як одна з умов розв'язання продовольчої проблеми. В регіоні перший орендний колектив з 5 механізаторів було утворено у 1986 р. в колгоспі «Прапор комунізму» Коломийського району Івано-Франківської області. У 1986-1987 рр. вони зібрали на 315 га орних земель урожай зернових на 10 ц вище, ніж у середньому по господарству (57 ц з га) [650,с.7].

Проте не завжди результати впровадження орендних відносин були такими обнадійливими. Здебільшого нові форми господарювання запроваджувалися формально, без дотримання необхідних організаційно-економічних умов, без участі спеціалістів у роботі на підряді. Їх розвитку перешкоджали також недоліки в підходах до визначення орендної плати за землю та основні засоби виробництва, неповний характер наданої орендаторам самостійності. Оскільки вся система постачання, матеріально-технічного забезпечення і обслуговування сільськогосподарського виробництва, як і раніше, ґрунтувалася на відомчій основі, то орендарі не могли навіть самостійно укласти договори на обслуговування з ремонтно-транспортними підприємствами.

Як слушно зауважує у своїй статті дослідниця Н.Барановська [618,с.20], командно-адміністративна система управління економікою країни породила ще одну проблему, яка заважала розв'язанню продовольчого питання, – це диспропорції в агропромисловому комплексі. Вони були зумовлені концептуальною помилкою: про пріоритетність однієї з галузей АПК. Власне в Радянському Союзі це було

звичною практикою. Як свідчить історія, комуністична система могла продемонструвати певну ефективність в екстремальних умовах, коли всі зусилля суспільства мобілізувалися на вирішення одного конкретного завдання. Таку здатність суспільство продемонструвало в умовах індустріалізації, Великої Вітчизняної війни, повоєнної відбудови, в освоєнні космосу, нагнітанні гонки озброєнь. Ця ж тактика була застосована в процесі вирішення продовольчої проблеми. На XXVI з'їзді КПРС (1981 р.) вперше було озвучено тезу про те, що «основою продовольчої програми є подальше піднесення сільського господарства. Перше завдання – піднести виробництво тих видів сільськогосподарської продукції, нестача яких викликає особливо відчутні перебої в постачанні» [527,с.54]. Про розвиток інших складових АПК йшлося лише побіжно. Своє продовження ця теза одержала і в рішеннях травневого (1982 р.) пленуму ЦК КПРС та Продовольчій програмі. В останній, однак, питанням розвитку різних сфер АПК приділялося трохи більше уваги. Загалом, радянська система не змогла забезпечити ефективного й стабільного розвитку економіки в цілому та сільського господарства зокрема в мирних, нормальних умовах. 80-ті роки продемонстрували нездатність соціалістичної системи витримати конкуренцію із західною моделлю, яка базувалася не на командно-адміністративній, а на ринковій економіці та демократії.

Чи не вперше в Радянському Союзі на XXVI з'їзді КПРС (та в тексті Продовольчої програми) було піднято питання про віддачу від капіталовкладень у сільське господарство. Зокрема, зазначалося, що й надалі сільському господарству виділятимуться значні фінансові й матеріальні ресурси, продовжуватиметься планомірне переведення його на індустріальну основу. «Але центр ваги тепер – і це відмітна особливість аграрної політики у 80-ті роки – переноситься на віддачу від капіталовкладень, зростання продуктивності сільського господарства» [535,с.55]. Впродовж 1981-1985 рр. перед сільським господарством України ставилося завдання довести «середньорічне валове виробництво зерна до 51-52 млн. т, збирання цукрового буряка – до 57 млн. т, при цьому врожайність зернових мала становити 35-40 ц/га, цукрових буряків – до 320 ц/га. Протягом 1981-1985 рр. фактичний збір зерна в республіці становив щороку 39,3 млн т, цукрового буряка –

53,9 млн. т, урожайність зернових – 24,3 ц/га, цукрових буряків – 259 ц/га. Не було виконано завдань з розвитку тваринництва: щорічне виробництво молока передбачалося збільшити до 22,5-23 млн. т, насправді вироблено 21,8 млн. т» [707, с.489]. В останні двадцять років, що передували прийняттю Продовольчої програми, енергоозброєність колгоспників в Україні зросла майже у сім разів, електроозброєність – у двадцять, використання мінеральних добрив – у 10,5 рази, а валовий обсяг продукції рослинництва збільшився лише у 1,3 рази, річний надій від корови – у 1,4 рази [706,с.356]. Рентабельність сільськогосподарського виробництва становила 10,9 % проти 15 за планом [456,арк.252].

Однак керівництво не шукало глибинних причин такого становища. Адже будь-які зміни похитнули б саму основу командної економіки. Причини ж полягали у відсутності зацікавленості працівників у результатах своєї праці через відчуженість від засобів виробництва та розпорядження виробленою продукцією.

Одними лише постановами та рішеннями, які активно приймалися керівництвом країни та не впроваджувалися в життя, відродити галузь було неможливо. В аналізовані роки ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли ряд постанов щодо проблем агропромислового виробництва: «Про дальше вдосконалення управління агропромисловим комплексом» (1985 р.), «Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни» (1986 р.), «Про невідкладні заходи щодо прискорення розв'язання продовольчого питання відповідно до настанов червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС». Лише впродовж 1986-1988 рр. було розроблено Концепцію розвитку АПК до 2000 року, Комплексну програму якісного покращення продовольчого забезпечення, Комплексну програму соціальної перебудови села на дванадцять п'ятирічку і до 2000 року, програму «Агрокомплекс» та ін. [717,с.5].

Однак існуюча посилена централізація, суперечності між принципами й методами керівництва, особливо втручання партійних органів у діяльність управлінських структур в АПК, не дали відчутних результатів і не сприяли вирішенню проблем продовольчого забезпечення в країні.

Отже, вирішити проблему продовольчої безпеки країни завдяки втіленню Продовольчої програми не вдалося. Негаразди серйозно загострилася із середини 90-х років. З цього часу Україна імпортує (крім зерна) низку продовольчих товарів, які раніше експортувала.

Важливим наслідком втілення Продовольчої програми мали стати «корінні соціальні зміни на селі, зближення умов праці та побуту сільського і міського населення» [710,с.53]. В республіці прийняли Комплексну програму соціально-культурного розвитку села до 1990 р. Проте і до кінця визначеного терміну село не було в повній мірі належним чином забезпечене облаштованим житлом, дитячими садками та яслами, школами, лікарнями й поліклініками, закладами культури, підприємствами побутового та комунального обслуговування. Хоча на це й виділялися значні кошти. Лише у 1986-1988 рр. на розвиток соціальної сфери республіки було спрямовано 6,2 млрд. крб. капітальних вкладень. Питома частка цих витрат в загальному обсязі витрат АПК сягнула у 1987 р. 24,6 % [717,с.8]. До прикладу, у Львівській області лише впродовж 1981-1983 рр. на ці заходи було виділено понад 50 млн.крб. [797,с.194]. Значна частина цих коштів не дійшла до адресата. Тому в областях Українських Карпат за період 1965-1990 рр. кількість об'єктів соціальної інфраструктури не зросла, а навпаки – скоротилася. Число лікарняних закладів зменшилося на 175 одиниць (з 594 у 1970 до 419 у 1990 р.). Кількість сільських денних загальноосвітніх шкіл – на 536 (з 3172 у 1965 р. до 2636 у 1990 р.) [розр.за 569с.489,450;552,с.206,180]. Командна економіка виявилася неспроможною підтримувати матеріальні потреби населення навіть у тих мінімальних межах, що були встановлені державою.

В цілому, Продовольча програма не могла бути реалізована з ряду причин:

- заходи, які схвалювалися на пленумах та з'їздах КПУ, були визначені у Продовольчій програмі, являли собою, здебільшого, декларації, не підкріплені економічними важелями;
- відчуження від землі безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції – селян;

- незаінтересованість колгоспників у результатах своєї праці (незважаючи на незначне підвищення заробітної плати);
- неефективне землекористування та безгосподарське відношення до головного природного багатства – землі. В областях Українських Карпат посівні площі у 1985 зросли проти 1965 р. на 7,0 тис. га., проте у 1990 р. зменшилися проти середини 80-х рр. на 162 тис. га [563,с.216; 570,с.135; 571,с.342]. Посівні площі в республіці у період з 1965 по 1985 рр. зменшилися більше як на мільйон га (з 33785 до 32656 тис. га) [570,с.135];
- неефективне використання значних капіталовкладень у сільське господарство;
- недостатній рівень механізації сільськогосподарського виробництва;
- невідповідність закупівельних цін витратам виробництва;
- спроби керівництва поєднати несумісні речі – жорстку централізацію із самостійністю та творчою ініціативою місцевих органів влади, «переваги» соціалістичної планової економіки з розвитком економічної самостійності та ініціативи господарств. В Радянському Союзі такий «демократичний централізм» вважався основою державного управління.

Вирішити проблему продовольчої безпеки країни завдяки втіленню Продовольчої програми не вдалося. Ефективність сільськогосподарського виробництва в господарствах областей Українських Карпат впродовж досліджуваного періоду залишалася недостатньою, низькою була врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. Спеціалізація та концентрація виробництва здійснювалася без належного врахування регіональних особливостей. Не повністю використовувалися можливості для розвитку особистих підсобних господарств населення, хоча вони виробляли в регіоні на середину 80-х рр. близько 47,3 % валової продукції сільського господарства (по республіці - 28 %).

Як результат, існуюча колгоспно-радгоспна система в рамках командно-адміністративного керівництва розвитком галузі так і не зуміла розв'язати продовольчої проблеми, забезпечити населення необхідним для повноцінного життя набором продуктів харчування.

3.3. Реалізація аграрної і земельної реформ в карпатському селі

Кінець 80-х і початок 90-х рр. минулого сторіччя ознаменувався значними змінами в суспільно-політичному та економічному житті радянської держави. В умовах проголошеної гласності, незважаючи, а скоріше завдяки гальмуванню декларованих демократичних процесів в суспільстві з боку партапарату та внаслідок поглиблення економічної кризи, серед населення спостерігалось наростання недовіри до політики КПРС, втрата нею колишнього авторитету. Це зумовило згортання мережі політичної освіти та виходу з лав Комуністичної партії значної частини її членів, а також активізації діяльності опозиційних сил, які активно критикували політику партії. За цих умов на лютневому (1989 р.) пленумі ЦК було переглянуто статтю 6 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії. Кінець 80-х рр. характеризувався застоєм партійного життя та активізацією національно-визвольного, демократичного руху в республіках, в першу чергу в Прибалтиці та Україні. Останнє спричинило і виникнення багатопартійності. Новостворені партії відстоювали право українського народу на незалежне державне існування. Наслідком їх активної діяльності було прийняття Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет. Спроба серпневого державного перевороту 1991 р. лише прискорила проголошення незалежності та створення молодшої самостійної Української держави. Акт незалежності України 24 серпня 1991 р. проголосила позачергова сесія Верховної Ради України.

В аналізований період складним був не лише шлях України до незалежності, становище держави залишалось складним і в наступний період. З розпадом СРСР Україні дістався тяжкий спадок наслідків соціалістичного господарювання. Особливо складним становище було в аграрній сфері. Згідно з офіційною статистикою, Україна на кінець 80-х рр. минулого сторіччя за виробництвом основних видів аграрної продукції на душу населення займала чільні місця серед європейських країн. Проте досягалися ці показники за рахунок непомірно великих

затрат людської праці та природних ресурсів. На одиницю валової сільськогосподарської продукції в Україні витрачалося «у 5-6 разів більше трудових, у 3-4 рази більше земельних та водних ресурсів, у 2-3 рази більше паливно-мастильних матеріалів, ніж в розвинутих західноєвропейських країнах» [770,с.86]. Кризове становище села ускладнювалося демографічною кризою, міграцією, соціальним занепадом. На кінець 80-х – початок 90-х рр. українське село потребувало радикальних аграрних і соціальних перетворень.

Перехід від командно-адміністративної, планової до ринкової економіки, від державної до приватної власності для України був складним. В рамках запланованої аграрної реформи необхідно було здійснити ряд обов'язкових заходів. Серед них – реформування відносин власності на засоби виробництва, економічних відносин у системі агропромислового комплексу, соціальної сфери села.

До того ж, ефективність використання сприятливих умов аграрного виробництва, зокрема наявності високородючих чорноземів, кваліфікованих трудових ресурсів, бажання і вміння селян господарювати, тривалий час була низькою. «У 1990 р. врожайність зернових в Україні становила 35 ц/га, цукрових буряків – 275, картоплі – 117 ц/га, тоді як у Великобританії відповідно 60, 407 та 365 ц/га, США – 47, 448 та 329 ц/га. Як наслідок, навіть у найкращі роки розвитку сільського господарства України продуктивність праці в галузі була значно нижчою, ніж у передових країнах світу. У 1982-1985 рр. продуктивність праці у колгоспах була нижчою порівняно з фермерами США по вирощуванню зернових у 3 рази, кукурудзи – у 8, цукрових буряків – у 6, картоплі – у 9 разів. Ще нижчою була продуктивність праці по виробництву молока – у 9 разів, м'яса великої рогатої худоби – у 18, м'яса свиней – у 30 разів. Урожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тварин була у 2-4 рази нижчою» [605,с.94].

Поняття «аграрна» і «земельна» реформи не можна ототожнювати. Аграрна реформа передбачала подолання аграрної і продовольчої кризи, переведення сільського господарства на прогресивні засади розвитку, виведення аграрного сектора України на світовий рівень. Земельна ж реформа є одним із напрямів аграрної реформи. Загальну концепцію переходу до ринкової економіки, яка

включала і земельну реформу, було розглянуто на засіданні Верховної Ради України в кінці 1990 р.

Як зазначалося у прийнятій Верховною Радою Української РСР постанові «Про земельну реформу» (грудень 1990 р.), остання є «складовою частиною економічної реформи, здійснюваної в Україні у зв'язку з переходом економіки країни до ринкових відносин». Завданням її було вказано: перерозподіл земель з одночасною передачею їх у приватну та колективну власність, а також у користування підприємствам, установам і організаціям з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, формування багатокладної економіки, раціонального використання та охорони земель. З 15 березня 1991 р. всі землі України були оголошені Верховною Радою України об'єктом земельної реформи. Підготовчий етап економічної, у тому числі й аграрної, реформи припадає на першу половину 90-х рр. Для нього було характерним прийняття значної кількості концепцій, програм, законів та інших нормативно-правових актів.

Законом України «Про селянське (фермерське) господарство» (грудень 1991 р.) в Україні вперше впродовж останніх понад 70 років була введена категорія приватної власності на землю. Згодом Законом України «Про форми власності на землю» (січень 1992 р.) було визнано три рівноправних форми власності: державну, колективну і приватну. Конституцією України, прийнятою в червні 1996 р., були закріплені наступні форми власності на землю: приватна, державна і комунальна. Основним змістом аграрної реформи початку 90-х рр. була зміна відносин власності, відродження господаря на землі – приватного власника на селі.

Зміст поняття «аграрна реформа» визначається її складовими. Вітчизняні вчені-аграрники чітко визначили їх: формування ідеології та економічної платформи аграрної політики; побудова адекватного механізму функціонування сільського господарства; законодавче забезпечення аграрної реформи [825,с.5]. Перша складова передбачає визначення власника землі, майна, праці; побудову виробничих відносин на основі власності; формування організаційно-правових структур та виробничої інфраструктури ринкового типу. Друга складова вимагає формування цінового механізму, стимулюючої податкової політики, ефективної системи управління, а для

досягнення цього: впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій, вирішення проблем кадрового забезпечення, матеріально-технічного постачання, спеціалізації та інтеграції виробництва, соціальних питань. Стосовно законодавчого забезпечення аграрної реформи необхідне не лише прийняття законодавчих актів загального призначення за основними параметрами проведення реформи, відповідних законів прямої дії, а й супроводження через систему науки і дорадництва прийнятих законодавчо-нормативних актів, забезпечення їх виконання і дотримання.

Якщо вдатися до історичного аналізу змісту реформувань кінця ХІХ – початку ХХ ст. в Україні (з точки зору ретроспективи становлення), зіставлення обіцяють бути вражаючими. Виявляється, за незначним коригуванням основні напрями трансформацій аграрного сектора не втратили своєї актуальності. Серед них – розвиток кредитної сфери за підтримки держави, організація на державному та місцевому рівнях мережі аграрної освіти з метою прискорення впровадження у виробництво нових досягнень науки та техніки, сприяння з боку держави розвитку підприємництва, організація системи страхування аграрних ризиків, створення ринку землі та іпотечного кредитування [893,с.54].

В рамках досліджуваної реформи з 1990 р. започатковувався фермерський рух, радгоспи та колгоспи шляхом акціонування та паювання перетворювалися на селянські спілки, кооперативи й акціонерні товариства, розширювалися особисті підсобні господарства селян. Проте подальший хід реформи гальмувався відсутністю чіткого аграрного законодавства. Зокрема, в Законі України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (лютий 1992 р.) та Постанові Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» (березень 1992 р.) значна частина питань щодо реформування земельних відносин не знайшла законодавчого рішення.

Колгоспи і радгоспи, перетворившись у колективні підприємства, змінили лише назву, не змінюючи основ виробничих відносин. Згідно із зазначеною постановою земля колгоспів передавалася у власність їх колективів. Кожний колгоспник (включаючи пенсіонерів) одержував сертифікат на частку (пай) розподіленої землі. Мала місце також персоніфікація майна колгоспу. В

радгоспах роздержавлення землі і майна відбувалося синхронно з перетворенням господарств у колективні підприємства чи відкриті акціонерні товариства.

Руйнування адміністративно-командної системи управління було неминучим, однак повинно було здійснюватися одночасно із впровадженням нових підходів в організації аграрного виробництва і економічних важелів регулювання аграрної економіки. Чого не відбулося.

В умовах переходу від колгоспно-радгоспної до приватно-ринкової форми господарювання, за відсутності державного регулювання економічних перетворень, кризові явища в економіці наростали впродовж першої половини 90-х рр. і у 1994 р. спричинили «найбільші втрати – майже чверть ВВП» [605,с.66].

Однією з головних причин аграрної кризи в державі була «відсутність паритету цін на сільськогосподарську продукцію і промислові вироби для аграрного виробництва». Впродовж 1991-1996 рр. ціни на промислові товари зростали у п'ять разів швидше, ніж на сільськогосподарську продукцію. Аграрна криза перетворилася на системну економічну кризу, оскільки в агропромисловому комплексі України зосереджено понад 50 % основних виробничих фондів народного господарства, формується 70 % зведеного бюджету і в досліджуваний період було зайнято до 40 % працюючого населення [922,с.19].

Зазначений період характеризувався кризою в землеробстві й тваринництві, складним фінансовим станом, занепадом виробництва в цілому та соціальною деградацією села. Темпи розвитку сільського господарства регіону на початку 90-х рр. характеризує додаток К.

Впродовж 1990-2000 рр. посівна площа сільськогосподарських культур в областях Українських Карпат скоротилася на 13,3 %. Найвищий відсоток скорочення посівних площ мав місце у Львівській області – 18,5, найнижчий у Закарпатській області – 6,2 %. По Україні зазначений показник становив 16 %. [571,с.342, 593,с,155].

Скорочення посівних площ в Україні було зумовлено низкою причин. В період існування СРСР екстенсивний спосіб господарювання в аграрній сфері супроводжувався постійним розорюванням нових земель. В результаті розораність

сільськогосподарських угідь в Україні досягла найвищого у світі показника – 80 %. З ліквідацією командно-адміністративної системи, реформуванням колгоспів та радгоспів новостворені господарства і селяни почали виводити з обробітку мало-придатні до рільництва землі. Скорочувалися площі просапних культур й розширювався кормовий клин, що було зумовлено також збільшенням поголів'я худоби в господарствах населення.

Гострою залишалася проблема раціонального використання земельних ресурсів. Українськими науковцями було розроблено системи землеробства з урахуванням зональних та обласних особливостей. Впровадження зберігаючих та індустріальних технологій повинно було забезпечити використання науково обґрунтованих сівозмін в господарствах різної спеціалізації і напрямків господарювання. В умовах малоземелля карпатських областей передбачалося розширення вирощування трудомістких сільгоспкультур, насичення сільського господарства трудомісткими галузями і системами господарювання, які б давали вищі доходи з одиниці площі. Проте належного втілення в господарській діяльності ці системи не набули.

Криза аграрної сфери в аналізовані роки не оминула громадського тваринництва. У 1990-2000 рр. в сільськогосподарських підприємствах карпатських областей поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 49,0 %; свиней – на 40,1% овець і кіз – на 61,7 %. По Україні ці показники становили відповідно 61,7 %, 60,6 , та 77,7 % [576,с.540,544,546]. Впродовж 70-80 рр. внаслідок гігантоманії, надмірної концентрації та спеціалізації виробництво тваринницької продукції відбувалося у великих відгодівельних комплексах, де 10-15 % скотомісць пустували. Мало місце нарощування поголів'я худоби, проте проблеми кормозабезпечення, продуктивності тварин й ефективності виробництва якісної продукції залишалися невирішеними. Тож з лібералізацією економіки, збільшенням земельних наділів селян та розмірів натуральної оплати з кінця 90-х рр. дещо збільшилося поголів'я худоби в особистих господарствах населення. По Україні – на 8,5 %, в господарствах карпатських селян в середньому на 6,5 % [593,с.176;551,с.99;583,с.208]. Переведення худоби з механізованих ферм на примітивне ручне обслуговування було, безумовно,

регресом. Наповнення ринку якісними і недорогими продуктами харчування та інтенсифікація тваринництва у новостворених сільськогосподарських підприємствах призведе в майбутньому до скорочення поголів'я худоби в селянських господарствах. Проте для України це віддалена перспектива.

Глибинного характеру набула в 90-х рр. технічна криза в аграрному секторі. В період функціонування планової економіки відбувалося механічне, кількісне нарощування енергооснащеності колгоспів і радгоспів згідно з рознарядкою, без врахування реальних потреб та регіональних особливостей виробництва у різних природних підзонах республіки. В результаті подвоєння енергоозброєності виробництва забезпечувало збільшення виробництва сільськогосподарської продукції лише на чверть. Вітчизняне сільськогосподарське машинобудування випускало неякісну та некомплектну техніку для потреб аграрної сфери, тим самим забезпечуючи в повній мірі роботою чисельний ремонтний сектор радянської економіки.

Перехід до інтенсивно-індустріального розвитку потребував перегляду відношення до вітчизняного тракторного та сільськогосподарського машинобудування, яке на початок 90-х рр. налічувало близько 100 функціонуючих підприємств [879,с.132]. Проте спроби держави підтримати вітчизняного виробника в зазначеній галузі залишилися невдалими. Розроблені «Національна програма виробництва технологічних комплексів машин і устаткування для сільського господарства, харчової і переробної промисловості» (термін виконання до 1997 р.) та «Державна програма виробництва технологічних комплексів машин і обладнання для агропромислового комплексу на 1998-2005 рр.» залишилися невиконаними.

Загалом, парк тракторів та зернозбиральних комбайнів сільськогосподарських підприємств України скоротився впродовж 1990-2001 рр. на 35,9 та 38,1 %. В господарствах областей Українських Карпат ці показники становили відповідно – 38,1 та 81,1 % [576,с.645,649]. На кінець досліджуваного періоду знос техніки в 10 разів випереджав темпи її відновлення, а без застосування належної техніки, пристосованої до гірських та передгірних умов господарювання в Карпатах, неможливо досягти високих показників виробництва сільськогосподарської про-

дукції. Через низьку якість вітчизняної техніки власники фермерських господарств регіону використовували наявні кошти для придбання імпортової, хоча і вживаної, техніки.

В Україні в середині 90-х рр. були випущені експериментальні зразки зернозбиральних комбайнів «Славутич», «Лан», «Фермер», проте на їх доопрацювання та налагодження серійного випуску коштів у державній скарбниці не знайшлося. В результаті за відсутності вітчизняних зернозбиральних комбайнів українські господарства змушені були купувати в лізинг американську техніку фірми «Джон Дір», яка виграла контракт на поставку в Україну комбайнів, переплативши фірмі-посереднику ще одну вартість товару (600 комбайнів вартістю 106 млн. дол. «Укragропромбiржа» реалізувала українським господарствам за 196 млн. дол.) [835,с.293].

Держава зайняла хибну позицію – виділяла значні бюджетні кошти на погашення боргів по товарних кредитах на закупівлю техніки за кордоном, тоді як вітчизняні підприємства сільськогосподарського машинобудування зазнавали значних фінансових труднощів.

Впродовж 1991-1999 р. ринкові перетворення в аграрній сфері були, за радянською звичкою, проведені формально. Як наслідок, падіння сільськогосподарського виробництва набуло катастрофічних масштабів. Вихід валової продукції знизився в зазначений період майже вдвічі. Рівень оновлення техніки становив менше 3 %, а темпи скорочення основних засобів у цілому 8-10 %. У 1999 р. сільськогосподарські підприємства, в загальному виробництві країни, виробили лише 42 % зерна, 27 % цукрових буряків, 3,5 % картоплі, 18,4 % овочів, 16 % м'яса, 32 % яєць, 25,2 % молока. 84 % з них за результатами фінансової діяльності були визнані збитковими [823,с.47]. Індекс продукції сільського господарства в карпатських областях становив у середньому 64% проти 1990 р. (1990=1000%) [593,с.151]. Споживання електроенергії на виробничі потреби в сільськогосподарських підприємствах країни скоротилося впродовж досліджуваного періоду на 80,4 %, в карпатських господарствах – на 87,5 % [576,с.641].

Виробництво валової продукції сільського господарства впродовж 1990-2000 рр. скоротилося у сільськогосподарських підприємствах України на 72,1 %, а у господарствах населення зросло на 16,3 %. В сільськогосподарських підприємствах областей Українських Карпат ці показники падіння валового виробництва набули ще більш загрозливого характеру і становили 85,4 %. Більш обнадійливими були показники зростання валового виробництва в господарствах населення регіону – 24,5 % [576,с.472,480,482]. Основна частка сільгосппродукції в зазначений період вироблялася в господарствах населення, проте приватний сектор не міг у повному обсязі перекрити різке зменшення обсягів виробництва суспільного сектора.

В цілому, вихід із кризової ситуації в аграрній сфері був, на нашу думку, у розумному поєднанні колгоспної і фермерської форм організації сільськогосподарського виробництва.

До кінця 90-х рр. в Україні було формально запроваджено приватну власність в аграрній сфері. Проте відсутнім був механізм, який спонукав би селянина працювати ефективно, з повною віддачею. Один з авторів проекту аграрної політики в Україні, розробленого Університетом штату Айова, Дональд Ван Ата слушно зауважував, що приватна власність сама по собі не в змозі розв'язати проблему неефективності економічної системи. На його думку, «...в основі відмінності західної і радянської системи господарювання лежить не стільки приватна власність, скільки похідна від неї приватна ініціатива» [690,с.3]. Справді, за роки радянської влади економічна політика на селі психологічно перебудувала селянина, утвердила в ньому байдуже ставлення до праці, раціонального використання землі та виробничих ресурсів. Відсутність активної приватної ініціативи впродовж 90-х рр. була зумовлена значними розбіжностями між концепцією земельної реформи, декларованими заходами щодо здійснення аграрної реформи та практичним здійсненням реформування.

Процес приватизації залежав також від конкретних соціально-економічних умов, в яких вона здійснювалася. При цьому необхідно було враховувати ряд факторів: регіональних, історичних, національних та ін.

Серед особливостей початкового етапу здійснення реформи в регіоні – спроби суцільної деколективізації та наміри реструктуризації земельних наділів, зокрема в Львівській та Закарпатській областях. Населення регіону, переживши впродовж останніх двох сторіч дві світові війни, низку різноманітних реформ та кілька змін урядів і режимів, навіть після суцільної колективізації старанно зберігало документи, які підтверджували право власності на землю їх батьків та дідів. Тож селяни змогли надати місцевим органам влади документи навіть часів правління австро-угорської імператриці Марії-Терезії. Проте в умовах малоземелля регіону повернення земель нащадкам колишніх власників залишило б переважну частину селян безземельними.

Ще однією особливістю проведення аграрних перетворень в регіоні можна вважати їх одночасність і комплексність. Не зважаючи на значні відмінності природно-кліматичних та економічних умов, рівнів землезабезпеченості та фінансового стану господарств, реформування розпочалися майже одночасно у всіх підзонах регіону: рівнинних, передгірних, гірських.

Прийняті Верховною Радою закони про колективні господарства, про селянське (фермерське) господарство, про пріоритетний розвиток села, як і більшість державних документів того часу, не діяли належним чином. Хоча певні зрушення мали місце. Якщо на початок 1990 р. в республіці функціонували 43 фермерських (селянських) господарства [650,с.6], то на момент прийняття Верховною Радою Закону «Про селянське (фермерське) господарство» (1992 р.) вже 2098 господарств [748,с.342]. Становленню фермерства перешкоджали: нестача фінансово-кредитних ресурсів, будматеріалів, техніки, обладнання, зволікання у розв'язанні організаційних, правових, соціальних питань.

Розвиток приватних форм господарювання на селі в областях Українських Карпат відбувався складно. Початок 90-х р. відзначився неврегульованістю майнових і земельних відносин, в першу чергу, між приватними та колективними господарствами. Керівники колективних господарств вбачали у приватних господарствах, особливо у фермерських, основну причину руйнування громадського сільськогосподарського виробництва, тому намагалися всіляко блокувати їх

розвиток. Ще однією причиною, яка стримувала розвиток приватного сектора, було недостатнє технічне забезпечення та відсутність кооперації селян у використанні наявної техніки.

Реформування аграрного сектора в малоземельних гірських та передгірних районах Карпат мало, як вже зазначалося, свої особливості. Зауважимо, що у 90-х рр. минулого сторіччя близько 20 % населення (близько 1,3 млн. осіб) чотирьох областей Українських Карпат проживало в гірській місцевості. З них одна третя – на висоті 500 м над рівнем моря й вище [677,с.57]. Через відсутність вільних земельних ділянок та надлишок трудових ресурсів характерним напрямом приватизації тут стало створення фермерських господарств.

З прийняттям законодавчих актів, зокрема Законів України «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві» (1990 р.) та «Про власність» (1991 р.) [511,515] активізувалася робота щодо організації селянських господарств. Проте зазначені документи базувалися на певних зрівнялівських підходах. Проведення аграрної реформи на місцях потребувало врахування конкретних умов та регіональних особливостей процесу. Зокрема, в областях Українських Карпат реформа характеризувалася вищими, ніж в інших областях, темпами. На Львівщині першими розпочали розробку нормативних актів реорганізації аграрної сфери власними силами. Вони ґрунтувалися на чинному державному законодавстві та повніше враховували місцеві особливості. Серед нормативних та методичних актів і положень, які мали важливе значення для перебігу реформування в області, варто відзначити наступні: «Положення про паювання і приватизацію землі в агропромисловому комплексі Львівської області», «Положення про Сертифікат на право приватної власності на землю (середню земельну частку)», «Взірцевий статут Спільки власників селянських господарств» [655,с.416]. У 1990 р. обласною Радою народних депутатів було прийнято «Концепцію відродження села і розвитку сільського господарства Львівської області». В ній наголошувалося на необхідності прискорення земельної реформи та приватизації землі і майна в агропромисловому комплексі.

Селяни області з ентузіазмом організовували селянські (фермерські) господарства. Тут були створені одні з перших фермерських господарств в Україні. «Якщо на 1 січня 1991 р. на території Львівської області було зареєстровано 36 господарств, то на початок березня їх кількість досягла 70» [799,с.54]. Для обробітку фермерам виділили 802 га орних земель. Проте згодом область відстала від показників по Україні як за чисельністю, так і за розмірами господарств. Аналогічно зростала кількість селянських (фермерських) господарств і в інших областях регіону. Впродовж 1991-1992 рр. в Чернівецькій області було створено близько 300 фермерських господарств із земельним фондом 1,4 тис. га [744,с.11]. У 1992 р. в Івано-Франківській області їх налічувалося 159, у 1993 р. – 451 [792,с.36]. Однак, в цілому в областях Українських Карпат їх число впродовж 1995-2000 рр. зросло лише на 8,0 % і становило у 2000 р. 3876 одиниць [593,с.191]. Земельні наділи функціонуючих господарств коливалися від 3 га до 16 га у Львівській та від 2,5 до 10 га в Івано-Франківській областях [857,с.38].

Проте створення та функціонування фермерських господарств супроводжувалося значними труднощами. Розподілити землю та тварин було набагато простіше, ніж техніку та виробничі приміщення. Щоб фермерське господарство було рентабельним, воно повинно бути високомеханізованим, а господарства чи не найбільше потерпали від нестачі техніки та оборотних коштів. Господарювати селянам довелося дідівськими методами – майже без використання техніки. Одержавши у власність землю, нові господарі не отримали своїх майнових паїв: техніки, реманенту чи худоби. До того ж, держава, наділивши селян землею, не приділила належної уваги їх матеріально-технічному, сервісному, інформаційному та кадровому забезпеченню. Питання звільнення фермерів від податків на кілька років, надання кредитів для закупівлі техніки, будівельних матеріалів, насіння залишилися поза увагою.

Однією з особливостей проведення реформування в регіоні, як вже зазначалося вище, було його малоземелля. Оскільки в результаті проведеного паювання землі селяни карпатських областей одержали переважно невеликі – площею 2-3 га –

земельні частки (паї), альтернативою розпорошення землі було лише створення колективних господарств (КСП). Селяни здебільшого віддавали землю, на правах оренди, в свої ж КСП чи приватно-орендні господарства. Найдоцільнішим способом господарювання тут, на нашу думку, було створення кооперативів, спілок селян-власників, спілок сільськогосподарських кооперативів та селянських господарств. Перша така спілка була утворена в Городенківському районі Львівщини на базі колгоспу «Заповіт Леніна» [799,с.55]. Для юридичного узаконення утворених селянських господарств необхідно було розробити порядок оформлення документів для отримання дозволу на землеволодіння та інші правові та нормативні акти. Забезпеченням організаційної та правової основи функціонування новоутворених господарств зайнялися місцеві юридичні служби та служби землевпорядкування.

Для сприяння розгортанню фермерського руху та надання фермерам економічної, правової та соціальної підтримки на Львівщині було створено першу асоціацію фермерів. Проте належної підтримки селяни так і не одержали. Робота асоціації набула формального характеру, можливо тому, що очолила її людина, безпосередньо не особливо зацікавлена в полегшенні селянської праці – керівник постійної депутатської комісії обласної Ради, завідуючий відділом обласного управління сільського господарства і заготівель. Обрання на цю посаду чиновника ще раз підтверджує, наскільки важко було на початку 90-х рр. змінити психологію українського селянина. Сподіваючись на підтримку з боку органів державної влади, головою добровільної громадської організації вони обрали місцевого чиновника.

Селянським (фермерським) господарствам було надзвичайно важко працювати без гарантій збуту виробленої сільськогосподарської продукції, без чітко визначених диференційованих цін із врахуванням статусу високогірних та передгірних районів Карпат, без достатнього технічного оснащення.

Подальше поширення приватних форм господарювання потребувало дієвої державної підтримки та вироблення державної політики щодо розвитку регіону, а також програми приватизації землі й майна в агропромисловому комплексі Карпат. Трансформація державної власності у недержавну в процесі реформування аграрних

підприємств у першій половині 90-х рр. не призвела до нарощування виробництва продукції сільського господарства і економічного зростання аграрної сфери. Виникнення в Україні фермерських господарств мало, без сумніву, важливе значення для подальшого розвитку сільськогосподарського виробництва. Проте професійно не підготовлені господарі-фермери, без належної державної підтримки, значних власних капіталів і доступу до кредитів, а також власники особистих підсобних господарств без достатніх засобів малої механізації не могли стати основними конкурентноздатними виробниками сільськогосподарської продукції. Внаслідок непродуманих заходів політиків-реформаторів в Україні були ліквідовані крупні сільськогосподарські підприємства. Хоча доцільно було б звернутися до світового досвіду аграрного господарювання. Для прикладу, в США, в аналізовані роки, 40 % землі обробляли великі сільськогосподарські кооперативи, 30 % крупні асоційовані господарства та 30 % – фермерські господарства [595]. В Україні на середину 90-х рр. фермерські господарства обробляли 906,0 тис. га сільськогосподарських угідь, або всього 2,2 %, а колективні сільськогосподарські підприємства – 68,5 % всіх земель сільськогосподарського призначення. У використанні громадян знаходилося 6600 тис. га сільгоспугідь, або 16,2 % [585,с.183]. Практика засвідчила, що, здійснюючи аграрну реформу, необхідно було докласти всіх зусиль для збереження існуючих продуктивних сил, виробничого потенціалу колгоспів та радгоспів, не допустити подальшого скорочення сільськогосподарського виробництва.

Приватизація землі проходила у два етапи. В процесі першого етапу, який тривав з середини 1992 р. до середини 1997 р., вона здійснювалася за майнові сертифікати. З середини 1997 р. розпочався другий етап приватизації [867,с.62]. Передбачалося, що до кінця 1997 р. завершиться земельна реформа, внаслідок розпаювання землю одержить той, хто її обробляє, поступово утвердиться ринок землі, а приватизація набуде інвестиційно-орієнтованого грошового характеру. Процеси приватизації земельних ділянок залежали від реформування сільгосп-підприємств. За даними статистики, станом на 1 січня 1995 р. в Україні було реформовано понад 8,9 тис. колгоспів, або 94 % їх кількості. Змінили форму господарювання 370 радгоспів, або 16 %, та 242 міжгосподарських формувань.

В Україні на кінець 1997 р. функціонували 6,5 тис. колективних сільськогосподарських підприємств, 1,2 тис. спілок селян і кооператорів, 175 акціонерних товариств. На 1 січня 1998 р. кількість фермерських господарств досягла 35,9 тис. Вони господарювали на 932,2 тис. га, або 2,3 % всіх сільськогосподарських угідь [820,с.129,99]. В областях Українських Карпат їх налічувалося 3763 одиниці, які обробляли 42,2 тис. га сільськогосподарських угідь, що складали 1,6 % від загальної кількості в регіоні [587,с.207].

Проте прискорена приватизація та фермеризація лише погіршила становище аграрної сфери. Вона не враховувала психологічну і фахову підготовку нових господарів землі, існуючих матеріально-технічних та фінансових умов. Вочевидь, людство вчиться лише на власних помилках. Нові реформатори не рахувалися з невтішним історичним досвідом форсованої колективізації та створення радгоспів. Результатом такої політики стало домінування присадибних виробників, менш вразливих в ринковому середовищі. Якщо у 1990 р. частка їх у загальному виробництві сільськогосподарської продукції складала 27,5 %, то у 1995 – 44,9, а до кінця 90-х рр. – зросла до 62,0 % [576,с.472]. Особисті підсобні господарства населення забезпечували у 1995 р. 70-90 % виробництва картоплі, овочів, фруктів [726,с.62].

Своєрідність сільськогосподарського виробництва в областях, де значну частину території займає гірська та передгірська місцевість, для прикладу в Закарпатській області до 80 %, зумовлена природно-кліматичними й рельєфними умовами, специфікою поселенської мережі, станом виробничої та соціальної інфраструктури. Важливе значення в процесі переходу від колективних до приватних форм господарювання на селі мали менталітет місцевого населення, етнографічна своєрідність краю, де ще збереглися традиційні засади приватного господарювання. Оскільки області Українських Карпат були приєднані до Радянської України лише у 1939 р. (Закарпаття у 1945 р.), то й колективізація тут завершилася у середині 50-х рр. Звичайно, карпатські селяни, як і сільські мешканці інших областей республіки, в повній мірі встигли відчутти «переваги» радянського колективного господарювання, проте в них ще зберігся дух селянина-власника,

газди, який самостійно, на свій розсуд господарює на власному, нехай невеликому клаптику землі. В першу чергу це стосувалося гірських районів, де земля сільськогосподарського призначення мала особливу цінність. Тож процес приватизації земель сільськогосподарського призначення відбувався тут значно динамічніше, ніж в інших регіонах країни. Якщо питома вага приватизованих земель у АР Крим становила всього 2 %, то в Карпатах – 25 % [631,с.142].

Вже на початку 1992 р. питома вага присадибних ділянок селян в горах складала, для прикладу у Львівській області, 44,8 % від загальної площі сільськогосподарських угідь в гірській місцевості. В умовах занепаду громадського сільськогосподарського виробництва особисті господарства населення областей Українських Карпат забезпечували у 1992 р. 80 % закупівель картоплі, 23 – яловичини, 37 – молока [735,с.64]. Дана форма господарювання займала і продовжує займати провідні позиції у виробництві багатьох важливих видів сільськогосподарської продукції. Проте їх не можна вважати прогресивною формою господарювання, яка спроможна забезпечити стабільний розвиток аграрної сфери на перспективу та задовольнити потреби населення в продуктах харчування.

Впродовж досліджуваного періоду значних змін зазнала територіально-галузева структура сільськогосподарського виробництва, пропорційність рослинництва й тваринництва. На початок 2000-х рр. в Україні 50,2 % площ посівів було зайнято зерновими та соняшником, їх частка зросла впродовж попереднього десятиліття на 5,2 % [593,с.154]. Навіть в не надто придатних для вирощування зернових культур карпатських областях їх площа зросла з 35,2 % у 1990 р. до 38,7 % у 2000 р. [571,с.342;593,с.155]. Майже всі фермери обрали рільництво як найбільш прибуткову галузь. Частина селян-власників засівали свої дрібні клаптики землі зерновими. Таке нераціональне витрачання ресурсів зумовлювалося розладом економічного механізму в державі. Невпинно скорочувалася частка тваринницької галузі в сільськогосподарському виробництві. Впродовж 1990-2000 рр. виробництво м'яса всіх видів у всіх категоріях господарств в Україні скоротилося на 61,9 %, в Карпатському регіоні – на 54,0 %. Це було спричинене, в першу чергу, нерентабельністю виробництва тваринницької продукції. Рівень рентабельності вироб-

ництва м'яса склав у 1999 р. мінус 52,8 % [593,с.180,190]. Така ситуація вимагала перегляду спеціалізації громадського та особистого секторів сільськогосподарського виробництва.

Як вітчизняні фермери, так і нові іноземні орендарі землі орієнтували виробництво на вирощування найбільш прибуткової продукції. Одержання вагомих прибутків їм забезпечують кілька факторів: самостійний вибір напрямів господарювання (рільництво), низька орендна плата (за відсутності власної техніки селяни змушені були віддавати свою землю в оренду), дешева робоча сила, пільгове оподаткування. Господарювання інвесторів – орендарів земельних ділянок в аграрній сфері мало свої позитивні й негативні наслідки. Серед позитивних варто відзначити зменшення кількості необроблюваних земель, запровадження передових технологій виробництва, освоєння селянами зарубіжної техніки та індустриальних технологій. Серед негативних – зміни територіально-галузевої структури сільськогосподарського виробництва, виснаження земель через збільшення внесення мінеральних та зменшення частки органічних добрив, різке скорочення виробництва тваринницької продукції та вирощування кормів. Останнє негативно вплинуло і на розвиток тваринництва в приватному секторі, оскільки раніше колективні сільгосп підприємства на паритетній основі забезпечували присадибні господарства молодняком тварин та частково кормами.

З реформуванням колективних господарств у кооперативи власників поступово утверджувалися нові виробничі відносини, та неабияким консерватором на цьому шляху виступила й людська психологія. Селяни звикли не брати участі у керівництві та плануванні виробництва, не нести відповідальності за результати господарювання й психологічно не були готові до таких різких змін соціально-економічного характеру. Тому, навіть маючи на руках майнові сертифікати і будучи повноправними власниками своєї частки, вкладеної в колективне господарство, у них не було чіткого і цілковитого розуміння новизни процесів.

Селяни залишалися прихильними до колективних форм господарювання, з недовірою ставилися до оренди та створення фермерських господарств через відсутність законодавчих актів, які б гарантували їм право на землю і засоби вироб-

ництва. Сучасники подій початку 90-х рр. ще добре пам'ятали часи колективізації і розкуркулення, тому й не поспішали вітати нові форми власності і господарювання.

Причини нинішньої кризи сільськогосподарського виробництва слід шукати не лише в спадщині тоталітарного режиму, а і у сучасній ситуації. Із здобуттям незалежності криза в аграрній сфері України лише поглибилася. Керівництво молодій державі декларувало пріоритетність розвитку села, проте це не сприяло припиненню зниження темпів виробництва, яке тривало і у другій половині 90-х рр. Село й надалі не набуло визначеного соціального статусу, не позбавилося споживацького ставлення по відношенню до сільськогосподарського виробництва.

Враховуючи демографічну ситуацію, компактність проживання сільського населення Карпат та малоземелля, приватизація в сільському господарстві, як вже зазначалося, проводилася шляхом паювання. Вважалося, що незабаром земля одержить дбайливого господаря, сформується група власників, які почнуть ефективно господарювати на власній та орендованій землі. Проте паювання землі, наступна спонтанна і поспішна фермеризація не призвели до підвищення мотивації до праці та ефективності аграрного виробництва. Безперечно, в досліджуваний період саме особисті селянські (фермерські) господарства набули реального власника, тут здійснювалися спроби запровадження спеціалізації, сівозмін та нових технологій. Однак значною перешкодою на цьому шляху була відсутність засобів механізації, наукового супроводу, фінансової та правової підтримки. То ж самостійно домогтися піднесення сільськогосподарського виробництва селянам не вдалося.

Ще одним недоліком паювання стало значне ослаблення з боку держави прав та можливостей контролю управління земельними ресурсами. В умовах еколого-економічного дисбалансу, зниження родючості і відтворення ґрунтів, занедбаності значної частини сільгоспугідь, відсутність належних механізмів контролю стала вагомим негативним аспектом.

До причин невдач згаданого періоду можна віднести об'єктивну складність економічного становища України, а також професійні та політичні прорахунки уряду. Лібералізація цін 1992 р. призвела до типової реакції промислових підприємств – вони підвищили ціни на свою продукцію. В результаті ціни на

промислову продукцію, яка споживалася аграрним сектором, зросли у 38 разів, у тому числі на нафтопродукти – у 120 разів, а на продукцію сільського господарства – лише у 20 разів [866,с.300]. Існуючий державний механізм бюджетної дотаційності сільського господарства виявив свою повну непридатність через відсутність конкретного галузевого спрямування та без врахування структурних змін в господарюванні на селі. Діючий механізм дотацій не стимулював аграрних виробників підтримувати виробництво. Наслідком став обвал обсягів виробництва продовольства.

Для Карпатського регіону в досліджуваний період характерними були і залишаються нині розбалансування господарських зв'язків, зростаюче безробіття, поглиблення диспропорцій у життєвому рівні населення гірської та рівнинної частин, наближення демографічної ситуації до критичної межі. Варто нагадати, що області Українських Карпат тривалий час вважалися найбільш благополучними в демографічному відношенні. Карпатський регіон, маючи найнижчий рівень землезабезпеченості на душу населення – 6,8 % площі сільгоспугідь України та 5,4 % ріллі – виробляв, для прикладу, в 1995 р. 10 % валової продукції рослинництва і тваринництва держави. На 100 га сільгоспугідь тут вироблялося в 1,6 раза більше продукції сільського господарства, ніж у середньому по країні. Однак, показник виробництва на душу населення був на 20 % нижчим від середнього [523,с.24]. Ефективність сільського господарства залишалася низькою, що не сприяло самостійному забезпеченню регіону продуктами харчування.

В цілому, Карпатський регіон займав на середину 90-х років 5 місце серед регіонів країни за часткою виробленого національного доходу, 6 – за вартістю основних економічних фондів, 6 – за обсягами сільського господарства та 5 – за виробництвом валової продукції промисловості [677,с.52]. Згідно цих показників рівень економічного розвитку регіону оцінювався як середній. Хоча показник виробництва національного доходу на душу населення, для прикладу в Закарпатській області, був найнижчим у країні.

Перелічені та інші негаразди частково є наслідком непродуманої, авантюрної економічної політики радянської влади в попередні роки та спричинені відсутністю чіткої регіональної політики в Україні на нинішньому етапі.

Становлення ринкових відносин в карпатському селі пов'язане із існуванням цілого ряду проблем соціального характеру: дефіцитом енергоресурсів, інфляцією, згортанням виробництва, зростанням цін, дефіцитом товарів та послуг, зростанням безробіття. Незадовільним залишалася забезпеченість населення закладами соціальної інфраструктури: освітніми, медичними, культурними.

У цей період загрозливою стає демографічна ситуація в регіоні. Якщо в попередні роки ця проблема була більш актуальною для решти регіонів країни, а Українські Карпати вважалися відносно благополучними в цьому відношенні, то на середину 90-х рр. коефіцієнт природного приросту населення був мінусовим, від 1,1 в Івано-Франківській до 3,5 у Львівській області (лише в Закарпатті він був позитивним – 2,2) [585,с.380].

Шляхи подолання цих негараздів, на нашу думку, були наступними: створення умов для повної зайнятості сільського населення впродовж року; стимулювання розвитку малого підприємництва на селі; підготовка та перепідготовка кадрів, необхідних для роботи в галузі; встановлення паритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію; покращення умов праці, охорони здоров'я, відпочинку та закріплення молоді на селі.

Як засвідчують дослідження, проблеми карпатського села залишалися практично тими самими, що й 50 років тому. Ті ж самі проблеми обіцяли вирішити й комуністи в період «будівництва соціалізму».

Проведене дослідження розвитку сільськогосподарського виробництва свідчить про певні позитивні зрушення. Згідно з офіційною статистикою, зростала урожайність зернових, зростали середньорічні показники виробництва продукції тваринництва, овочівництва, надоїв молока. Однак цього було недостатньо, зважаючи на обсяги тодішніх капіталовкладень в сільське господарство. Лише за 1980-1985 рр. основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів областей Українських Карпат зросли на 35 % у порівнянні з попереднім п'ятиріччям, тоді як середньорічний обсяг

валової продукції лише на 1 %. Приріст виробництва сільськогосподарської продукції становив у республіці в середньому 0,47 % щорічно.

Незважаючи на те, що на початок 80-х рр. Україна частково задовольняла власні потреби у продовольчій продукції, проте впродовж досліджуваного періоду (80-90 рр.) аграрний сектор залишався найслабшою ланкою господарського механізму як Української Радянської Соціалістичної Республіки, так і незалежної України. Утвердження у 70-80-х рр. екстенсивного шляху розвитку економіки країни зрештою призвело до економічної кризи. У республіці насаджувався так званий «азіатський спосіб виробництва», який базувався на «валовій економіці» й «тотальному підкоренні людини інтересам виробництва».

Початок 80-х рр. ознаменувався спробами вирішення проблем продовольчої безпеки країни та удосконалення системи управління сільським господарством. В районах і областях республіки створювалися агропромислові об'єднання, покликані сприяти налагодженню виробництва сільськогосподарської продукції в необхідній державі кількості, подоланню відомчих бар'єрів та вирішенню проблем села. Проте ці недолугі організаційні спроби в умовах кризи економіки не зупинили, та й не могли зупинити процесу занепаду аграрної сфери. Сільське господарство в першій половині 80-х рр. не забезпечувало в повній мірі потреби населення в продовольстві, а промисловість в сировині.

Впродовж 80-х рр. одним з найважливіших завдань вважалося забезпечення населення країни продовольством. Вирішити зазначену проблему була покликана Продовольча програма СРСР, а також УРСР, на період до 1990 року. Проте домогтися збільшення виробництва продовольства на основі досягнень науково-технічного прогресу, широкого розвитку всіх форм кооперації, здійснити перехід на повний госпрозрахунок і справжнє самоврядування, покращити умови життя сільських трудівників, як зазначалося у згадуваній програмі, на кінець 80-х рр. не вдалося. Вирішенню проблем продовольчого забезпечення перешкоджали існуюча посиленна централізація, суперечності між принципами й методами керівництва, відчуження від землі безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції – селян; незаінтересованість колгоспників у результатах своєї праці, неефективне

використання значних капіталовкладень у сільське господарство, спроби керівництва поєднати несумісні речі – жорстку централізацію із самостійністю та творчою ініціативою місцевих органів влади. За умов командно-адміністративного управління розв'язати продовольчу проблему, забезпечити населення достатньою кількістю продуктів харчування не було можливості.

Постійне втручання в діяльність колгоспів та радгоспів представників різних рівнів владних і партійних структур регіону, їх диктат стосовно термінів агротехнічних робіт, ініціювання частих кадрових змін через недовіру до спеціалістів господарств та інші непопулярні кроки сприяли повільному, але впевненому занепаду сільського господарства. За таких умов не набуло належного розмаху і реальне впровадження колективного та орендного підряду.

Рівень сільськогосподарського виробництва в господарствах областей Українських Карпат та його економічна ефективність залишалися впродовж досліджуваного періоду недостатніми. Не повністю використовувалися можливості для розвитку підсобних підприємств і промислів, спеціалізація та концентрація виробництва здійснювалася без належного врахування регіональних особливостей.

Впродовж десятиліть радянське керівництво намагалося стерти відмінності між містом і селом, перетворити селянську працю в різновид індустріальної, не враховуючи при цьому ні особливостей селянського укладу, ні споконвічних традицій, які побутували в повсякденному та трудовому житті селян.

В радянському суспільстві початку 80-х рр. мало місце катастрофічне зниження рівня життя населення, зменшення обсягів виробництва промислової продукції, особливо товарів широкого вжитку, продуктів харчування. Через об'єктивні фактори, в першу чергу недосконалі економічні відносини, постійно знижувалися темпи виробництва сільськогосподарської продукції, середньорічний її приріст скорочувався пропорційно зростанню капіталовкладень у галузь.

Історично склалося так, що від 1917 р. й до початку 90-х рр. загальнодержавної, масштабної, реальної програми функціонування галузі сільського господарства так і не було розроблено. Лише з проголошенням незалежності України розпочалися певні позитивні спроби реформування аграрного сектора.

З розпадом СРСР Україні дістався тяжкий спадок наслідків соціалістичного господарювання. Особливо складним становище було в аграрній сфері. Основним змістом аграрної реформи початку 90-х рр. була зміна відносин власності, відродження господаря на землі – приватного власника на селі. В рамках досліджуваної реформи з 1990 р. започатковувався фермерський рух, радгоспи та колгоспи шляхом акціонування та паювання перетворювалися на селянські спілки, кооперативи й акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, розширювалися особисті селянські господарства селян.

Впродовж 1990-2000 рр. ринкові перетворення в аграрній сфері, за радянською звичкою, були проведені формально. Виробництво валової продукції сільського господарства скоротилося у сільськогосподарських підприємствах України на 72,1 %, а у господарствах населення зросло на 16,3 %. Проте приватний сектор не міг у повному обсязі перекрити різке зменшення обсягів виробництва суспільного сектора.

Здійснення аграрної реформи в Карпатському регіоні мало свої особливості. Серед них: спроби суцільної деколективізації та наміри реструктуризації земельних наділів; одночасність і комплексність, проведення аграрних перетворень; активне створення фермерських господарств (одні з перших в Україні); малоземелля регіону; надлишок трудових ресурсів; динамічний процес приватизації земель сільськогосподарського призначення.

Для Карпатського регіону в досліджуваний період характерними було і залишається нині розбалансування господарських зв'язків в аграрному секторі, зростаюче безробіття сільського населення, поглиблення диспропорцій у життєвому рівні населення гірської та рівнинної частин, наближення демографічної ситуації до критичної межі. В цілому, Карпатський регіон займав на середину 90-х років 5 місце серед регіонів країни за часткою виробленого національного доходу, 6 – за вартістю основних економічних фондів, 6 – за обсягами виробництва продукції сільського господарства та 5 – за виробництвом валової продукції промисловості. Згідно цих показників рівень економічного розвитку регіону оцінювався як середній. Хоча

показник виробництва національного доходу на душу населення, для прикладу, в Закарпатській області, був найнижчим у країні.

Доведено, що причини нинішньої кризи сільськогосподарського виробництва слід шукати не лише в спадщині тоталітарного режиму, а і у сучасній ситуації. До невдач згаданого періоду можна віднести об'єктивну складність економічного становища України, а також політичні та професійні прорахунки уряду.

РОЗДІЛ 4

АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

4.1. Еволюція аграрних відносин в умовах переходу до ринку

Розвиток аграрних відносин безпосередньо пов'язаний з розвитком і утвердженням очікуваної соціально-економічної моделі держави. З іншої сторони, економічна трансформація України була пов'язана і з інтеграцією у Європу. Європейські країни, в силу посилення та поглиблення глобалізаційних тенденцій, приречені формувати єдиний європейський економічний простір. Зрештою, багаторічний досвід саме ЄС продемонстрував надзвичайну цінність та ефективність тісних політичних, економічних і гуманітарних взаємозв'язків, в тому числі і з Україною. Тому політичний вибір, з врахуванням історичної ретроспективи та очікувань населення держави, формували ті суспільні настрої, які давали відповідь на питання – чи нова ринкова економіка і демократія укоріняться на пострадянському просторі. На майбутній розвиток та формування домінуючого напрямку перетворень впливав і впливає комплекс умов, а саме: особливості регіональної історії, географічне розташування та реальність публічної політики [701,с.69]. Карпатський регіон доволі специфічний в усіх перелічених характеристиках, однак стосовно розвитку аграрних відносин та формування господарської системи в унітарній державі, в ній повинні домінувати загальні чинники та параметри.

Тип і сутність аграрних відносин, які мали бути сформовані під час системної трансформації, визначалися соціально-економічною моделлю бачення майбутньої держави. З огляду на потужну систему соціальних гарантій радянського періоду та популярність ідей справедливості, розподілу, соціального опікунства найбільш прийнятною моделлю облаштування держави ставала модель соціально орієнтованої ринкової економіки. Чи не вперше практично втілив цю модель у повоєнній Німеччині Л.фон Ерхард. Поступово, впродовж 50-60 років ідея соціально орієнтованої ринкової економіки поширилась в багатьох країнах Європи.

Теоретичні основи соціальної ринкової економіки було сформовано в європейській економічній та політологічних школах ще в передвоєнний період. Представники французької школи В.Ойкен та Ф. Бем ввели в науковий обіг поняття “порядку”, який регулюється сукупністю інституцій, норм та поведінкових стандартів. За їх розумінням “порядку”, взаємодія суспільних факторів розвитку, обрамлених інституційними, законодавчими і звичаєвими обмеженнями, можуть забезпечити відносно гармонійний розвиток. Відносини власності, прибуткова мотивація – ці стовпи капіталізму набували за новим вченням вторинного значення. Найбільш цілісне та прийнятне для сучасних умов трактування соціально орієнтованої ринкової економіки можна віднайти в науковій спадщині А. Мюллера-Армака, який, трансформувавши ідеї лібералізму, схилив її до обережного кейнсіанства [788,с.231]. Варто відзначити, що навіть критично налаштовані до ринкової економіки автори визначають суттєву модифікацію самого “капіталізму”, його здатність до зміни мотивів та цілей суспільного виробництва. Зокрема в одному популярному навчальному виданні колектив авторів стверджує, що “для крупних фінансово-промислових груп на перший план висувається не прибуток, а збереження капіталістичного ладу у формі своєрідного порядку. ... Основною метою суспільного виробництва дедалі більше стає ... відтворення стабільної капіталістичної системи” [785,с.54]. Таким чином можна відстежити унікальну властивість сучасної моделі ринкових відносин – прагнення до стабільності та самозбереження.

Однак вибір соціально орієнтованої ринкової економіки не вичерпав усю глибину питання. Адже в сучасному світі відомо декілька варіантів втілення цієї концепції. Умовно їх можна поділити на такі моделі соціально орієнтованої ринкової економіки: континентальна, скандинавська, англосаксонська, південно-середземноморська. Відмінності у принципах їх функціонування стосуються співвідношення свободи і відповідальності, участі держави в економіці, антикризовій та монетарній політиці, антимонопольній діяльності, сприянні конкуренції та заохоченні інвестицій. Значну роль відіграють питання соціального діалогу та партнерства, утвердження законопорядку та соціальних інституцій. В силу обставин

внутрішнього та зовнішнього порядку соціально-економічний розвиток України має тенденцію до зближення з континентальною моделлю соціально орієнтованої ринкової економіки.

Аграрні відносини, як і будь-які інші суспільні відносини, перебувають в безперервному розвитку. В більш спокійні періоди історичного розвитку вони еволюціонують, тобто розвиваються відносно повільно і передбачувано, однак у значно бурхливіші та в динамічніші часи їх вдосконалення або інший розвиток відбувається стрибкоподібно – революційним шляхом. Революційний шлях розвитку економічних відносин, аграрних зокрема, стає все менш поширеним, що обумовлюється поглибленням суспільного сприйняття причин та рушійних сил такого розвитку. З іншого боку, встановити межу між “революційним” та “еволюційним” розвитком доволі складно, особливо дослідникам, які самі перебувають в полі подій. При цьому треба зазначити, що хоча в глобальному вимірі усі зміни спричиняють розвиток аграрних відносин до вищого рівня, однак в певні історичні періоди можлива їх деградація або ж і депресія. При цьому можна безпроблемно виділити певні етапи або стадії розвитку, визначити для них основні рушійні сили, мотиви та спонукальні чинники. Це блискуче доведено в наукових працях основоположників теорії стадійного розвитку, насамперед В. Ростоу, Дж. Фрідмана та Д. Белла. Теорія стадійного розвитку знайшла своє підтвердження у постсоціалістичному розвитку значного переліку країн Центральної та Східної Європи, що дозволило Дж. Саксу поширити теорію стадійного розвитку й на період системної трансформації постсоціалістичних країн. За цією дещо суперечливою теорією, яка волею історичного розвитку для Російської Федерації та України і деяких інших країн СНД стала своєрідним випробувальним полігоном, економічний і суспільний розвиток країн з перехідною економікою повинен відбуватись у трьох фазах: перша фаза – суспільна і фінансово-грошова стабілізація; друга – розвиток і становлення демократичного суспільства, ринкових відносин та інституцій; третя – структурна зміна суспільства та розвиток економічних відносин [830,с.76].

Не викликає жодного сумніву, що наша країна входить до переліку країн з так званою перехідною економікою, тому й аграрні відносини можна окреслити

як аграрні відносини перехідного періоду. Якщо відсторонитись від реально існуючих національних, регіональних та історичних особливостей, то перебудова господарської системи на нові засади функціонування включає у себе щонайменше такі елементи, як: лібералізація цін, зовнішньої торгівлі і внутрішнього економічного життя, приватизація та зменшення державного втручання в економіку. Але в основі всіх перетворень, насамперед у сільському господарстві, має бути ренесанс відносин власності. Доволі влучно для визначення всієї великої сукупності завдань переходу економіки на ринкові засади функціонування Л.Бальцерович вводить термін “системна трансформація”, зазначаючи теоретичну можливість радикального або поступового її здійснення [615,с.155]. Подібної думки притримується й відомий угорський реформатор Я.Корнаї, який інколи погоджується з терміном “системна трансформація”, однак інколи оперує більш радикальнішим терміном “системна економічна революція” [722,с.46]. Це наводить на певні історичні паралелі, адже на зламі позаминулого століття Європою прокотилась хвиля аграрних перетворень, яка суттєво капіталізувала аграрні відносини на селі і отримала назву “аграрних реформ”.

Незаперечно, що наша країна, як зазначалося вище, відноситься до країн з перехідним типом економіки, а її найхарактернішою ознакою є системна трансформація, що в сільському господарстві набуває ознак аграрної реформи. Історична наука, опираючись на дослідження розвитку економіки, встановила чіткі та обґрунтовані стадії системної трансформації, значну частину з яких можна віднести й для окреслення періоду реформування аграрних відносин. Деякі вчені, зокрема відомий дослідник аграрного виробництва в Карпатському регіоні О.Біттер, виділяє такі стадії системної трансформації: формування передумов ринкової економіки, започаткування консолідованої економіки, стадія економічного піднесення, стадія стабільного економічного зростання, стадія зрілості економічної системи [623,с.34].

Аграрні відносини є сукупністю соціально-економічних відносин, спрямованих на виробництво, розподіл та споживання продукції сільського господарства. Однак вже на початку наукового сприйняття аграрних відносин дослідники відзначили їх надзви-

чайну глибину, комплексність та системний взаємозв'язок. Звичайно, соціально-економічні відносини становлять основу аграрних відносин, але не вичерпують значення цього терміну. Адже культурні, ландшафтозберігаючі, природоохоронні, демографічні та інші функції сільських поселень є надзвичайно значимими для збереження самоідентифікації нації та держави, збереження територіального та зонального різноманіття. Сільський спосіб життя має особливу суспільну цінність і багато функцій, особливе значення яких проявляється в найбільш напружені періоди історичного розвитку. Сільський уклад є своєрідним сховищем національних традицій, демографічним резервом та носієм культури.

Тому можна стверджувати, що аграрні відносини – це сукупність суспільних відносин з приводу виробництва, розподілу та споживання сільськогосподарської продукції та відтворення сільського способу життя. Останні дослідження показують необхідність глибшого переосмислення значення аграрних відносин. Кожна епоха, кожний період розвитку суспільних відносин вимагає свого рівня аграрних відносин. Це добре відображено в історичних дослідженнях з проблем розвитку економічних відносин на селі. Яскравими прикладами цього є розвиток і перебудова аграрних відносин на зламі XIX-XX та XX-XXI століть, започаткована в Карпатському регіоні, в Галичині зокрема. Адже саме на 1848 р. припадає знаменитий Указ імператора Австро-Угорської держави Фердинанда I “Про ліквідацію панщини та інших повинностей в Галичині і Лодомерії”. Акт доброї волі дбайливого та освіченого самодержавця прикрив собою закономірність – в умовах розгортання капіталістичних ринкових відносин неможливо було зберегти патріархально-феодальну систему аграрних відносин, побудовану на домініоні великих земле-власників та елементах примусової праці, близьких до рабства. Традиції родини Габсбургів і їх пошана до трударів села були лише каталізатором змін, які незабаром охопили усю Європу й в певному сегменті суспільних відносин отримали визначення “аграрних революцій”.

Інший приклад майже “автоматичного” становлення нових аграрних відносин з цього ж регіону має відношення до ліквідації колгоспно-радгоспної системи. Адже могутня, добре організована з комплексним забезпеченням і розвинутою інфра-

структурою радянська система організації сільськогосподарського виробництва припинила своє існування під тиском противників і антагоністичних тенденцій без будь-якого значимого опору. Та навіть якби такий опір чинився, то ліквідація базових основ колективної системи організації аграрного виробництва, таких як державне замовлення, фіксовані ціни та фондове матеріально-технічне постачання, зробили б це в умовах становлення ринку ще швидше і брутальніше через механізм банкрутства, що, до речі, ми спостерігали і надалі спостерігаємо у промисловості. Припинення діяльності виробників, нетипових, невластивих певному періоду суспільного виробництва, є, на нашу думку, історичною закономірністю.

Багато дослідників відзначають, що ще задовго до початку руйнування командно-адміністративної системи її економічна складова не забезпечувала ефективний розвиток народного господарства. Це проявлялось в системному розбалансуванні товарно-грошових відносин, регіональних диспропорціях та наростанням неефективного розподілу. Навіть звичайні, повсякденні товари ставали несподівано дефіцитом або й взагалі недоступними. Ще більш різючих диспропорцій зазнавала промисловість, банківська система, сільське господарство. Спочатку ці системні збої керівна верхівка СРСР подавала як упущення окремих високоповажних партійно-господарських керівників, згодом – як недостатню роботу окремих міністерств чи відомств, ще пізніше – пояснювала недосконалістю системи планування та міжгалузевого розподілу. Однак кризові явища наростали, а їх глибинні причини змушували шукати більш радикальні рішення, здатні виправити ситуацію. Найбільш рельєфно неспроможність адміністративної системи управляти народним господарством проявилась у сільському господарстві.

Перші спроби економічного реформування були зроблені в умовах досить жорсткого панування адміністративно-командної системи в країні. Так, відомими є економічні зміни періоду “хрущовської відлиги” та “косигінської децентралізації” в СРСР, пошуки власного шляху розвитку економіки в Югославії, Угорщині, Польщі. Не всі вони завершилися так, як передбачали їх творці й ідеологи, однак саме такі спроби, значною мірою, розхитали монопольну парадигму “переваги суспільної власності та планової економіки”, створили передумови для поступового визнання

необхідності утвердження ринкових механізмів ще в рамках минулої господарської системи. Адже спроби запровадження у сільському господарстві внутрішньогосподарського госпрозрахунку, колективного підряду, оренди, кооперативних відносин, що відбувались майже у всіх соціалістичних країнах Європи в 70-90-х роках, свідчили про певну адаптацію ринкових ідей щодо адміністративно-господарської системи.

На нашу думку, спроба формування вітчизняного агропромислового комплексу та Продовольча програма СРСР були в цілому, можливо, і реальними, проте вкрай невдалими спробами економічної модернізації сільського господарства. Як не парадоксально це звучить, але виробничі показники Української РСР на фоні сусідніх радянських республік не були такими вражаючими, хоча валові обсяги виробництва становили основу в багатьох продовольчих групах СРСР. Існувала гостра проблема модернізації, яку неможливо було здійснити, не змінивши мотиваційний механізм колгоспної праці. В країні виникали все нові проблеми, суперечності та кризові явища, які свідчили про глибокі суспільні дисбаланси. Навіть звичайні побутові чи первинні життєві проблеми набували такого загострення, що їх замовчування або ігнорування ставали неможливими. З іншого боку, інформаційний прорив у другій половині ХХ століття вже унеможлилював закритість суспільства. Об'єктивно і невинно наростали передумови майбутніх економічних змін. А пошук мотивації приводив до найпотужнішого мотиваційного чинника – підприємницької мотивації та пов'язаними з нею відносинами власності. Обережне загравання з госпрозрахунком, пізніше – з колективним підрядом, навіть самостійними самоокупними підрозділами та розрахунком на основі валового доходу – все це підводило до нової мотивації. Вона пізніше виникне у формі кооперативної та фермерської ідеї, які за суттю повністю не узгоджувались з радянською ідеологією. Однак економічні зміни, як цього хотіли партійні керівники, не були самодостатньою метою майбутніх зрушень. Наростали передумови більш масштабних перетворень, які отримали в подальшому визначення “системної трансформації”. Якщо розглядати основну складову системної трансформації – економічну реформу, то в середовищі дослідників до сьогодні триває дискусія щодо її дефініції.

Політичні та економічні перетворення в колишніх соціалістичних країнах є значно глибшими за суттю та змістом ніж формальні реформи. Адже мова йде про перетворення, які докорінно змінюють підвалини політичного та економічного устрою. З іншого боку, правове обґрунтування реформ інколи суттєво запізнюється в часі від початкових заходів. Тому видається коректним використання терміну «радикальна реформа», «радикальна економічна реформа». Хоча, можливо, чеське визначення власних перетворень як «оксамитової революції» наводить на думку, що в майбутньому процеси, які відбулись у країнах Центрально-Східної Європи, будуть названі революційними. Адже, по суті, ми спостерігаємо унікальну економічну революцію. Трансформаційні зміни у постсоціалістичних країнах підтримує чимало зарубіжних економістів, зокрема відомий японський економіст Ц.Моріта, який називає трансформацію «ринковою революцією»[753,с.16].

Не варто вважати, що формування навіть загальних рис майбутніх перетворень було лінійним процесом. Тривале домінування ідеологічних постулатів спричинило поступове “звикання” населення до подвійних стандартів. Навіть у Карпатському регіоні, відносно мало здомінованого комуністичною ідеологією, частина населення звикала жити в нових умовах. Особливо прихильними до колгоспної системи виявились жителі гірських регіонів та районів з несприятливими умовами для сільськогосподарської діяльності. Адже порівняно недавно рівень життя в цих територіальних утвореннях був надзвичайно низьким. В середовищі господарських керівників та економічно активного населення, яке навчилось у співпраці з колгоспною системою покращувати свій добробут, з’явилося жартівливе гасло «Хай живе радянська влада і ми разом з нею».

До початку економічних перетворень особлива увага приділялася очікуваним цілям реформ та обґрунтуванню механізмів змін. Однак мало дослідженими залишались питання стратегічної мети перетворень, їх місця в суспільному розвитку, взаємозв’язок із навколишнім світом. Нині можна сміливо стверджувати, з чим погоджується більшість науковців та практиків, що до початку політичних та економічних перетворень у постсоціалістичних країнах їх глибина та масштабність

представниками владних та управлінських структур практично не усвідомлювались. Здавалось, що недіюча система самознищиться, а нові відносини вдосконалюватимуться за законами демократії та вільного ринку. В той же час абсолютно помилково вважалось, що економічно розвинуті країни є своєрідним «еталоном» економічних відносин, а збудована у них аграрна виробнича система є цілісною, дієвою та вартою запозичення.

Однак, незаперечним є те, що будь-які економічні реформи, успішні або неуспішні, залишають помітний слід в історії, економічній науці, суспільній свідомості та економічній практиці. Епоха ж, в яку розпочалась економічна реформа, структурні перетворення на селі, відзначаються значним динамізмом та глибокими глобальними процесами.

Особливо гостро постає питання реформування економічних відносин. Адже ці відносини, в сучасному ринковому світі, регламентуються певними об'єктивними законами. Нехтування цими законами спричиняє прямі економічні втрати, господарські та зовнішньоекономічні дисбаланси, відставання в соціально-економічному розвитку. Жодна національна економіка світу не може бути самодостатньою. Спроби ізоляціонізму відомі в світовій історії. Навіть США, визнаний лідер світового економічного господарства, змушені були відмовитись від концепції «ізоляціонізму» напередодні Першої світової війни. Адже економічні закони, господарський обіг, взаємозв'язок по лінії «виробник-споживач» змушує світову господарську систему співпрацювати. А співпраця вимагає певного взаємного пристосування принципів та засад економічних відносин і життя.

Таким чином, ми можемо вважати доведеною об'єктивну необхідність постійного реформування і вдосконалення суспільних відносин, економічних зокрема. Можна погодитись з групою польських дослідників, які вважають, що реформа – це ґрунтовна зміна існуючої ситуації в певній ділянці суспільного життя, суспільно-економічних відносин або організації, що має на меті покращення або вдосконалення цієї ситуації, що здійснюється на плановій основі та легальним способом [905,с.222]. Однак визначити, які форми та напрямки прийматиме реформування, надзвичайно важко.

За логікою трансформаційних тенденцій, які на зламі тисячоліть охопили країни Центральної та Східної Європи, командно-адміністративна система як в економіці, так і у сфері інших суспільних відносин, показала свою повну неспроможність та неієздатність. Найважливішу роль в усвідомленні цього відіграв доволі добре досліджений в радянській історіографії людський фактор. В силу ідеологічних обмежень, дослідники не могли об'єктивно і правдиво висвітлювати різницю і всезростаючу невідповідність між реаліями життя та потребами громадян. Почасти тут винна й сама радянська система, що обмежувала потік правдивої інформації про життя в інших країнах та формувала з допомогою пропаганди тотальну заідеологізованість суспільства. Оскільки населення країни сприймало оточуюче середовище через призму встановлених високих ідеалів, його очікування, як від соціалізму, так і від капіталізму, виявились явно завищеними [815,с.56]. Спрощене та майже вульгаризоване біполярне сприйняття (наше – добре, західне – погане), нав'язуване комуністичною пропагандою, виявилось неприйнятним для більшості громадян, зокрема для формування особи в прикордонних регіонах. В Карпатському регіоні була особлива інформаційна ситуація, позаяк значні групи населення мали декілька альтернативних джерел інформації про західний спосіб життя. Однак відсутність широкої правдивої офіційної інформації, підсилена пропагандистськими зусиллями західних держав, сприйняте через призму очікування соціально захищеного життя, формували ще більш викривлену, віддалену від реалій картину. Прагнення змін посилювались мотивацією мати «щастя і достаток зараз, вже і в повному обсягу».

Очевидно, що економічні та інші суспільні перетворення в кожній з країн Центрально-Східної Європи мали свої особливості та перебіг. Це обумовлено багатьма чинниками внутрішнього і зовнішнього характеру. Тому національні особливості, помножені на регіональні чинники здійснення реформ, теж є закономірністю трансформаційного процесу. Але якщо абстрагуватись від національних та історичних особливостей, то перехід господарської системи на нові засади функціонування включає в себе щонайменше такі елементи, як лібералізація цін, активізація

зовнішньої торгівлі і внутрішнього економічного життя, приватизація та зменшення державного втручання в економіку.

Україна здійснила спробу віднайти відмінний від інших, свій, «третій шлях», що передбачав повільне реформування, яке б дозволило поєднати «переваги і здобутки» соціалізму з реальними постулатами і принципами ринкової економіки. Це нагадувало косигінські невдалі спроби модернізації економіки та намагання вдосконалити економіку на основі елементів ринкових відносин в Чехословаччині (1968 р.) та Угорщині (1956р., 1984-1988 рр.).

Слід зазначити, що в народній свідомості завжди відбувається пошук найбільш ефективного шляху. Так, з розвитком прикордонного співробітництва серед українського населення Карпатського регіону поширювались чутки та інформація, яку генерували більш активні в зарубіжних контактах національні меншини. Чехи, угорці, словаки, спілкуючись з родинами та закордонними друзями, дізнавались про їх економічне життя, рівень добробуту, становище у національному та релігійному питаннях. Добрі приклади, значно міфологізовані та прикрашені, активно поширювались, чим сформували своєрідне бачення «доброго соціалізму», «соціалізму з людським обличчям». Звідси перші паростки «модернізації соціалізму», а потім «третього шляху».

Проте, в рамках практично-прикладної наукової дискусії, вчений Фрідріх фон Гаєк на основі глибокого аналізу рушійних сил соціального та економічного розвитку, дослідження макроекономічних параметрів господарських систем капіталізму і соціалізму, довів – «немає жодного третього шляху» [901,с.215]. Спроби пошуку власного, «третього шляху», з огляду на можливі негативні наслідки радикальної реформи, є глибоко помилковими. Прихильність українського істеблішменту, наукових кіл та політичного середовища до пошуку власного шляху розвитку є просто вражаюча. Не зважаючи, що емпірично й теоретично доведено хибність концепції «третього шляху», і надалі в багатьох сферах суспільних відносин, в аграрній сфері зокрема, продовжує фактично відбуватися завуальований пошук «власного шляху розвитку».

Серед усіх проблем системної трансформації одним з найбільш складних і багатокомпонентних є аграрна реформа. Аграрні реформи, в історичному аспекті, завжди були складним і соціально значущим питанням. Це чудово усвідомлюють мешканці Карпатського регіону, чимало з яких за історичними джерелами та з власного досвіду мають певне уявлення про аграрні перетворення як довоєнного, так і повоєнного періодів. Жителям цього регіону, лише впродовж незначного періоду ХІХ століття, довелося пережити спроби впровадження різних проектів та варіантів аграрної реформи і модернізації аграрних відносин, що їх не зазнав жоден інший регіон України. Як правило, усі ці реформи і перетворення були пов'язані з аграрною політикою тієї держави, в складі якої перебувала та чи інша частина Карпатського регіону.

Зазначимо, що аграрне питання є одним із найбільш важливих в державних системах країн Центрально-Східної Європи. Вирішенню аграрних проблем країн Європи приділяють значну увагу з кінця ХІХ ст., а різноманітні реформи на селі здійснювалися ще на початку століття [899,с.9]. Досить пригадати найбільш відомі в європейському вимірі реформи: російську Столипінську, реформу в Румунії у 1864 р., Угорщині – 1911 р., Чехословаччині – 1918 р., Польщі – 1918-1939 рр. У Карпатському регіоні цей перелік є набагато більшим. Кожна з реформ мала на меті сформуванню певну систему аграрних відносин, яку можна назвати моделлю сільського господарства.

Серед найважливіших завдань аграрної реформи в постсоціалістичних країнах стали: структурна перебудова сільського господарства, приватизація землі і реорганізація галузі; створення ринкової інфраструктури, приватизація і реструктуризація партнерів по АПК, лібералізація ринку; формування нової державної аграрної політики [898,с.161].

Поділ цих завдань на певні групи є досить умовним, оскільки зміни повинні відбуватись практично одночасно. Зволікання з реалізацією будь-якого кроку реформування не може бути компенсованим успішною реалізацією інших заходів. З іншого боку, ситуація з аграрними перетвореннями є дуже залежною від загальної макроекономічної ситуації в країні, навіть – в регіоні, вона значно детермінується

результатами економічної реформи взагалі. Як ми вже відзначали, без економічної стабілізації в країні успішна реалізація аграрної реформи є досить проблематичною.

Як відомо, аграрна політика є складовою економічної політики і має безпосередній вплив на розвиток сільського господарства. Окремі науковці-дослідники до цього визначення додають слова "... та сільських територій". Справді, останніми роками в Європі відбувається значна модернізація економічної політики стосовно аграрної сфери, що спричинило до ідентифікації двох важливих напрямів господарської політики: спільної сільськогосподарської політики (CAP) та Єдиної політики розвитку сільських територій (CRDP). Розвиток суспільних відносин у Карпатському регіоні є дещо гострішим, ніж в цілому по Україні. Це обумовлює необхідність формування вітчизняної політики розвитку сільських територій, адже нові сільськогосподарські формування, маючи іншу мотивацію, не вважають за необхідне брати участь у розвитку сільських поселень. Адже, «реформування економічних відносин у соціальній сфері села, – на думку М.Лендела, – має сприяти поліпшенню умов життя сільського населення до рівня міського, а з окремих показників і перевищувати його при збереженні самобутніх рис сільського способу життя» [730,с.119]. Інший дослідник – О.Павлов вважає за необхідне при вивченні проблем розвитку сільських територій сформулювати такі завдання: визначення сутності політики сільського розвитку через її співставлення з аграрною політикою; виокремлення інших складових цієї політики; окреслення пріоритетних напрямів політики сільського розвитку [776,с.6].

Розуміння сутності аграрної політики є важливим для сприйняття її зв'язку з аграрними відносинами. Хоча аграрна політика є доволі добре дослідженим явищем, однак її науковий аналіз ще не достатньо розвинутий. Зрештою, сама сутність аграрної політики отримала останніми роками значний розвиток, і вже не сприймається лише як державна, або ж партійна політика. Відомий чеський економіст М. Сватош зазначає, що «...аграрна політика є частиною господарської та суспільної політики, ядро якої є зосереджено на сільському господарстві, поєднаними з ним галузями народного господарства та частиною жителів села»

[906,с.59]. Аграрна політика має свою структуру та апаратну ієрархію. Зокрема, наші дослідження підтверджують, що аграрна політика має на меті досягнення багатьох наближених (тактичних) та віддалених (стратегічних) цілей, які в сукупності й визначають суть цієї політики.

Так, група європейських країн проголосила такі базові цілі Спільної аграрної політики ЄС: підвищення продуктивності сільського господарства на основі технічного прогресу, раціоналізації виробництва, найповнішого використання виробничих чинників, особливо – робочої сили; забезпечення гідного життєвого рівня сільського населення на основі зростання особистих доходів; стабілізація аграрного ринку; налагодження ефективного забезпечення населення продовольством; забезпечення прийнятних цін для споживачів [664,с.81].

Основні напрямки аграрної політики, що забезпечують досягнення певних аграрно-політичних цілей, можна згрупувати у певні розділи, зокрема, створення параметрів і умов, правил та нормативного регулювання; забезпечення державою виконання певних господарських та економічних функцій; вплив на умови та результати господарської діяльності. В узагальненому вигляді аграрну політику можна розглядати як систему заходів та дій держави щодо створення підприємницького середовища у сфері агробізнесу. А оскільки названа сфера є лише великим, щоправда – дуже специфічним, фрагментом загального підприємницького середовища, аграрна політика є дещо відособленою, специфічною, але все ж таки фрагментом загальної економічної політики, особливо в царині концептуальних та базових підходів [900,с.114].

Отже, економічні відносини в сільському господарстві значним чином обумовлені ринковим механізмом та політикою, яка має певний регуляторний вплив на цей механізм. Така політика в національному масштабі приймає форму господарської (економічної) політики, стосовно до сільського господарства набуває ознак аграрної політики. Щоправда, останніми роками відбулось виокремлення ще одного різновиду господарської політики з виразними «сільськими» ознаками – політика розвитку сільських територій. Право на існування такої політики, щоправда під об'єднаною назвою сільська політика, відстоює академік В. Юрчишин

[892,с.12]. Очевидно, що її витoki в так званій концепції «рурального розвитку» (англ. rural – сільський), котра знайшла своє відображення в політичних документах ЄС стосовно розвитку села і сільських територій.

В історичному вимірі аграрні відносини в Україні зазнали значних еволюційних трансформацій. На еволюцію аграрних відносин безпосередній вплив має здійснювана аграрна політика. Будучи важливим складовим елементом соціально-економічної політики держави в цілому, вона передбачає наукове обґрунтування стратегії і тактики розвитку аграрних відносин, економічне обґрунтування шляхів розвитку села. В процесі економічних перетворень в державі впродовж десятиліть радянської командно-адміністративної форми господарювання на селі штучно утвердилися дві форми власності – державна і колективна.

В свою чергу основний характер економічних відносин і суперечностей в аграрному секторі відображає саме розподіл землі, як головного засобу виробництва в сільському господарстві між класами, соціальними групами, громадянами, а також, яким шляхом земля розподілена: на правах приватної власності, оренди, тимчасового або довічного користування. Аграрні відносини перехідного періоду особливо гостро виокремлюють ті проблеми, вирішення яких неможливе в традиційній координаті цінностей. Найперше – це проблема власності на землю. В Карпатському регіоні земля має надзвичайний статус та дуже відмінні природно-географічні характеристики. Очевидно, що при уніфікованому підході до землі, як найбільш цінної державної власності із спеціальним режимом охорони, що закріплено в Конституції [522], в Карпатському регіоні, хоча б у гірських районах слід було продумати ці питання по-особливому.

Другий важливий аспект аграрних відносин – формування організаційних структур ведення сільськогосподарської діяльності. Регіон міг стати своєю лабораторією апробації усіх відомих організаційних форм агробізнесу, що дозволило б відшукати регіональні схеми для усієї України. І хоча перші ейфорійні спроби запровадження фермерського руху в Карпатському регіоні були не дуже обнадійливими, підтримку приватного виробництва слід було б поширити і розвивати [733,с.49]. Поряд з великими комбінатами та потужними сільськогоспо-

дарськими підприємствами рівнинної зони Закарпаття можна було заохочувати дрібнотоварне виробництво в різноманітних формах у районах з менш сприятливими умовами. Виробництво, сільськогосподарська діяльність в таких районах спеціально субсидується державою в країнах ЄС, адже така диференціація сприяє збереженню територіальної самоідентичності.

Ретроспективний аналіз перетворень в аграрному секторі регіону дозволяє виділити певні неформальні етапи, а саме – насильницька колективізація і утвердження колгоспно-радгоспної системи у післявоєнні роки, яка виявилася вкрай неефективною, оскільки безпосередній виробник був відчужений від землі, практично не брав участі в управлінні колективним господарством та розподілі виробленого продукту; непродумана політика перетворення колгоспів у радгоспи (60-70 рр. минулого сторіччя), яка шляхом одержавлення господарств аграрного сектора ще глибше деформувала економічні відносини між державою та окремими господарствами, між господарствами і селянами; спроби зміни адміністративної форми управління сільським господарством (створення районних агропромислових об'єднань на початку 80-х рр.), яка впродовж трьох років себе дискредитувала.

Крім того, непродумана політика бюрократично планово-адміністративного регулювання суспільного виробництва і економічного відтворення, слабке забезпечення фінансової підтримки аграрного виробництва з боку держави, відсутність паритету цін на сільськогосподарську продукцію і промислові товари, недостатнє матеріально-технічне забезпечення агропромислового сектора, суперечність між потребами розвитку продуктивних сил у сільському господарстві та існуючими там формами власності призвели у 80-90-х рр. минулого сторіччя до аграрної кризи в сільському господарстві Союзу РСР, в тому числі і в Україні.

Аграрна криза перетворилася на серйозну загальнонаціональну проблему, вона стала системною і стосувалася значної частини населення. Адже в аналізовані роки в агропромисловому комплексі України було зосереджено понад 50 % функціонуючих в народному господарстві республіки основних виробничих фондів, вироблялося майже 50 % ВВП, формувалося 70 % зведеного бюджету і було зайнято майже 40 % працюючого населення [922,с.19]. Однак найкритичніше аграрна криза

відобразилась не в економіці, де так званий “інфляційний прибуток” ще певний час підтримував ілюзію благополуччя, а у свідомості сільських жителів. Люди, насамперед – працівники сільського господарства, переставали вірити в можливість існуючого способу виробництва. Це підтверджує сміливу тезу російського економіста М.Шмельова про те, що «причини всіх економічних бід і негараздів лежать не в економіці. Вони криються в психології, в загальному світосприйнятті політичної та ділової еліти, в тому, що вона починає нехтувати таким визначальним фактором економічного життя, як довіра громадян до своєї держави, до життя взагалі» [883,с.6]. Ми є свідками, коли колосальні ресурси довіри пересічних людей були знехтувані неодноразово. Так сталося з народним піднесенням, викликаним незалежністю України, нещодавно – після перемоги так званої «Помаранчевої революції». Поточні події поглиблення розриву між багатими і владними особами та рештою населення не лише в доходах, але й у способі життя, освіті, медицині, культурних та навіть мовних пріоритетах, дозволяє стверджувати про нерозуміння елітою значення і ролі людського фактора в історії. Побічним проявом відсторонення звичайних людей від економіки та політики є криміналізація економічних відносин, пониження ролі офіційних інституцій, насамперед – профспілок. Підтвердження цьому можна віднайти в навколишньому житті. За нашими дослідженнями, в Закарпатській області лише 7 % новостворюваних суб’єктів господарювання із статусом юридичної особи мають профспілкові організації, а збори (конференції) трудових колективів проводили лише поодинокі організації. За результатами опитування корпорації «Manus Puris» майже 64 % усіх суб’єктів господарювання в Україні зазнають незаконного втручання неформальних осіб (м’яке означення кримінального втручання) [622,с.56].

Загалом, необхідність реформування аграрного сектора і аграрних відносин в цілому в радянській Україні була продиктована рядом об’єктивних факторів. Особливо гостро ця необхідність проявилася в Карпатському регіоні. На межі 80-90-х рр. минулого сторіччя в державі почалися процеси реформування аграрної сфери, в тому числі сільського господарства. Був прийнятий ряд законодавчих актів, які стосувалися аграрного виробництва. 18 грудня 1990 р. Верховна Рада Української

РСР прийняла Постанову «Про земельну реформу», якою всі землі республіки оголошувалися об'єктом земельної реформи [530,с.291-292]. У перший рік незалежності України, 30 січня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про форми власності на землю». Згідно цього Закону в країні вперше поряд з державною власністю на землю запроваджувалися колективна і приватна форми власності на землю. При цьому всі форми власності на землю визнавалися рівноправними [519,с.110]. Власність, ця базова економічна і суспільна категорія, набувала зовсім іншого змісту, поряд з правом володіння і використання суб'єкти власності отримували право розпоряджатись власністю та отримали право на результати використання власності. Звичайно, відчуття та весь реалізм права власності в Україні не були такими гострими, як у Центральній Європі (можливо, завдяки м'якому переходу відносин власності у нову площину), але в економічному плані це призводило до формування нового типу економіки – економіки ринкового типу.

На початку 1992 р. (14 лютого) Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [513]. В Законі було задекларовано правові основи для формування на базі колгоспів підприємств колективного типу (КСП) і визнання їх суб'єктами права власності як юридичної особи. Закон надавав підприємствам право колективної власності на землю, а також право надання земельних ділянок у постійне або тимчасове користування, у тому числі на умовах оренди. Члени підприємств набували право на отримання частки майна при виході з підприємства. Організаційно-економічний аналіз цього закону дозволяє зробити висновок, що в ньому сформовані доволі прийнятні, а головне – адаптовані до ринкових вимог, умови господарської діяльності. Але Закон було прийнято в дуже невідповідний період – кредит суспільної довіри до колгоспно-радгоспної системи було майже вичерпано, суспільний, а головне – політичний тиск щодо ліквідації будь-яких колективних форм організації виробництва був домінуючим. Поступово відбувалась трансформація колгоспів та частини радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства, але доля останніх також була непевною. Позитивним наслідком діяльності колективних сільськогосподарських підприємств стала чіткіша ідентифікація власності, особливо щодо землі та майна.

З'явилися елементи комерційної діяльності, виплат частини прибутку, виокремлення економічно самостійних суб'єктів господарювання. Це стало в нагоді при подальшому паюванні колективної власності.

Розвиток історичного процесу не дозволив їм укріпитись в аграрному виробництві, тому незабаром, при настанні чергової хвилі реформування було вирішено питання щодо їх трансформації в інші організаційно-правові форми господарювання. Слід відзначити, що й нині Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» є органічною складовою вітчизняного законодавства, більше того, його норми щодо паювання та закріплення майна використовуються в юридичній практиці.

Важливим у формуванні політико-правової бази реформування аграрних відносин став Закон «Про селянське (фермерське) господарство», прийнятий Верховною Радою України на початку 1992 р., який гарантував право громадян на створення фермерських господарств, їх самостійність і рівність з іншими формами господарювання. У 1993 р. український парламент прийняв доповнений, викладений у новій редакції Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство». Практично повністю оновлений у 2003 р. Закон «Про фермерське господарство» [518] по-новому визначив дефініцію фермерського господарства, чіткіше врегулював економічні відносини, зокрема відносини власності.

Серед усіх нормативних документів, які регламентують відносини в господарському житті, зокрема у підприємстві, слід особливо відзначити Господарський Кодекс [510]. В його основу було покладено абсолютно нову концепцію, яка дозволила по-новому осмислити сутність і значення підприємництва в господарському житті, виділити основні принципи і засади підприємництва та господарської діяльності. Прийняття Господарського Кодексу суттєво унормувало аграрні відносини суб'єктів підприємництва, особливо – юридичних осіб.

В досліджуваній період, в процесі еволюції аграрних відносин, значна увага була приділена реформуванню земельних відносин. З метою прискорення передачі земель у колективну власність, розв'язання питання власності на землю Президент

України видав Указ від 10 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва», а 8 серпня 1995 р. Указ «Про порядок паювання земель, переданих у земельну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям». В Указах було викладено механізм здійснення земельної реформи [542; 544].

До речі, Указом Президента України «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» передбачено, що створюваний під час передачі земель у колективну власність резервний фонд використовується для передачі у приватну власність, або надання у користування земельних ділянок переважно громадянам, зайнятим у соціальній сфері на селі. Однак, практика здійснення земельної реформи свідчить про недостатню роботу місцевих органів влади щодо створення відповідного резервного фонду земель і, як наслідок, працівники соціальної сфери у багатьох селах залишилися без земельних ділянок.

Отже, в Україні прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на прискорення аграрної, в тому числі земельної, реформи. Однак, слід визнати, що за роки незалежності України ще не вдалося до кінця втілити у життя положення названих законодавчих актів. Потребує невідкладної уваги завершення реалізації стратегічної мети аграрної реформи – формування реального власника і дбайливого господаря землі, прискорення соціально-економічної розбудови села, вирішення продовольчої проблеми, виведення аграрного сектора економіки країни на світовий ринок. Разом з тим, важко нині в період занепаду сільського господарства, незавершеності реформ в агропромисловому комплексі об'єктивно оцінити результативність аграрної, і зокрема земельної, реформи. Соціальний результат земельної реформи є незаперечним. Лише за період 2000-2005 рр. кількість землекористувачів, громадян України, зросла на 1445 тис. осіб. Станом на кінець 2005 р. у їх розпорядженні знаходилося 14,9 млн. га сільськогосподарських угідь, або 35,8 % всіх сільгоспугідь України [590,с.152]. Господарствами населення виробляється 59,6 % валової продукції сільського господарства [590,с.142]. Ще більш контрастними є показники селянського господарювання в областях Українських Карпат. Селянські господар-

ства згаданих областей, які володіють 1881,3 тис. га (12,6 % всіх сільгоспугідь України), виробляли в 2005 р. валової продукції на суму 6158,1 млн. грн., або 15,7 % від всієї сільгосппродукції, виробленими господарствами населення країни [579,с.203].

Україні в зазначений період необхідна була нова аграрна політика, яка б сприяла вирішенню основних завдань, а саме – припинення руйнування, поступового відновлення і розбудови соціальної інфраструктури, припинення деградації і поступового зміцнення демографічно-відтворювального потенціалу сіл та інших сільських поселень, прискорення і доведення до логічного завершення аграрних реформувань, передусім в частині земельних і майнових відносин власності, створення передумов для формування на селі реальних власників і господарів, у тому числі середнього рівня при одночасному забезпеченні соціального захисту дрібних і найбільш вразливих власників, створення реальних можливостей для поетапного становлення і утвердження на селі та у всій системі АПК приватного сектора; відкриття простору для прояву потенційних можливостей різних форм господарювання, кооперативних відносин і ринкової інфраструктури [913,с.13]. І нині вищезначені завдання залишаються актуальними. Важливим є також вирішення проблем підвищення надійності продовольчої безпеки країни, підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України, просування вироблюваної у ньому продукції на світові ринки та підвищення рівня наукового забезпечення розвитку аграрного сектора економіки.

На основі наведеного можна зробити висновок, що аграрні відносини в Карпатському регіоні проходили і проходять складний період реформування і модернізації в рамках системної трансформації. Суспільний пошук прийнятної моделі розвитку економіки, та її практичного втілення в сільському господарстві привів до домінування т. зв. соціально орієнтованої ринкової економіки. Запровадження її елементів та принципів не викликало в регіоні особливих складностей чи суперечностей, що було обумовлено: по-перше, готовністю населення до змін, по-друге, гострою економічною кризою, яка охоплювала радянську економіку, по-третє, явно завищеними суспільними очікуваннями і настроями. В процесі

формування елементів ринкової економіки в аграрному секторі найскладнішими питаннями були: формування та відновлення відносин власності, включаючи приватної, запровадження засад і принципів конкуренції та вільної економіки, формування раціональної аграрної політики. Перебіг модернізації та реформування аграрних відносин в Карпатському регіоні мав свої особливості та навіть суперечливі прояви, але в цілому аграрна трансформація відбулась. Практично розпочався період розвитку та становлення ринкових відносин на селі та у сільському господарстві.

4.2. Завдання розробки і реалізації новітньої державної аграрної політики

Історично склалося так, що до своєї незалежності в 1991 р. Україна практично не мала власної аграрної політики. За роки незалежності Україна також не спромоглася виробити науково-прикладну, аналітично виважену аграрну політику. Проте, впродовж останніх років певні економічні перетворення на селі, викликані сучасною аграрною реформою, все ж відбуваються.

Однак, «сучасна аграрна політика, точніше все те, що за неї видавалося всі останні роки, не виправдала і не могла виправдати свого цільового завдання з двох основних причин: по-перше, ні сама політика як така, ні хоч би її найважливіші стратегічні завдання і пріоритети не були офіційно проголошені й залишаються такими й нині; по-друге, недосконаліми були механізми та організація її здійснення»[889,с.3].

Аналітичний огляд наукових доробок щодо перспектив розвитку агропромислового комплексу країни [609,644-645,652,708-709,711,771-772,819-828,848, 858, 892-890] засвідчує необхідність формування і системної розбудови новітньої державної аграрної політики, яка б утвердила об'єктивно необхідні аграрні реформи, узаконила механізми їх реалізації, забезпечила найважливіші результативні критерії. Ідея розробки новітньої державної аграрної політики досить гостро дискутується науковцями-аграрниками, особливо впродовж останніх п'яти років.

Аналізуючи сучасний розвиток аграрної сфери країни, розмірковуючи про історичну долю села і селянства, значна частина науковців-дослідників здійснюють порівняльний аналіз і оцінку нинішнього стану сільського господарства в незалежній Україні з радянським етапом його історії. Ретроспективні дослідження свідчать, що негативні тенденції розвитку сільського господарства в радянський період супроводжувалися значними політичними, соціальними, економічними і правовими актами дискримінації селянства і села в цілому. Серед негативних факторів, які мали серйозний вплив на формування укладу українського села, можна назвати примусову колективізацію і впровадження жорсткої командно-адміністративної системи економіки, неодноразові голодомори на селі, дискримінацію громадського статусу селянина (позбавлення селян права мати паспорти), відчуження селян від прав на земельну власність, майно і кінцеві результати праці, низьку оплату праці, постійний економічний грабунок сільського господарства тодішньою державною владою, залишковий принцип фінансово-кредитної політики щодо потреб села.

У цьому контексті доцільним є аналіз ретроспективи подій минулого, зокрема історичних етапів здійснення аграрних реформ. Колективізацію в Україні було розпочато у 1929 р. зі створення колективних форм сільськогосподарського виробництва за одночасного руйнування одноосібного господарювання. Області Українських Карпат (Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька) увійшли в склад колишнього Радянського Союзу в 1939 р., а Закарпатська область у післявоєнний 1945 р. Тут в процесі форсованого реформування одноосібного аграрного господарювання були використані насильницькі методи, за допомогою яких у 30-ті рр. минулого століття на теренах України була сформована колгоспно-радгоспна система. Загалом колективізацію в регіоні завершили до середини 50-х рр.

Одним з етапів аграрних реформ є період середини ХХ ст., коли в результаті діяльності М.С.Хрущова були частково скасовані засади сталінського режиму управління аграрним сектором. У зазначені роки різко підвищилося (у 5-7 разів) закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, відбулося зниження рівня податків, впорядковано податкову політику щодо присадибного господарства населення. В колгоспах було запроваджено перехід із натуральної на переважно

грошову оплату праці. Важливою стала і поступка щодо отримання паспортів сільським населенням, а з ними і свободи пересування та вирішення соціальних потреб.

Проблеми аграрного господарювання були розглянуті на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС, на порядку денному якого стояло питання «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства СРСР». Слід зазначити, що предметом обговорення і подальшого вирішення стали важливі питання, зокрема збільшення інвестицій в сільське господарство з матеріально-технічним забезпеченням, підвищення матеріальної заінтересованості працівників, закріплення кадрів на селі і удосконалення управління виробництвом.

У березні 1965 р. постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміну практики планування сільського господарства» було прийнято новий порядок планування сільського господарства – планувалися лише обсяги заготівель сільсько-господарської продукції та обов'язкових поставок, натуроплата за роботи, виконані МТС, контрактація і закупівля сільгосппродукції з метою забезпечення населення продовольством, а промисловості сировиною. Вперше пропонувалася рекомендація орієнтуватися на зростання виробництва продукції в розрахунку на 100 гектарів сільськогосподарських угідь.

В наступні роки, після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС було прийнято низку інших законодавчих актів, які сприяли зацікавленості сільських жителів у розвитку суспільного сільськогосподарського виробництва. Зокрема, з березня 1956 р. впроваджувалося щомісячне авансування колгоспників і додаткова оплата праці. 25 % усіх грошових надходжень і 50 % засобів, що надходили у вигляді авансу на контрактації і закупівлі, спрямовувалися на щомісячне авансування колгоспників. З 1 січня 1958 р. особисті підсобні господарства колгоспників, робітників та службовців, які проживали на селі, звільнялися від обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів.

Аналізувати вищезгадані основні заходи в межах історичних етапів здійснення аграрних реформ, оцінюючи їх соціально-економічну ефективність і обґрунтовуючи їх характерні особливості, можна стверджувати, що вони не досягли своєї

результативності. Вважати їх завершеним етапом аграрної реформи можна лише умовно. Більше того, в результаті невважених ініціатив першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова щодо реформування аграрної сфери окремі добрі починання ставали ілюзорними і в цілому не сприяли розвитку аграрного сектора. Зокрема, це відносилось до ініціатив щодо освоєння цілини. 2 березня 1954 р. Пленум ЦК КПРС прийняв постанову «Про подальше освоєння цілинних і перелогових земель». На освоєння цілини поїхали спеціалісти, переважно молодь, – всього близько 1,3 млн. осіб. За перших два роки було освоєно 35,9 млн. гектарів земель. Впродовж 1954-1959 рр. в освоєння цілинних і перелогових земель держава вклала 37,4 млрд. крб. і отримала чистого доходу 24 млрд. крб. Лише в основних районах освоєння (Казахстан, Сибір, Урал, Поволжя) виробництво зросло у 2,2 рази, а заготівля – у 3 рази [821,с.244].

Проте, відзначаючи позитивне значення освоєння цілинних земель, необхідно зауважити, що сам процес викликав до життя й негативні наслідки. Наприклад, ресурсно-матеріальна забезпеченість західних і центральних районів країни в зазначений період різко знизилася. Лише у 1960 р. 55 % усіх тракторів (з них 74 % типу «Білорусь»), 83 % зернових комбайнів були поставлені на цілину. На збиральний сезон із вищезазначених регіонів країни щороку разом з механізаторами на цілину відправлялося 25-30 тисяч комбайнів. Ця техніка назад вже не поверталася [821,с.245]. Негативним став і фактор освоєння непридатних до оранки земель (пісків, засолених ґрунтів, пагорбів тощо).

Серед сумнівних заходів, здійснених в досліджувані роки в аграрному секторі країни, можна назвати непродуману ліквідацію МТС, поспішну реорганізацію колгоспів і радгоспів, ліквідацію малих, так званих «неперспективних», сіл, скорочення кількості об'єктів сільської соціальної інфраструктури, обмеження функціонування особистих підсобних господарств населення.

Безумовно, що в такій складній суперечливій соціально-економічній ситуації в країні здійснювані заходи щодо реформування аграрного сектору не змогли себе позитивно проявити, тим більше мати соціально-економічну ефективність для розвитку села.

Наступний етап аграрних реформ був започаткований на березневному (1965 р.) пленумі ЦК КПРС та квітневому (1965 р.) пленумі ЦК Компартії України. Рішеннями пленумів було задекларовано переведення радгоспів на повний госпрозрахунок. Внаслідок зміни підходів до пільгового фінансування були відкриті кредитні лінії колгоспам, вперше списувалась заборгованість з економічно слабких колгоспів. Відповідним інстанціям було доручено розробити основи гарантованої оплати праці колгоспників, виплату її проводити щомісяця, підвищувалась матеріальна заінтересованість і винагорода за збільшення виробництва сільгосппродукції. В ці роки набув чинності Закон про пенсійне забезпечення членів колишніх колгоспів, реформованих в радгоспи та інші державні підприємства та організації.

Впродовж наступного року суттєво збільшились капіталовкладення в сільське господарство, програма меліорації земель викону-валась за рахунок держави, зросли поставки селу техніки та сільсько-господарських машин. Було впорядковано ціни на сільськогосподарську техніку, запасні частини, а на товари і матеріали виробничого призначення та електроенергію, відпущену сільськогосподарським споживачам, ціни були знижені. Підтримці сільськогосподарського товарови-робника сприяло і встановлення твердих планів закупок, підвищено основні ціни на ряд сільськогосподарських культур і продуктів тваринництва. Значну віддачу в економічному розвитку села дала задіяна система понадпланових закупок за підвищеними цінами. Нові закупівельні ціни на зернові культури збільшились на 20-27 %, а надбавка за понадпланову реалізацію пшениці та жита сягнула 50 %. Збільшення згаданих закупівельних цін було здійснено без підвищення діючих на той час роздрібних цін на хліб, крупи, м'ясо і м'ясопродукти.

Подальшому розвитку галузі тваринництва сприяли встановлені, з врахуванням зональних особливостей, надбавки до діючих закупівельних цін в колгоспах і радгоспах: на велику рогату худобу – від 20 % до 55 %, на свиней – від 30 % до 70 %, на овець – від 10 % до 70 %, а у високогірних районах – до 100 %. Сприяло збільшенню виробництва продукції тваринництва також рішення про зняття обмежень на утримання худоби в особистих підсобних господарствах населення.

Всі ці заходи, безперечно, викликали до життя активізацію людського фактора, прагнення селянина-трудівника до активної участі в суспільно-корисній праці, в нарощуванні кількості та якості виробництва продовольчих продуктів. За даними статистики вже в 1965 р. по країні зросли збори всіх продуктів землеробства (крім зерна), збільшилось поголів'я худоби: великої рогатої на 3,4 млн., в тому числі корів – 900 тис., свиней – на 2,9 млн., птиці – на 12,4 млн., або відповідно на – 5,4, 3,9, 2,8 та 9,7 %. По країні зросло виробництво молока і м'яса. Надій в розрахунку на корову сягнув 2006 кг, або на 306 кг більше показника попереднього року. В той же рік було отримано найвищий за останні попередні вісім років показник валової продукції сільського господарства (в порівнянних цінах) – 55,3 млрд. крб.

Характерною ознакою впроваджуваних заходів аграрної реформи було зростання капіталовкладень в аграрний сектор. Наприклад, в сільське господарство Закарпатської області загальний обсяг капіталовкладень в 1966-1970 рр. склав 198,1 млн. крб., в 1971 – 1975 рр. – 386,8, в 1976-1980 рр. – 511,7, 1981-1985 рр. – 502,1 млн. крб. (в порівнянних цінах) [559,с.118]. Зростали енергетичні потужності аграрного виробництва. В сільському господарстві області на початок 1985 р. налічувалося 5495 тракторів, сумарною потужністю 431 тис. к. сил, 584 зернозбиральні комбайни [731,с.63]. Колгоспи і радгоспи Закарпаття (106 і 53 одиниць) у 1985 р. придбали 671 трактор, 101 зернозбиральний та кукурудзо-збиральний комбайни, або відповідно в 3,6 та 5 разів більше проти 1960 р. [731,с.42]. Валова продукція сільського господарства (всі категорії господарств, в порівнянних цінах 1973 р.) у 1984 р. склала 489,1 млн. крб., або зросла в 1,8 раза.

Позитивним фактором економічної реформи в 1985 р. стало переведення підприємств і організацій агропромислового комплексу на повний госпрозрахунок і самофінансування.

Отже, основна частина рішень державної влади і партії, прийнятих в 1965 р. щодо прискореного інвестування сільськогосподарського виробництва, організаційно-економічні заходи реформування аграрного сектора, не тільки були виконані, але і дали певні результати. Ми назвали ці позитивні зрушення зовсім не тому, щоб співати дифірамби колишньому компартійному госпро-дарюванню в агропромис-

ловому комплексі. З позицій сьогодення слід визнати, що це були таки досить виважені, реальні і практичні кроки у справі розбудови тодішнього села, розвитку і поліпшення економічних відносин та соціального клімату на селі.

До того ж, окремі організаційно-економічні заходи, здійснені державою в далеких 60-х роках щодо фінансового і матеріального забезпечення аграрного сектора, стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, матеріальної і соціальної захищеності вітчизняного аграрного товаровиробника, для суверенної, незалежної України є актуальними і сьогодні.

Сучасна аграрна реформа, в тому числі і земельна, за соціально-економічною суттю, метою і способами здійснення істотно відрізняється від усіх попередніх, в тому числі і від економічних перетворень в 60-х роках минулого століття. В основу здійснення нинішньої аграрної реформи покладені глибокі зміни в управлінні агропромисловим сектором, земельних і майнових відносинах, роздержавлення і приватизація сільськогос-подарських, переробних та агросервісних підприємств, формування ринку землі і сільськогосподарської продукції, продовольства, його інфраструктури.

Аналізуючи в історичному зрізі аграрні перетворення в Україні після здобуття державної незалежності, доцільно у порівняльному вимірі проаналізувати певні здобутки і негативні тенденції початкового етапу нинішньої аграрної реформи і найбільш значущих перетворень в агропромисловому секторі за період 60-80-х рр. минулого століття.

За даними інформаційно-аналітичного збірника [607,с.61-67], у 1990 р. Україна знаходилася серед світових аграрних лідерів: на першому місці з виробництва на душу населення цукрових буряків (фабричних), на другому – насіння соняшника, на третьому – картоплі та курячих яєць., на четвертому – зерна, зернобобових та молока, на сьомому – з виробництва м'яса. Зокрема, на одного жителя України у 1986-1990 рр. припадало 918 кілограмів зерна, у тому числі в останні два роки цього періоду – понад 1 т (за цим показником у Європі Україна поступалася лише Угорщині, яка виробляла 1,2 т зерна). Цукрових буряків на душу населення у ці ж

роки Україна виробляла 850 кг, м'яса – 84 кг, молока – 472 кг (при фізіологічній нормі м'яса – 80 кг, молока – 380 кг) [571,с.343-363].

За останні два десятиріччя перебування України у складі Радянського Союзу, маючи в обробітку лише 7,5 % наявних у тодішній радянській країні сільсько-господарських угідь, у тому числі 14,9 % ріллі, вона стабільно виробляла 20-24 % загальнодержавних обсягів продукції сільського господарства. Виробництво валової продукції сільського господарства зросло в 1,4 рази, в карпатських областях – в 1,1 рази (з 4080 до 4695 млн.крб). Певні позитивні зміни на селі відбулися в напрямку нарощування ресурсної бази галузі, зміцнювалася економіка радгоспів та колгоспів, зросли капіталовкладення у соціальну сферу. Капітальні вкладення на об'єкти виробничого призначення за 1986-1990 рр. склали 28456 млн. крб., або зросли на 19,1 % проти попереднього п'ятиріччя [571,с.331,331-337]. В колгоспах і радгоспах розвивалися прогресивні внутрішньогосподарські економічні відносини (колективний підряд, госпрозрахунок, оренда), було здійснено заходи щодо удосконалення організації сільськогосподарського виробництва і управління ним. Відмічені позитивні зміни певною мірою сприяли диверсифікації виробництва, активізували формування людського капіталу села.

Однак, з розвитком позитивних проявів в аграрній економіці домінували й негативні тенденції, зокрема повільно зростала віддача з одного гектара сільсько-господарських угідь, продуктивність худоби, найнижчою серед галузей залишалася оплата праці, комунально-побутова облаштованість сільських територій не відповідала потребам населення, втрачала престижність праця в аграрному виробництві.

В досліджувані роки в Україні поглиблювалася тенденція зниження народжуваності, розвивалися депопуляційні процеси. Зокрема, коефіцієнт природного приросту населення сільської місцевості знизився з 0,3 у 1986 р. до – 3,4 у 1990 р. [571,с.42]. Сумарний коефіцієнт народжуваності (середня кількість дітей, народжених жінкою за все її життя) у 1990-1991 р. досяг показника 1,8 дитини, тоді як для простого відтворення населення він повинен становити не менше, ніж 2,2 дитини, а для розширеного відтворення населення – не менше, ніж 2,5 дитини [802,с.160-161]. Наукові дослідження підтверджують, що демографічна ситуація має суттєвий вплив

на утвердження життєздатного укладу українського села, зокрема на відтворення економічно активного населення і формування трудового потенціалу сільських територій.

Ми проаналізували окремі позитивні і негативні тенденції, які існували на початок здійснення нинішньої аграрної реформи. Варто порівняти, за яких умов здійснювалась аграрна реформа 1960-х рр. та здійснюється в сучасній Україні, їх основну мету і кінцевий результат:

тоді – аграрні перетворення проводились в умовах панування компартійно-адміністративної наказової системи, коли державна власність на землю була супермонопольною. В діючій на той час Конституції було зазначено, що державна власність – основна форма соціалістичної власності, а земля, її надра, води, ліси є виключно власністю держави;

нині – аграрна реформа здійснюється в умовах, коли вступив у дію Закон України, що декларує рівноправні форми власності на землю: державну, колективну і приватну. В Конституції України, прийнятій в 1996 р., зазначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси є об'єктами права власності українського народу, а право власності на землю гарантується. До того ж, згідно з положенням аграрної політики приватна власність на землю має стати домінуючою базою аграрних перетворень;

тоді – реформа на селі впродовж 1965-1970 рр. здійснювалась в умовах відносно стабільної економіки держави в цілому, планово-централізованого забезпечення сільгоспідприємств енергоресурсами, технікою, іншими матеріально-технічними засобами. Заплановані соціально-економічні перетворення в АПК забезпечувались пільговими фінансовими та кредитними ресурсами;

нині – в умовах поглибленої економічної і соціальної кризи в державі, коли відбуваються руйнівні процеси в АПК, які не дають можливості забезпечити необхідний рівень відтворення виробництва. Загострюється ресурсна і фінансова незбалансованість, що призводить до занепаду виробництва, зубожіння села;

тоді – аграрна реформа несла в собі часткові зміни, зокрема переводу колгоспів в радгоспи, утверджувались форми господарювання на колективістських засадах,

зростала монополія держави на кінцевий продукт господарської діяльності аграрних товаровиробників;

нині – глибока реформа, утвердження різноукладності і зміни не тільки форм господарювання, але й урізноманітнення форм власності, корінна перебудова суспільно-економічних відносин на селі, вільної реалізації продукції, виробленої в сільгосп підприємствах різних форм власності за Законами ринку;

тоді – соціально-економічні перетворення на селі були спрямовані на посилення одержавлення, зміцнення державної і колективної власності, в тому числі й на землю, повне відчуження селянина від неї;

нині – мета аграрної реформи – це стабілізація економічних та фінансових умов для здійснення відтворювального процесу в усіх галузях продовольчого комплексу, створення економічного механізму функціонування різних форм власності і господарювання в період становлення ринкової економіки, поетапне здійснення процесу роздержавлення в АПК, створення передумов для подальшої приватизації майна і земельних ділянок, утвердження ринку землі.

Отже, переваги успішного здійснення нинішньої аграрної реформи очевидні.

Слід зауважити, що нинішня земельна реформа, яка є основною ланкою в реформуванні сучасного села, відповідає корінним інтересам селян, акумулює в собі їх одвічну мрію стати господарем на власній землі. Йдеться не тільки про отримання кожним селянином земельних наділів шляхом паювання земель колективної власності та сертифікації паїв, але й надання власникам земельних ділянок і паїв права передавати їх у спадщину, дарувати, обмінювати, здавати під заставу, надавати в оренду і продавати громадянам України без зміни цільового призначення ділянок.

Характерно, що нині зміна соціально-економічних відносин на селі, процеси перетворень вимагають зваженої, поетапної і послідовної реалізації комплексу правових, організаційних, економічних і технічних заходів, які б супроводжувалися відповідними державними законодавчими актами, контролювалися владними і управлінськими структурами.

Поглиблена ретроспектива аграрних перетворень 1960-х рр., порівняння їх з перебігом реформування агропромислового комплексу в сучасний період свідчать, що нині створені суттєві переваги, умови і можливості успішного здійснення соціально-економічного відродження села при умові утвердження зваженої державної аграрної політики. Нова економічна ситуація і сучасний історичний період розвитку українського суспільства, зокрема пореформений розвиток аграрного сектора, диктує необхідність розробки нової аграрної політики держави. Це зумовлено тим, що в аграрній сфері відбулися кардинальні зміни.

У 1990 – 2004 рр. аграрна політика була спрямована на ринкову трансформацію аграрного сектора, зупинення аграрної кризи і стабілізацію сільськогосподарського виробництва. Ця мета здебільшого була досягнута. Здійснено приватизацію товарних сільськогосподарських земель, їх власниками стали майже сім млн. селян. Колгоспи і радгоспи реорганізовані в приватні господарські структури ринкового типу, закладені основи фермерства і приватного селянського господарювання. Сільському господарству списані величезні борги перед державою, істотно знижені податкові навантаження, впроваджено фінансовий сільськогосподарський податок, здійснено стимулювання банківського кредитування і страхування сільськогосподарського виробництва. Значною мірою лібералізовано ціни на сільськогосподарську продукцію, закладені основи аграрного ринку. Зазначені заходи забезпечили стабілізацію і зростання виробництва та фінансове оздоровлення галузі. У 1999 р. сільськогосподарська галузь мала 3,4 млрд. грн. збитків при рентабельності 22,1 %, у 2004 р. – майже 3,6 млрд. грн. прибутків при рентабельності 14,6%. Ринкові відносини в українському “селі стали наближені до загальноцивілізаційних, європейських стандартів» [645,с.3].

Про необхідність розробки і реалізації новітньої аграрної політики України неодноразово наголошувалося в опублікованих статтях науковців-аграрників [609,645,711,772,819,848,851,891]. Обґрунтовуючи ключові цілі новітньої аграрної політики з низки можливих цільових завдань до визначальних відносять: стимулювання соціально-економічного розвитку сільської місцевості, прискорення системного відродження сіл та інших сільських поселень; підвищення надійності

продовольчої безпеки країни; забезпечення достатньо високого і надійного рівня управління земельним фондом, іншими сільськогосподарськими та водними ресурсами; підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України, просування вироблюваної у ньому продукції на світові ринки, завоювання і надійне утримання ринково-продовольчих ніш; гарантування виведення на істотно вищий рівень наукового забезпечення розвитку аграрного сектора економіки, у тому числі шляхом вибору прогресивних інноваційних схем і механізмів; остаточне вирішення питань щодо шляхів, джерел і механізмів формування ресурсного забезпечення потреб агропродовольчої сфери; опрацювання стратегічно доцільної структури сільськогосподарського виробництва; у новітню аграрну політику доцільно закласти систему фінансово-економічної підтримки сільськогосподарського виробництва; у новітній аграрній політиці має знайти відображення значно досконаліша, порівняно з тим, що маємо тепер, макроекономічна політика агропродовольчого призначення; по всіх означених вище вихідних положеннях мають бути визначені етапи і механізми їх освоєння, в тому числі в частині їх фінансового, економічного та всього іншого ресурсного забезпечення [891,с.4-5].

Розмірковуючи про найзагальніші ознаки окремих складових новітньої державної аграрної політики країни, необхідно враховувати систему базових суспільно-політичних і економічних цінностей, які мають бути покладені в їх основу. Зокрема, мова йде про наступні ключові соціальні цінності: оздоровлення демографічно-відтворювальної ситуації на селі, як визначальної основи для підтримання генетичного потенціалу нації та для припинення вимирання і відмирання сіл; кількісне і якісне збагачення людського капіталу села; започаткування перетворення сільських поселень у привабливі осередки для проживання в них і роботи у сільському господарстві, з відповідним способом сільського життя; остаточне подолання сільської бідності, соціально-психологічної пригніченості, безпросвітності та безнадії селян і всіх інших сільських жителів; стратегічна орієнтація на системне відродження сільського сектора в цілому (і в тому числі – сільських поселень) [645,708,894].

Що ж стосується економічних цінностей новітньої аграрної політики, то визначальними вважаються засади гарантування продовольчої безпеки країни, сталий розвиток сільського господарства, виведення його на конкурентоспроможний рівень в умовах глобалізації світових загальноекономічних і агропродовольчих процесів. В екологічному відношенні система цінностей в аграрній політиці повинна охоплювати природоохоронні складові в усій їх сукупності [894,с.13].

Аналітичний огляд наукових праць, в яких йдеться про необхідність розробки і реалізації новітньої аграрної політики України, засвідчує, що державі потрібна стратегія розвитку села та сільського господарства зокрема. Актуальним постає завдання комплексного підходу до розвитку сільських територій, при якому в центрі уваги має бути людина, що живе в сільській місцевості. Невідкладною є необхідність радикального перегляду усталених точок зору на сутність, цільове призначення і механізми прикладного вирішення проблем державної аграрної політики на користь її нетрадиційного системно-стратегічного бачення. Основою її повинен стати єдиний суспільний інтерес держави та безпосередньо села і селян.

Аналізуючи у світлі історичних та статистичних фактів здобутки і прорахунки аграрної реформи в роки незалежності України, зауважимо, що немає підстав вважати причиною аграрної кризи початок проведення аграрної реформи, а саму її непродуманою і необґрунтованою. Адже в результаті здійснених на початку ХХІ століття реформувань у 2002 р. індекс сільськогосподарського виробництва склав 122 % у порівнянні з 1999 р. [590,с.143]. Загальний же спад виробництва в галузі, який мав місце у 90-х рр., був спричинений загальною ринковою трансформацією економіки України. Щодо непродуманості і необґрунтованості реформ також не можна цілком погодитися, оскільки наукові дослідження щодо сутності аграрної реформи ґрунтувалися на вивченні власного минулого та світового досвіду і проведеної значної експериментальної роботи з реформування сільськогосподарських підприємств. «Назвати недолугими реформи, спрямовані на утвердження споконвічних загальнолюдських цінностей – права власності людей на землю та господарювання на ній – це виклик історії і науці. Навпаки, протиприродними і

нелюдськими були ті деструктивні дії, які без перебільшення можна назвати сільськогосподарським геноцидом, коли у селян забирали землю, засоби праці та право вільного вибору і господарювання на землі» [644,с.4].

Серед аналітиків напрямів і шляхів реалізації аграрної реформи існує твердження щодо адміністративного тиску в здійсненні реформи нормативними актами Президента України. На нашу думку, це не відповідає дійсності. За останні роки, в результаті частоті зміни урядів і Верховної Ради України, мало місце несвоєчасне прийняття законодавчих актів з розвитку аграрного сектора країни, і Укази Президента України до деякої міри стабілізували аграрні перетворення, сприяли формуванню приватної власності на землю і майно, що забезпечило відповідне нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Однак, на думку науковців-аграрників [609,с.70], в Україні слід змінити співвідношення кількості відповідних Законів України і Указів Президента щодо аграрної політики на користь парламенту. Верховна Рада України має визначити основи, пріоритети державної аграрної політики, формувати відповідну законодавчу базу і здійснювати парламентський контроль за її втіленням. В свою чергу Кабінет Міністрів України покликаний організувати вироблення на основі чинної законодавчої бази основних напрямів аграрної політики, експертним шляхом оцінювати ці розробки, передавати проекти Верховній Раді України, здійснювати в наступному узгоджену політичну лінію і нести відповідальність за одержання передбачених нею результатів. При такій постановці питання, «в країні діятиме не державна аграрна політика, а збалансована аграрна політика Уряду» [609,с.70], зросте відповідальність за її реалізацію.

За період незалежності в Україні нагромаджено значний вітчизняний досвід реформування земельних і аграрних відносин, а реформа дала реальні економічні і соціальні результати. В державі напрацьовано ряд законів, законодавчих актів і загальнодержавних програм розвитку українського села і аграрного виробництва. Зокрема, у прийнятому в 2005 р. Законі України «Про основні засади аграрної політики до 2015 року» [514] вперше концептуально визначено стратегічну мету і ключові завдання державної аграрної політики, механізми і напрями її втілення у

життя. Особливу увагу в Законі приділено вирішенню соціальних проблем українського села, передбачалося здійснити заходи з подолання проблем розвитку сільських територій, окреслено найголовніші завдання політики сільського розвитку.

У новій Загальнодержавній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р., затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р., дано оцінку сучасного стану розвитку аграрного сектора економіки, його зростаючої ролі і значення у нарощуванні виробництва сільськогосподарської продукції, забезпеченні продовольчої безпеки країни, створенні фонду споживання населення. У Програмі винятково важливе значення приділено фінансовому забезпеченню і її практичному втіленню, вкотре наголошено на важливості державної підтримки аграрного виробництва.

Безумовно, на даному етапі розвитку сільського господарства України особливою є роль держави у розвитку агропромислового комплексу країни. В сучасних економічних умовах, у світовій практиці аграрного господарювання використовуються переваги ринкової теорії управління, яка ґрунтується на принципах виваженого лібералізму. Наукові дослідження, щодо прискореного виходу аграрного сектора України із кризи, на етапі переходу до ринкової економіки, підтверджують пріоритетне значення державного регулювання економіки з оптимальним поєднанням з ринковими регуляторами.

У виборі напрямів державного впливу на розвиток аграрного виробництва слід враховувати історично визначені періоди розвитку агропродовольчої ситуації, коли в країні: існує дефіцит сільськогосподарської продукції; попит на неї і пропозиція відносно збалансовані; пропозиція сільськогосподарської продукції перевищує попит на неї. Як вважають окремі науковці, оскільки «...в Україні склалася ситуація дефіциту сільськогосподарської продукції, враховуючи ресурсний потенціал, в найближчому майбутньому роль держави і її органів повинна бути особливо активною і спрямованою на стимулювання виробництва і збільшення пропозиції товарної продукції» [775,с.290]. Нині ж державна підтримка сільськогосподарських виробників України перебуває у стані ринкової трансформації і відповідно має свої

позитивні і негативні сторони. Основними інструментами державної підтримки виступають безвідсоткові бюджетні кредити аграрним виробникам, звільнення від оподаткування, списання і реструктуризація боргів, часткова компенсація витрат на придбання сільськогосподарської техніки і обладнання.

Однак, система державної підтримки та регулювання сільського господарства в Україні деформована і відстає від цивілізаційного розвитку й від європейських стандартів. З переходом до ринку відбулося значне скорочення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, яка у 1986-1988 роках становила 78 % валового доходу галузі й була вдвічі вищою, ніж у країнах Європи (37 %). У 2001-2003 роках державна підтримка галузі скоротилася до нуля, а в країнах Європи збереглася на рівні 32 %. Нині витрати Державного бюджету України на підтримку аграрного сектора становлять 5-6 % бюджетних видатків. Разом з тим, бюджетна підтримка практично повністю нівелюється існуючим диспаритетом цін. На 100 грн. бюджетних виплат припадає 100 грн. цінових витрат. В ЄС, навпаки, на 100 євро бюджетних виплат фермерам припадає 130 євро цінової підтримки [645,с.4].

Крім того, державна підтримка цін і виробництва надається сільськогосподарським підприємствам, в яких виробляють лише 40,7 % валової продукції галузі і зайнято менше третини працездатних сільських жителів [576,с.472]. Селянські та переважна більшість фермерських господарств такої підтримки практично не одержують. Тому постає питання вдосконалення цінової політики, яка б відновила паритетність і забезпечила позитивну цінову підтримку сільськогосподарських виробників.

Констатуючи необхідність і важливість уваги держави до розвитку агропромислового комплексу, слід зазначити, що понад 30 % населення проживає у сільській місцевості та кожен третій має аграрну професію, чверть валового продукту виробляється в АПК. Важливим соціальним фактором є і те, що 2/3 сільськогосподарської продукції (а трудомісткої тваринницької і овочевої – значно більше) країни виробляють селянські (вчорашні підсобні) господарства населення. Що ж стосується селянських господарств областей Українських Карпат, то вони в 2005 р. виробили 88,9 % валової продукції сільського господарства [576,с.477,482].

Отже, вектор державної підтримки виробництва продовольства як однієї з складових новітньої аграрної політики має бути змінений з орієнтацією на підтримку приватного агровиробника.

Широкий спектр проблемних питань щодо формування сучасної аграрної політики України викладено у монографії В.Андрійчука, М.Зубця, В.Юрчишина «Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти». Автори наголошують, що у формуванні і здійсненні аграрної політики України визначальним має стати селянське питання, а за «стратегічне забезпечення майбутнього села і селянства персонально має відповідати державна влада, її конкретні управлінські структури і керманічі» [609,с.31]. Серед багатьох проблем, що вимагають невідкладного розв'язання, однією з найважливіших і найскладніших завдань новітньої аграрної політики є активізація створення і освоєння інноваційної моделі розвитку сільсько-господарської галузі. Вирішальним є і примноження її наукового потенціалу, формування в ній достатньо високого науково-технологічного рівня. На переконання науковців, «новітня державна аграрна політика може базуватися лише на реальному визнанні сільського господарства базовою галуззю економіки країни з подальшим відповідним регулюванням і забезпеченням її потреб» [609,с.48,47].

Дискусійною є альтернативна думка професора С. Дем'яненка, що «...помилка полягає у впевненості, що сільське господарство є і має бути провідною галуззю української економіки. Це твердження було справедливим для XVIII – XIX століть, а не для XXI. Якщо орієнтуватися на цю тезу, то Україна приречена на постійне відставання від розвинених країн. Адже їхній досвід засвідчує: роль і місце сільського господарства в економіці відповідно до її розвитку постійно знижується, поступаючись місцем спочатку промисловості, потім наукомістким технологіям і виробництвам, а сьогодні – вже інформаційним системам і технологіям. За таким сценарієм повинна розвиватися й Україна, коли ми не хочемо відстати назавжди». Автор твердить, що «...відволікання обмежених державних ресурсів на розвиток аграрного сектора спричинить подальше зростання нашого відставання від розвинених країн» [594]. З таким підходом автора до проблем аграрного виробництва і зокрема розвитку села не можна погодитися.

Практика аграрного господарювання останніх років, зокрема в країнах Європейського Союзу (ЄС), засвідчує нову тенденцію зменшення загального обсягу економічної підтримки сільського господарства. Однак, починаючи з 1962 року, коли була розроблена Єдина сільськогосподарська політика (ЄСП) країн Європейської співдружності, фермери отримують прямі виплати із бюджету ЄС на підтримку ринкових цін, виплати залежно від обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, розміру посівних площ, кількості поголів'я тварин, цільового використання субсидій. Завдяки реалізації вищевикладених заходів продовольча програма в країнах ЄС була успішно виконана, зросли забезпечення європейських громадян продуктами харчування за доступними цінами та рівень життя сільських товаровиробників.

Отже, при формуванні нової аграрної політики слід врахувати досвід країн ЄС, трансформаційні процеси у вітчизняному аграрному секторі. Разом з тим вона повинна мати зовнішньополітичне, інтеграційне спрямування, зумовлене вступом України до СОТ і підготовкою до вступу в ЄС. До того ж, в процесі формування і реалізації нової аграрної політики України слід врахувати особливості, принципи і негативні тенденції дії по відношенню до країн, які готуються стати членами Європейської спільноти, нинішньої Спільної аграрної політики ЄС, яка є самостійною складовою економічної політики Євросоюзу.

Нинішня Спільна аграрна політика ЄС базується на розробленій Єдиній сільськогосподарській політиці (ЄСП) країн Європейської спільноти (1967 р.), яка зазнала кількох етапів реформування. Остання включала у себе заходи, спрямовані на всебічну підтримку фермерських господарств країн членів ЄС, з метою достатнього забезпечення європейських громадян продуктами харчування за доступними цінами і достойного життя сільських товаровиробників. У програмному документі були передбачені різні компенсаційні пільги, а прямі виплати фермерам із бюджету ЄС здійснювалися за наступними напрямками: підтримка ринкових цін; виплати залежно від обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, розміру посівних площ, кількості поголів'я тварин; цільового використання субсидій.

Слід зазначити, що завдяки продуманій, економічно виправданій підтримці сільського господарства продовольча програма в країнах ЄС була виконана: значно зміцніла матеріально-технічна база фермерських господарств, продуктивність сільськогосподарського виробництва. І уже у вісімдесятих роках минулого століття в країнах ЄС виникла проблема перевиробництва сільськогосподарської продукції. Постала проблема обмеження обсягів виробництва продукції (в основному економічними методами), підвищення її якості, посилення уваги до охорони навколишнього середовища, підвищення ролі ринкових механізмів у системі ціноутворення, спрямування коштів на реконструкцію фермерських господарств, екологію.

Отже, оцінюючи історичні етапи формування сучасної спільної аграрної політики ЄС, слід акцентувати особливу увагу на існуючій чіткій закономірності у регулюванні величини економічної підтримки виробництва сільськогосподарської продукції фермерами країн європейської спільноти: зменшення такої підтримки здійснювалося відповідно до зростання продуктивності сільського господарства, нарощування його матеріально-технічної та економічної могутності [609,с.94].

Напрями аграрної політики кожної країни, що входить до складу ЄС, формуються згідно основних орієнтирів діяльності і цілей Спільної аграрної політики країн-членів Спільноти, які викладені в ст.33 Договору про створення Європейського Союзу: підвищення продуктивності сільського господарства шляхом сприяння науково-технічному прогресу, раціоналізації сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів виробництва, особливо робочої сили; збільшення доходів селян, перш за все за рахунок підвищення доходів сільськогосподарських товаровиробників, забезпечивши їм життєвий рівень міського населення; стабілізації ринків; забезпечення продовольчої безпеки; постачання населенню аграрних продуктів за прийнятними цінами.

Нині в Україні напрацьовано ряд законодавчих і нормативних актів щодо розвитку аграрної сфери, в тому числі і в контексті вступу в Світову Організацію Торгівлі (СОТ). Ще більше законодавчих актів слід розробити у підготовчий період до вступу в Європейський Союз (ЄС) у зв'язку з необхідністю адаптації до вимог Спільної аграрної політики. Разом з тим, підсумовуючи дію розроблених і

прийнятих Законів, законодавчо-правових актів, програм з розвитку агропромислового комплексу, слід зазначити, що окремі проекти законів, програм, інших нормативних актів так і залишилися проектами. Тому Україні вкрай необхідна науково-обґрунтована і всебічно опрацьована стратегія розвитку агропромислового комплексу, розрахована на довгострокову перспективу, мінімум до 2020 р. Ця стратегія має ґрунтуватися, «по-перше, на загальнонаціональних підходах до розв'язання продовольчої проблеми й забезпечення більшої доступності кожної людини до продуктів харчування; по-друге, на макроекономічних засадах розвинених країн щодо вирішення завдань національної продовольчої безпеки з урахуванням принципів і норм СОТ та ЄС у сфері сільського господарства і, по-третє, Концепції сталого розвитку, яка визнана світовою спільнотою фундаментальною основою взаємоузгодження соціальних, екологічних й економічних чинників життєдіяльності суспільства» [858,с.4].

Отже, тільки науково-обґрунтований, системний підхід до реалізації вже розроблених і майбутніх законодавчих і нормативних актів щодо розвитку аграрної сфери сприятиме подоланню соціального занепаду села, забезпечить комплексний соціально-економічний розвиток сільських територій, гідні умови життя і праці селян.

4.3. Регіональні особливості реформування аграрної сфери на початку ХХІ ст.

Процеси реформування в аграрному секторі економіки незалежної України на початок третього тисячоліття були спрямовані на утвердження ринкових відносин. Забезпеченню реформування сприяло прийняття відповідних нормативно-правових і законодавчих актів щодо діяльності новоутворених господарських аграрних формувань та розвитку агропромислового виробництва.

В галузі сформувалися нові форми власності і форми господарювання, утвердилися нетрадиційні підходи до планування, фінансування, кредитування, оподаткування і матеріально-технічного постачання.

Аналізуючи перебіг аграрної і земельної реформ у регіоні, слід враховувати тенденції, які передували початковому етапу реформування в АПК країни в цілому. Ще з часів існування Радянського Союзу у спадок Україні залишилася ціла низка проблем і негативних чинників, які обумовили аграрну кризу 90-х рр. Перш за все, це високозатратна модель виробництва, низька адаптивність галузі, її структури і засад управління до прогресуючого погіршення зовнішніх і внутрішніх економічних умов господарювання, низький рівень техніко-технологічного забезпечення аграрної праці, відсутність достатніх мотивацій до праці і низька її оплата, відчуженість селянина-товаровиробника від результатів праці.

В цій ситуації накопичилися проблеми аграрного сектора, які на початок третього тисячоліття потребували і потребують нині вирішення на рівні держави. Серед них – незавершеність аграрної, в тому числі земельної, реформи; недостатня фінансова підтримка аграрного сектора з боку держави; високі кредитні ставки комерційних банків, удосконалення податкової і цінової політики; необхідність прийняття нових законодавчих актів та внесення змін до вже діючих Законів України щодо функціонування аграрної сфери країни; створення і забезпечення системи дієвого земельного кадастру, здійснення оцінки земель несільськогосподарського призначення; необхідність удосконалення методики економічної оцінки земель; налагодження роботи органів інфраструктури ринку землі (податкова інспекція, земельні банки, біржі та ін.)

Відсутність суттєвих зрушень в структурній перебудові аграрної сфери країни в цілому, у тому числі і незавершеність розв'язання вищевикладених проблем, обумовлює існування низки різнопланових завдань – економічних, фінансових, організаційних та управлінських – і на рівні регіону.

Серед них слід виділити окремі, які характеризують особливості аграрного господарювання в регіоні. Перш за все, це необхідність ведення сільськогосподарського виробництва в умовах малоземелля і в гірській місцевості. Показники забезпеченості в розрахунку на одного жителя сільськогосподарськими угіддями та ріллею в регіоні Українських Карпат найнижчі в державі (відповідно 0,36 га та 0,16 га в Закарпатській області, при середньому в Україні 0,89 та 0,69 га, і по регіону

Карпат – 0,46 та 0,28 га). Низькою є землезабезпеченість в розрахунку на сільського жителя. Якщо в середньому по країні на одного жителя села припадає 2,8 га сільгоспугідь та 2,1 ріллі, то в Карпатському регіоні відповідно лише 0,9 та 0,54 га, або в 3,1 і 3,9 раза менше [590,с.152,343]. Незважаючи на малоземелля, в регіоні істотно змінилося співвідношення площі сільськогосподарських угідь на користь господарств населення. На початок 2006 р. в господарствах населення областей Карпатського регіону знаходилося 66,5 % всіх сільськогосподарських угідь (по Україні – 35,8 %). Характерною особливістю територій областей Українських Карпат є лісистість і гірська місцевість та невисокий відсоток площ, придатних для сільськогосподарського виробництва. Зокрема, в Закарпатській області 2/3 території – гірська місцевість і найменша (в розрізі областей) по країні площа орних земель – 0,16 га на одного жителя. На мешканця гірської місцевості припадає 0,10 га ріллі, а в таких районах як Рахівський та Свалявський – відповідно по 0,02 та 0,05 га [553,с.178].

Характерним було руйнування відносно крупних аграрних комплексів в процесі реформування колективних сільськогосподарських підприємств. Ретроспективний аналіз підтверджує, що в аналізовані роки підходи до господарювання в реформованому комплексі регіону суттєво змінилися. Так, на середину 80-х рр. минулого століття в Закарпатській області функціонували 24 агропромислові комбінати і комплекси з виробництва продукції продовольства, діяли крупні тваринницькі комплекси колгоспів та радгоспів. На кінець 2000 р. у вирі непередуманого, поспішного реформування колективних сільськогосподарських підприємств згадані об'єкти були розформовані. Припинили своє існування великий тепличний комбінат «Весна» та молочно-товарний комплекс колишнього радгоспу «Світанок» в Ужгородському районі, тепличні комбінати в м. Свалява та с.Зняцево Мукачівського району. Були закриті потужні комбикормові заводи «Ракошинський» в Мукачівському та «Струмківський» в Ужгородському районах. Розформовані спеціалізовані комплекси з відгодівлі великої рогатої худоби в с.Петрово та в с.Рівне (колишні колгоспи «Прикордонник» Виноградівського та ім. Кірова Мукачівського

районів). Припинили своє існування колишні крупні спеціалізовані молочно-товарні ферми приміських господарств м.Мукачево та м.Ужгород [731,с.131];

Специфічною для регіону була обмеженість земельних наділів фермерських господарств, наявність незначних розмірів виділених земельних паїв. Аналіз приватного господарювання свідчить про певний розвиток і розширення землекористування селянських (фермерських) господарств. Станом на 1 січня 2006 р. в областях Карпатського регіону діяли 3853 фермерських господарства, в яких налічувалося 93,6 тис. га сільськогосподарських угідь, в тому числі 81,0 тис. га ріллі. Статистика підтверджує інтенсифікацію господарювання в наявних фермерських господарствах області та більш раціональне використання сільськогосподарських угідь і ріллі, ніж у аграрних формуваннях іншого типу. Однак, існує обмеженість земельних наділів фермерських господарств. Наприклад, в Закарпатській області в середньому на одне господарство припадає 7,6 га сільськогосподарських угідь. Понад третина селянських (фермерських) господарств (40,9 %) мають у володінні до 3 і тільки 1,6 % – в межах 50-100 га сільгоспугідь, що в певній мірі визначає обсяги виробництва, ефективність господарювання. Для прикладу, 80 % фермерських господарств розташовані в низинній підзоні Закарпатської області і 6,8 – в гірській місцевості. На формування землекористування фермерських і особистих селянських господарств певний вплив мала і наявність незначних розмірів отриманих селянами земельних паїв внаслідок реформування колективних сільськогосподарських підприємств.

Аналіз засвідчує, що за період 2001-2005 рр. в результаті розпаювання земель, отримання селянами частки паю, особисті селянські господарства збільшили землеволодіння на 76,5 тис. га, або на 28,2 %. Проте, кількість фермерських господарств в регіоні і земельних наділів в них майже не змінилася (3901 господарство в 2001 р. і 3858 у 2005 р. та однакова кількість землі – 98,6 тис. га та 96,1 тис. га відповідно) [579,с.317,319]. Практично, отримані земельні паї селяни приєднали до земель особистих селянських господарств, або передали в оренду фермерам та керівникам товариств з обмеженою відповідальністю.

Загальна земельна площа всіх сільськогосподарських підприємств, включно з фермерськими господарствами, в Івано-Франківській області скоротилася із 353,5 тис. га в 1990 р. до 80,5 тис. га в 2005 р. (на 77,2 %), при одночасному збільшенні площі у володінні та користуванні громадян із 163,4 тис. га до 410,3 тис. га, або у 2,5 рази [555,с.20].

Аграрні підприємства Львівської області першими в Україні активно розпочали процеси реформування, роздержавлення майна. Вже на початок 1996 р. в господарствах населення Львівської області було зосереджено 412,1 тис. га сільгоспугідь, в тому числі 219,1 тис. га ріллі, або 32,3 та 25,6% всіх земель відповідної категорії. Для порівняння: у 1996 р. в цілому по Україні у володінні і використанні громадян нараховувалось 15,8 % сільськогосподарських угідь країни, в тому числі 14,1 % ріллі [585,с.183].

В результаті земельної реформи у Львівській області за період 1990-2005 рр. в сільськогосподарських підприємствах земельні угіддя зменшилися до 472,1 тис. га, або у 2,4 рази, а в господарствах населення вони збільшилися до 797,6 тис. га, або у 5,5 рази. Значні зміни в землекористуванні пройшли і в аграрному секторі Чернівецької області. На кінець 2005 р. сільськогосподарські підприємства області мали в користуванні 128,6 тис. га і угідь, або на 51,1 % менше, ніж в 1995 р., а громадяни – 325,3 тис. га, або – у 2,6 рази більше [591,с.114].

З розгортанням трансформаційних процесів в агропромисловому секторі регіону, зміною форм землекористування, власності і форм господарювання суттєво змінилися сфери прикладання аграрної праці. За аналізований рік найбільшими за розмірами закріплених земельних площ були фермерські господарства Львівської області. В середньому кожне з них мало в своєму розпорядженні 45,0 га сільськогосподарських угідь. Проте фермери господарювали лише на 54,1 тис. га, або на 4,3 % всіх наявних сільськогосподарських угідь області [584,с.108,110].

В Закарпатті станом на 1 січня 2006 р. виробництво сільськогосподарської продукції здійснювало 1621 сільськогосподарське підприємство, з них – 1447 фермерських господарств. У використанні сільгоспідприємств знаходилося 54,6 тис. га сільськогосподарських угідь. В області успішно господарювали 295,8 тис.

особистих селянських господарств, які володіли 348,1 тис. га землі, або 76,6 % від всіх сільськогосподарських угідь. Крім того, в області налічувалося 663,8 тис. власників землі в колективних та індивідуальних садах і городах [553,с.174].

Із 359,7 тис. осіб економічно активного сільського населення Закарпатської області 344,4 тис. – зайняті, з них за видом економічної діяльності, за офіційними даними статистики, в сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві – 157,6 тис. осіб, тобто 45,8 % зайнятих [553,с.403]. Інша частина – 186,8 тис. осіб були зайняті в домашньому господарюванні (в особистих селянських господарствах). За розрахунками, на кожного зайнятого сільського жителя припадав 1 га земель, закріплених за особистими селянськими господарствами, не враховуючи зайнятість сільського населення в реформованих сільськогосподарських підприємствах різних форм власності. Разом з тим, за даними статистики, рівень безробіття сільського населення області за методологією Міжнародної організації праці (МОП) у 2005 р. становив 4,2 % [576];

Оскільки у приватному секторі областей Українських Карпат 80 і більше відсотків валового виробництва сільськогосподарської продукції вироблялося і продовжує вироблятися із застосуванням ручної праці, важливим залишається розширення застосування засобів малої механізації у сільськогосподарському виробництві.

Впродовж майже всього досліджуваного періоду характерними були незадовільний розвиток орендних відносин, мізерна орендна плата за використовувані земельні ділянки. З прийняттям Закону України «Про оренду землі» (жовтень, 1998 р.) на селі поширилася тенденція виходу членів, які мали право на земельну частку (пай), з колективних сільськогосподарських підприємств, з метою одержання державного акту приватної власності на землю. Однак, передача селянами земельних ділянок в оренду поживалася лише після прийняття Закону України «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)», який вийшов у січні 2001 р. За період 2002-2005 рр. кількість договорів оренди земельних ділянок, для прикладу в Закарпатській області, зросла удвічі. За даними Головного управління земельних ресурсів зазначеної області, в 2005 р. селянами укладено 24,2 тис. договорів оренди

землі та 4,7 тис. договорів оренди майна. Загальна вартість орендованих земель складала 262,0 тис. грн, а майна – 30,1 тис. грн. Згідно умов, закладених у договорі, відсоток орендної плати від вартості орендованої земельної частки (паю) становив 1,7 %, а майна – 1,2 %, або відповідно в сумі 4096,8 тис. грн. за землю і 356,9 тис. грн. – за майно. В аналізованому році селяни отримали зазначену суму за оренду майна повністю, а за оренду земельних часток – 3964,3 тис. грн. або 96,8 % від договірної плати.

Характерно, що орендна плата була здійснена в основному зерном, еквівалентним сумі 3782,2 тис. грн., 350,3 тис. грн. вартості – іншою продукцією, 160,7 тис. грн. – послугами, а плата в грошовому виразі складала лише 134,1 тис. грн. За оренду земельних паїв і майна орендодавці отримали 66,3 т зерна, як правило пшениці, що до певної міри сприяло приросту поголів'я і збільшенню виробництва тваринницької продукції в особистих селянських господарствах.

Практика засвідчує, що існуючі нині процентні ставки плати за оренду земельних ділянок і майна були занадто низькими. Сума орендної плати за орендовану земельну ділянку в розрахунку на одного орендодавця у 2005 р. в регіоні складала 169,3 грн. Ставку орендної плати за одиницю земельної ділянки можна збільшити лише за рахунок інтенсифікації виробництва сільгосппродукції, отримання вищої врожайності, тобто підвищення ефективності віддачі кожного орендованого гектара.

Трансформаційним процесам аграрного сектора були притаманні нерозвиненість дорадчих структур, відсутність служб агромаркетингу. В регіоні ще не налагоджено дієвого науково-консультаційного та інформаційного забезпечення селян з питань виробництва та збуту вирощеної аграрної продукції, щодо надання сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню дорадчих послуг з питань менеджменту, маркетингу, поширення та впровадження у виробництво передового досвіду господарювання та сучасних технологій вирощування сільськогосподарських культур, проблем розвитку соціальної сфери села.

В досліджуваний період в регіоні у початковій стадії знаходилося формування служб агромаркетингу, які б забезпечували організацію комерційної діяльності та

посередництво у сфері регіонального агропромислового комплексу. Важливою була розбудова агромаркетингової інфраструктури в регіоні.

Реформування відносин власності агропромислового комплексу регіону в цілому призвело до руйнації раніше існуючих організаційних зв'язків між суб'єктами аграрного господарювання та переробними і обслуговуючими сільське господарство організаціями. В м.Ужгороді припинили свою діяльність колись потужні м'ясокомбінат та молокозавод. В Закарпатті успішно працювала й продовжує працювати лише філія «Настуня» ЗАТ «Автопорт-Чоп» (с.Часлівці Ужгородського району), яка здійснює переробку молока і постачає на ринок продукцію без консервантів. Однак промислові підприємства і об'єднання, підприємницькі структури не поспішають вкладати кошти в розбудову агропромислового виробництва, у цій сфері зовсім не задіяний банківський капітал.

Для інтенсифікації аграрного господарювання в областях Карпатського регіону важливим було налагодження діяльності обслуговуючих інфраструктурних формувань. В регіоні станом на 1.01.2002 р. діяло чотири акредитовані товарні біржі Національної асоціації бірж України, 26 агроторгових домів, 257 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, 3998 заготівельних пунктів, 206 оптово-продовольчих ринків, проведено 34 аукціони живої племінної та продуктивної худоби, проведено 107 виставок-ярмарків в обласних центрах та районах. Товаровиробники сільськогосподарської продукції мали змогу скористатися послугами 83 філій кредитних спілок [721,с.162,163]. Практика засвідчила, що у зв'язку із зниженням рівня технічного забезпечення села серйозного розвитку в регіоні потребували підприємства агротехсервісу.

На початок третього тисячоліття соціальні проблеми села залишалися невирішеними. Внаслідок реформування радгоспів та колгоспів об'єкти соціальної інфраструктури, які перебували переважно під опікою останніх, опинилися в занедбаному стані, або повністю припинили своє існування. Новоутворені аграрні формування не поспішали брати на баланс соціальні об'єкти, а органи місцевого самоврядування не мали достатніх коштів на їх фінансування. Як наслідок, забезпеченість селян зазначеними об'єктами зменшилася в регіоні на кінець 2005 р.

у порівнянні з 2000 р. в цілому на 6 % (бібліотеками на 10 %), лише забезпеченість дитячими дошкільними закладами збільшилася на 4 % [576,с.329,330-332,335].

Поряд з проблемними особливостями розвитку аграрного господарювання, Карпатський регіон характеризувався і певними перевагами, які сприяли забезпеченню функціонування реформованих аграрних підприємств і нарощуванню виробництва сільськогосподарської продукції в особистих селянських господарствах.

Серед таких переваг привертає увагу відносно краща демографічна ситуація на селі та переважання аграрної зайнятості насамперед економічно активного населення в областях Українських Карпат порівняно з показниками по Україні в цілому. 90-і роки минулого століття і початок нинішнього відзначилися погіршенням демографічного стану в сільській місцевості України, у тому числі і регіону Карпат. За період з початку 2002 р. до 2005 р. включно (з врахуванням даних перепису населення 5 грудня 2001 р), сільське населення України зменшилося на 600,0 тис. осіб, або на 3,8 %. В областях Карпат зменшення становило 80,5 тис. осіб, або на 2,5 % [590,с.343-345]. Контрастним була, в порівнянні між Україною в цілому і областями Карпатського регіону, наявність економічно активного сільського населення. В Україні на сільських територіях проживало 6987,0 тис. осіб, або 31,3 % від всього економічно активного населення країни, а в Карпатському регіоні – 1382,9 тис. осіб, або 50,6 %. За показниками 2005 р. з числа економічно активного населення України 19,2 % були зайняті в сільському господарстві, мисливстві, лісовому та рибному господарстві, а в карпатських областях – 22,4 %, тобто спостерігалася різниця у 3,2 пункта [590,с.372]. За розрахунками, аналогічна різниця у 2002 р. становила 6,4 пункта [589,с.408]. Ці показники засвідчують переважання аграрного спрямування розвитку економіки областей Карпатського регіону в досліджуваний період.

Зайнятість сільського населення характеризувалася також використанням трудового потенціалу найманих працівників підприємств сільського господарства. Зокрема, в регіоні Карпат України середньорічна кількість найманих працівників на підприємствах аграрного сектора у 2005 р. в порівнянні з 1995 р. зменшилася у 6,7 раза (з 343 до 51 тис.), а проти 2000 р. у 3,5 рази (із 180 до 51 тис. осіб). Для

порівняння, в Україні за аналізований період кількість найманих працівників зменшилася відповідно у 3,7 та 2,45 рази [590,с.390].

Аналіз процесів роздержавлення і приватизації підтверджує, що в областях Карпатського регіону переважна частина колишніх найманих працівників перейшли у приватні аграрні структури. Слід зазначити, що, в силу історичних обставин, карпатське село дещо пізніше зазнало колективізації і усупільнення селянської праці. Старше покоління регіону зберегло навикі і традиції приватного господарювання на селі, почуття і менталітет працелюбного селянина-господарника, бережного ставлення до землі-годувальниці. Ці характерні риси хлібороба передавалися від покоління до покоління, і в нових умовах незалежної України, в період зміни форм власності і трансформаційних перетворень на селі, стали визначальними у виборі форм господарювання. Практика засвідчує, що позитивні зміни соціального укладу карпатського села, розвиток демографічно-трудоного потенціалу сільських територій помітніший там, де місцеві органи влади і самоврядування визначили пріоритети структурних перетворень у сфері сільської зайнятості, створили нетрадиційні робочі місця, сприяли розвитку підприємництва, забезпечили функціонування закладів сільської інфраструктури.

З розгортанням процесів реформування колективних сільськогосподарських підприємств, з прискоренням земельної реформи в областях Карпатського регіону суттєву роль у нарощуванні виробництва сільськогосподарської продукції відіграли особисті селянські господарства. У 2005 р. в особистих селянських господарствах областей Карпат налічувалося 1881,3 тис. га сільгоспугідь, або 71,7 % від наявних в регіоні, вони виробили 90,5 % валової продукції сільського господарства (у порівнянних цінах 2005 р.). Контрастним в аналізованому році був показник виробництва валової продукції в розрахунку на 100 га сільгоспугідь: в господарствах населення він склав 501,6 тис. грн., а в сільгоспідприємствах – 134,1 тис. грн., або в 3,7 рази менше [553,с.168,177;555, с.111,120;584,с.105,108;591,с.103, 114], що переконливо свідчило про інтенсивність селянського господарювання і адаптацію до ринкових умов.

Серед переваг аграрного господарювання в областях Українських Карпат в аналізовані роки слід назвати можливості використання полонин та підвищення продуктивності кормових угідь, перспективи виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, наявність та розвиненість потужностей харчопереробних підприємств.

Практика засвідчує, що реалізація Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки», вимог і положень Земельного Кодексу сприяла реформуванню колективних сільськогосподарських підприємств і в наступні роки після прийняття зазначених законодавчих актів.

Однак для реалізації переваг і особливостей аграрного господарювання в регіоні, нарощування виробництва продукції продовольства невідкладними були і залишаються завершення аграрної та земельної реформ, забезпечення функціонування реформованих аграрних підприємств, особистих селянських і фермерських господарств.

4.4. Досвід реалізації аграрних реформ в окремих країнах Центрально-Східної Європи та можливості його використання в Україні

З огляду на останні розширення Європейського Союзу на схід збільшилось число країн – членів ЄС, що безпосередньо межують з нашою державою. Серед регіонів України, що мають спільні кордони з новими країнами-членами Європейської спільноти, особливе місце посідає Карпатський регіон. Його вирізняють географічне розташування, природно-економічні умови, малоземелля, висока щільність населення, несприятлива демографічна ситуація, підвищений рівень безробіття, історично сформований потяг селян до приватної власності на землю, специфічні особливості менталітету населення.

Регіон має вигідне географічне розташування – розміщений на перехресті Схід – Захід, практично в центрі Європи, достатньо сильно розвинуту транспортну мережу залізничних, шосейних доріг, трубопровідних магістралей. Області регіону

межують з країнами, що стали членами Європейського Союзу. Необхідно зауважити, що сприйняття концепції так званого “близького зарубіжжя”, сформованої прихильниками розвитку СНД, саме в цьому контексті не витримує жодної критики. Адже для значної частини України Польща, Словаччина, Румунія та Угорщина географічно, ментально, економічно та соціально є ближчими, ніж, скажімо, Казахстан чи Киргизія.

Прикордоння та спільна історія мали значний вплив на історичний розвиток Карпатського регіону. Особливістю етнокультурного розвитку спільноти областей регіону є специфічне формування менталітету, адаптація, пристосування її до природного і суспільно-політичного простору та культурного сусідства. Складовою менталітету є також вільне володіння значною частиною населення кількома іноземними мовами, що служить запорукою вільного спілкування представників різних національностей. Поширеними є змішані шлюби та спорідненості родин навіть у декількох країнах. Все це створює добрі умови для т. зв. “дифузії ідей”, яка полягає в переміщенні певних ідеологічних норм, установок, правил від однієї, територіально відділеної соціальної групи, до іншої.

Очевидно, що обґрунтоване та вмотивоване запозичення і використання зарубіжного досвіду є корисним з теоретичної та практичної точки зору. Адже ознайомлення, вивчення і систематизація заходів і дій економічної реформи в інших країнах дозволяє поглибити теоретичну базу трансформації, визначити головні та перспективні завдання й окреслити напрямки їх вирішення. Теоретична дискусія і обмін дослідженнями з проблем трансформації дозволяють забезпечити науковий підхід і комплексність економічної реформи, сприяють обміну позиціями та оцінками, як наслідок – формуванню так званого “європейського наукового середовища”. Надзвичайно старанною повинна бути увага до вивчення методики і методології реформ у різних країнах, вивчення питань стратегічного планування суспільного розвитку. Можна віднайти багато прикладів, в тому числі і у вітчизняній історії, коли теоретична замкнутість, зацикленість на одному науковому напрямку можуть спричинити негативні тактичні і стратегічні прорахунки.

На даний час в Україні надзвичайно актуальним є питання завершення аграрної, в т.ч. земельної, реформи. На цьому шляху зроблено чимало, але аналіз отриманих результатів дозволяє зробити припущення про необхідність корегування трансформаційних змін у бік зближення з європейською практикою, теоретичними напрацюваннями і спільною аграрною політикою ЄС. Тому, значну зацікавленість викликає вивчення досвіду реформування аграрної сфери і земельних відносин в постсоціалістичних країнах – Угорщині, Польщі, Словаччині, Румунії – сусідах Карпатського регіону.

Відомий польський економіст В.Зглінський сформував концептуальні моделі аграрних реформ, покладаючи в їх основу групувальні характеристики глибини перетворень відносин власності. Він виділяє три базові моделі, даючи їм характерні назви і змістовне навантаження:

-“балканська модель”, яка полягає переважно у реституції, загальній приватизації, що супроводжуються роздрібненням виробничих структур і їх незначною адаптацією до ринку;

-“центральноевропейська модель”, суть якої відображено у приватизації, вибірковій (в окремих країнах) реституції, що супроводжується пристосуванням колишніх виробників до роботи в нових умовах, з врегулюванням відносин власності на основі приватної власності;

-“східноевропейська модель”, за сутністю полягає не у масовій приватизації та реституції, а її заміні формальним розподілом землі та майна між працівниками. Ця модель фактично не вносить суттєвих змін у діяльність постсоціалістичних підприємств, однак надає їм інше правове оформлення [908,с.141-142].

Таким чином, вітчизняну аграрну реформу, в тому числі в Карпатському регіоні, без застережень можна віднести до перехідної від східноевропейської до центральноевропейської моделі. Саме в Карпатському регіоні, особливо на першому етапі, відчувалось тяжіння до центральноевропейських тенденцій. Однак загальний підхід унітарної держави не дозволив внести суттєві особливості в регіональну аграрну реформу.

Країни, які вибрали модель рішучої, системної та комплексної трансформації, виразно випередили в результативності та ефективності реформ ті країни, які вибрали один з трьох наступних варіантів: градуалістичну модель повільної конвергенції; модель пошуку “власного шляху” (т.зв. “третьої дороги”); модель дрейфу в реформах, без чіткого окреслення їх стратегічної мети і цілі.

З іншого боку, слід усвідомлювати, що використання зарубіжного досвіду аграрного реформування є доволі складним та навіть суперечливим процесом. Історичний розвиток неможливо копіювати або повторити, тому що кожна країна, регіон і територія має надзвичайно багато особливостей, а вплив різноманітних чинників важко переоцінити та врахувати. Саме тому ми вважаємо, що значну частину теоретичного і емпіричного матеріалу, нагромадженого в країнах Центральної та Східної Європи під час системної трансформації національного сільського господарства кожної країни, неможливо одразу, методом компіляції, використати в українській аграрній сфері. Запропоноване деякими українськими авторами адаптивне використання методики, складових та результатів реформи є доволі складним і багатопрофільним завданням. Саме тому гострою є потреба системного, комплексного і планомірного підходу. Підходу, який не терпить звичної для нас кампанійщини, формування чергових завдань і перспектив з висловів або побажань політиків, який не терпить поверховості й поспіху. Така прогнозованість і програмність, на жаль, не може бути збудована на нестабільній і не прогнозованій політичній системі, особливо в українській практиці, яка характеризується політичною нестабільністю. Метод побудови політики “за аналогією” вимагає бути в усьому аналогічним або відповідним прототипові. А це зробити неможливо. Очевидно, що кожна ситуація має свої особливості, тому жодне планування змін без врахування цих особливостей не можна вважати раціональним. Однак можна сподіватись, що узагальнений досвід, спільні підходи і пропозиції допоможуть у пошуках оптимального шляху розвитку аграрних відносин не лише у Карпатському регіоні, але й в Україні в цілому.

Тому, не зважаючи на об’єктивні застереження, з великою достовірністю та обґрунтованістю можна стверджувати, що багато складових процесу вдосконалення

аграрних відносин в сусідніх країнах можна з успіхом використати. Насамперед, доволі ефективно і якісно можна запозичити значний перелік тактичних цілей і завдань, методологію та алгоритм конкретних кроків та дій, інституційні напрацювання та організаційні вирішення. Хоча останніми роками в аграрній економіці домінують більш прагматичні прикладні підходи, які немовби відсувають теоретичну дискусію або “на пізніше”, або на узбіччя наукового пошуку. Теоретичні обґрунтування, як свідчить досвід Європи, мають надзвичайне значення і вагу. Саме тому, як це не дивно, доволі значний масив інформації, розв’язків та вирішень перебуває в площині теоретичних напрацювань економічної реформи. Без належної теорії неможливо опрацювати надійну методологічну базу, прикладні кроки реформи та нової аграрної політики. Теорію реформ неможливо збудувати на традиційних наукових школах і уявленнях, тому формування теоретичної бази економічної реформи є першим і найважливішим із завдань. Державна політика в галузі наукових досліджень повинна стимулювати багатовекторні наукові дослідження із створенням своєрідного конкурентного наукового середовища (створення декількох різнонаправлених конкуруючих наукових центрів), виконання фундаментальних досліджень стратегічних напрямків формування аграрної політики, наукові дискусії та наукові обміни, дослідження в нових напрямках. Такі зміни не повинні виконуватись на противагу існуючої системи наукових досліджень в рамках існуючих наукових інституцій, а в її доповнення та збагачення новими ідеями, розробками та вирішеннями.

Практика наукового експерименту підтверджує, що у вітчизняній господарській політиці не враховано особливості переоцінки секторного, галузевого підходу до системної трансформації. Для успішного проведення суспільних змін, перебудови суспільних відносин важливо одночасно реформувати усі сторони відносин. Адже для аграрного виробництва важлива виважена антимонопольна і конкурентна політика в супутніх та партнерських галузях, формування політики розвитку села, становлення місцевого самоврядування та навіть формування нової пенсійної політики. Секторний підхід глибоко засуджував відомий польський економіст Г.Сирейчик [907,с.134]. Саме тому проголошена в Україні пріоритетність аграрної

сфери не відповідає концепції технологічного прориву, висловленій багатьма економістами, з загалу яких хочеться особливо виділити українського економіста М.Туган-Барановського та австрійського (пізніше – американського) вченого Й.Шумпетера. Всі галузі повинні розвиватись пропорційно і виважено, а пріоритетними є ті галузі, пріоритет яких виявить ринок і міжнародний розподіл праці. На жаль, у вітчизняній практиці ще існує визначення пріоритетності галузей в чиновницьких кабінетах, свідченням чому може бути доволі суперечливий та малодієвий Закон України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” [515].

Насправді, історичний досвід, наукові розвідки, напрацювання багатьох країн свідчать про необхідність вивчення, систематизації та використання зарубіжного досвіду вдосконалення господарської системи, особливо – аграрних відносин у пост-соціалістичних країнах. Серед близьких для Карпатського регіону країн за проблемно-варіантним наповненням емпіричної бази аграрних перетворень слід виділити Угорщину, Польщу, Чеську Республіку, Словацьку республіку та Румунію.

Зазначені країни та карпатські області України об’єднують схожість, або ж принаймні наближеність, історичних шляхів економічного і культурного розвитку, спільність давніх історичних традицій, навиків населення в аграрному господарюванні, підходи і специфіка трансформації аграрної сфери, утвердження засад ринкової економіки. Стартові переваги цих країн в порівнянні з Україною полягали у менш тривалому існуванні командно-адміністративної системи господарювання, збереженні певних засад приватного землеволодіння, лібералізації та відкритості економіки, вищому ступені її товарності. Однак стартові переваги, що чудово підтверджує досвід Словаччини, є лише, за влучним висловом Я.Корнаї, “заритим скарбом”. Суть цього твердження відомого реформатора полягає в тому, що добрі стартові умови будуть діяти лише тоді, коли реформи буде здійснено технічно і технологічно правильно. Адже стартові умови аграрної трансформації в Чехії і Словаччині були не лише близькими, але практично тотожними, однак нераціональна політика уряду В. Мечіяра на деякий час стримувала економічні зміни в словацькому селі, що пізніше викликало диспропорції при вирішенні

питання вступу у ЄС. Однак все ж таки певна історична роль стартових умов, а ще більше – глибинних передумов, має об'єктивну природу.

Більшість дослідників розвитку постсоціалістичних країн Європи відзначають наближеність характеристик сільського господарства та цілей його реформування. Серед основних факторів реформування галузі аграрного виробництва слід виділити наступні: у всіх постсоціалістичних країнах задекларовано перехід від планово-розподільчої системи, регульованої державою, до ринкової економіки; аграрні перетворення в аналізованих країнах перебувають на різних стадіях, однак у багатьох з них, зокрема в Україні, цей процес ще триває; центральним питанням аграрних перетворень всюди була перебудова структури власності та форм господарювання в аграрному секторі; актуальною проблемою є укрупнення землекористування, оскільки внаслідок приватизації утворилося багато дрібних землевласників; реструктуризацію аграрної сфери стримує відсутність довготривалих дієвих програм розвитку сільського господарства, особливо в гірських та передгірних районах.

Разом з тим, у трансформаційних процесах аграрної сфери аналізованих країн, порівняно з Україною, є певні відмінності, сформовані об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Зокрема, майже у всіх постсоціалістичних країнах земельна реформа відбувалася на основі приватизації земельних ділянок в сільському господарстві, в окремих супроводжувалася реституцією. Для Польщі було характерним збереження приватного виробництва в межах соціалістичної системи. В Чехії і Словаччині популярними і доволі ефективними були виробничі кооперативи, та й цим країнам практично вдалось уникнути надмірного роздрібнення суб'єктів господарювання на селі. Складним завданням є уникнення роздроблення земельних наділів (парцеляції) за функціонування ринку землі, а також необхідність об'єднання надмірно подрібнених земельних ділянок (комасації). Слід зауважити, що у більшості країн Центральної та Східної Європи процес реституції здійснювався або з допомогою компенсації за вилучену в минулому земельну власність або ж способом поверненням землі колишнім власникам чи їх нащадкам, в натурі, у

межах, що були до колективізації. Були варіанти компенсації реституційних претензій іншими землями та приватизаційними ваучерами у їх вартісному вигляді.

В різних країнах були застосовані різні форми реституції – повернення саме тієї ділянки землі, що була націоналізована, повернення еквівалентної частки колишнього земельного наділу, виплата компенсації, одержання ваучера, за який можна було придбати землю або інші фонди, тощо. Повернення землі колишнім власникам мало як позитивні, так і негативні наслідки. Негативними, на нашу думку, стали фрагментація земельних ділянок та визнання права власності на землі сільсько-господарського призначення за міськими жителями. Близько 20 % нових земельних власників в Угорщині та Словаччині проживали в містах. Позитивним можна вважати те, що саме в цьому середовищі започаткувався ринок землі, якого в Україні немає і нині.

Реституція відіграла надзвичайно позитивну роль у відновленні історичної справедливості. Адже в ході її здійснення було поновлено те, що здавна вважалось святим і непорушним правом – право приватної власності. Історичні документи детально ілюструють, яким тривалим і складним був процес перерозподілу земельної власності в Центральній та Східній Європі у міжвоєнний період (1918-1939 рр.). Адже землі були включені в ринковий обіг, а інвестиційні ресурси селянських родин були вкрай обмежені. Практично клаптик за клаптиком заможніші селяни громадили свої земельні наділи, які пізніше так “легко” були усупільнені. Таке грубе нехтування правами і принципами права навіть шокувало тодішніх землевласників. Тому реституція в контексті відновлення правовідносин, історичної справедливості та одвічних устоїв сільського життя відіграла свою позитивну роль.

Одночасно реституція породила декілька нових і складних проблем. Виявилось, що не всі “відновлені власники” мають бажання чи намір працювати у сільському господарстві. Для деяких земельні ділянки виявились несподіваним, але насправді не-потрібним дарунком. Фактично реституція породила декілька груп власників земельних угідь: інсайдери (власники землі, які віддали свою землю в господарське використання суб’єктам господарювання і самі працюють у них за наймом); аутсайдери (власники землі, які самостійно не працюють на землі і не мають такого

наміру); сільські жителі, які не мають права власності на землю; віддалені власники (власники земельних ділянок, які мешкають на значній віддалі від місця їх розташування).

Що ж стосується питань реституції земельної власності, то певною перевагою України в процесі здійснення сучасних аграрних перетворень є відмова від проведення реституції. В аналізованих постсоціалістичних країнах порушене питання було надзвичайно актуальним, оскільки колективізація та конфіскація земель і майна тут відбулася у повоєнні роки. Власне, як і в карпатських областях – у Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій, частина колгоспів була створена у переддень німецько–радянської війни, у Закарпатській – у післявоєнний період.

Питання проведення реституції земельних ділянок обґрунтовано піднімалося на початковому етапі земельної реформи і в областях Українських Карпат. В першу чергу це стосувалося Львівської та Закарпатської областей. Незважаючи на пережиті численні військові лихоліття та політичні катаклізми, селяни зберігали давні родинні дозвільні документи на землю і могли довести своє право власності на неї. Можливо, в історичному сенсі питання проведення реституції і мало право на існування, проте в умовах малоземелля Карпатського регіону воно б позбавило значну частину селян права на володіння земельним наділом.

Практика і узагальнення досвіду аграрних перетворень в аналізованих країнах свідчать, що з проведенням структурної реформи економіки, в т.ч. і аграрної реформи, Україна відстала від постсоціалістичних країн-сусідів не менш ніж на десяток років. Такого тривалого підготовчого – початкового етапу, з невизначеною стратегією і головними завданнями, не було у жодній з аналізованих країн. До того ж, затягування аграрної реформи в роки так званого декларативного реформування підірвало довіру селян до перетворень. Адже кожна реформа, зміна суспільних відносин чи інший важливий історичний акт має певний “кредит довіри” та часовий період проведення.

Суттєвою особливістю центральноєвропейської моделі реформування аграрної сфери є чітке інституційне забезпечення реформ. Адже нові аграрні відносини та ринкова природа економіки вимагають абсолютно інших підходів до впровадження

господарської політики. Принципи демократизму та ринкової економіки обумовлюють чітку інституційну побудову. В основі цієї побудови чітке розмежування та одночасне “перекриття” контрольних функцій державних, бізнесових та громадських інституцій. Державні інституції нового типу фактично не мають нічого спільного, крім, можливо, назви та місця розташування, з попередніми органами державного управління. Важливим є принцип відокремлення інституцій, які формують політику від інституцій, що її впроваджують. А ось контрольні та наглядові функції, навпаки – розділені не лише між державними інституціями різних рівнів, але й делеговані громадським організаціям, професійним об’єднанням та засобам масової інформації. Періодична звітність, публічність бюджетних ресурсів, розмежування бізнесу і влади – ось неодмінні риси європейської інституційної побудови, які так часто нехтуються в Україні. Звичайно, усі інституції мають належну структуру, забезпечення та нормативне обґрунтування діяльності. В основі обґрунтування – концептуальні засади та стратегічні цілі аграрної трансформації.

В українській аграрній історії доволі часто наводять майже класичний приклад Столипінської аграрної реформи. Однак значно успішніші, більш реформаторські та головне – продовжувані надалі були аграрні перетворення початку ХХ століття в Польщі, Угорщині, Чехословаччині, в Австрії та Німеччині. Ці реформи, теж обумовлені утвердженням капіталізму, передбачали не лише певні обмеження і норми у землеволодінні, але й заходи підтримки господарств капіталістичного типу, розвиток кооперації, фінансових інституцій, переробних та посередницьких структур. Однак, усі ці реформи тривали досить недовго, хоча знайшли підтримку серед основної маси населення. Щодо вітчизняної аграрної реформи, то в процесі її здійснення в незалежній Україні так і не було сформовано основних завдань реформи, не визначено часовий період її завершення.

На межі 80-90-х рр. однією з перших серед постсоціалістичних країн на шлях радикальних суспільно-економічних перетворень стала Польща. Досвід Польщі є надзвичайно цікавим тому, що ця країна не лише першою пробила монолітну стіну соціалістичної системи господарювання, але й розхитала ідеологічні засади

соціалізму, показала можливість та результативність антикомуністичного руху. В господарському досвіді Польщі можна віднайти приклади та емпіричну базу, а дещо пізніше – й ґрунтовні теоретичні праці з проблеми економічної трансформації. Саме на досвіді Польщі формувались механізми приватизації, антиінфляційної політики, лібералізації цін та реструктуризації. Теоретичні напрацювання польських економістів Л. Бальцеровича, Г. Колодко, Д. Россаті, А. Вося, А. Ковальського, В. Сирейчика, Є. Вількіна, Б. Клепацького та інших часто використовувались в інших країнах при розробці власних програм аграрних перетворень.

В стратегії реформування економічної системи Польщі розвиток аграрного сектора посідає важливе місце. Адже сільське господарство в цій країні формує близько 7 % ВВП і займає четверте місце в господарській сфері після промисловості, торгівлі та будівництва. Проте, якщо враховувати, що в галузі зайнято 26,4 % економічно активного населення, це досить низький показник. Незважаючи на те, що впродовж повоєнного періоду характерною ознакою аграрного господарювання в Польщі було переважання приватного аграрного сектора (93 % її сільськогосподарських угідь перебувало у приватній власності), що вирізняло її серед решти країн соціалістичного табору, тут також назріла необхідність аграрних реформ [649,с.112]. У зв'язку з переходом до ринкової економіки та відкритості ринку на Захід, польські фермери і господарства селян-одноосібників втратили сталий ринок збуту вітчизняної продукції. До того ж, трудові ресурси країни в плані загального розвитку й освіти дедалі більше деградували. Аграрне виробництво, як і в Україні, вважалось неprestижною галуззю.

Слід також відзначити, що з розгортанням аграрних реформ, значення приватного сектора в сільському господарстві Польщі зростало. Усуспільнені господарства, в першу чергу державного сектора, стали неефективними: в умовах переходу до ринкових засад господарювання і зміни основних економічних параметрів діяльності вони опинилися на межі банкрутства. Враховуючи катастрофічний економічний стан переважної більшості усуспільнених колективних підприємств, влада Польщі вирішила їх ліквідувати. На основі закону від 19 жовтня 1991 р. майно

державних земельних господарств перейшло до земельного фонду держави: отримана нерухомість була передана Агенції власності рільничого скарбу держави.

Вже на середину 90-х рр. реформування аграрного сектора в Польщі призвело до руйнування сільського кооперативного руху, перевиробництва внаслідок поступлення дешевшої західної продукції, зубожіння фермерів. Лише у цій ситуації уряд країни вдався до перегляду та кардинальної зміни аграрної політики – було запроваджено мито на імпортовану сільгосппродукцію, фермерам надавалися дешеві кредити для придбання сільськогосподарської техніки.

Для України важливим є польський досвід державної підтримки аграрного сектора економіки. Щоб зрозуміти сутність підтримки державою сільськогосподарського виробництва, доцільно проаналізувати передумови соціально-економічних перетворень в аграрній сфері. У період 1990-1993 рр., внаслідок орієнтації уряду Польщі на ліберально-ринкову модель функціонування аграрних суб'єктів господарювання, зберігалася максимальна лібералізація цін, мало місце мінімальне втручання держави в обмінні процеси, обмеження бюджетного фінансування. Крім того, для сільгоспвиробників були встановлені високі ставки за кредитами, існували серйозні порушення балансу в торгівлі і реалізації сільськогосподарської продукції, незахищеність вітчизняних товаровиробників від конкуренції субсидійованого експорту продовольства з країн ЄС на внутрішньому ринку, обмеженість реалізації виробленої сільгосппродукції на зовнішньому ринку. Усі ці фактори призвели до зменшення виробництва сільгосппродукції, до істотного зниження доходів сільського населення. Продовольча криза в Польщі, особливо в урбанізованих районах Помор'я та Сілезії, часто набувала загрозливого стану. Питання гідного харчування було однією з перших економічних вимог робітничого руху спротиву. Від цього гасла не відмовилась надалі “Солідарність” та більш радикальна Ліга визволення Польщі.

В зазначені роки (1990-1993 рр.) виробництво продукції сільського господарства зменшилося на 17 %, у т.ч. рослинництва на 9 %, а тваринництва – на 21 %. Товарна продукція сільського господарства зменшилася на 14 %, в основному за рахунок різкого спаду виробництва в тваринництві. До того ж, в цей же час кількість

населення Польщі зростає на 1,3 %, тобто сільське господарство не встигало за демографічним розвитком, незважаючи на те, що динаміка останнього була низькою [741,с.166].

Тривалий час Польща переживала період так званого перманентного реформування, коли насправді зміни відбувались повільно, вони були не системними і не торкалися головних проблем суспільства. Це призвело до глибокої трансформаційної кризи, макроекономічної нестабільності, а головне – галопуючої інфляції. Лише прихід до влади групи реформаторів з амбіційної молоді партії Союзу Свободи (*Unija Wolności*) на чолі з відомим економістом Л.Бальцеровичем дозволив швидко завершити всі намічені реформи, а серед них головні: пенсійну, адміністративну та економічну. Дещо пізніше ці радикальні реформи отримали назву “шокової терапії”, а суспільна оцінка її наслідків та результатів була неоднозначною.

Як свідчать результати досліджень, після «шокової терапії» економічних реформ, автором якої був віце-прем'єр (в подальшому міністр фінансів) Польщі Л.Бальцерович, країна перейшла до етапу так званого «градулізму», тобто поступових ринкових перетворень. Шокова модель, попри численну критику, виконала основну деструктивну функцію – з минулою економічною системою, її принципами і залишковими елементами було покінчено. Було сформовано більш обережну соціальну політику, яка передбачала солідарну відповідальність усіх учасників трудових відносин.

Ліберально-ринкова модель, на думку деяких вчених, була замінена суттєво новою моделлю, яка поєднувала ринкове й державне регулювання аграрного сектора і включала два напрями: регулювання ринку сільськогосподарської продукції та регулювання фінансово-кредитного забезпечення галузі. Впродовж аналізованих років, з метою активізації державної підтримки аграрного сектора, належного контролю за реалізацією аграрних реформ, в країні було створено ряд інституцій. В 1990 р. в Польщі було створено Агентство сільськогосподарського ринку, завдання якого – проведення інтервенційних закупівель та реалізації сільськогосподарської продукції, нагромадження резервів і експортно-імпортна діяльність. Значне фінансово-кредитне забезпечення аграрних товаровиробників, починаючи з 1992 р.,

здійснює Польський фонд ліквідації заборгованості та реструктуризації сільського господарства, який є урядовою організацією. Фонд видає господарствам пільгові кредити під 20 % річних за наявності розробленого і затвердженого відповідними органами плану вдосконалення суб'єктів господарювання. Крім того, він викупує борги селян і переоформляє їх повернення на сім років, з відстрочкою на один рік і під 5 % річних [758,с.56-58]. Серед інших (близько 30 недержавних) фондів, які стимулюють розвиток виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, а також соціальний розвиток сільських територій, своєю діяльністю заслуговують на увагу Європейський фонд розвитку польського села та Фонд сприяння водопостачання селу.

Специфічною урядовою інституцією у Польщі, чий досвід вартий використання в Україні, є Фонд державного сільськогосподарського нерухомого майна, який здійснює приватизацію належного майна і земельних ділянок, забезпечує їх тимчасове господарське використання, реструктуризацію та інше господарське покращення. У віданні цього фонду є значний масив земельних ділянок, споруди, будівлі, що дозволяє державі здійснювати активне втручання на ринку сільськогосподарської нерухомості.

Після вступу Польщі у ЄС підтвердилася обґрунтованість польської аграрної політики перехідного періоду. Адже Польща, з усіх нових членів ЄС “хвилі” 2004 року, була найбільшим і досить потужним виробником з розвинутим і дієвим аграрним лобі. Інтеграція польського сільського господарства в європейський продовольчий ринок відбулась доволі планомірно, без особливих ексцесів. Позиція цієї країни на європейському ринку зміцнюється, що свідчить про можливі позитивні шанси й для українського сільського господарства.

Нині аграрна політика у Польщі, як і в усіх інших країнах ЄС, складається з двох важливих сегментів – спільної сільськогосподарської (аграрної) політики та національної складової. В свою чергу спільна сільськогосподарська політика ЄС зазнала і зазнає суттєвих змін та модернізації, в зв'язку із рішеннями щодо лібералізації її аграрного середовища. Практично ЄС відмовляється від багатьох перевічених та навіть традиційних інструментів аграрної політики (регулювання цін,

субсидування експорту, економічний протекціонізм, загороджувальна митна політика), схильючись до більш “ринкових” економічних методів регулювання, які не деформують конкуренцію та ринкове середовище.

Розвиваючи офіційні інституції, уряди країн ЦСЄ заохочують і підтримують створення різноманітних професійних та галузевих об’єднань. Наприклад, створена в Чехії Аграрна палата (АП) є активним учасником формування і реалізації аграрної політики. Тривалий час регулювання аграрного ринку в Чехії, подібно як і в інших європейських країнах, здійснював Державний фонд ринкової регуляції. Цей фонд не лише здійснював безпосереднє регулювання ринкової ситуації через товарні інтервенції та квотування, але й проводив превентивну політику структурних змін, розвитку ринкової інфраструктури та стимулювання деяких секторів агробізнесу. З розвитком ринкових відносин та новими підходами до регулювання ринку, обумовлених Лісабонською стратегією ЄС, Державний фонд ринкової регуляції було трансформовано у іншу інституцію. За новими підходами функцію регулювання аграрного ринку зараз закріплено за спеціальним фондом – Державним сільськогосподарським інтервенційним фондом (ДСГІФ) [832,с.116-120]. Активну дотаційну і підтримуючу (фінансову) політику щодо суб’єктів аграрного господарювання здійснює спеціальний Державний гарантійний сільськогосподарський і лісовий фонд (ДГСЛФ) [833,с.71-78]. Після тривалого і позитивного досвіду діяльності обидва фонди дістали статус платіжної агенції ЄС, що дозволяє їм оперувати союзними коштами із сфери аграрної політики.

У Чехії активно діє заснований у 1993 р. Фонд підтримки фермерів, який сплачує за фермерів певну частину процентів за кредити і надає фермерам гарантії щодо повернення основної суми кредиту в розмірі 50 % (при строку його погашення 2 роки), 70 % (відповідно 5 років) і до 85 % (понад 5 років).

Особливий інтерес щодо вітчизняної аграрної політики та її впровадження на регіональному рівні має алгоритм трансформації та механізм реструктуризації кооперативів. Слід відзначити, що в силу історичних причин кооперативний рух зазнав значного розвитку на теренах Чехії та Словаччини, зрештою – як і на інших землях колишньої Австро-Угорської імперії, включаючи Галичину і Закарпаття.

Тому навіть в соціалістичні часи чисельність та роль кооперативів в сільсько-господарському виробництві була доволі значимою. Для прикладу, у Чехії єдині сільськогосподарські кооперативи були домінуючою організаційною формою виробництва. З початком трансформації економічних відносин на селі суспільний і політичний тиск щодо модернізації, реструктуризації та навіть ліквідації кооперативів “соціалістичного” типу був доволі значним. Це обумовило прийняття спеціального Закону “Про врегулювання майнових відносин і відносин власності у сільськогосподарських кооперативах”[903,с.5-7]. Цей закон фактично передбачав врегулювання відносин власності в сільськогосподарських кооперативах вже на основі приватної власності. Але перед тим мали бути чітко розмежовані усі відносини власності, а бажаючі вийти з кооперативу отримали переважне право на отримання землі та належної майнової частки. Однак особливістю чеської реорганізації було те, що всі відокремлення, виходи з підприємства та інші вилучення нерухомого й рухомого майна здійснювались лише на основі т. зв. трансформаційного проекту. Такий проект був одночасно бізнес-планом подальшої сільськогосподарської діяльності і своєрідною гарантією належного господарського використання майна. Це дало чудові результати як в частині збереження майнових комплексів та підрозділів у функціональному стані, так і у частині обмеження надмірного дроблення виробників.

В Угорщині значну фінансово-кредитну допомогу аграрні товаровиробники отримують від Національного земельного фонду та від Угорського фонду Сільськогосподарського Розвитку. В країні існує практика, коли власники аграрних особистих господарств, в разі припинення господарської діяльності, передають Національному земельному фонду земельні ділянки, які належать їм на правах приватної власності, з умовою грошової пожиттєвої компенсації. Проблемами соціально-економічних та організаційних трансформувальних в аграрній сфері, сприянням діяльності сільськогосподарських товаровиробників – підприємців, займається Спілка власників земель і аграрних підприємців Словаччини. Діяльність Сільськогосподарської і продовольчої палати Словаччини спрямована на допомогу

товаровиробникам в реалізації виробленої продовольчої продукції, активізації виробничих і господарських зв'язків сільськогосподарських формувань.

Важливим досягненням польських аграрних реформ, які заслуговують на увагу вітчизняних практиків, є створення у 1994 р. Агентства реструктуризації та модернізації сільського господарства [920,с.15]. Створення і належне функціонування подібної організації, яка б займалася сприянням інвестування в сільськогосподарське виробництво та переробну промисловість, а також створенням нових робочих місць на селі, є надзвичайно актуальним для областей Українських Карпат з їх малоземеллям та аграрним перенаселенням.

В перші роки постсоціалістичного реформування Польща дотримувалася рекомендацій МВФ, які, зауважимо, носять загальний характер. Їх дотримання призвело з одного боку до зниження інфляції з понад 60%, а з іншого – до значного зниження сільськогосподарського виробництва (на 23 % у 1990 р.), зростання безробіття та соціальної напруженості [920,с.17]. Лише із прийняттям та втіленням власної програми «Стратегія для Польщі» на середину 90- рр. тут було досягнуто найвищої серед постсоціалістичних країн динаміки економічного розвитку. Україна також дотримується в процесі реформування рекомендацій експертів МВФ, які, на думку деяких фахівців, є доволі узагальненими для різних країн і мало враховують місцеву специфіку. На нашу думку, це не завжди відповідає дійсності, хоча на початковому етапі системних змін у ЦСЄ такий підхід, що відзначає польський економіст Д.Росаті, справді можна було спостерігати [904,с.5].

Можливо, доцільно фрагментарно зазначити, що подібний підхід щодо одночасного реформування аграрної сфери, відновлення приватної власності і реституції та одночасне збереження майнових комплексів було використано у східних землях Федеративної Республіки Німеччини (територія колишньої НДР). Саме використання спеціальних інвестиційно-господарських бізнес-планів і гарантування державою збереження особливого статусу колишнього кооперативного майна дозволили успішно перевести великі підприємства у новий режим діяльності [678,с.73]. Хоча заходи з аграрного реформування у східних землях ФРН

– це щось особливе і неповторне в історичному й економічному плані, проте і цей досвід може бути використаний при формуванні вітчизняної аграрної політики. Адже саме в Карпатському регіоні були сформовані унікальні аграрно-промислові комбінати, переробні підприємства, агрофірми, збереження цілісних комплексів яких створило би добрі умови для післяреформаційного розвитку.

Очевидно, що Польща та інші країни ЦСЄ значно випереджають Україну у реформуванні народного господарства, і зокрема аграрної сфери, тому їх досвід є актуальним для нашої держави. Використання позитивних напрацювань сусідів дозволить в цілому скоригувати існуючу вітчизняну економічну політику у вірному напрямку.

В цілому, у реалізації аграрної реформи в постсоціалістичних країнах-сусідах карпатських областей виділяють три періоди, в процесі яких здійснювалися наступні заходи:

1. 1989 р. – середина 90-х рр. – приватизація землі, формування ринкових структур в АПК, лібералізація цін і торгівлі сільгосппродукцією, інституційна реформа;

2. 1995 – 1999 рр. – кардинальна зміна внутрішньої аграрної політики «від лібералізації торгівлі й цін, від обмеженого втручання до політики підтримки цін і ринків, експортних і імпорتنих обмежень»;

3. кінець 90-х рр. – по цей час – підготовка та вступ до Європейського Союзу (ЄС), гармонізація внутрішньої аграрної політики країн до Спільної сільськогосподарської політики (САП) ЄС, підвищення ефективності аграрного сектора [775,с.28].

Отже, для України, стратегічним напрямом політики якої є вступ до ЄС, досвід країн-сусідів у здійсненні аграрних реформ і адаптації до вимог САП ЄС на шляху до Європейської спільноти може становити певний інтерес.

В Україні аграрна реформа пройшла два етапи. Перший до грудня 1999 р., який характеризувався здійсненням процесів роздержавлення і приватизації в аграрній сфері, реформуванням колективних сільськогосподарських підприємств, створенням сприятливих умов для розвитку різних форм господарювання на

основі приватної власності у сільському господарстві, введення приватної власності на землю, розвиток фермерства. Другий етап – із часу виходу указів Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (грудень, 1999 р.) та «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки» (січень, 2001 р.) [90], якими визначено організаційні напрями захисту майнових прав селян, зокрема розмірів паїв, документальне посвідчення права власності на паї шляхом видачі майнових сертифікатів або державного акту; вільного здійснення права власності на паї; передачі паїв в оренду з виплатою орендної плати, купівлі-продажу, дарування, обміну, передачі у спадщину; створення сприятливих умов для розвитку підприємництва й орендних відносин на селі.

Подібність першого етапу аграрних перетворень в аналізованих країнах та в Україні полягає у спільній меті – зміні форми власності на землю та інші засоби виробництва колективних та державних аграрних підприємств на приватну. Виняток може становити лише Польща, де переважала приватна власність на землю. В додатку Л. представлені результати першого етапу структурної аграрної реформи, пов'язаної з приватизацією землі, оскільки реформу ще не завершено в жодній з аналізованих держав.

У структурі сільськогосподарських угідь Польщі та Румунії переважають крупні підприємства, дрібні та середні фермерські господарства. В Угорщині та Словаччині переважають крупні господарства.

Результати проведених досліджень, узагальнень публікацій і висновків ряду науковців [637;713;771;885], які висвітлювали розвиток аграрних відносин в аналізованих країнах, дозволяють визначити загальні особливості аграрного реформування за останні роки в країнах-членах ЄС, що межують з Україною. Серед них – створення нормативно-правової бази реформ переважно у вигляді законів; процес соціально-економічних перетворень супроводжувався падінням обсягів сільськогосподарського виробництва; головною складовою земельної реформи у більшості колишніх соціалістичних країн стала приватизація землі в сільському

господарстві та широке використання при проведенні приватизаційних процесів механізмів реституції, зокрема в земельному питанні; в процесі реформування сільськогосподарських кооперативів та держгоспів в аграрній сфері поступово зростає питома частка селянських (фермерських) та індивідуальних господарств населення, із розширенням середньої площі сільськогосподарських угідь у розрахунку на одне господарство, а також з орендованою землею; у жодній з аналізованих постсоціалістичних країн (до 2004 р. включно) не існувало справді вільного земельного ринку і необмеженого права приватної власності на землю, а також безкоштовних операцій з купівлею й продажем землі; організація спеціальних державних установ для практичного здійснення окремих складових реформ, зокрема інституційного й інвестиційного забезпечення, реалізації програмних документів розвитку аграрної сфери; заслуговують на увагу підходи щодо формування організаційних змін у сільському господарстві аналізованих країн, зокрема досвід Угорщини, у поширенні нової організаційної форми аграрного виробництва – господарських товариств, кількість яких за останні роки збільшилася майже у 4 рази і продовжує зростати. Формуючи свою господарську діяльність на основі Закону про вільний земельний обіг, в процесі купівлі-продажу сільгоспугідь, розширення розмірів приватних господарств за рахунок паювання колишніх сільськогосподарських підприємств, новоутворені господарські товариства нарощують потужності у виробництві продовольства. Для них характерними є яскраво виражені спеціалізація виробництва, висока технічна оснащеність, збільшення орендованої землі у використанні товариств, можливості залучення інвестиційних коштів і диверсифікації виробництва, зростання масштабів виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції.

Визначальними факторами здійснюваних аграрних перетворень в аналізованих постсоціалістичних країнах слід вважати своєчасність прийняття державних законодавчих актів щодо аграрних реформ, подальшу лібералізацію ринку агропродовольчих товарів, прискорену приватизацію суб'єктів переробної промисловості АПК, адаптацію сільськогосподарського виробництва до умов ринкової економіки і ринкової кон'юнктури, забезпечення фінансування аграрної сфери у

контексті вимог сільськогосподарської аграрної політики ЄС; а також чіткі принципи аграрної політики та їх інституційне забезпечення, в тому числі на регіональному рівні; також моніторинг аграрної та земельної реформ і коригування їх змісту за реальними результатами.

За умов поглиблення ринкових відносин у сільському господарстві України, вищевикладені форми реформування в аграрній сфері, за винятком процесів реституції, можуть бути адаптовані в практику подальшої реалізації завдань завершення аграрної, і зокрема земельної, реформи у країні.

В процесі реформування сільського господарства постсоціалістичних країн було допущено і ряд прорахунків. Вивчення їх допомогло б уникнути повторення помилок в Україні.

До означених прорахунків відносимо процес деконцентрації та вільного ціноутворення в сільському господарстві Польщі на початку 90-х рр., що призвело до значного зростання цінового диспаритету у формі «ножиць цін»; перші роки реформ у Польщі характеризувалися повною відсутністю урядової підтримки сільськогосподарських виробників, встановленням високих відсоткових ставок по банківських кредитах; непродумане масове створення, поряд з ефективно функціонуючими фермерськими господарствами (зокрема в приватному секторі аграрної економіки Угорщини), абсолютно неефективних, дрібних за розмірами землекористування одноосібних господарств (1,5-2 га), з одночасним порушенням існуючих раніше інтеграційних економічних зв'язків між великомасштабними підприємствами та індивідуальними господарствами населення з виробництва продукції сільського господарства, в рамках успішно функціонуючої у 70-80-х рр. минулого століття угорської моделі сільського господарювання; значна роздрібненість індивідуальних аграрних господарств стала основним бар'єром росту капіталовкладень у цю галузь.

Слід однак зауважити, що в аналізованих країнах структурні зміни в сільському господарстві, за останні роки, полягають у зростанні частки великих господарств (більше 10 га землі). Однак цей процес є ще надто повільним, і основну групу індивідуальних господарств становлять одноосібники з 2-5 га (їх питома частка –

понад 30 % від загальної кількості), а також одноосібники з 1-2 га (близько 18 %), у той час коли господарства з кількістю землі 10 га і більше становлять тільки 17 % [741,с.164].

Серед аналізованих країн найменш централізовану систему управління аграрним сектором мала Польща, де сільськогосподарське виробництво розвивалося переважно на основі приватної власності. Найбільш централізованою вона була в Румунії. В Угорщині централізація економіки помітно послабилася після подій 1956 р. Впровадження певних ринкових механізмів після зазначених подій надало країні деякі переваги на початковому етапі аграрних реформ. В Словаччині й Угорщині позитивний вплив на аграрне господарювання має сконцентрованість виробництва, незважаючи на розпорошеність власності на землю. Така ситуація стала наслідком підтримки державою функціонування дрібних колективних господарств у кожному населеному пункті.

В результаті реформування аграрного сектора в Польщі основною проблемою є створення господарств оптимальних розмірів, в Угорщині та Словаччині – подолання безробіття на селі, в Румунії – відновлення матеріально-технічної бази, знищеної в процесі швидкої деколективізації. В Україні невіршеними залишаються всі перелічені проблеми, і можна прогнозувати, що виробничі питання є значно простішими для вирішення, ніж соціальні. Це обумовлено тим, що розвиток економіки забезпечує базовий принцип вільної ринкової економіки – мотивація у підприємницькому ефекті. Щодо соціальних питань, то такої мотивації немає, а соціальні очікування селянства та сільських жителів є досить значними.

В умовах малоземелля гірських та передгірних районів Карпатського регіону, за відсутності сприятливих умов для створення великих фермерських господарств, тут переважають селянські господарства, що практично не відрізняються від колишніх підсобних господарств селян. Тому досвід Угорщини щодо узаконення зазначеної форми підприємництва в одноосібному секторі аграрного господарювання та покращення обліку виробленої продукції сільського господарства частково може бути використаний, на нашу думку, і в Україні. Із вступом Угорщини до Європейського Союзу одноосібні виробники здебільшого не витримали

конкуренції з імпортною продукцією із західноєвропейських країн – членів ЄС. Проте для України на даному етапі актуальним для покращення продовольчого забезпечення є максимальне використання ресурсного потенціалу господарств населення.

У вирішенні проблем зайнятості сільського населення заслуговує на увагу досвід Румунії. Тут в результаті проведення реформи було утворено значну кількість невеликих фермерських господарств, що дозволило підвищити зайнятість сільського населення із 28,2 до 45,2 % [691,с.75]. В решті країн (Словаччина, Угорщина) із збереженням крупних сільгоспідприємств знижувався рівень зайнятості в сільському господарстві. Для вирішення проблем зайнятості було використано чимало заходів та програм, однією з важливих складових яких завжди є активізація позааграрного підприємництва на селі та диверсифікація видів господарської діяльності.

Незважаючи на вказані особливості трансформаційних процесів в аграрній сфері названих країн, існують і спільні риси розвитку сільського господарства, зокрема України та Польщі. Для України прийнятним є польський досвід вирішення питання забезпечення технічної оснащеності сільськогосподарського виробництва, не лише шляхом надання кредитів, а й лізингу. Він є формою інвестиційної діяльності, за якої засоби виробництва, що використовуються на умовах лізингу, не є і не обов'язково мають стати власністю фермера або колективного аграрного підприємства. Така оренда може завершуватися (після закінчення договору) поверненням засобу виробництва власнику, або її викупом. Це питання є надзвичайно актуальним для сільськогосподарських підприємств карпатських областей, де у 2006 р. у розрахунку на 100 га ріллі припадало від 27 у Львівській до 43 одиниць наявних тракторів у Закарпатській області [580,с.338].

Тривалий час доволі негативний вплив на сільське господарство аналізованих країн мала лібералізація цін та торгівлі сільгосппродукцією, яка призвела на початковому етапі реформ до порушення паритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, зниження купівельної спроможності населення, незахищеності національних ринків сільгосппродукції. За даними дослідників, у

окремі роки ціновий диспаритет становив навіть 1,4 – 2,7 рази [658,с.48]. Саме тому в Україні аналогічні кроки спричинили занепад та фінансове банкрутство аграрної сфери.

Наукові дослідження, моніторинг перебігу аграрних реформ свідчать, що спільними як для України, так для і аналізованих країн у період трансформації аграрного сектора були недооцінка необхідності державної підтримки та державного впливу на процеси аграрних перетворень. Починаючи з 1995 р., в Польщі, Угорщині, Словаччині та Румунії значно зросли розміри державної підтримки сільського господарства, що відобразилося у підтримці ринкових цін, введенні імпорتنих і експортних обмежень. Проте державна підтримка аграрної сфери залишалася значно нижчою, ніж у країнах Європейської спільноти. У 2000 р. її рівень становив, наприклад, в Польщі – 20 %, в Угорщині – 14 %, тоді як у країнах Євросоюзу – 47 % [691,с.82] до загального обсягу підтримки.

В Україні державна фінансова підтримка сільського господарства через обмеженість коштів державного бюджету є недостатньою. Незважаючи на відносне зростання в останні роки державної фінансової підтримки, «у 2000 р. в Україні загальний обсяг фінансової підтримки аграрної сфери склав 2,5 млрд. грн., у 2005 р. – 9,6, у 2006 р. – 10,5, у 2007 р. (план) – 13,6 млрд. грн., навіть самий високий рівень підтримки 2006 р. в розрахунку на 1 га землі в обробітку був нижчим, ніж в країнах ЄС, у 15 разів, відносно сусідньої Польщі – у 7 разів. Якщо у структурі джерел фінансової підтримки у 1991 р. позабюджетна підтримка складала 14 %, то у 1995-1996 рр. – 81 %, а за період 2000-2004 рр. – 74%.» [532,с.1]. І тільки з 2005 р. наступив перелом на користь бюджетної підтримки.

Характерною рисою здійснюваної земельної реформи в Україні є широке використання орендних відносин. На кінець досліджуваного періоду близько 90 % приватних земельних угідь селян здавалося ними в оренду. В аналізованих країнах ринок оренди землі жваво діяв ще з кінця 80-х рр. Зокрема в Угорщині у згаданий період близько 60 % сільськогосподарських земель оброблялося орендарями [865,с.234]. На кінець 90-х рр. в Словаччині цей показник становив понад 50 %, у

Польщі 76,2 % державних земель орендувалося. Середній строк оренди складав 12 років [755,с.92].

Вітчизняний досвід земельно-орендних відносин не має такої давньої історії, як зарубіжна практика. Тому використання певних механізмів регулювання та удосконалення земельних відносин, розмірів, форми оплати та строків оренди із залученням напрацьовань сусідніх країн є вельми актуальними. В аналізованих країнах поширеною є оренда не лише приватних земельних наділів селян, а й землеволодінь фермерських господарств. В Україні наразі така вигідна практика відсутня. Нашій країні варто також запозичити досвід державного регулювання земельно-орендних відносин з дотриманням належного контролю за характером використання орендованих земель, нормативно правової захищеності орендарів та орендодавців. В країнах Центральної і Східної Європи оренда земель сільсько-господарського призначення є окремим видом оренди, що регулюється земельним і аграрним законодавством. Право врегулювання земельно-орендних відносин надано місцевим органам влади.

Внаслідок паювання та приватизації землі, з використанням соціалізації, земельні ділянки в аналізованих країнах отримали особи, які не мали досвіду сільськогосподарського виробництва й наміру займатися зазначеною діяльністю. Як результат – зростає кількість пустуючих земель. У вирішенні цієї проблеми показовим для України в цілому, та Карпатського регіону зокрема, може бути румунський досвід. Право власності тут регулюється Законом «Про землю». Згідно з ним власник зобов'язаний обробляти й підтримувати родючість свого наділу. У випадку, якщо землевласник впродовж року не господарює на землі або не продає її, то на нього накладають штраф (після письмового попередження). Наступного року за кожен необроблений гектар розмір штрафу подвоюється, на третій рік – ще раз. Зрештою земля переходить у власність держави [647,с.44,45].

В Угорщині з деколективізацією сільського господарства розпочалося активне запровадження елементів підприємництва серед новостворених одноосібних господарств (підприємців-фермерів). Перевагу було надано створенню так званих сімейних господарств, які б здійснювали ефективне сільськогосподарське

виробництво. Держава надавала допомогу таким господарствам у розмірі 55 дол. США на гектар орних земель, решта одноосібних виробників отримувала лише половину із зазначеної суми [606,с.178].

В Угорщині, так само як і в Україні, а особливо в карпатських областях, значна частина населення певним чином пов'язана із сільськогосподарським виробництвом. Для полегшення обліку виробленої в селянських господарствах продукції тут в кінці 90-х рр. було узаконено нову категорію виробника – «традиційний виробник сільськогосподарських продуктів». Такі одноосібники отримували сертифікат традиційного виробника, і якщо їх дохід від реалізації сільгосппродуктів становив менше, ніж 2000 дол. США, вони звільнялися від сплати податків. Можливо, цей досвід є добрим для спільного об'єднання в одну категорію виробників дрібних фермерів, власників товарних особистих селянських господарств та навіть популярних останнім часом власників агротуристичних господарств.

На основі наведеного можна зробити висновок, що економічні перетворення аграрного сектора економіки в колишніх соціалістичних країнах є об'єктивним суспільним процесом, який обумовлений докорінною зміною не лише системи господарювання, але й принципів суспільного устрою. Найважливішим питанням системної трансформації в сільському господарстві залишаються питання власності, особливо власності на землю. Можливо, в контексті нової економічної парадигми, яка поступово виокремлюється в західній економічній історії, з ширшої точки зору важливим є право власності на більшість природних ресурсів, навіть таких «традиційних» як вода, повітря, простір, краєвид, біологічне розмаїття, безпека і стабільність. Складними є питання державного регулювання та економічної підтримки сільського господарства. З одного боку, це чи не звичні напрямки європейської аграрної політики, а з іншого боку, ідеологія глобалізації та лібералізації спонукає до нових форм державного регулювання. Окремим, але надзвичайно важливим масивом питань залишається розвиток села і сільських територій, співвідношення економічної доцільності та екологічної безпеки.

Історичний досвід аграрних реформ і перетворень 90-х рр. минулого століття, що відбувалися у постсоціалістичних країнах Центральної та Південно-Східної

Європи, узагальнення позитивних напрацювань, аналіз негативних явищ підтверджують, що значна частина тенденцій, які мали місце в той час, є вельми актуальними для сучасного реформування аграрного сектора України.

Зокрема, село потребує належної державної підтримки, без якої неспроможне самостійно вирішити завдання, поставлені перед ним суспільством. Важливою є діяльність уряду країни щодо ліквідації диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. Слід вдосконалити систему фінансово-кредитного обслуговування різноукладного аграрного виробництва шляхом інтеграції банківського капіталу, аграрного та промислового потенціалу, налагодження державної та регіональної підтримки цільових програм фінансування агропромислового виробництва, встановити пільгові ставки з метою підтримки нових підприємницьких форм в аграрному секторі, спростити і уніфікувати систему оподаткування.

Нагальним залишається забезпечення послідовної реалізації принципу аграрного протекціонізму стосовно вітчизняних товаровиробників, посилення контролю і регуляторної функції держави щодо обмеження імпорту продуктів харчування в контексті вступу України до Світової Організації Торгівлі.

Слід зауважити, що в усіх аналізованих країнах розвиток галузі постійно регулювався державою за допомогою економічних важелів: системою дотування виробництва основних продуктів харчування, відстроченням погашення та списання частини боргів сільгосппідприємств, переоцінки основних фондів, зваженого підвищення цін на сільськогосподарську продукцію.

Відродження українського села можливе лише за умови докорінної перебудови усіх сфер суспільного життя, остаточного вирішення питань про власність, володіння, використання та розпорядження землею. Без врахування помилок власного минулого та досвіду інших країн отримати відчутні позитивні результати у формуванні реального селянина-власника складно.

Нині в Україні особливу увагу привертає проблема перетворення землі в товар, можливості її купівлі-продажу, отримання в довгострокову оренду, в тому числі й іноземними громадянами. Досвід постсоціалістичних країн Центральної та Південно-Східної Європи в цьому питанні переконує, що прийняття Закону щодо

купівлі-продажу землі, для прикладу в Польщі, при подальшому жорсткому контролі за дотриманням його статей з боку державних органів, не призвело до масового скуповування польських земель. Однак, це посприяло активному залученню сучасних передових агротехнологій та відповідних інвестицій у сільське господарство країни.

Без сумніву, вивчення та адаптивне використання зарубіжного досвіду аграрних трансформацій сприяє не лише кращому усвідомленню сутності сучасного розвитку сільськогосподарських відносин у Європі, але й дозволяє більш адекватно і обґрунтовано розробляти і впроваджувати заходи вітчизняної аграрної політики. Вітчизняна аграрна політика, особливо її регіональна складова у Карпатському регіоні, повинні отримати виразне і чітке європейське спрямування. Досвід багатьох країн ЦСЄ підтверджує високу ефективність і результативність аграрних перетворень за умови їх комплексності, системності та обґрунтованості.

Аграрні відносини, як і будь-які інші суспільні відносини, перебувають в безперервному розвитку. Наша країна входить до переліку країн з так званою перехідною економікою, тому й аграрні відносини можна окреслити як аграрні відносини перехідного періоду. Аграрні відносини – це сукупність суспільних відносин з приводу виробництва, розподілу та споживання сільськогосподарської продукції та відтворення сільського способу життя. Кожна епоха, кожний період розвитку суспільних відносин вимагає свого рівня аграрних відносин.

До початку економічних перетворень особлива увага приділялася очікуваним цілям реформ та обґрунтуванню механізмів змін. Вважалося, що недіюча система самознищиться, а нові відносини розвинуться за законами демократії та вільного ринку. В той же час абсолютно помилково вважалося, що економічно розвинуті країни є своєрідним “еталоном” економічних відносин, а збудована у них аграрна виробнича система є цілісною, дієвою та вартою запозичення.

Україна здійснила спробу віднайти відмінний від інших країн, свій, «третій шлях», що передбачав повільне реформування економіки, яке б дозволило поєднати «переваги і здобутки» соціалізму з реальними постулатами і принципами ринкової економіки. Можливо, частково це нагадувало косигінські спроби модернізації економіки, та невдалі, але такі пам'ятні, особливо в Карпатському регіоні, спроби вдосконалення економіки на основі елементів ринкових відносин в Чехословаччині після подій 1968 р. та Угорщині (1956 р., 1984-1988 рр.).

Дослідження засвідчують, що серед усіх проблем системної трансформації економіки однією з найбільш складних і багатокомпонентних є аграрна реформа. Аграрні реформи, в історичному аспекті, завжди були складним і соціально значущим питанням у Європі. Це чудово усвідомлюють мешканці Карпатського регіону, чимало з яких за історичними джерелами та з власного досвіду мають певне уявлення про аграрні перетворення як довоєнного, так і повоєнного періодів. Жителям цього регіону, лише впродовж незначного періоду ХХ століття, довелось пережити спроби впровадження різних проектів та варіантів аграрної реформи і модернізації аграрних відносин, що їх не зазнав жоден інший регіон України. Як правило, усі ці реформи і перетворення були пов'язані з аграрною політикою певної держави, в складі якої перебувала та чи інша територія Карпатського регіону.

В процесі реформування аграрного сектора економіки незалежної України виявилися певні регіональні особливості завершення аграрної та земельної реформ. В областях Українських Карпат серед таких можна назвати необхідність ведення сільськогосподарського виробництва в умовах малоземелля і в гірській місцевості, руйнування відносно крупних аграрних комплексів в процесі реформування колективних сільськогосподарських підприємств, обмеженість земельних наділів фермерських господарств. Аграрні підприємства Львівської області першими в Україні активно розпочали процеси реформування, роздержавлення майна, а разом з тим – трансформацію земельних угідь суспільного сектора, розширення застосування засобів малої механізації у сільськогосподарському виробництві, розвиток орендних відносин, впровадження орендної плати за використовувані земельні ділянки.

Поряд з проблемними особливостями розвитку аграрного господарювання, Карпатський регіон характеризувався і певними перевагами. Серед таких переваг слід назвати наступні: відносно краща демографічна ситуація на селі та переважання аграрної зайнятості економічно активного населення. В силу історичних обставин, карпатське село дещо пізніше зазнало колективізації і усупільнення селянської праці. Старше покоління регіону зберегло навикі і традиції приватного господарювання на селі, почуття і менталітет працелюбного селянина-господарника, бережного ставлення до землі-годувальниці. До переваг необхідно віднести і активний розвиток особистих селянських господарств, які у 2005 р. виробили 90,5 % валової продукції сільського господарства. Серед переваг аграрного господарювання в областях Українських Карпат в аналізовані роки слід назвати можливість використання полонин та підвищення продуктивності кормових угідь, перспективи виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції; наявність та розвиненість потужностей харчопереробних підприємств.

Однак, для реалізації переваг і особливостей аграрного господарювання в регіоні, нарощування виробництва продукції продовольства невідкладними були і залишаються завершення аграрної та земельної реформ, забезпечення функціонування реформованих аграрних підприємств, особистих селянських і фермерських господарств.

Карпатський регіон має вигідне географічне розташування – розміщений на перехресті Схід – Захід, практично в центрі Європи. Прикордоння та спільна історія мали значний вплив на історичний розвиток регіону. Обґрунтоване та вмотивоване запозичення і використання зарубіжного досвіду країн є корисним з теоретичної та практичної точки зору. Значну зацікавленість викликає вивчення досвіду реформування аграрної сфери і земельних відносин в постсоціалістичних країнах – Угорщині, Польщі, Словаччині, Румунії – сусідах нашої держави.

Історично склалося так, що аграрна політика Української радянської республіки була складовою аграрної політики СРСР. Проте і в радянській державі не існувало окремої, реальної комплексної політики стосовно аграрної сфери. Нею вважалися розрізнені заходи з електрифікації, механізації, меліорації, хімізації, спеціалізації,

концентрації виробництва. Незалежна Україна також не спромоглася на виважену комплексну аграрну політику.

Україні необхідна нова аграрна політика, яка б сприяла вирішенню основних завдань – повного припинення руйнування, поступового відновлення і розбудови соціальної інфраструктури сільських територій; припинення деградації і поступового зміцнення демографічно-відтворювального потенціалу сіл та інших сільських поселень; прискорення і доведення до логічного завершення аграрних реформувань, передусім в частині земельних і майнових відносин власності; створення передумов для формування на селі реальних власників і господарів, у тому числі середнього рівня, при одночасному забезпеченні соціального захисту дрібних і найбідніших власників; створення реальних можливостей для поетапного становлення і утвердження на селі та у всій системі АПК приватного сектора; відкриття простору для прояву потенційних можливостей різних форм господарювання, кооперативних відносин і ринкової інфраструктури.

Нині створені суттєві переваги, умови і можливості успішного здійснення соціально-економічного відродження села при умові реалізації зваженої державної аграрної політики. Нинішня земельна реформа, яка є основною ланкою в реформуванні сучасного села, відповідає корінним інтересам селян, акумулює в собі їх одвічну мрію стати господарем на власній землі.

Україні необхідна науково-обґрунтована і всебічно опрацьована стратегія розвитку агропромислового комплексу, розрахована на довгострокову перспективу, мінімум до 2015-2020 рр. Ця стратегія має ґрунтуватися на загальнонаціональних підходах до розв'язання продовольчої проблеми й забезпечення більшої доступності кожної людини до продуктів харчування; на макроекономічних засадах розвинених країн щодо вирішення завдань національної продовольчої безпеки; на Концепції сталого розвитку, яка визнана світовою спільнотою фундаментальною основою взаємоузгодження соціальних, екологічних й економічних чинників життєдіяльності суспільства.

РОЗДІЛ 5

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ КАРПАТСЬКОГО СЕЛА

5.1. Основні засади формування соціально-виробничого укладу карпатського села

Розвиток соціальної сфери, піднесення добробуту людей нерозривно пов'язані з результатами виробничої діяльності, станом економіки країни. Період другої половини 60-х років був найбільш сприятливим для забезпечення народного добробуту. За рахунок використання суспільних фондів споживання до певної міри забезпечувався розвиток народної освіти, медичне обслуговування, оплата відпусток, будівництво закладів освіти і культури. Значні державні кошти виділялися на поліпшення рівня життя населення. В ході здійснення аграрної політики керівництвом країни ставилися важливі соціальні завдання – перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, стирання суттєвих соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом та селом, формування соціально однорідного, безкласового суспільства, зближення характерів та способу життя робітників та колгоспників, сільського та міського населення. Комуністична партія розглядала союз робітників, селянства та інтелігенції як основний фактор теорії та практики соціалістичних перетворень.

Визначеними шляхами подолання вказаних відмінностей були: «могутній розвиток продуктивних сил на основі дальших досягнень науки та техніки; удосконалення виробничих відносин; підвищення життєвого рівня всього населення; корінна перебудова села і наближення його культурно-побутових умов до умов міста» [723,с.41]. Все це, на переконання компартійних чиновників, повинно було сприяти посиленню соціальної однорідності, зближенню всіх класів та соціальних груп, що являли б собою нову соціально-політичну спільність – радянський народ.

У період 1966-1970 рр. чи не вперше передбачалося зближення темпів зростання промисловості та сільського господарства при суттєвому прискоренні сільськогосподарського виробництва як матеріальної бази промисловості, яка

виробляє предмети народного споживання. Рішеннями XXIII з'їзду КПРС було задекларовано збільшення виробництва товарів широкого вжитку, оскільки у попередньому п'ятиріччі виробництво промислової продукції з групи «А» збільшилося на 58 %, а групи «Б» (товари народного споживання) – лише на 36 % [536,с.52].

Підвищення життєвого рівня населення передбачалося здійснити за трьома напрямками: шляхом підвищення індивідуальної оплати праці у відповідності з кількістю та якістю праці, шляхом зміни (зниження) роздрібних цін на товари широкого вжитку, розширення суспільних фондів споживання [838,с.57].

У період 1971-1975 рр. в республіці були здійснені певні заходи щодо поліпшення матеріального і культурного рівня життя населення. Із суспільних фондів споживання населенню забезпечувалася безкоштовна освіта і підвищення кваліфікації, дошкільне виховання, пенсії, стипендії, медична допомога, оплата щорічних відпусток, безкоштовні й за пільговими цінами путівки в санаторії і будинки відпочинку та ряд інших виплат й пільг. Якщо у 1970 р. зазначені виплати становили 263 крб., то у 1975 р. – 354 крб. на душу населення [530,с.568].

Середньодушовий сукупний дохід за місяць на члена сім'ї робітників та службовців на кінець 70-х рр. становив 123 крб., а колгоспників – 96 крб., або 78 % доходу службовця. Разом з тим, надходження від особистого підсобного господарства (за матеріалами обстеження сімейних бюджетів) на сім'ю робітників і службовців за рік складали 94,0 крб., а на сім'ю колгоспника 111,7 крб. [571,с.80].

За даними статистики реальні доходи на душу населення по Українській РСР на початок 80-х рр. у порівнянні з 1965 р. зросли у 1,9 рази. Реальні доходи робітників та службовців у розрахунку на одного працюючого в зазначений період зросли у 1,6 рази, реальні доходи колгоспників – у 2,1 рази [568,с.247]. Проте і до кінця аналізованого періоду показник реального доходу колгоспників (у розрахунку на члена сім'ї) з реальними доходами робітників і службовців вирівняти не вдалося.

Як уже зазначалося вище, піднесення добробуту людей нерозривно пов'язане з результатами виробничої діяльності. В дев'ятій п'ятиріччі (1971-1975 рр.), у порівнянні з восьмою, виробництво валової продукції зросло на 16,1 %. Однак

темпи приросту сільськогосподарської продукції, як і продуктивності праці в аграрній сфері, залишалися низькими. Однією з причин такого становища була нестача кваліфікованих кадрів. Демографічна ситуація на селі в аналізований період характеризувалася зниженням природного приросту та старінням населення.

На темпи зростання населення в цілому, і сільського зокрема, значний вплив справили численні вагомі історичні події минулого століття. Серед них – дві світові, громадянська війни, еміграція, депортація селян як наслідок суцільної колективізації, голод 1932-1933 рр. та сталінські репресії. Загальна чисельність населення республіки зростала темпами значно нижчими за загальносоюзні. За період 1961-1978 рр. вона збільшилася на 14,8 %, тоді як сільське населення зменшилося на 14,7 % (Дод. М). На 100 га сільськогосподарських угідь в цілому по СРСР приходилося в середньому 54 працездатних особи, тоді як по Україні цей показник складав 19 осіб [95,арк.165].

Внаслідок зниження впродовж 1960–1977 рр. народжуваності сільського населення у 1,5 рази та зростання смертності у 1,8 рази, на кінець зазначеного періоду в 255 сільських районах України мала місце депопуляція населення [95,арк.153], що безпосередньо впливало на формування трудового потенціалу села.

Однак, демографічна ситуація мала значні регіональні відмінності. Катастрофічне зменшення кількості сільських мешканців було характерне більшою мірою для центральних, південних та східних областей республіки. Области Українських Карпат належали до відносно благополучних. Тут зниження природного приросту населення спостерігалось лише у Львівській області. В селах Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей мали місце процеси чисельного зростання та відносної стабілізації населення на фоні катастрофічної демографічної ситуації в селах республіки. Однак, чисельність сільського населення в Івано-Франківській області зменшилася з 1940 до 1980 р. на 179 тис. осіб, у Львівській – на 1534 тис., у Чернівецькій – на 100 тис. Лише у Закарпатській області вона зросла за зазначений період на 106 тис. осіб. [568,с.9]. Разом з тим, рівень народжуваності в західних областях залишався найвищим у республіці. Він на 10-11 позицій перевищував показники центральних та північних регіонів [756,с.21]. У прямій залежності від

достатньої кількості робочої сили, в умовах екстенсивного господарювання, приріст валової продукції був у 1,5-2 рази вищим, ніж в цілому по Україні.

В областях Українських Карпат зменшення кількості сільського населення відбувалося здебільшого через міграцію молоді у міста. Внаслідок міграції сільське населення України зменшилося за роки дев'ятої п'ятирічки на 1,6 млн. осіб (у восьмій – на 1,3, у сьомій – на 1,0 млн. осіб). Серед основних причин міграції селян у міста можна назвати наступні: низька оплата праці в сільському господарстві у порівнянні із промисловими підприємствами, ненормований робочий день, важкі умови праці, відсутність доріг із твердим покриттям для зв'язку із райцентрами, відсутність дитячих дошкільних закладів і шкіл, недостатнє забезпечення і низький рівень роботи закладів культури, недостатнє медичне, торговельне і побутове обслуговування. Небажання молоді залишатися у необлаштованих селах ілюструють такі дані. У 1971-1977 рр. для сільського господарства було підготовлено 980 тис. трактористів, комбайнерів та шоферів, а кількість їх у господарствах республіки зростає лише на 140 тис. осіб. Лише 29,7 % випускників сільських шкіл працевлаштовувалися у колгоспах та радгоспах. В областях Українських Карпат цей показник коливався від 20,7 % у Львівській до 28,7 % у Чернівецькій області [95,арк.163].

Серед сільського населення регіону значного розмаху набула так звана «маятникова міграція». На початку 1970-х років лише у м.Дрогобич Львівської області в якості «маятникових мігрантів» доїжджало щодня 12,5 % працездатного населення району, у м.Миколаїв – 8,6, у м.Золочів – 3,8 % [676,с.82]. Значна частина з них доїжджала за 20-40 км.

У період перебудови (починаючи з квітня 1985 р.) поряд з поглибленням кризових явищ в економіці утвердилася несприятлива демографічна ситуація. Всю територію України депопуляція сільського населення охопила ще з 1979 р. Тривалий час відносно благополучними в демографічному відношенні, як зазначалося вище, вважалися області Карпатського регіону, де природний приріст населення становив у середньому 7,4 особи на 1000 осіб населення, тоді як по Україні цей показник становив всього 3,5. Проте за наступні 20 років ситуація значно змінилася. Щорічне

зменшення чисельності сільських жителів впродовж 1980-1990 рр. – становило 60,2 тис.осіб. В селах зазначених областей був зафіксований природний приріст населення на рівні 3,4 %, найвищим він був у Закарпатській області – 7,7 %, найнижчим – у Львівській – 0,7 %. У містах регіону цей показник в середньому становив 6,5 % (Дод.Н).

Дані таблиці свідчать, що на кінець 1990-х рр. серед областей Карпатського регіону позитивний природний приріст спостерігався лише в Закарпатській. Проте і тут за наступних двадцять років (1980-1990) він знизився на 8,9 особи в розрахунку на тисячу осіб населення. Найбільш загрозливий показник – у Івано-Франківській області, де природний приріст населення в сільській місцевості становив мінус 3,0 особи, тоді як на початку 80-х рр. був другим у регіоні – 7,4 на тисячу осіб. Отже, процес депопуляції населення охопив на кінець 90-х рр. і благополучні раніше в демографічному відношенні карпатські області. Таке різке скорочення народжуваності і різке зростання смертності в Україні у цілому, і в карпатських областях зокрема, стало наслідком антисоціальної політики стосовно села впродовж як радянського періоду, так і в роки незалежності нашої держави (Дод. П).

Ще однією проблемою українських сіл стало старіння населення. Сільське населення країни вважалось старим ще з 1974 р., відповідно зі шкалою ООН щодо вимірювання старіння населення. «Середньорічні темпи скорочення кількості осіб працездатного віку в 1980-1990 рр. майже втричі перевищили показники попереднього десятиріччя, в 1991-2001 рр. вони залишалися високими» [824,с.5]. На кінець 1980-х рр. майже у половині областей України частка селян похилого віку наблизилася до третини.

Як результат, збільшувалося демографічне навантаження сільських мешканців фертильного віку (15-49 р.). Зростала також кількість непрацездатних. Так, якщо в середньому на 1000 осіб працездатного віку у 1990 р. припадало 1026 непрацездатних, то у 1997 р. це співвідношення становило 1037 на 1000 працездатних [533,с.3]. Незважаючи на економічну кризу, в державі здійснювалися спроби впливу на покращення демографічної ситуації. Зокрема, було прийнято ряд законів України, національних програм та постанов Кабінету Міністрів України щодо соціального

захисту громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи, державної допомоги сім'ям з дітьми, програми планування сім'ї, поліпшення здоров'я літніх людей, охорони материнства й дитинства [512]. Проте через фінансову незабезпеченість цих програм вони не реалізовувалися в повній мірі.

Скорочення кількості сільського населення, зростання числа осіб похилого віку, міграція молоді у міста, приєднання сіл до міських поселень, переведення їх у селища міського типу призводили до значних змін у сільській поселенській мережі. В результаті впродовж 1970-2000 рр. сільська поселенська мережа України скоротилася на 2671 одиницю, а Українських Карпат – на понад 300 сільських поселень (Дод. Р).

Незважаючи на те, що з 1990 р. кількість сільських поселень в Україні почала поступово збільшуватися, головню внаслідок розукрупнення раніше об'єднаних сіл, загальне їх число впродовж 1968-2000 рр. зменшилося на 333 одиниці. Зокрема, у Закарпатській області за аналізований період число поселень зменшилося на 67 одиниць, у Івано-Франківській – на 30, у Львівській – на 224 та у Чернівецькій області – на 12 одиниць.

Одним із факторів скорочення поселенської мережі в досліджуваних областях були значні відмінності життєвого рівня в сільській місцевості та у містах, що зумовлювали посилення міграції найбільш працездатної категорії селян – молоді в міста. В результаті міграція населення з сіл у міста призводила до дефіциту технічно грамотних кадрів масових професій та спеціалістів.

На кінець 1980-х рр. кількість вибулих із села в місто становила по регіону близько 60,7 тис. осіб на рік. Найбільшим цей показник був у Львівській області, що пояснюється наявністю тут великих промислових міст. На цю область припадало 43,4 % міграційного руху населення Українських Карпат. З початку 90-х рр. із закриттям значної частини промислових підприємств починається, хоч і повільно, зворотній процес – повернення населення із міст у села. В середньому цей показник становив по регіону близько 26,6 тис. осіб на рік [806,с.55]. В подальшому із найменшими проявами стабілізації економіки в державі молодь покидала необлаштовані села й вирушала знову у міста, де рівень розвитку соціальної сфери залишався

значно вищим, ніж у карпатських селах. Незважаючи на вищевикладене, ситуація в областях Українських Карпат, щодо людності сільських поселень, залишалася більш сприятливою, ніж в цілому в Україні (Дод. С).

Згідно даних додатку С., в карпатських областях мав місце найнижчий показник вимираючих 4,1 %, та занепадаючих – 4,4 сільських поселень. В Україні цей показник становив відповідно 17,6 та 10,0 %. Проте обнадійливими такі дані можна вважати лише умовно, оскільки для карпатських областей, де споконвічно переважало сільське населення, відносний рівень занепадаючих і вимираючих поселень набув катастрофічних масштабів. Частка сільського населення зменшилася із 48 % у 1965 р. до 32 % на початку 2000-х рр. Навіть у відносно благополучних у демографічному відношенні областях Українських Карпат згаданий показник знизився відповідно з 66,5 % до 46,4 % [563,с.28; 589,с.28]. Характерним для даних областей був і процес виїзду у міста жінок, переважно дітородного віку, що підривало демографічну основу відтворення сільського населення й стало однією з причин соціального занепаду села.

Проте не завжди зменшення чисельності сільських мешканців розглядалося як негативна тенденція. До кінця 1980-х рр. дослідники – економісти та історики – оцінювали значне зменшення кількості працездатного сільського населення виключно позитивно. Тракувалося, що воно зменшується лише через вивільнення робочих рук в результаті індустріалізації сільськогосподарського виробництва. Хоча вивільнення робочих рук із сільської місцевості значно випереджало темпи насичення її технікою.

Життєвий рівень населення характеризується забезпеченістю матеріальними та духовними благами. Він включає розмір оплати праці, житлово-комунальні умови, забезпеченість торговельно-побутовими і соціально-культурними послугами. Партійне та радянське керівництво постійно декларувало принцип «за хорошу працю – вищу оплату» [534,с.72]. Зростання оплати праці завжди вважалося одним з найважливіших факторів підвищення рівня життя трудящих, в тому числі й колгоспників. Однак до 1966 р. оплата праці колгоспників здійснювалася з допомогою трудоднів. Грошова оцінка трудодня в різних колгоспах різнилася. Для прикладу, в

окремих господарствах Івано-Франківської області вона становила лише 30 коп. та 1,2 кг зерна на трудовдень., тоді як у Закарпатській області – 1,9 крб. [15,арк.74]. Різниця в рівні оплати праці пояснювалася різним рівнем господарювання, фінансовою спроможністю колгоспів. Число колгоспів, що оплачували людино-день до 2 крб., у республіці становило 26,1 %; від 2 до 3 крб. – 44,8 %; понад 3 крб. – 29,1 % до всіх господарств УРСР [747,с.33]. Крім того, оцінка трудовдя не була гарантованою, вона не сприяла матеріальній заінтересованості колгоспників у розвитку громадського господарства. Щоб виправити становище, у 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах» [537,с.295]. Колгоспам рекомендувалося перейти на щомісячне авансування працівників не лише грішми, а й продуктами. Проте лише економічно міцні господарства змогли перейти на гарантоване авансування трудовднів. Відповідно, лише в них виплачувалася і додаткова оплата праці. Згодом саме ці колгоспи першими перейшли і до грошової оплати праці без нарахування трудовднів. Таких економічно міцних господарств у регіоні було близько 36 %. Зокрема, в Закарпатській області – 38 %, у Чернівецькій – 29 % [18,арк.69].

Оцінка людино-дня у відстаючих колгоспах регіону в середині 1960-х рр. була нижчою, ніж в цілому в областях республіки, на 43,5 % [2,арк.157]. Таких колгоспів налічувалося 52 у Закарпатській області, 59 у Івано-Франківській, 66 у Львівській та 19 – у Чернівецькій області [14,арк.106]. Нова форма оплати праці колгоспників – гарантована оплата – була запроваджена з 1966 року. Саме 16 травня 1966 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського господарства», яка зобов'язувала вести з 1 липня 1966 р. гарантовану оплату праці колгоспників грішми та натурою. Впродовж 1966 р. нову форму оплати праці запровадили 177 (із 444) колгоспів Львівської, 168 (із 208) – Чернівецької, 185 (із 259) Івано-Франківської та 58 (із 151) Закарпатської області [18,арк.69,109]. В економічно міцних господарствах Чернівецької області за 287 відпрацьованих людино-днів була визначена наступна місячна оплата: голова колгоспу – 373,87 крб., агроном – 182,08,

тракторист – 102,4, доярка – 72,9, ланкова – 59,0, член ланки – 19,5 крб. [18,арк.124]. В середньому ж гарантована оплата праці становила 60 крб. 80 коп. Оплату керівного складу колгоспів із 1968 р. було поставлено в залежність від величини валового доходу в розрахунку на 100 га сільгоспугідь. Частина економічно слабких господарств змушена була скористатися наданим Держбанком СРСР кредитом для забезпечення гарантованої оплати праці колгоспників. Наприклад, 20 колгоспам найбільш відсталого, в економічному відношенні, Сторожинецького району Чернівецької області необхідно було одержати довгостроковий кредит на суму 1 млн. крб для запровадження гарантованої оплати праці [18,арк.109].

Запровадження гарантованої грошової оплати праці без нарахування трудоднів із видачею зерна та інших продуктів за заготівельними цінами пропорційно до грошового заробітку кожного колгоспника було економічною необхідністю. Перехід на гарантовану грошову оплату сприяв певному посиленню зацікавленості селян в результатах праці та підвищенню рівня організації нормування, обліку, запровадження внутрігосподарського розрахунку, а відтак і стимулювання до праці. Як зазначав дослідник В.Тимошик: «Гроші – не трудодні, їх треба суворо економити, ретельно лічити. З допомогою карбованця наочніше можна оцінити і проконтролювати наслідки господарювання, а колгоспник більше упевнений у своєму заробітку, який залежить від кількості та якості його праці» [853,с.57]. До кінця 1960-х рр. практично всі колгоспи регіону перейшли на гарантовану оплату праці. Проте рівень цієї гарантії був різним. Для прикладу, в Чернівецькій області 149 колгоспів здійснювали оплату праці на рівні радгоспів, 51 – вище рівня радгоспів, 8 – нижче зазначеного рівня. До 1966 р. лише 17 господарств області здійснювали виплати на рівні радгоспів. Заробітна плата працівника радгоспу перевищувала оплату праці колгоспника приблизно на 40 %. Ретроспективний аналіз засвідчує, що 63 відстаючі господарства Чернівеччини могли забезпечувати радгоспний рівень оплати праці лише за рахунок отримання банківських кредитів [394,арк.51,66].

Розглядаючи процес відтворення в колгоспах, дослідники часто зважали лише на відтворення матеріально-технічної бази і не згадували про відтворення трудових ресурсів. Для такого відтворення необхідно забезпечити відповідний рівень оплати

праці. На середину 60-х р. оплата людино-дня становила 3,65 крб. за умови, що колгоспник відпрацьовує 260 робочих днів на рік. Фактично ж кількість вироблених людино-днів по Україні становила в середньому 188. Ще нижчим цей показник був у колгоспах областей Українських Карпат: у Закарпатській – 120 людино-днів, Івано-Франківській – 137, Чернівецькій – 142, Львівській – 152 [808,с.49]. Це зумовлено об'єктивними причинами – природними умовами, наявністю землі, рівнем інтенсивності господарювання.

Здійснювалися спроби впровадження акордно-преміальної системи оплати, яка передбачала оплату не за виконання норм виробітку (відрядна система оплати), а за кінцевий результат колективної праці, що повинно було сприяти утвердженню засад колективізму в господарствах.

Впродовж 1958-1975 рр. поряд із зростанням показника виробництва валової продукції середня грошова оцінка людино-дня в колгоспах регіону зросла більше ніж у 3 рази. Серед областей Українських Карпат найвищою вона була у господарствах Закарпатської та Чернівецької областей. У 1977 р. оплата людино-дня, відпрацьованого в колгоспі, становила 3,5 крб. у Львівській та Івано-Франківській, 3,8 крб. – у Чернівецькій, 4,0 крб. – у Закарпатській областях. В подальшому теж не спостерігалось значного її зростання. Більше того, вона відрізнялася не лише від оплати праці на промислових підприємствах, але і від оплати в колгоспах південних та східних областей. Хоча умови праці в степових та гірських колгоспах відрізнялися прямо пропорційно відмінностям в оплаті праці (Дод.Т).

В аналізований період значна увага приділялася пошуку нових напрямів аграрного господарювання. Спробою підвищення якості сільськогосподарської продукції було створення комплексної системи управління якістю продукції, в рамках якої громадські комісії з якості розробляли рекомендації щодо підвищення ефективності та якості виробництва, що вплинуло і на удосконалення форм оплати праці селян. В процесі впровадження цієї системи результати контролю якості враховувалися при встановленні розмірів матеріального стимулювання. Наприклад, на фермах колгоспу «Ленінець» Самбірського району Львівської області з 1978 р. тваринникам виставлялися оцінки якості роботи кожний день за п'ятибальною

шкалою. В кінці місяця на цій основі виводився середній бал, на підставі якого здійснювалося нарахування розміру додаткової плати. При середньому балі 4,9-5 доплата становила 20 % тарифної ставки, при 4,0-4,8 доплата 10 %, проте така система нарахувань не прижилася в колгоспах регіону, оскільки розмір доплати був мізерним, в процесі оцінки праці не враховувався рівень кваліфікації тваринників, ступінь механізації процесів праці залишався низьким, що не сприяло підвищенню якості виконуваної роботи.

Значні зміни в системі соціального забезпечення колгоспників відбулися з прийняттям Верховною Радою СРСР у липні 1964 р. «Закону про пенсії і допомогу членам колгоспів». Згідно з Законом за рахунок коштів держави і колгоспів створювався єдиний державний фонд пенсійного забезпечення колгоспників, з якого усі непрацездатні члени колгоспу почали одержувати пенсію. Право на пенсію одержали всі члени колгоспів: чоловіки при досягненні 65 років, жінки – 60 років. Мінімальний розмір пенсій становив 12 крб., максимальний – 102 крб. на місяць [846,с.112]. Завдячуючи цьому, лише у Чернівецькій області до середини 1965 року пенсії за віком були нараховані 10 330 членам колгоспів, по інвалідності – 1438, при втраті годувальника – 337, а загалом 12 105 колгоспникам. На кінець року цей показник зріс до 23650 осіб [471,арк.54,70]. Таким чином, пенсійним забезпеченням в області було охоплено 83,9 % колгоспників, які мали право на одержання пенсії.

Починаючи з 1967 р., на п'ять років для колгоспників було знижено вік виходу на пенсію. Працівникам колективних господарств західних областей держава надала певні пільги при обліку їх трудового стажу, оскільки з ряду об'єктивних історичних причин колгоспи тут були створені дещо пізніше, ніж в інших областях країни.

У зв'язку із постановою Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС у березні 1970 р. було запроваджено єдину систему соціального страхування колгоспників. Зростали реальні доходи сільського населення. За період 1969-1979 рр. середньомісячні прибутки колгоспників зросли у Чернівецькій області на 211 %, у Львівській на 216 %, Івано-Франківській – на 244 %, тоді як в цілому по республіці вони збільшилися на 162 % [699,с.40]. Однак доходи селян залишалися значно нижчими, ніж у робітників та службовців.

Певні спроби покращити матеріальне становище сільських трудівників мали місце і впродовж 1980-1990-х рр. На черговому XXVI з'їзді КПРС (1980 р.) вкотре було вирішено здійснити заходи із зближення рівня доходів колгоспників з доходами робітників та службовців [527,с.163], досягти його планувалося за рахунок збільшення оплати праці. Вищезгадане завдання було задекларовано в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981-1985 рр. і на період до 1990 року».

Проведений аналіз фіксує часткове зростання оплати праці селян. Якщо у 1965 р. середньомісячна оплата праці колгоспника складала 68,8 % середньомісячної заробітної платні робітника радгоспу, то у 1980 р. цей показник становив 79,2 % [710,с.55]. Однак, не зважаючи на те, що заробітна плата робітників та службовців за період 1976-1980 рр. зросла на 16 %, а колгоспників на 26 % [665,с.27], грошові доходи зазначених категорій трудящих не зрівнялися. На середину 80-х років середньомісячна оплата праці працівника аграрної сфери складала 163 крб. проти 195,6 крб. оплати робітників та службовців. На кінець досліджуваного періоду середньомісячна оплата праці у сільському господарстві займала 20 місце серед усіх 25 галузей економіки [533,с.6]. До того ж, її рівень мав значні регіональні відмінності. Серед областей Українських Карпат найнижчою вона була у Закарпатській, найвищою – у Львівській області [774,с.80].

Радянські історики, висвітлюючи рівень життя населення, питання зближення умов праці і побуту міських та сільських жителів, порівнюючи рівень оплати праці, зазначали, що з врахуванням доходів від особистого підсобного господарства доходи колгоспників на поч. 80-х рр. впритул наближалися до доходів робітників та службовців. Однак, науковці не наголошували при цьому: для того, щоб одержати дохід від особистого підсобного господарства, колгоспнику необхідно було після завершення трудового дня витратити кілька годин вільного часу для ведення особистого господарства. Наприклад, вже у 1971 р., володіючи 5,6 % всіх сільськогосподарських угідь країни, господарства населення виробляли 12 % всієї товарної продукції сільського господарства, в тому числі 16 % продукції тваринництва [564,с.150].

На особливості життя міського і сільського населення, формування і використання їх доходів значний вплив мали також відмінності в затратах часу на працю в суспільному виробництві і особистому підсобному господарстві (ОПГ). Витрачаючи приблизно однакову кількість часу на роботу у суспільному господарстві, сім'я службовця чи робітника забезпечувала собі 70,1 % її сукупного доходу, тоді як сім'я колгоспника – лише 55,5 % [570,с.417].

Одним з основних джерел доходів радянської сім'ї була заробітна плата. Вона мала відносно низький номінальний рівень, проте виплачувалася регулярно, могла зростати в залежності від рівня кваліфікації, трудового стажу працюючого. Користування суспільними фондами споживання також доповнювали перелік джерел формування доходів сім'ї. Значною підтримкою сімейного бюджету сільських мешканців, додатковим джерелом доходу була продукція підсобного господарства.

З кінця 1980-х рр. заробітна плата хоч і залишалася основним джерелом доходу населення, та багатомісячні затримки виплат зробили її дуже ненадійним джерелом. До того ж, навіть з урахуванням доходів від ведення особистого господарства, вона не забезпечувала достойного рівня життя і взагалі перестала бути стимулом до трудової діяльності. Як наслідок, купівельна спроможність населення, особливо сільських мешканців, знизилася до критичного рівня. В результаті проведеної у 1992 р. лібералізації цін оптові ціни зросли у 22,3 рази [507]. Це призвело до підвищення роздрібних цін в 1993 р. у 167 разів у порівнянні з 1990 р., тоді як мінімальна заробітна плата зросла лише у 57 разів [715,с.111]. Якщо у 1990 р. за середньомісячну грошову заробітну плату працівника сільського господарства за середніми цінами у державній і кооперативній торгівлі можна було придбати масла тваринного 77 кг, то у вересні 1995 р. – лише 13,5 кг, цукру – відповідно – 325,4 і 39,7 кг [604,с.231]. Динаміка середньомісячної заробітної плати в основних галузях економіки України подано в додатку У.

За даними додатку У заробітна плата у другій половині 90-х рр. в сільському господарстві продовжувала залишатися однією з найнижчих серед основних галузей економіки країни. Вона становила у 1995 р. 22 грн. у Закарпатській, 29 – у Чернівецькій, 31 – у Івано-Франківській та 35 грн. – у Львівській області. Безумов-

но, до кінця досліджуваного періоду заробітна плата селян зросла в регіоні у 12 разів [576,с.26], проте зріс і рівень інфляції.

В досліджувані роки зростали номінальні доходи сільських жителів з неосновних джерел. У 1990 р. в структурі сукупного доходу селян вони склали 3,3 %, в 1994 р. – 14 %. А у структурі грошових доходів селянських сімей – 9,1 % проти 8,8 % у 1993 р. Зародилася тенденція, коли окремі аграрні підприємства розподіляли частину доходів за майновими паями, нараховували на них дивіденди. Для прикладу, у 1993 р. сільськогосподарські підприємства виплатили по акціях і внесках у майно підприємств 7,3 млрд. крб., а в 1994 р. – 93,3 млрд. крб., тобто частка коштів, які виплачувалися у вигляді дивідендів як плата за використання капіталу працівників, зростала [604,с.230].

Швидко відбувалося знецінення соціальних виплат – пенсій, стипендій та ін., зменшувалися їх розміри, виплати проводилися нерегулярно. Така ситуація була зумовлена крім решти проблем необхідністю виділяти значні кошти впродовж 1986-1990-х рр. для ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи.

До невиконання вимог Закону України «Про пенсійне забезпечення», прийнятого у 1992 р., призвела існуюча практика нарахування допомоги та компенсаційних виплат в однаковому розмірі для всіх пенсіонерів (крім соціальних пенсій за віком), незалежно від трудового вкладу. До того ж на початок 1995 р. середній щомісячний розмір пенсії за віком у сільській місцевості був на 10,4 % менший, ніж у цілому по країні [604,с.230]. На зазначений показник вплинула різниця у величині заробітної плати, з якої міським і сільським мешканцям нараховувалася пенсія. Допомога держави у вигляді суспільних фондів споживання щораз зменшувалася.

За умов зниження доходів від громадського сектора господарювання, постійних труднощів з продуктами харчування, їх низькою якістю, або повною відсутністю в торговельній мережі, селяни змушені були ще активніше займатися веденням ОПГ для забезпечення власних потреб та збільшення доходів.

У формуванні виробничо-соціального укладу села областей Українських Карпат особистим господарствам населення належить значна роль. ОПГ відрізняються від домашнього господарства. Перше – формою організації виробництва,

друге – формою споживання. Загалом, розрізняють чотири типи ОПГ за категоріями зайнятого населення: господарства сімей колгоспників; робітників та спеціалістів радгоспів; робітників і службовців, що обслуговують аграрне виробництво; інших громадян, що проживають у сільській місцевості [814,с.14].

В історичному вимірі проблеми формування і функціонування особистих присадибних господарств населення в Радянському Союзі загалом та в Україні зокрема розпочалися з масовою колективізацією села. В результаті її здійснення було створено крупне суспільне виробництво, а також виникли особисті підсобні господарства колгоспників, які однак розглядалися як тимчасове, перехідне явище. Разом з тим, впродовж зазначеного періоду функціонування особистих господарств населення стимулювалось державою, оскільки вони сприяли нарощуванню виробництва сільськогосподарської продукції. Та вже на кінець 30-х р., коли карпатські області (крім Закарпаття) були приєднані до УРСР, становище змінилося.

Травневий (1939 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийняв проект постанови «Про заходи охорони суспільних земель колгоспів від розбазарювання» [619,с.153]. Рішення щодо обмеження особистого господарства мотивувалися випадками порушень Статуту сільгоспартілі, а саме – збільшенням розмірів присадибних ділянок та передачею останніх в оренду. Процес усунення цих порушень був перерваний німецько-радянською війною.

В роки німецько-радянської війни особисті підсобні господарства колгоспників, робітників та службовців, в силу складних обставин, набули широкого розвитку. Ці господарства не лише забезпечували своїх власників продуктами, а були залучені ще і до обов'язкових поставок зерна, картоплі. Вже з 1943 р. здійснювалися заходи з надання допомоги населенню у відбудові їх особистого господарства на територіях, визволених від фашистської окупації. Останнє було зумовлено значними втратами, заподіяними війною. Проте політика держави стосовно особистих підсобних господарств населення ніколи не відзначалася послідовністю. Поруч із заходами заохочення розвитку індивідуальних господарств (допомога у придбанні худоби, виділення випасів та сінокосів) мало місце завищення податків та норм поставок продуктів із присадибних ділянок. В результаті це призвело до зменшення темпів

розвитку індивідуальних господарств. З 1954 року були відмінені обов'язкові поставки зерна, з 1958 р. – інших сільгосппродуктів господарствами колгоспників [619,с.159]. Встановлювалася тверда ставка податку з однієї сотої гектара присадибної землі. Проте в зазначені роки одночасно були запроваджені певні необґрунтовані обмеження особистих підсобних господарств колгоспників, робітників та службовців. Загалом, рішення про зменшення розмірів присадибної ділянки мали право приймати тільки загальні збори колгоспників. Однак частими були випадки, коли за рішенням правління колгоспу за невихід на роботу колгоспниць позбавляли 20 % вироблених трудоднів та зменшували присадибну ділянку до 0,15 га, або за відмову переходити на роботу дояркою (через погіршення стану здоров'я) у колгоспниці відібрано та переорано присадибну ділянку [53,арк.15]. За протестом прокурора такі незаконні рішення правління колгоспів скасовувалися.

З початку 60-х р. присадибна діяльність селян, за рахунок якої, як правило, селянські сім'ї і виживали, почала обмежуватися. Щоб змусити селян більше часу працювати у колгоспах, владні органи взяли курс на зменшення утримання кількості худоби на один двір. Вживалися заходи, спрямовані на передачу особистої худоби колгоспників та працівників радгоспів у громадське господарство, обмежувалися земельні наділи. Ці кроки призвели до різкого падіння подвірного виробництва м'яса, молока та іншої продукції. Однак вже з середини 60-х р. з метою нарощування виробництва продукції продовольства в господарствах населення було знято обмеження на утримання худоби, гарантовано збереження присадибних ділянок селян.

З 1964 р. втілюється політика певного стимулювання особистого підсобного господарства (зниження податків з присадибних господарств вдвічі). З прийняттям у 1969 р. Примірного статуту колгоспу визначалися розміри присадибних ділянок (до 0,50 га, включаючи землю під будівлями) [619,с.161], кількість та види худоби в селянському господарстві. Закріплені раніше за колгоспом присадибні земельні ділянки чітко відмежовувалися від суспільних. Згідно з «Примірним Статутом колгоспу» члени колгоспу могли користуватися не лише присадибною ділянкою для

ведення господарства та будівництва житлового будинку, але й колгоспними пасовищами. Мали право одержувати в якості натуральних видач (продажу) не лише продукти харчування, але й корми. Із зняттям обмежень щодо діяльності підсобних господарств кількість вирощених селянами продовольчих продуктів почала поступово збільшуватися.

Розподіл продукції підсобного господарства здійснювався таким чином: основна частина – на особисте споживання; частина реалізовувалася на колгоспному ринку або державним і кооперативним організаціям; решта згодовувалася худобі.

В умовах існування значної кількості слабких та відсталих господарств, доход від особистого господарства відігравав істотну роль в бюджеті колгоспної сім'ї. Тому радянське керівництво визнавало його «правомірним і об'єктивно необхідним». Дискутуючи з питань правомірності існування ОПГ населення у рамках соціалістичної економіки, професор А.Радченко слушно зауважував (1967 р.), що продукція, вироблена в присадибному господарстві, також йде на загальне споживання через продаж державі або на колгоспному ринку. Колгоспник працює на землі, яка є «всенародною власністю, він – член соціалістичного суспільства, і його праця на присадибній ділянці є складовою частиною соціалістичної системи господарювання» [808,с.49]. Колгоспники із своїх присадибних ділянок одержували в середині 60-х р. до 40 % усього свого валового доходу. Тож присадибне господарювання залишалось важливим джерелом одержання ряду натуральних продуктів і сприяло вищому рівню задоволення потреб колгоспників.

Радянські історики тривалий час підтримували міф про незначущість ролі особистого підсобного господарства в житті селян. Стверджували, що сільське населення західних областей Радянської України приблизно 2/3 своїх індивідуальних доходів одержували від праці в суспільному виробництві й лише 1/3 – від свого особистого господарства [878,с.15]. Однак статистика свідчить, що в особистих підсобних господарствах населення утримувалося близько 21 % поголів'я продуктивної худоби та оброблялося близько 7,7 % від загальної земельної площі орних земель. При цьому українські селяни постачали на ринок із власних присадибних ділянок чверть загальної кількості овочевої продукції, третину м'яса, сала, молока і

фруктів, більш ніж половину картоплі. Наприклад, в Івано-Франківській області виробництво тваринницької продукції (м'яса всіх видів у живій вазі) в особистих підсобних господарствах населення зросло у 1975 р. в порівнянні з 1965 р. на 32,2 % і становило у 1975 р. 51,0 тис. т [573,с.44]. До того ж, оскільки однією з особливостей господарювання в областях Українських Карпат було аграрне перенаселення та часткова зайнятість селян, колгоспники незайняті, або частково зайняті в громадському сільсько-господарському виробництві займалися в основному веденням особистого домашнього і підсобного господарства. Для прикладу в Кам'янсько-Бузькому, Турківському, Дрогобицькому та Нестерівському районах Львівської області частка таких селян на початок 70-х років становила відповідно 36,6; 19,0; 15,4 та 12,3 % [676,с.82].

Поряд з цим значного поширення набули міфи, підтримувані зарубіжними істориками, про надзвичайну ефективність ОПГ. Нібито завдяки їм на 3 % угідь в Україні вироблялося до 40 % сільськогосподарської продукції. Звичайно, особисті господарства населення завжди були ефективною формою господарювання, проте необхідно зважати й на те, що вони значною мірою користувалися матеріально-технічною базою громадського сільського господарства. Адже колективні та державні сільськогосподарські підприємства забезпечували особисті господарства селян молодняком худоби, кормами, технікою за відповідним тарифом, обробляли землю селян, перевозили вирощений врожай.

Звичайно, головним джерелом забезпечення потреб країни продовольством та сільськогосподарською сировиною залишалося суспільне виробництво колгоспів та радгоспів. Однак, оскільки виробництво в цих категоріях господарств на кінець 70-х років не досягло рівня, необхідного для повного задоволення потреб населення в продукції сільського господарства, суттєвим додатковим джерелом виробництва продуктів харчування були особисті підсобні господарства колгоспників, робітників та службовців.

У зв'язку із складною продовольчою ситуацією в країні партійні та господарські органи в процесі аналізу розвитку особистих підсобних господарств населення вкотре з'ясували, що можливості індивідуального сектора використовуються недостатньо. Знову переглянути відношення держави до функціонування

особистих підсобних господарств населення змусила продовольча криза. У зв'язку із нестачею державних ресурсів продовольчих товарів, у першому півріччі 1976 р. у порівнянні з першим півріччям 1975 р. ціни на колгоспних ринках зросли на всі сільгосппродукти. Індекс цін досяг 132 %. Продукція рослинництва подорожчала у 1,5 рази, в тому числі картопля – у 1,9, цибуля – 3,1, морква – 2,3 рази. Ціни на м'ясо, молоко та яйця зросли відповідно на 9, 11 та 30 % [91,арк.75]. Для покращення розвитку індивідуального сектора пропонувалося у виробничо-фінансових планах колгоспів та радгоспів ввести спеціальний розділ про розвиток особистих підсобних господарств колгоспників, робітників і службовців. Передбачалося фіксувати в ньому зростання поголів'я худоби в індивідуальному секторі, продаж худоби та птиці населенню, виділення відповідної кількості кормів, чітко визначати площі пасовищ та сінокосів для селянської худоби, планувати проведення комплексних агротехнічних заходів підвищення продуктивності природних угідь та присадибних ділянок. Йшлося також про збільшення виробництва і продажу населенню малогабаритного реманенту та засобів малої механізації для підвищення продуктивності праці на присадибних ділянках.

Однак, продовження отримала лише ідея розвитку кооперації між особистими підсобними господарствами населення та громадським виробництвом колгоспів та радгоспів на договірних умовах. В рамках експерименту проводився продаж населенню телят й певної кількості кормів. Найбільш перспективно співпраця між громадськими та особистими господарствами здійснювалася саме в галузі відгодівлі худоби у господарствах населення, спільному виробництві телятини, свинини та м'яса птиці. Відбувалося це наступним чином: тварини передавалися із громадського стада в особисте підсобне господарство. З досягненням тваринами певної ваги, обумовленої в договорі, вони продавалися колгоспу за державними закупівельними цінами. Від такої кооперації вигравав і колгосп, і селяни. Закуплене у населення молоко та вирощена за договором худоба зараховувалися колгоспам у виконання державного плану закупівель сільськогосподарської продукції; заощаджувалися засоби, адже утримання цього поголів'я худоби вимагало б додаткових тваринницьких приміщень; використовувалися трудові ресурси, які з ряду причин не брали

участі у суспільному виробництві. Населення задовольняло свої потреби в продуктах харчування, до того ж високої якості, а також збільшувало свої прибутки.

Однак, як свідчать архівні матеріали, кормів, що продавалися населенню для відгодівлі худоби, не вистачало. В більшості господарств Карпатського регіону корми селянам, які дорощували худобу за домовленістю з колгоспами, взагалі не продавалися. Це було викликано тим, що виробництво кормів в колгоспах та радгоспах забезпечувало потреби громадського тваринництва лише на 65-70 % [110,арк.9]. За відсутності достатньої кількості кормів, пасовищ та сінокосів селяни вдалися до скуповування та згодовування худобі хлібопродуктів. Правоохоронні органи проводили профілактичну роботу з виявлення злочинів і припинення зловживань, пов'язаних з нераціональним використанням хлібопродуктів та порушеннями порядку їх реалізації населенню в торгівельній мережі. Частина порушників навіть притягувалася до кримінальної відповідальності. У Закарпатській області лише у першому півріччі 1976 р. було виявлено 960 фактів згодовування хлібопродуктів худобі. Серед порушників був і житель с. Широке Виноградівського району Закарпатської області Феєр, який скупив у магазині 1820 кг житньої муки для згодовування худобі та птиці. В господарстві Осадчука з Городенківського району Івано-Франківської області було вилучено 52 буханки хліба та 60 кг перлової крупи, які передбачалися для згодовування худобі [91,арк.51]. Проти обидвох порушили кримінальні справи.

З боку селян це був, у певній мірі, вимушений крок, до якого їх підштовхнула сама держава. Дозволивши збільшити поголів'я худоби в особистих підсобних господарствах населення та укладати договори з колективними господарствами на дорощування худоби, держава не подбала про створення додаткових ресурсів кормів. А знаючи споконвічне бажання українського селянина газдувати на власному обійсті, неважко було передбачити, що він почне шукати будь-який вихід із складної ситуації. Найпростіший шлях був знайдений швидко. Хлібопродукти були одними з небагатьох сільськогосподарських продуктів, якими населення було забезпечено в 70-80-х роках практично на 100 %. Однак, варто нагадати, що безперебійне постачання хліба в торгову мережу дорого обходилося країні, адже з

1963 р. Радянський Союз закупував зерно за кордоном, сплачуючи за нього золотом. Таким чином, збільшення виробництва м'яса за рахунок «сприяння» розвитку індивідуального сектора було недешевим здобутком для держави.

Із збільшенням виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах зростало навантаження на членів сімей, негативно впливала на розвиток ОПГ відсутність засобів малої механізації.

Незважаючи на ряд перешкод, інтерес населення до розвитку особистих господарств не послаблювався. Це зумовлювалося постійними труднощами з продуктами харчування, їх низькою якістю, або повною відсутністю в торговельній мережі, що спонукало селян ще активніше займатися веденням ОПГ для забезпечення власних потреб та збільшення доходів.

Проте, з урахуванням певних негараздів, ведення особистих підсобних господарств носило позитивний характер, оскільки доповнювало громадський сектор виробництва продовольства та забезпечувало продуктами харчування сільське населення.

У 80-х рр. минулого сторіччя серед областей Українських Карпат найбільша питома частка ОПГ населення у виробництві валової сільськогосподарської продукції мала місце в Закарпатській – 51,3 %, Івано-Франківській – 50,8%, у Львівській області – 47,3 %. Найнижча – у Чернівецькій області – 40,0% [638,с.15].

На 1 січня 1980 р. в особистих підсобних господарствах населення, наприклад, Закарпатської області нараховувалося 125,2 тис. голів великої рогатої худоби, або 28 % від усього поголів'я області. Із 194 тис. дворого господарств 129 тис. утримували худобу. У 1979 р. сільські дворого господарства виробили 54 тис. т м'яса, 172 тис. т молока, або 61,2 та 51,5 % до загального виробництва [110,арк.8]. У 1980 р. підсобних господарств колгоспників та інших категорій населення налічувалося в області 224 тис.одиниць, вони обробляли 30,4 тис. га ріллі, або 16,1 % до загальної площі [212,арк.49].

Отже, питома частка особистих підсобних господарств у валовому виробництві сільськогосподарських продуктів в Закарпатській області була значно вищою, ніж середній показник по країні. В 1983 р. господарствах громадян було вироблено

51,1 % валової продукції сільського господарства області [213,арк.139]. Значення функціонування та розвитку ОПГ населення посилювалося й тим, що воно базувалося в основному на використанні недоступних громадському виробництву резервів праці (пенсіонери, підлітки, матері з малолітніми дітьми, домогосподарки) та наявних у населення засобів виробництва.

Про зростання ролі ОПГ в громадському виробництві свідчить визнання їх складовою частиною народногосподарського агропромислового комплексу. Про це йшлося в постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах населення» (1981 р.) [11,арк.21] та в VI розділі «Основних напрямків економічного та соціального розвитку СРСР на 1986-1990 роки і на період до 2000 року» (розділ «Розвиток агропромислового комплексу та реалізація Продовольчої програми») [529,с.47]. Аграрна політика уряду з середини 80-х рр. була спрямована на збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в ОПГ. У зв'язку з цим було розроблено цілий ряд заходів із збільшення допомоги населенню у веденні ОПГ. Ці заходи були викладені в Продовольчій програмі СРСР (1982 р.) та інших документах. Серед них: збільшення натуральної оплати праці колгоспників та працівників радгоспів зерном, плодоовочевою продукцією та кормами, покращення постачання ОПГ молодняком тварин, надання їх власникам додаткових земельних наділів для вирощування кормових культур, для випасу худоби та сінокосів, можливість утримувати поголів'я худоби, що вирощувалася згідно договорів з колгоспами та радгоспами. Для забезпечення потреб селян у сільськогосподарських продуктах передбачалося 15-20 % фактичного валового збору зерна передавати до гарантованого натурального фонду (проти 10-15 %, як це було раніше). В результаті колгоспники повинні були одержувати з нього, в рахунок оплати праці, 1,5 кг зерна за виконану в суспільному господарстві нормозміну [458,арк.30]. Проте у зв'язку із складною продовольчою ситуацією це рішення не виконувалося.

Крім вирішення зазначених вище проблем, для розвитку ОПГ населення необхідно було забезпечити створення більш досконалої матеріально-технічної бази. Інтенсифікація виробництва, зменшення його трудомісткості вимагало удоскона-

лення і розширення асортименту товарів для ОПГ, збільшення засобів малої механізації. Проте випуск необхідних машин так і не було налагоджено в необхідних розмірах. Потреба в засобах механізації для ОПГ забезпечувалася лише на 20 % [547,с.8]. Карпатські області із значними природними кормовими угіддями, достатньою кількістю робочих рук могли стати, при створенні відповідних умов господарювання, резервом приросту виробництва продукції тваринництва.

Господарські органи повинні були сприяти не лише створенню умов для того, щоб кожна сільська сім'я могла мати присадибну ділянку, утримувати худобу та птицю, але й сприяти зміні соціально-психологічного клімату, відношення до власників особистих приватних господарств. Це був новий етап у розвитку даної категорії господарств. Темпи розвитку виробництва в особистому секторі ілюструє додаток Х. Його дані свідчать про поступову, але стійку тенденцію зростання середньорічного обсягу валової продукції сільського господарства в особистих підсобних господарствах.

Особисті підсобні господарства населення в порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами мали ряд певних переваг. Серед них варто відзначити наступні: вони ґрунтуються на праці членів сім'ї, не користуються дотаціями держави, здебільшого вирощують трудомістку продукцію, раціональніше використовують невеликі земельні площі та краще доглядають худобу. У власних особистих підсобних господарствах використовується здебільшого праця незайнятих у суспільному господарстві осіб: пенсіонерів, підлітків, жінок, які мають малолітніх дітей. Ця праця, однак, займає більшу частину їх вільного часу. Для зайнятих у суспільному господарстві осіб вона продовжує їх робочий день як мінімум на декілька годин. 500-800 людино-годин на рік селяни витрачають на працю в особистому підсобному господарстві й значну частину часу – на ведення домашніх робіт [803,с.58], порівняно з міськими мешканцями, які користуються більш розвинутим побутовим обслуговуванням.

Вітчизняна статистика недостатньо відслідковує і виокремлює результати діяльності особистих селянських господарств із загальної маси господарств населення. Дослідженнями підтверджено, що особисті селянські господарства як виробники сільськогосподарської продукції не належать до перспективних форм господа-

рювання в розвинутій ринковій структурі аграрного сектора. Однак, і в період усупільненого аграрного виробництва, що передував останній аграрній реформі, особистими підсобними господарствами населення вироблялася значна частка продовольства.

В силу природно-кліматичних, зональних особливостей регіону, найбільшого розвитку в сільськогосподарському виробництві набуло тваринництво. Активізувалась кооперація колгоспів та радгоспів з підсобними господарствами населення із вирощування та відгодівлі худоби. У 1983 р. на договірних умовах селяни Івано-Франківщини вирощували 9,5 % від загального обсягу яловичини. В Долинському районі зазначеної області цей показник сягнув 38 % [236,арк.115]. У 1985 р. на відгодівлі в підсобних господарствах селян Закарпаття на контрактній основі перебувало 3634 голови великої рогатої худоби, 1520 голів свиней та 258 – овець, які належали колгоспам і радгоспам [878,с.15,16].

В зазначеному році в особистих підсобних господарствах населення Закарпаття було вироблено 62,2 % картоплі та 31,6 % овочів. Незважаючи на труднощі, що мали місце в розвитку тваринницької галузі в області, в особистих підсобних господарствах населення зростала кількість голів худоби. Так, в 1985 р. в господарствах населення утримувалося 130,5 тис. голів великої рогатої худоби, в тому числі 80,3 тис. корів, 207 тис. свиней, або відповідно на 27,3, 7,6 та 80,6 % більше, ніж в 1965 році [560,с.80]. Постійно зростало виробництво м'яса, молока, яєць. Хоча частка продукції особистих підсобних господарств у валовому виробництві на початок 1991 року дещо знизилась, але вона й надалі залишалась значною. Так, в середньому за рік впродовж 1986-1990 рр. в господарствах населення вироблялося 46,8 % м'яса, 51,6 – молока, 69,0 – яєць та 21,2 % вовни [571,с.363] від загальної кількості.

У процесі проведеного реформування аграрної сфери, започаткованого в 1990-1992 рр., площа особистих підсобних господарств і присадибних ділянок селян збільшилася. До кінця досліджуваного періоду вона становила в регіоні Карпат 746,0 тис. га проти 406,2 тис. га у 1990 р. Виробництво валової продукції в господарствах населення за період 1990-2005 р. зросло на 38,7 % [576,с.622].

Найбільша активність господарювання селян спостерігалася в 1990-1995 рр.: зростання валового виробництва склало 12 % в середньому по регіону, в подальшому цей показник зростав не так стрімко.

Принагідно слід зауважити, що в 70-80-х рр. минулого сторіччя господарства населення виробляли значну частину сільгосппродукції за сприяння на той час досить міцних усупільнених господарств. Дослідженням підтверджено, що питома частка продукції особистих підсобних господарств у валовому виробництві сільськогосподарської продукції в областях Українських Карпат завжди була вищою середньореспубліканських показників. Це зумовлювалося певними історичними особливостями розвитку регіону, працьовитістю карпатського селянина, його прагненням бути господарем, мати приватну власність. Не дарма, щоб мати можливість купити омріяну ділянку власної землі, карпатські селяни в дорадянський період без вагань вирушали не лише на закордонні, але й на заморські заробітки, і завжди поверталися до рідного краю. Придбавши клаптик ріллі, карпатський селянин бережливо й раціонально газдував на ній.

Ретроспективний аналіз діяльності підсобних господарств населення виокремлює етапи їх становлення і розвитку. Їх діяльність заслуговує окремого дослідження. В історичній оцінці особисті підсобні господарства населення сформувалися і функціонували як залежна від громадських господарств форма виробництва в аграрній сфері, яка ґрунтувалася на державній власності на землю й особистій власності на дрібні, незначні засоби виробництва і вироблений продукт. Причина виникнення і становлення ОПГ, їх тривалий період господарювання пояснюється низьким рівнем розвитку суспільного виробництва, передусім слабкою матеріально-технічною базою усупільненого сільського господарства. З розгортанням земельної реформи в Україні змінювалася структура використання сільськогосподарських угідь, селяни отримали у володіння та використання значну кількість земель. Отже, змінився юридичний і суспільний статус особистих селянських господарств. З отриманням додаткових земельних наділів, і особливо в результаті приєднання до них земельних часток вилучених у натурі з земель колективних сільськогосподарських підприємств в період їх реорганізації, а також із створених на їх базі нових, функції багатьох особистих

підсобних господарств розширилися: більшу частину вирощеної продукції вони стали спрямовувати на продаж, тобто сформувалися як товарні господарства, і втратили статус підсобних. Тому після прийняття Україною нового Земельного кодексу (2001 р.) особисті підсобні господарства цілком логічно стали називатися особистими селянськими господарствами.

Поряд з цим, структурні особливості, специфіка організації виробничого процесу в особистих селянських господарствах не дають змоги відносити їх до формувань, спроможних забезпечити надійне задоволення потреб у продукції, стабільний розвиток на віддалену перспективу. Але дана форма господарювання займає і протягом тривалого часу утримуватиме провідні позиції у виробництві багатьох важливих видів сільськогосподарської продукції. Тож, окреслюючи перспективи їх розвитку, слід визнати, що їх не можна вважати прогресивною формою господарювання в сільському господарстві [620].

Результатами дослідження підтверджено: в майбутньому основними виробниками сільськогосподарської продукції в Україні будуть новостворені приватно-власницькі сільськогосподарські підприємства. Однак, в міру їх становлення і розвитку, серед них істотне місце посідатимуть селянські господарства як приватно-орендні, так і фермерські. В умовах ринкової конкуренції з обов'язковим застосуванням новітніх сільськогосподарських технологій, використанням технічних засобів виробництва, саме вони забезпечуватимуть збільшення обсягів і підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції і в майбутньому стануть провідними формами господарювання в аграрній сфері економіки.

Отже, здійснити впродовж 60-80-х рр. задеклароване партійними та радянськими органами стирання відмінностей між містом та селом в умовах та оплаті праці, зближення характеру та способів життя робітників і колгоспників досягти не вдалося. Головним з компонентів низьких душевих доходів населення залишалася заробітна плата, яка навіть на середину 90-х років минулого сторіччя не зрівнялася не лише з платнею робітників промисловості, але й працівників радгоспів. В зазначений період село потерпало від нестачі кваліфікованих кадрів, зниження природного приросту та старіння населення.

Історично склалося так, що село не лише виконувало й виконує функцію продовольчого та сировинного забезпечення потреб держави, а й залишалося носієм самобутніх культурних, моральних та матеріальних традицій і надбань українського народу, і одним з важливих завдань, передбачених в рамках проголошеної перебудови (1985 р.), був розвиток соціальної сфери, створення для селян нормальних умов життя і праці. В кінцевому результаті це посприяло б підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва й розв'язанню продовольчої проблеми.

Аналізуючи еволюцію радянського суспільства в цілому, не можна не відзначити, що в плані соціального розвитку села було здійснено певні кроки. Зростала мережа сільських шкіл, бібліотек, клубів, дитячих садків, амбулаторій і лікарень, пунктів побутового обслуговування та громадського харчування. Проте і на кінець 80-х рр. 42 % населених пунктів України не мали закладів культури, 20 % не мали на своїй території дошкільних закладів [836,с.14].

В період перебудови, започаткованої квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС, основним завданням соціальної політики було проголошено прискорену соціальну перебудову села. Під соціально-культурним розвитком села розуміють процес створення соціальних умов для праці, побуту та відпочинку селян та задоволення їх культурних потреб.

В ейфорії перебудови здавалося, що із задекларованою відмовою від залишкового принципу фінансування невиробничої сфери життя суспільства відбудуться значні зміни і в соціально-економічному розвитку села. Проте, впродовж перебування М.С.Горбачова при владі таку важливу ініціативу не було втілено в життя. Це було зумовлено низкою факторів: переоблаштування сіл вимагало значних фінансових коштів, держава не мала можливості вкладати кошти у модернізацію соціальної інфраструктури, господарства на місцях могли профінансувати ці видатки лише на 3 % від потреби; до того ж в Україні на керівних посадах перебували представники комуністичної номенклатури тоталітарної держави, які не зуміли віднайти шляхи вирішення соціальних проблем країни. Не активізували свою діяльність у прискоренні перебудовчих

процесів політичні сили – громадські об'єднання і народні фронти, як це мало місце в інших республіках Радянського Союзу і країнах соціалістичного табору.

Задекларовані політикою перебудови заходи: створення належних умов життя та праці на селі, підвищення престижності та мотивації до праці в аграрній сфері, вирівнювання доходів, покращення медичного, побутового і торгового обслуговування сільських мешканців, забезпечення зайнятості сільського населення, які практично не змінювалися впродовж кількох попередніх десятиліть, не були реалізовані і в 80-і роки минулого сторіччя. Соціально-культурні й побутові умови життя значної частини селян не відповідали елементарним вимогам проживання людини, вони залишалися позбавленими можливості користуватися більшістю надбань культури і побуту.

З поглибленням кризових явищ в економіці погіршувалося й становище села: загострювалася демографічна криза, зростало безробіття, доходи селян невпинно знижувалися, соціальна сфера перебувала в занедбаному стані, занепадали й відмирили поселення. Частина населення, яка раніше мігрувало в міста, в кінці 90-х р., втративши роботу, поверталася в села, поповнюючи тим самим лави безробітних. В умовах реформування та розпаду сільськогосподарських підприємств, наявного надлишку трудових ресурсів нагальною потребою було знайти сферу прикладання праці як для постійних мешканців карпатських сіл, так і для ремігрантів.

Вагомим джерелом доходу селян була продукція особистих підсобних господарств. В радянській період історії України селяни змушені були займатися розвитком особистого підсобного господарства. Воно завжди забезпечувало колгоспників та робітників радгоспів продукцією продовольства та важливим додатковим джерелом прибутку. Незважаючи на те, що неодноразово здійснювалися спроби обмеження діяльності особистих підсобних господарств селян, вони продовжували інтенсивно розвиватися. Значну частину продукції підсобних господарств селяни вирощували для власних потреб, частину продавали заготівельним організаціям чи реалізовували на ринку.

Для населення областей Українських Карпат ведення особистого підсобного господарства було і залишається одним із шляхів вирішення проблем аграрного

перенаселення та часткової зайнятості селян, важливим джерелом прибутку та забезпечення власних продовольчих потреб.

5.2. Соціально-побутова сфера сільських територій Карпатського регіону

Початок 60-х років був багатий на різноманітні почини щодо модернізації соціальної інфраструктури українського села. XXII з'їзд КПРС декларував завдання вирівняти культурно-побутові умови селян із городянами до початку 80-х років, а також перетворити колгоспні села у населені пункти міського типу з комунальним обслуговуванням, побутовими підприємствами та закладами культури. Основні заходи із втілення програми дій планувалося здійснити впродовж першого десятиліття після з'їзду. Однак, докорінно і швидко здійснити модернізацію соціальної інфраструктури села не вдалося. Життя внесло свої корективи.

Вирішальне значення для покращення соціальної інфраструктури мали дві постанови – Ради Міністрів СРСР (1968 р.) «Про впорядкування будівництва на селі» та Ради Міністрів УРСР (1969 р.) «Про комплексне експериментально-показове будівництво селищ, радгоспів і колгоспів Української РСР у 1971-1975 рр.».

Перша констатувала, що здійснити модернізацію соціальної сфери всіх 31280 [564,с.26] сільських населених пунктів республіки в найближчому майбутньому неможливо, тому необхідно обмежитися розбудовою так званих «перспективних» сіл. Іншими словами – розвивати соціальну інфраструктуру сіл, які мали виробничу та соціальну перспективу, з чисельністю населення в 1-2 тис. осіб за рахунок обмеження соціально-побутового розвитку невеликих сіл.

З огляду на те, що модернізація повинна була проводитися в основному за кошти колгоспів, а на початок 1965 року кожен восьмий колгосп республіки був збитковим, то вирішили обмежитися спорудженням незначної кількості експериментально-показових сіл. Постанова Ради Міністрів УРСР (1969 р.) «Про комплексне

експериментально-показове будівництво селищ, радгоспів і колгоспів Української РСР у 1971-1975 рр.» визначила програму будівництва, до якої включили 41 населений пункт. Нею передбачалося збудувати в кожній області 1-2 експериментально-показових села, на досвіді забудови яких можна було б здійснювати переоблаштування решти сіл регіону. Однак, до початку 80-х рр. лише 19 експериментально-показових сіл з'явилося на карті республіки [642,с.16]. Серед них карпатське село Подвірне, що розташувалося в Новоселицькому районі Чернівецької області, розраховане на 2950 осіб. В рамках першої черги будівництва на ремонтно-монтажні роботи із зведення торгового центру, кінотеатру, школи на 536 учнівських місць, комбінату побутового обслуговування, лікарні з родильним відділенням та на зведення житлових будинків загальною площею 3856 кв. м. у 1971-1980 рр. було освоєно 1,59 млн. крб. [13,арк.373].

В рамках виконання вищезазначеної постанови та постанови Ради Міністрів УРСР від 19.09.1969 р. «Про комплексне експериментально-показове будівництво сільських населених пунктів радгоспів, колгоспів УРСР у 1971-1975 рр.», наприклад в Івано-Франківській області, у 1971 р. було розпочато будівництво експериментально-показового села Джурів Снятинського району. Роботи передбачалося завершити у 1975 р., освоївши 2652 тис. крб. коштів колгоспу «Верховина». Проте на середину 1982 р. було збудовано лише три чотирьохквартирні будинки, комплексно-приймальний пункт з магазином, лазню, котельню, очисні споруди та частково зовнішні мережі водо- та газопостачання, каналізації [285,арк.14]. Впродовж десятиліття роботи велися за рахунок кредитів, виділених колгоспу Держбанком УРСР. В результаті невиправданого сповільнення темпів експериментально-показового будівництва воно фактично втратило сенс як показове.

Були і поодинокі досить вдалі спроби вирішення проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських територій у Львівській області. Наприклад, у с.П'ятничани Стрийського району у 1986 р. будівництво соціально-культурного комплексу – будинку культури, школи, дитячого садка, інших соціальних об'єктів – дозволило уникнути занепаду села, зупинити міграцію молоді у міста. Аналогічні комплекси були збудовані у Кам'янсько-Бузькому, Золочівському, Нестерівському, Пустоми-

тівському районах [643]. Таке будівництво слід розглядати як показово-експериментальне, воно здійснювалося переважно в окремих бригадних селах та центральних садибах.

Тож певні відголоски експерименту докотилися й до передгірних карпатських сіл, де вирости нечисленні багатоповерхівки. Їх мешканці не змогли в повній мірі долучитися до міських зручностей через відірваність будинків від міських інженерних та комунальних мереж. До того ж, сільські мешканці виявилися позбавленими можливості, проживаючи в селі, вести підсобне господарство.

Експериментально-показове будівництво не набуло бажаного розмаху. На відміну від нього, ідея поділу сіл на перспективні та неперспективні активно втілювалася в життя впродовж 1968-1979 рр. У 37 % сіл, визнаних Держбудом УРСР у 1978 р. неперспективними, заборонялось нове будівництво, припиняли роботу школи, заклади культури, підприємства торгівлі та побуту. За таких умов села були приречені на вимирання. Після квітневого (1979 р.) пленуму ЦК КПУ, який визнав помилковим підхід до поділу сіл, Держбуд збільшив число перспективних сіл України з 18,8 до 21,6 тис. [837,с.212]. В Карпатському регіоні переважали села з кількістю в 1000 і більше мешканців. Чисельність сіл з кількістю 200 та менше осіб була незначною. Отже, в поселенському плані вказаний регіон певний час вважався благополучним.

У 1987 р. в республіці було затверджено нову Комплексну програму соціальної перебудови сіл на період до 2000 р., покликану вирішити проблеми соціальної сфери села. Однак держава намагалася здійснити переоблаштування сіл за рахунок колгоспів та радгоспів, не виділяючи державних коштів на декларовані програми. Господарства ж, у свою чергу, витрачали кошти на об'єкти переважно виробничої сфери, щоб забезпечити обов'язкове виконання планів поставок державі сільсько-господарської продукції.

Для подолання кризових явищ у соціальній сфері на кожного жителя села, за узагальненими нормативами Міністерства економіки, необхідно було вкладати впродовж 1985-1990 рр. по 9 тис. крб. основних фондів соціальної інфраструктури, а фактично у 1990 р. цей показник становив 3,4 тис. крб.[689,с.198]. Тож, незважаючи

на всі декларації, розробку концепцій прискореного соціально-побутового розвитку села, у другій половині 80-х рр. вкладення у соціальну сферу були майже утричі меншими ніж у виробничу.

Природне скорочення кількості сільських мешканців, міграційний рух, падіння реальної заробітної плати та стрімкий ріст безробіття створили передумови реальних ознак вимирання села.

Безпосередній вплив на рівень добробуту колгоспного та радгоспного селянства, на демографічну ситуацію на селі, призупинення міграційних процесів, утвердження сприятливого життєвого середовища мало забезпечення населення житлом. Житловий фонд залишався вагомою складовою соціальної інфраструктури села. Пожвавлення житлового будівництва в кінці 50-х р., що мало місце внаслідок зменшення податкового гніту на селянство та збільшення прибутковості присадибних господарств, у другій половині 60-х змінилося спадом. Частково його можна пояснити значною міграцією сільського населення в міста, незабезпеченістю індивідуальних забудовників кредитами, будівельними матеріалами.

Головні завдання щодо сільського будівництва було визначено постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування будівництва на селі» (1968 р.). Села поступово повинні були перетворитися на «впорядковані селища з хорошими житловими й культурно-побутовими умовами і відповідним виробництвом, які стануть основою для високопродуктивної праці та інтенсивного розвитку сільського господарства, а також забезпечуватимуть зайнятість населення у вільний від сільськогосподарських робіт час» [737,с.50].

Впродовж досліджуваного періоду село відставало від міста в соціально-економічному, технічному, культурно-побутовому відношенні. Відтак, зближуючи їх рівень, варто було враховувати специфіку навколишньої місцевості й традиції сільського побуту. Міського рівня облаштування сільських осель, благоустрою з врахуванням особливостей сільського побуту, наявності присадибного господарства не було досягнуто.

На початку 70-х років популярною була ідея зведення в селах індивідуальних двоповерхових, блокованих 2-4 квартирних, багатоквартирних секційних будівель.

Проект індивідуального двоповерхового будинку для колгоспної сім'ї був розроблений харківськими проектувальниками разом з колективом заводу залізобетонних конструкцій. Такі будинки планувалося зводити з блок-кімнат заводського виготовлення. Автопоїзд з 11 платформ зміг би одразу підняти весь будинок і доправити на місце монтажу [737,с.53]. Однак, такий тип будинку не набув поширення в республіці. Селяни традиційно будували цегляні, цегельно-саманні, а в гірській місцевості дерев'яні будинки. На кінець 70-х рр. Український науково-дослідний інститут цивільного будівництва УРСР розробив понад 60 проектів індивідуальних житлових будинків. Зрештою керівництво країни визнало, що «очевидно, сільське будівництво слід орієнтувати на забезпечення сімей, як правило, окремими впорядкованими будинками з присадибними ділянками і надвірними будівлями для домашньої худоби, птиці і особистих транспортних засобів» [509,с.38]. Питома вага індивідуального сільського будівництва за кошти селян становила близько 60 %. В досліджуваний період у селах областей Українських Карпат було введено в дію 11133 тис. м² житлової площі [564,с.367; 568,с.269], переважно власним коштом селян.

В досліджуваний період існували значні відмінності у затратах на будівництво і обслуговування житла в містах і селах. У містах переважав державний і суспільний житловий фонд, тоді як у сільській місцевості – житло, що перебувало в особистій власності громадян. На початку 80-х рр. житловий фонд сіл областей Українських Карпат становив 51893 тис. м² загальної (корисної) площі. За наступне десятиліття він зріс лише на 11,3 % і становив у 1990 р. 58468 тис. кв.м., 97,1 % житлової площі перебувало в особистій власності громадян [571,с.150-151]. Середня забезпеченість житлом в тому ж році в розрахунку на одного сільського жителя становила від 17,8 м² загальної площі у Закарпатській області, 18,7 м² у Івано-Франківській та Чернівецькій областях [571,с.154].

В селах Закарпаття число індивідуальних житлових будинків зросло впродовж 1985-1990 рр. лише на 2,3 % і становило на кінець зазначеного періоду 197790 одиниць [550,с.15]. Введення в дію нового та реконструкція наявного житлового

фонду здійснювалася власним коштом селян. Держава не надавала допомоги (у вигляді кредитів) на переоблаштування житла.

Витрачаючи значні кошти на спорудження та самостійне утримання житлового фонду, селяни позбавляли себе можливості задоволення інших необхідних соціально-культурних потреб. Тоді як міський житель, одержавши житло від держави, свої кошти спрямовував на повніше задоволення власних матеріальних та духовних потреб. Середньомісячний сукупний дохід, наприклад у 1985 р., становив (з урахуванням пільг і виплат із суспільних фондів) у розрахунку на 1 сім'ю робітників і службовців 483 крб., а сім'ї колгоспника (за статистичними даними) – 450 крб. [570,с.413]. Селяни за рахунок цих коштів будували та самостійно утримували власне житло, зменшуючи можливості їх використання для інших цілей. В сільській місцевості формально існувала практика надання житла молодим спеціалістам, однак такі випадки були нечисленними.

Впродовж 80-90-х рр. темпи введення житла скорочувалися. Це було зумовлено економічною кризою в державі, зростанням безробіття та цін на будівельні матеріали, зменшенням доходів сільських мешканців від праці в суспільному виробництві. Якщо за 1981-1985 рр. в селах регіону було введено в дію 3759 тис. м² загальної площі індивідуальних житлових будинків, за період 1986-1990 рр. – 4357 тис. м², то за 1995-2000 рр. лише 1640 тис. м² [571,с.133; 589,с.218].

Темпи житлового будівництва на селі значно відставали від міського. Скажімо, в Івано-Франківській області у першій половині 90-х рр. вводилося житла на 1000 сільських мешканців у 3 рази менше ніж у міських поселеннях. Найнижчий показник середньої забезпеченості житлом в розрахунку на одного жителя серед сіл карпатських областей мав місце у Закарпатській та Львівській областях – в межах 17,9 м² (1990 р.). В Україні нижчий від зазначеного показник склався лише у селах Автономної республіки Крим – 14,0 м² [571,с.154]. До того ж, якість і рівень інженерно-технічного облаштування сільського житла був у 8-10 разів нижчим від міського.

У лютому 1994 р. Верховна Рада України схвалила Концепцію Національної програми відродження села на 1995-2005 рр., а Кабінет Міністрів України, в свою

чергу, прийняв постанову «Про розроблення проекту Національної програми відродження села на 1995-2005 рр.». Програма неодноразово доопрацьовувалася, змінювала назву, втрачала і знову набувала розділи стосовно планів-перспектив соціального розвитку села. Наприклад, стосовно житлового будівництва на селі в проекті програми були визначені обсяги введення в експлуатацію у 2005 р. майже 3,8 млн. м² житла, після доопрацювання проекту ця цифра зменшилася до 2,7 млн. м². Отже, у 2005 р. планувалося ввести в експлуатацію житла на рівні 1990 р. (2,6 млн. м²) [835,с.290]. Із 1995 р. держава припинила надання передбачених законодавством (у 1991 р.) довгострокових пільгових кредитів для індивідуальних сільських забудовників [774,с.105]. Останнє наочно ілюструє «турботу» керівництва держави про пересічного селянина, який своєю виробничою діяльністю задекларований бути гарантом забезпечення продовольчої безпеки країни. З огляду на вищевикладене, темпи введення в експлуатацію житлових будинків у сільській місцевості зменшилися. На початок 2000-х рр. було введено в дію 265 тис. м² загальної площі, що наполовину менше ніж у 1990 р. [591,с.225].

З 2004 р. було відновлено надання пільгових кредитів індивідуальним сільським забудовникам житла за програмою «Власний дім», але із 16668 укладених у 2004-2005 рр. договорів лише 4,5 % було укладено з селянами карпатських областей [розрах. за 576,с.275]. Впродовж 2000-2005 рр. темпи будівництва дещо зросли (в 1,2 рази), однак досягти рівня передкризового 1990 р. не вдалося.

Проте, незважаючи на всі негаразди, карпатські селяни, з їх споконвічним бажанням господарювати у власній садібі, вишукували можливості для будівництва житла. В кризових умовах досліджуваного періоду поряд із будівництвом нового житла надзвичайно важливо було забезпечити переоблаштування та збереження існуючого житлового фонду.

Однією з проблем комунального облаштування сіл залишалося їх енергопостачання, і особливо – газифікація сіл. Із завершенням електрифікації колгоспів відбулися значні зміни у постачанні електроенергії та використанні її у сільському побуті. Вже на кінець 1969 р. відсоток електрифікованих селянських осель в Закарпатській області становив 75 %. Якщо в Україні у 1965 р. було електрифіковано 68

% дворів колгоспників, то у 1971 р. цей показник складав 98 %, а в областях Карпатського регіону в середньому відповідно – 63,1 та 95,3 % [565,с.237]. У Івано-Франківській та Чернівецькій областях цей показник був найнижчим в республіці.

З 1961 р. в республіці розпочато газифікацію сільських населених пунктів. Користування газом набуває вагомого значення в соціально-побутовому обслуговуванні селян. Основним видом газифікації тривалий час залишалося застосування балонів із скрапленим газом для кухонних плит. Не передбачалося використання газу для опалювання жител та підігріву води. Природним газом сільські населені пункти практично не постачалися, оскільки газифікація сільського житла обходилася у п'ять разів дорожче, ніж міського [121,арк.60]. Хоча планова газифікація сільських населених пунктів розпочалася з 1961 року, на кінець 60-х рр. в республіці вдалося газифікувати лише 8,1 % сільських будинків [50,арк.1]. Вирішити проблему не вдалося й до кінця 70-х рр.

Газифікація карпатських сіл відбувалася надто повільними темпами. Наприклад, в Закарпатській області у 1980 р. лише 7 поселень із 436 було газифіковано газом із мереж, інші забезпечувалися зрідженим [560,с.155]. На початку 90-х рр. було прийнято урядову постанову «Про газифікацію сільських населених пунктів та збільшення використання електричної енергії на побутові потреби села» [929]. Проте в умовах кризи затверджена галузева програма газифікації не була виконана й наполовину, щодо покращення електропостачання – ще менше. В Івано-Франківській та Львівській областях питома частка газифікованих сіл складала на середину 90-х рр. 32-39 % [774,с.102]. На тлі 3 % газифікованих сіл Одещини та Херсонщини це вважалося високим показником.

Важливим засобом поширення серед селян радянської ідеології продовжувало залишатися радіо. Про це свідчать, зокрема, темпи радіофікації. Згідно даних офіційної статистики, кількість радіоприймальних точок в селах республіки неухильно зростала. За період 1965-1980 рр. було радіофіковано близько 80 % селянських хат [38,арк.99]. Більша частина з 20 % осель, що залишалися без радіоточок, припадала на гірські та передгірні райони областей Українських Карпат.

Важливою складовою соціальної інфраструктури є забезпечення населення телефонним зв'язком. Варто підкреслити, що в першу чергу були телефонізовані радгоспи (до 1965 р.), колгоспи та сільські ради республіки (до 1970 р.). Тривалий час телефон продовжував залишатися рідкістю у помешканні селян. А за рівнем телефонізації село відставало від міста у 3,2 рази.

Потреба в засобах телефонного зв'язку постійно зростала, а телефонна мережа відставала від потреб селян. Наприклад, в Закарпатській області на початок 80-х рр. ємність сільських АТС становила лише 20,7 тисячі номерів, а 5 % сіл взагалі залишалися без телефонного зв'язку [167,арк.9]. Забезпеченість селян регіону домашніми телефонами на 1000 осіб становила на середину 90-х рр. у Закарпатській області 25 одиниць, у Чернівецькій – 27, в Івано-Франківській та Львівській – 35 одиниць [774,с.129]. Такі показники вважалися задовільними, оскільки середньодер-жавний показник складав 31 одиницю.

На кінець 90-х рр. лише 43,0 % карпатських сіл мали стаціонарні відділення зв'язку [806,с.74]. Низьким залишався рівень телефонізації об'єктів соціальної інфраструктури, особливо комплексних приймальних пунктів, дошкільних закладів, бібліотек, магазинів. До кінця досліджуваного періоду забезпеченість сільського населення регіону телефонними апаратами загального користування зроста в 1,8 рази в порівнянні з 1990 р., забезпеченість домашніми телефонними апаратами – у 2,7 рази [591,с.251-252]. Проте і у 2005 р. забезпеченість останніми на 100 сімей становила в середньому лише 47 одиниць.

Для розвитку всіх галузей сільської економіки важливе значення має стан шляхового господарства, наявність автомобільних доріг із твердим покриттям. Для сільських населених пунктів надзвичайно важливо мати надійний транспортний зв'язок із мережею шляхів загального користування. Найгірша ситуація із забезпеченням таким зв'язком у гірських поселеннях Українських Карпат. У забезпеченні належного рівня життєдіяльності населення значну роль відігравали шляхи місцевого значення, які забезпечували доступність до послуг сфери охорони здоров'я, освіти, культури. В цілому, радянське керівництво вважало, що належна мережа шляхів дозволяє економити 20 %, а у деяких випадках до 40 % капітало-

вкладень в соціально-побутову інфраструктуру за рахунок укрупнення об'єктів [795,с.43]. Проте це переконання вочевидь не поширювалося на більшість шляхів карпатських сіл, оскільки в аналізований період вони мали низький технічний стан.

Довжина автомобільних шляхів загального користування з твердим покриттям в областях Українських Карпат впродовж досліджуваного періоду не збільшилася. За 1990-2000 рр. без відповідного догляду і ремонту вона навіть скоротилася на 100 км. За роки незалежності стан шляхового господарства регіону значно погіршився.

Мало місце також погіршення приміського автобусного сполучення регіону – головного засобу транспортного обслуговування сільського населення, що значно ускладнювало забезпечення соціальних потреб селян. В аналізований період, із 562 сільських населених пунктів Закарпатської області 98, або 27,3 %, не обслуговувалися автобусним транспортом загального користування [167,арк.16]. Аналогічна ситуація мала місце і у решті областей Українських Карпат.

В системі обслуговування селян важливою складовою є побутове обслуговування. Оскільки до 1960 р. соціальної інфраструктури на селі практично не існувало, селяни намагалися вирішувати свої побутові проблеми самотужки, або звертаючись до сільських шевців, боднарів і т.д. Оплата праці останніх була натуральною, як і зарплата працівників колгоспів та радгоспів.

Велике значення для подальшого розвитку суспільного побуту на селі мало запровадження у 1960-х рр. у колгоспах гарантованої оплати праці та перехід на грошову оплату праці. У відповідності з прийнятим у 1964 р. Законом про пенсії колгоспним ветеранам та інвалідам почали виплачувати пенсії, які неодноразово підвищувалися. Виплати здійснювалися за рахунок централізованого пенсійного фонду. Зростання доходів селян, їх купівельної спроможності обумовили потребу у формуванні й розвитку у сільській місцевості мережі підприємств торгівлі, громадського харчування і побутового обслуговування на зразок тих, що розвивалася в містах.

Організації споживчої кооперації здійснювали спроби запровадження у побут сільських людей звички користуватися послугами підприємств громадського харчування. Від початку 1960-х рр. число цих підприємств у сільській місцевості постійно

зростало (у 1960 р – 6,2 тис.). В аналізований період громадським харчуванням були охоплені лише районні центри і деякі центральні садиби. Для більшості селян страви, які пропонували в кафе, чайні чи їдальні, не стали повсякденною їжею. Загалом селяни надавали перевагу харчуванню в домашніх умовах. Від загального часу, витраченого на хатню працю колгоспницями, приготування їжі займало до 43 % [813,с.206]. Найпоширенішим типом громадського харчування на селі в досліджуваний період залишалися колгоспні їдальні, які обслуговували працівників господарства на польових станах, фермах. На середину 60-х років постійне громадське харчування було запроваджене лише у 15 % колгоспів [813,с.206]. На кінець 70-х рр. у 146 колгоспах Чернівецької області функціонували 98 постійних та 52 сезонні колгоспні їдальні на 6786 посадкових місць [440,арк.7]. В них запроваджувалися прогресивні форми обслуговування: відпуск харчування за абонементом, приготування комплексних сніданків, обідів, вечерь.

Значним був розрив у забезпеченості закладами громадського харчування міського та сільського населення. Наприклад, в Івано-Франківській області в 1967 р. на 10 тис. населення припадало в містах 346 посадкових місць, а у селах – лише 40 [63,арк.35]. Завдяки діяльності споживчої кооперації сільський побут все ж таки помітно змінювався. Про це свідчить, зокрема, характер споживання селянами хлібних виробів. Якщо в 1950-ті – на початку 1960-х рр. домашня випічка хліба сільськими жителями складала понад половину в загальному обсязі споживання хліба, в 1965 р. – 26,5 %, в 1970 р. – тільки 9 %, то у наступні роки вона взагалі практично зникає. Завдяки державним дотаціям буханка хліба в крамниці коштувала 14-30 коп. [72,арк.119], тому хліб було вигідніше купувати, ніж випікати самостійно. Так само практично зникла традиція домашнього виробництва деяких видів м'ясних і молочних продуктів: ковбас, масла, сиру тощо. Поступово виробники продуктів харчування перетворювалися на їх споживачів. Селяни все частіше їхали до міста не для того, щоб продати вироблені продукти, а щоб купити готові у магазині.

Основна увага зосереджувалася на створенні підприємств побутових послуг у районних центрах і центральних садибах господарств. У відповідності з постановою

Ради Міністрів УРСР «Про зміцнення матеріально-технічної бази й покращення торговельного й побутового обслуговування сільського населення» (1967 р.) передбачалося відкрити будинки побуту або комплексні приймальні пункти в кожному селі, в якому є сільрада. Зазвичай, такі заходи в радянський період приурочувалися до певних знаменних дат. Цей почин був приурочений до 100-ї річниці з дня народження В.І.Леніна (квітень 1970 р.). Однак, добрі наміри не були здійснені. В 60-х рр. всього 15 із 33 тисяч українських сіл були охоплені побутовим обслуговуванням [813,с.211]. На середину 70-х рр. в республіці лише у 30,5 % функціонуючих колгоспів і радгоспів були збудовані будинки побуту, в 33,8 % організовані комплексні приймальні пункти [5,арк.85].

До того ж, режим роботи підприємств служби побуту був незручним для сільських трудівників. Так, у Чернівецькій області на кінець 70-х рр. лише 0,9 % підприємств служби побуту, розташованих у сільській місцевості, працювали з 7-ї години ранку, 3,5 % без вихідних і 10,5 % у неділю [440,арк.43].

Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС активізувалося будівництво закладів соціальної сфери у відстаючих – економічно слабких колгоспах. До 1967 р. у 14 з 52 відстаючих колгоспах Закарпатської області було збудовано торгові підприємства (в т.ч. 8 комбінатів), в Івано-Франківській області відкрито 46 торгових підприємств (59 економічно-відстаючих колгоспів), у Львівській – 28 (76 відстаючих господарств), у Чернівецькій – 3 підприємства громадського харчування, 3 – торгівлі, а також реконструйовано в області 34 магазини, 18 ларків, 11 кіосків (19 економічно відстаючих колгоспів) [5,арк.202-205].

В цілому, мережа закладів побутового обслуговування з 1970 до 1980 рр. в чотирьох областях Українських Карпат зросла на 194 одиниці. У Закарпатській області їх кількість навіть зменшилася за десятиліття на 36 одиниць [565,с.427; 567,с.288]. Особливістю регіону Українських Карпат була наявність значної кількості віддалених, зокрема гірських, сіл, в яких взагалі були відсутні будь-які заклади сфери обслуговування.

Впродовж другої половини 70-х рр. обсяг послуг, наданих підприємствами служби побуту, зріс в середньому на 8-10 %, однак запити селян не задовольнялися.

У 1975 р. план обсягу реалізованих побутових послуг був виконаний у сільській місцевості на 97 %. Сума послуг в розрахунку на 1 сільського жителя склала 10,76 крб., тоді як у місті – 16,25 крб. [485,арк.48]. Незручності щодо забезпечення платоспроможних побутових запитів відчували мешканці сільської місцевості гірських районів. В 1975 році сума наданих побутових послуг в розрахунку на одного жителя Закарпаття в гірських Міжгірському, Великоберезнянському та Тячівському районах становила відповідно 5,6 крб., 7,0, та 8,0 крб. проти середньообласного показника – 17,4 крб. За даними вибіркового обстеження органами облстатуправління, за 1975 р. в сільській місцевості області питома частка одноразових грошових витрат на ремонт меблів і предметів домашнього вжитку, виконаних приватними особами для сімей, які обстежувалися, склала 97 %, пошиття і ремонту одяжі – 59, ремонту культтоварів – 43, пошиття і ремонту взуття – 36 % всіх витрат на ці цілі (при середній заробітній платі в 148-150 крб) [151,арк.18].

Впродовж досліджуваного періоду розвитку побутового обслуговування на селі приділялася постійна увага, проте намічені рішеннями Комуністичної партії та уряду заходи не знаходили втілення на практиці. Тому на кінець 70-х рр. зрівняти міський рівень обслуговування населення з сільським вдалося лише в 1 з 20 районів Львівської області, у Закарпатській – в жодному [797,с.236].

Для повнішого задоволення побутових потреб сільського населення з 1965 р. почали утворюватися сільські комунальні служби. У 1971 р. в республіці діяли 5569 сільських комунгоспів, що складало більше як 60 відсотків від загальної чисельності колгоспів [5,арк.5]. Комунгоспи займалися, здебільшого, різними видами будівельних робіт: будівництвом та ремонтом індивідуальних будинків, сараїв, погребів, колодязів, парканів, тротуарів.

Однак комунгоспи часто використовувалися не за призначенням, згодом вони зосередили свою увагу не на виконанні дрібних індивідуальних замовлень, а на будівництві об'єктів, що мали громадське значення. Для прикладу, на кінець 70-х рр. частка послуг, наданих сільському населенню районними міжколгоспними комбінатами комунального господарства, склала в районах Чернівецької області від 3,2 до 56,3 % [440,арк.21]. В окремих районах райкомунгоспи взагалі не виконували

робіт для сільського населення. Вони перетворилися по суті в будівельні організації, що виконували значні обсяги робіт на виробничих об'єктах в районних центрах, а також в організаціях, які навіть не входили до агропромислового комплексу.

Незважаючи на певні позитивні зрушення, сільська сфера послуг значно відставала від міської. Мережа торговельних закладів в селах регіону залишалася недостатньою. Кількість їх зростала повільними темпами. Для прикладу, в Івано-Франківській області за період з 1965 по 1975 рр. їх число зросло лише на 209 (з 1624 до 1833) [573,с.105]. При зростаючій купівельній спроможності населення, внаслідок впровадження гарантованої грошової оплати праці, це зростання можна вважати незначним. В більшості магазинів, що розміщувалися в пристосованих приміщеннях, продавалися лише товари першої необхідності. Близько 40 % непродовольчих товарів селяни змушені були купувати у міських магазинах [778,с.92]. Населення намагалося здійснювати покупки в міській торговельній мережі через кращу якість обслуговування, більший вибір товарів та відсутність в селах спеціалізованих магазинів.

В цілому, забезпеченість карпатських сіл закладами побутового обслуговування, по відношенню до загальнореспубліканського показника, вважалася високою, проте недостатньою. На середину 80-х рр. в сільській місцевості Івано-Франківської області (754 населених пункти) функціонували 349 майстерень по індпошиву та ремонту одягу, 82 майстерні з ремонту взуття, 81 будинок побуту, 436 комплексних приймальних пунктів. 51 % будинків побуту та комплексних приймальних пунктів надавали встановлений мінімум 15 видів послуг [292,арк.11].

Незважаючи на прийняття постанов та урядових розпоряджень, що покликані були активізувати роботу зазначеної сфери, у 80-90-х рр. минулого сторіччя мережа закладів побутового обслуговування скорочувалася. Для прикладу, у селах Львівської області їх кількість зменшилася із 992 одиниць у 1990 р. до 139 у 1997 р. У жодному з 1854 сільських населених пунктів на кінець зазначеного періоду не залишилося пунктів з надання послуг хімічної чистки (у 1990 р. функціонувало 28), пралень (63) та фотопослуг (135) [583,с.308]. У Закарпатській області 58,5 % сіл взагалі не мали точок побутового обслуговування [167,арк.15]. Позбавленими

належного побутового обслуговування були здебільшого мешканці гірських районів карпатських областей. Наявні ж заклади не завжди функціонували належним чином. На території Глибоцького району Чернівецької області з населенням 70,5 тис. Осіб [592,с.218] у 1990 р. функціонували 4 служби побуту: мережа радіо-, телемайстерень; ремпобуттехніка, рембуд та райпобуткомбінат, які підпорядковувалися різним відомчим організаціям, через що організувати злагоджену їх роботу не вдавалося [490,арк.4].

Надання сільському населенню побутових послуг в розрахунку на одного жителя складало в регіоні у 1980 р. – 20,7 крб., у 1990 р. – 38,5 крб., на кінець 90-х – 8,25 грн. Ці показники були нижчими від міських відповідно на 26,8 %, 31,4 та 43,2 % [розрах. за 571,с.127; 589,с.272]. На початку 80-х рр. середньорічний показник обсягу наданих послуг на одного сільського жителя складав у Івано-Франківській області 17,98 крб., найнижчим він був у районах: Калуському – 8,16 крб., Галицькому – 8,48 крб. [286,арк.4]. За цим показником область займала десяте місце в республіці. Як свідчать статистичні дані, відмінності між обсягом наданих побутових послуг на одного жителя міста й села зростали. До того ж, селянам надавалися лише 5-7 із 36 основних видів послуг.

Статистична звітність подає зростання обсягу послуг у грошовому вимірі. Проте зростав не стільки обсяг наданих послуг, як їх грошова оцінка, оскільки ціни на послуги збільшувалися пропорційно зростанню цін на енергоносії, пальне. Внаслідок подорожчання перелічених ресурсів ускладнилася й подорожчала доставка продовольчих та промислових товарів у села. В результаті асортимент сільських магазинів значно збіднів.

У 90-х рр. минулого сторіччя обсяг реалізації побутових послуг населенню скорочувався. Це було викликане зниженням реальних доходів сільських мешканців, а також ліквідацією Міністерства побутового обслуговування республіки і передачею об'єктів служби побуту у комунальну власність. В результаті кількість діючих будинків побуту з середини 90-х до 2005 р. скоротилася в селах регіону із 187 до 51 одиниці, кількість комплексних приймальних пунктів відповідно – із 164 до 9 [576,с.441-442].

Вагомий вплив на добробут населення мало задоволення попиту на товари народного споживання і культурно-побутового призначення. Особливе місце у структурі побутового обслуговування займає торгівля. На початку 80-х рр. забезпеченість торговою площею магазинів на 10000 сільського населення в республіці складала 1818 м² [119,арк.75]. Нижче республіканського рівня забезпеченість сільського населення торговою площею магазинів та місцями в закладах громадського харчування була у карпатських областях. Забезпеченість торговою площею на середину 80-х рр., для прикладу, в Івано-Франківській області складала на 1000 осіб 153,4 м² при нормативі 180 м² [288,арк.152].

Мережа магазинів роздрібної торгівлі та закладів громадського харчування також скорочувалася. Лише впродовж 1990-1995 рр. кількість магазинів у регіоні зменшилася на 1232 одиниці, у Львівській області – на 436 одиниць, у Закарпатській – на 424. Загалом, впродовж 1990-2005 рр. їх число скоротилося у 4,4 рази. До того ж, загальний розподіл товарообороту був не на користь села. В досліджуваній період його співвідношення становило в середньому 88-90 % у міських поселеннях та 10-12 – у сільській місцевості [576,с.427; 589,с.248]. Більша частина об'єктів торговельної мережі на селі – дрібні магазини з обмеженим асортиментом продовольчих та непродовольчих товарів. На селі більшою була потреба у закладах торгівлі, ніж у їдальнях та кафе. Хоча в сільській місцевості переважали кафе, бари та буфети, частка їх становила близько 80 % від загальної кількості закладів громадського харчування.

У зв'язку із погіршенням соціального стану українського села, зниженням народжуваності, відтоком молоді в міста, Верховна Рада республіки у 1990 р. прийняла Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві» [515,516]. У статті 6 цього Закону зазначено, що при фінансуванні з державного бюджету перевага повинна надаватися будівництву житла, об'єктів соціально-культурного призначення, розвитку систем електро- і водопостачання, газифікації, засобів зв'язку і шляховому будівництву у сільській місцевості. Постановою Верховної Ради від 1991 р. було внесено уточнення: спрямовувати на будівництво об'єктів невиробничого призначення на

селі не менше 50 % державних капітальних вкладень [298,арк.94]. Проте, ці наміри в наступні роки так і не були реалізовані. Якщо в 1990 р. інвестиції в основний капітал у соціальну сферу в агропромисловому комплексі України становили 3617 млн. грн. (у порівнянних цінах), то у 1999 р. – 468 млн. грн., або в 7,7 раза менше [588,с.231].

Наслідком загальнонаціональної економічної кризи та прорахунків соціальної політики на селі стало загострення проблем соціально-побутової та соціально-культурної сфери в областях Українських Карпат.

Структура особистого споживання товарів та послуг населенням залишалася деформованою. Зростали грошові витрати на придбання товарів та зменшувалися послуги. Серед продуктів харчування домінувала продукція рослинництва. У Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях селяни споживали найбільшу кількість хлібобулочних виробів на душу населення в країні. 60-80 % сімейного бюджету населення витрачало на придбання продуктів харчування, одяг, взуття. В розвинутих країнах цей показник становив 15-20 % доходів сім'ї.

Незважаючи на те, що економічні й демографічні показники, а також забезпеченість населення карпатських областей об'єктами соціального характеру були дещо вищими, ніж в цілому в Україні, їх не можна назвати обнадійливими. Рівень благоустрою карпатських сіл та забезпечення населення послугами об'єктів соціальної інфраструктури, особливо малих та віддалених від центральної садиби сільських поселень, залишався низьким.

В результаті депопуляції населення, посилення міграційного руху, занепаду сільськогосподарського виробництва село почало деградувати. Кризова ситуація, що склалася в селах аналізованих областей, вимагала прискорення вирішення проблем розвитку соціально-побутової інфраструктури: будівництва житла, повнішого забезпечення сільського населення всіма видами культурно-побутового обслуговування та ін.

За період 1986-1990 рр. капіталовкладення на розвиток агропромислового комплексу республіки склали 47,6 млрд. крб. (в порівнянних цінах), в тому числі в соціальну сферу 10,4 млрд. крб., або 21,8 % [571,с.337]. За аналізований період

показник питомої частки невиробничих основних фондів соціальної сфери колгоспів, радгоспів і міжгосподарських сільськогосподарських підприємств у загальній вартості усіх основних фондів не перевищував 15 % [571,с.338]. Цих капіталовкладень у соціальну сферу виявилось недостатньо. Досвід комплексного переоблаштування передових та експериментально-показових сіл республіки доводив, що витрати на будівництво об'єктів невиробничої сфери мали складати 30-40 % від загальної суми капіталовкладень у сільське господарство [814,с.26].

В умовах переходу до ринкових відносин докорінно змінювався зміст, напрями і форми соціального захисту сільського населення. Від політики соціального забезпечення, яка існувала, але не функціонувала в повній мірі при адміністративно розподільчій системі, Українській державі необхідно було переходити до адресної соціальної допомоги тим верствам сільського населення, які не в змозі були швидко пристосуватися до ринкових відносин. В нових умовах господарювання населення змушене самостійно визначати напрями поліпшення свого добробуту, а держава покликана створити необхідну для цього законодавчу та матеріальну базу. Проте до кінця 90-х рр. створити належні умови для адаптації населення до вимог ринкового господарювання державі так і не вдалося. Отже, проблеми соціально-економічної сфери села областей Українських Карпат залишалися невирішеними і на кінець ХХ сторіччя.

5.3. Соціально-культурна сфера селянства областей Українських Карпат

На формування повноцінного життєвого середовища людини визначальний вплив має функціонування культурно-освітньої сфери. Загалом, за визначенням науковців, під соціально-культурною сферою регіону розуміють «комплекс галузей з невиробничих видів діяльності, об'єднаних територіальною близькістю відповідної інфраструктури, видами праці, головним об'єктом яких є людина» [912,с.23].

Особливе місце серед галузей соціально-культурної сфери посідає освіта. В досліджуваний період показником загальної культури та інтелектуального розвитку особистості вважалася наявність і кількість об'єктів освіти. Без сумніву, кількість закладів соціальної сфери на селі, що вводилися в дію здебільшого коштом господарств, зростала. Однак, залишалася недостатньою, не задовольняла потреб населення.

Серед структурних елементів освітньої мережі найбільшою за чисельністю складовою є середня освіта. Основна діяльність сільської загальноосвітньої школи спрямовувалася на забезпечення високого рівня знань учнів та поліпшення їх виховання. У 1965-66 н.р. в регіоні діяло 3172 сільських загальноосвітніх шкіл, на початок 1970 р. – 3147. Скорочення кількості шкіл відбулося внаслідок об'єднання розрізаних навчальних закладів у більш кваліфіковані колективи. Число учнівських місць зросло за період 1965-1970 рр. на 17,5 % (з 501,8 тис. до 608,4 тис.осіб). Незважаючи на зростання кількості учнівських місць, близько 30 % карпатських сіл не мали шкіл. Загалом, спостерігалася зниження темпів будівництва шкіл як в республіці, так і в регіоні зокрема. Якщо в період 1966-1970 рр. в регіоні було введено шкіл на 103,8 тис. учнівських місць, то у 1975-1980 рр. лише на 81,5 тис. (Дод.Ц).

Згідно даних додатку, 45,8 % від загальної кількості введених в дію шкіл на 291,1 тис. учнівських місць впродовж 1966-1980 рр. у сільській місцевості були введені за рахунок колгоспних асигнувань. По республіці цей показник складав 61,3 %. Менший відсоток щодо регіону пояснювався складним фінансовим станом господарств, в яких першочергово зводилися об'єкти виробничого призначення. Соціальні ж об'єкти фінансувалися, як і у всій державі, за залишковим принципом. Навіть будівництво об'єктів народної освіти за рахунок централізованих капіталовкладень здійснювалося незадовільно. Асигновані кошти, для прикладу на кінець 60-х рр., у регіоні були використані лише на 37 % [476,арк.60]. Низькі темпи будівництва пояснювалися незадовільним забезпеченням відповідними інженерно-технічними кадрами, відсутністю належної організації праці, будівельних матеріалів, механізмів та автотранспорту.

Шкіл у регіоні не вистачало, частина існуючих розміщувалася у пристосованих та аварійних приміщеннях. Вони не були укомплектовані кваліфікованими спеціалістами, оскільки останні не забезпечувалися житлом, належними побутовими зручностями. Ще одним наслідком скорочення чисельності шкіл, закриття їх у так званих «неперспективних селах» було посилення міграції населення працездатного віку у міста.

Наявна в 80-90-х рр. мережа сільських загальноосвітніх закладів не задовольняла потреби сільської молоді в забезпеченні визначеного у 53 статті Конституції права на освіту за місцем проживання [522,с.32]. Кількість шкіл і учнів в них мала тенденцію до скорочення. За розрахунками, у 1980-1981 навчальному році в областях Українських Карпат функціонували 3323 загальноосвітні школи, а у 1990-91 навчальному році – 3253, або за десять років припинили діяльність 70 загальноосвітніх шкіл. За цей же період контингент учнів зменшився на 61 тис. осіб [571,с.180].

Середній рівень забезпеченості сільськими загальноосвітніми школами у розрахунку на 100 карпатських сіл складав 85 одиниць. На Закарпатті цей показник становив 100 од., на Львівщині – всього 69 од. [774,с.157]. Низьким залишався рівень технічного стану шкільних приміщень, значна частина шкіл регіону функціонувала у пристосованих приміщеннях, без центрального опалення, водопостачання та каналізації. Для прикладу, в Закарпатській області на початок досліджуваного періоду понад 11% шкіл знаходилися у пристосованих та непридатних приміщеннях. Частина школярів навчалася у дві зміни. Для доведення забезпеченості учнівськими місцями згідно нормативу (95 %), потрібно було збудувати шкіл на 24 тис. учнівських місць [119,арк.3]. Матеріальна база сільських шкіл фізично і морально застаріла. Складним залишалося питання забезпечення їх кваліфікованими педагогічними кадрами.

На Львівщині в першій половині 80-х було збудовано 12 шкіл, 29 пришкільних інтернатів, 156 житлових будинків на 509 квартир для вчителів [656,с.79]. Проте загальні темпи введення в експлуатацію середніх навчальних закладів впродовж досліджуваного періоду скорочувалися. Якщо у 1985 р. в сільській місцевості

областей Українських Карпат було введено в дію шкіл в середньому на 3,6 тис. Учнівських місць, то у 1999 р. – лише на 1,0 тис. [589,с.221].

Забезпечення якісного навчання в селах областей Українських Карпат мало свої особливості, в першу чергу, через малочисельність та поступове скорочення контингенту учнів у значній частині шкіл, функціонуючих переважно у гірських районах. Через недостатнє забезпечення приміщеннями, незадовільною залишалася організація навчального процесу. Кількість учнів у денних загальноосвітніх школах, які навчалися у другу та третю зміни, на початок 1990-1991 навчальний рік зросла у чотирьох вищезгаданих областях на 15,5 тис. осіб. У другу та третю зміну навчалися 102,6 тис. учнів, або 10,6 % від загальної чисельності [571,с.183].

Спробами вирішити нагальні питання відродження освіти можна вважати прийняття Закону «Про освіту» (1991 р.) та Державної національної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»). Обидва документи містили дозвіл створювати альтернативні, недержавні навчально-виховні заклади, які б забезпечували якість навчання на рівні державних вимог. Це сприяло відкриттю певної кількості гімназій, ліцеїв, коледжів з поглибленим вивченням окремих предметів. Проте, такі заклади, організовані громадськими організаціями, підприємствами, установами та приватними особами, розташовувалися в містах, до того ж були малопоширеними. У 1990-1991 навчальному році в Українській РСР функціонували 30 гімназій та 22 ліцеї [571,с.180].

Важко вирішувалися проблеми початкової освіти. Згідно з Державною національною програмою «Освіта» відкриття державних малокомплектних шкіл передбачалося за умови, якщо кількість учнів становитиме не менше 5. Однак, найбільшого поширення в малонаселених пунктах України набули навчальні заклади типу «дитсадок-школа». Вони виконували функції дошкільної установи та початкової школи. Це дозволяло зменшити кількість учнів початкових класів, які змушені були діставатися до шкіл за кілька кілометрів по сільському бездоріжжю.

В цілому, ситуація із наявністю денних загальноосвітніх навчальних закладів в сільській місцевості регіону до кінця досліджуваного періоду дещо покращилася.

Якщо загалом по Україні їх кількість впродовж 1990-2005 рр. зменшилася на 799 од., то в карпатських селах за відповідних період зроста на 89 од.

У відповідності з проектом Національної програми розвитку сільськогосподарського виробництва України на період 1996-2005 рр. передбачалося запровадити на селі нові типи шкіл та навчально-виховних комплексів: спеціалізовані загальноосвітні школи – спортивні, музичні, художні. Однак, впровадження в життя ця ідея не набула.

Нерозв'язаною проблемою соціального розвитку українського села залишалося недостатнє забезпечення дитячими дошкільними закладами. За умови зростаючої зайнятості жінок у громадському виробництві ця проблема ставала все гострішою. Незважаючи на те, що кількість дитячих садків зростала, забезпеченість ними не відповідала потребам населення, розміщення їх було нерівномірним. Дитячі дошкільні заклади розміщувалися, здебільшого, на центральних садибах та у великих селах. У центральній садибі колгоспу дитячих садків могло бути декілька, а у віддалених гірських селах жодного. Забезпеченість ними сільських дітей була нижчою, ніж у містах. До того ж, значна частина дитячих садків та ясел розміщувалася в пристосованих приміщеннях. Так, в 1966 р. у Вижницькому районі Чернівецької області таких налічувалося 72,7 % (56 із 77 колгоспних ясел). Садочки не були забезпечені кваліфікованими спеціалістами, інвентарем, розвиваючими іграми. В результаті обстеження колгоспних ясел-садочків Івано-Франківської області працівниками статуправління (1969 р.) [76,арк.2] було виявлено, що навіть звичайні пісочниці, ігрові майданчики та гойдалки були відсутні практично у всіх садочках. Стан введення в дію дошкільних закладів відображено в додатку Ц. Згідно його даних, 68,6 % від загальної кількості введених в дію ясел і дитсадків у сільській місцевості було здійснено коштом колгоспів, по республіці цей показник складав 71,9 %. Отже, в аналізований період забезпечити сільських дітей ясельного віку достатньою кількістю належним чином облаштованих дошкільних закладів не вдалося.

У першій половині 80-х рр. дошкільним вихованням, для прикладу, в Івано-Франківській області було охоплено 47,4% міських та 7,3 % сільських дітей

дошкільного віку. Не відвідували садок 151,8 тис. дітей, з них 54,6 тис. (35,9 %) – це діти, що проживали у гірських районах [287,арк.11]. На початок 1990-х рр. у 398 селах Чернівецькій області функціонували 249 постійних дитячих дошкільних закладів (на 20 більше, ніж у 1985 р.), в яких виховувалися 15,5 тис. дітей. В окремих дошкільних закладах перевантаженість становила 2,9 раза. Для прикладу, в селі Мамалига Новоселицького району Чернівеччини на 44 місця припадало 128 дітей [491,арк.79]. Така сама ситуація мала місце і в селах Сторожинецького, Сокирницького районів. У ряді населених пунктів Глибоцького району із населенням 2-2,5 тис. дошкільні заклади взагалі були відсутні. До того ж, 45 % дошкільних закладів зазначеної області розміщувалися у пристосованих приміщеннях, 14 – у малопридатних для експлуатації, 15% – в приміщеннях, що знаходилися у аварійному стані. Мали місце й проблеми із забезпеченням цих закладів кваліфікованими спеціалістами. Лише 32,3% завідувачів та 17,1% вихователів мали вищу педагогічну освіту [287,арк.80].

Не маючи змоги самостійно фінансувати видатки на утримання й належне функціонування соціальної сфери сіл, керівництво колгоспів використовувало для будівництва об'єктів соціально-культурного призначення кошти централізованого фонду соціального страхування колгоспників. У 1982 р. лише в Чернівецькій області з цього фонду було освоєно 2122 тис. крб., збудовано 3 школи, 1 дитячий садок, 3 будинки культури, 5 клубів, 4 лазні, 1 житловий будинок [456,арк.11-12].

Впродовж досліджуваного періоду відбувалося скорочення мережі дошкільних закладів та кількості дітей в них, що було зумовлено нестабільною економічною ситуацією, безробіттям та неможливістю батьків сплачувати за перебування дітей у згаданих закладах. Із зменшенням чисельності дітей, що відвідували сільські дитячі садки, знижувалася і їх завантаженість. Як результат, за 1990-1997 рр. кількість дитячих садків у Львівській та Чернівецькій областях зменшилася відповідно на 176 та 80 одиниць [583,с.328; 592,с.277]. До кінця 90-х рр. дошкільним вихованням у дитячих садках було охоплено в середньому 9,5 % дітей у сільській місцевості Карпатського регіону, тоді як у міських поселеннях – 42,7 %. В Україні вказаний показник становив 18 % у сільських поселеннях і 52 % – у міських [589,с.438]. Отже,

відмічена тенденція мала загальнодержавний характер. Недостатня забезпеченість сільських поселень регіону дошкільними закладами негативно впливала на розвиток інтелектуальних і розумових здібностей дітей, не сприяла успішному здійсненню підготовки останніх до освоєння програм початкової освіти у системі загально-освітніх шкіл.

Одна із важливих складових соціальної сфери – охорона здоров'я – впродовж досліджуваного періоду відставала від реальних потреб населення. Кількість лікарняних закладів скоротилася впродовж 1965-1975 рр. в республіці на 757 одиниць, в регіоні – на 120. Забезпеченість населення лікарями всіх спеціальностей зросла у зазначений період на 24 % по республіці, в регіоні Карпат - на 25 % [566, с.496,491]. У 1975 р. селян обслуговували 26 обласних, 475 центральних районних та 1783 дільничних лікарень. На середину 70-х рр. потужність обласних лікарень у республіці становила 853 ліжка проти 744 у 1970 р. [482,арк.295].

Проте рівень і якість медичної допомоги сільському населенню все ще відставали від запитів селян. Основними причинами відставання були недостатня потужність багатьох поліклінік та стаціонарів у сільській місцевості та незабезпеченість медичних установ професійними кадрами.

Варто також відмітити, що зростання кількості та покращення матеріальної бази сільських лікувальних закладів здійснювалося здебільшого коштом колгоспів, а не за рахунок державних асигнувань. Загалом, будівництво переважної більшості об'єктів соціально-культурного призначення в зазначений період здійснювалося саме таким чином (Дод.Ш). Згідно даних додатку, 85,8 % від загальної кількості введених в дію лікарняних ліжок в сільській місцевості становили колгоспні асигнування. По республіці цей показник складав 82,8 %. Проте забезпеченість карпатських сіл лікувальними закладами залишалася низькою. До того ж, вони були недостатньо укомплектовані спеціалістами та медичним обладнанням. На початок 1980 року показник кількості лікарів на 10000 осіб населення досяг середньореспубліканського. Проте забезпеченість сільського населення лікарняними ліжками становила на 10000 населення 104,9, тоді як по республіці – 118,3. Загалом, число лікарів та лікарняних ліжок у сільській місцевості було відповідно у 1,7 та 1,1 раза

нижчим від забезпеченості міського населення [119,арк.74,80]. Як наслідок, сільське населення намагалося отримувати медичну допомогу в міських та обласних лікарнях, краще укомплектованих більш кваліфікованими кадрами, оснащених кращим обладнанням. Отже, значного поліпшення охорони здоров'я на селі впродовж 1965-1980 років не відбулося.

У 1980 р. на території регіону функціонували 423 лікарняних заклади на 69,0 тис. ліжок, 790 амбулаторно-поліклінічних установ [570,с.364,365,367]. Із загальної кількості медичних закладів близько половини розміщувалося у пристосованих приміщеннях, у 70 % – були відсутні комунальні зручності: гаряча вода, каналізація, забезпечення газом. Нерозвинутою залишалася на селі мережа аптек та аптечних кіосків, амбулаторії та фельдшерсько-акушерські пункти були укомплектовані медичним персоналом на третину від потреби. Забезпеченість сільських мешканців регіону кваліфікованими лікарями залишалася у 2 рази нижчою, ніж міських [774,с.142]. Перелічені фактори справляли негативний вплив на стан здоров'я сільського населення.

Мережа лікарняних закладів регіону впродовж 1990-2005 рр. скорочувалася. Якщо у 1990 р. їх кількість становила 107, то на кінець досліджуваного періоду лише 73 одиниці. Число фельдшерсько-акушерських пунктів за цей же час зменшилося на 100 одиниць (з 2300 до 2200) [576,с.376-378]. Забезпеченість карпатських сіл основними об'єктами охорони здоров'я залишалася низькою, у 2005 р. – в середньому 64 одиниці на 100 сіл. Медичні установи, здебільшого, розташовувалися у середніх та великих селах – колишніх центральних садибах колгоспів та радгоспів. Тому й на кінець аналізованого періоду 35,8 % карпатських сіл [576,с.69, 376,378], переважно малих та віддалених, не були забезпечені медичними установами. Із загостренням економічної кризи та погіршенням транспортного сполучення можливості одержати кваліфіковану медичну допомогу в місті для селян значно знизилися.

Чи не найбільшої шкоди здоров'ю населення завдала екологічна катастрофа 1986 р. на Чорнобильській атомній електростанції. Вона спричинила захворювання кожного 16 жителя України. За показниками смертності наша держава займала в аналізований період перше місце в світі. Вона посідала «57-е місце за тривалістю

життя серед чоловіків і 45-е – серед жінок, тобто знаходилася на рівні Гватемали, Суринаму і Сейшельських островів». Така ситуація стала наслідком незначних відрахувань на охорону здоров'я із союзного бюджету. Для прикладу, у 1988 р. в СРСР вони становили 25,5 млрд. крб., а у Сполучених Штатах Америки – близько 2000 млрд. дол. [674,с.259].

Кваліфікаційна підготовка медичного персоналу закладів охорони здоров'я також не відзначалася високим рівнем. Як наслідок, разом із зростанням чисельність медичних кадрів зростала смертність населення. Якщо у 1980 р. кількість померлих в регіоні становила 11,3 особи на тисячу населення, то на кінець досліджуваного періоду вона зросла до 13,8 особи. Чисельність лікарів у цей період зросла відповідно на 27,7 % [571,с.43,204; 589,с.329,481].

З 1994 р. у сфері охорони здоров'я започатковується запровадження платних послуг. В структурі загальних платних послуг на селі їх частка складала 0,5 %. Середній обсяг таких послуг на одного сільського мешканця був у 9 разів нижчим, ніж у місті [604,с.272].

Крім слабкої матеріально-технічної бази, проблематичним залишалося і кадрове забезпечення лікарняних установ. Значно вищою, ніж у містах, була плінність медичних кадрів. Це зумовлювалося незначним державним фінансуванням, низькою заробітною платнею, незабезпеченістю житлом молодих спеціалістів. У 32 % населених пунктах регіону медичні заклади взагалі були відсутні [774,с.143]. Значна ж частина наявних була територіально віддалена від селян – розміщувалася на центральних садибах колгоспів та радгоспів, що стало наслідком централізації медичного обслуговування, проведеного на початку 90-х рр. В результаті медична допомога стала для селян ще менш доступною. Значно сповільнилося будівництво нових закладів охорони здоров'я. Впродовж 1995-1999 рр. в карпатських областях не було введено в експлуатацію жодної нової лікарні та амбулаторно-поліклінічної установи [589,с.223-224]. Вищеперелічене разом з незадовільним забезпеченням функціонуючих закладів медичним устаткуванням та профільними спеціалістами призводило до підвищення захворюваності та рівня смертності сільських мешканців.

Серед факторів, які впливають на зміцнення здоров'я населення, вагоме місце займають фізична культура та спорт. У 1975-1977 рр. значно пожвавилася фізкультурна і спортивна робота серед працівників сільського господарства. Цьому сприяла підготовка до проведення I республіканської Спартакіади колективів фізкультури колгоспів, присвяченої 30-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, а також введення нового Всесоюзного фізкультурного комплексу ГПО. Перше місце серед колгоспів республіки зайняв фізкультурний колектив колгоспу ім. Леніна Мукачівського району Закарпатської області, якому була присуджена премія – автобус [174,арк.70].

Рада Міністрів УРСР намагалася координувати розвиток фізкультури та спорту, зокрема приймаючи відповідні постанови. За вказаний період було прийнято 8 постанов і указів. Впродовж трьох років (1975-1977) в республіці силами колгоспів було збудовано і обладнано понад 1,5 тис. комплексних спортивних майданчиків, понад 500 плавальних басейнів, близько 800 стрілецьких тирів. Для прикладу, колгоспи Львівської області побудували і обладнали 2 стадіони, 6 спортивних залів, 28 футбольних полів, 21 стрілецький тир та ін. [31,арк.47].

У 1978 р. за рахунок колективних господарств на виконання чергової постанови Ради Міністрів УРСР «Про зміцнення фінансової, матеріально-технічної і спортивної бази добровільного профспілково-кооперативного спортивного товариства «Колос» Української РСР» в областях Українських Карпат було побудовано, або відремонтовано стадіони, облаштовано спортивні майданчики. В 70-х рр. у Виноградівському районі Закарпатської області колгоспом «Прикордонник» було збудовано взірцевий спортивний комплекс, аналогів якому не існувало в жодному селі республіки. Він включав стадіон з трибунами на 660 місць, бігову доріжку, волейбольні та баскетбольні майданчики, стрілецький тир, кеглярню, атракціони та кінноспортивну школу [174,арк.155]. Для організації спортивно-масової роботи серед селян в ряді колгоспів та радгоспів була введена штатна одиниця інструктора зі спорту [15,арк.80]. Для підготовки кадрів на цю посаду колгоспи Чернівецької області, де спостерігався найвищий рівень забезпеченості спортивними приміщеннями, направили для навчання у технікуми та вищі навчальні заклади 24 особи

впродовж 1965-1978 рр. [440,арк.83]. Проте з кінця 70-х рр. внаслідок погіршення економічного стану господарств, нестачі коштів на будівництво нових та ремонт і утримання існуючих спортивних споруд, спортивно-оздоровча сфера карпатських сіл почала руйнуватися.

У 80-90-х рр. минулого століття через відсутність належного фінансування більшість спортивних, футбольних майданчиків не відповідали і нині не відповідають своєму призначенню, не задовольняють вимог мешканців сільських населених пунктів, потребують капітального ремонту. Як наслідок, всіма видами спортивною та фізкультурно-оздоровчої діяльності на середину 90-х рр. було охоплені 8 % від загальної кількості селян [805,с.40].

Згідно даних додатку Ш., забезпеченість сільських мешканців Карпатського регіону спортивними спорудами і установами на середину 90-х рр. становила 39,6 %. Для прикладу, у Закарпатській області число спортивних залів у сільській місцевості впродовж 1980-1995 рр. скоротилося на 53,1 % [розрах.за 560,с.188]. За наступне десятиліття їх кількість продовжувала зменшуватися, натомість число спортивних майданчиків дещо зросло. Загалом, можливості оздоровлення сільських мешканців завдяки заняттям фізкультурою та спортом залишалися надто обмеженими. Через нестачу кадрів скорочувалася кількість занять фізкультурою навіть у загальноосвітніх школах та дитячих садочках, де наявною була хоча б мінімальна спортивна база. Фінансування закладів спортивного призначення здійснювалося переважно з коштів державного та місцевого бюджетів, а в умовах економічної кризи та переходу до ринкових відносин ця стаття видатків була значно занижена.

У становленні особистості селянина значна роль належить рівню розвитку культури на селі. Вагому роль у соціально-побутовій сфері села продовжували відігравати культурно-освітні заклади. Якщо до 1960-х рр. основною культурною новобудовою в сільській місцевості був клуб, то в наступні роки на його місце постає сільський будинок культури. Як правило, останній будувався за типовим проектом, що передбачав приміщення для роботи гуртків, читальний та концертний зали тощо.

Основними спільними проблемами для об'єктів соціальної сфери були: відсутність достатньої кількості приміщень, належної матеріальної бази, облад-

нання, кваліфікованих спеціалістів. Кількість клубних установ та бібліотек зростала повільно. Так, якщо у регіоні на середину 60-х років налічувалися 2952 клуби та будинки культури, то до кінця 70-х рр. їх кількість зросла лише на 264 одиниці (Дод.Щ). Більшість закладів соціальної сфери розміщувалися у бригадних селах, тож мешканці решти сіл були практично позбавлені можливості забезпечити свої культурні потреби. Незважаючи на певне зростання кількості культосвітніх закладів, на початок 70-х років в 454 селах регіону були відсутні клуби, а в 682 – бібліотеки [564,с.27,503,505]. До того ж, функціонуючі сільські бібліотеки мали обмежений книжковий фонд. Найскладніша ситуація мала місце у селах Івано-Франківської та Львівської областей. Тут спостерігалось навіть певне скорочення мережі сільських бібліотек, хоча книжковий їх фонд зростав. Однак, близько двох третіх літератури сільських бібліотек не являли ніякого інтересу для читачів.

Матеріальне забезпечення та технічний стан бібліотек, клубів та будинків культури карпатських сіл погіршувався. На середину 90-х рр. 25,7 % закладів культури потребували капітального ремонту, а 4,3 % перебували в аварійному стані [розрах. за 806,с.115], тобто фізично й морально застаріли і не відповідали вимогам населення.

Основними видами культурного дозвілля сільської молоді залишалися вечори танців та перегляд кінофільмів. Найбільш масовий вид мистецтва – кіно займав вагоме місце серед культосвітніх послуг, що надавалися сільському населенню, проте навіть за числом відвідувань кіносеансів село не наздогнало місто. На початок 70-х рр. на одного міського мешканця припадало 20 кінопереглядів, а на сільського 16 [67,арк.30].

На початку 80-х рр., для прикладу в Івано-Франківській області (760 сіл) функціонувало 727 державних кіноустановок. Відкрито було також 130 кіноустановок на тваринницьких фермах та бригадах колгоспів, організовано 110 шкільних та піонерських кінотеатрів на громадських засадах [283,арк.235]. Проте частина сіл Надвірнянського, Верховинського та Рожнятівського районів залишалися неохопленими кінообслуговуванням. До того ж 165 сільських будинків культури та клубів, в яких демонструвалися фільми, потребували ремонту.

З 90-х рр. ХХ ст. починається занепад кінотеатрів як в містах, так і у сільській місцевості. Їх кількість в карпатських селах скоротилася впродовж 1985-1999 рр. на 1871 одиницю [570,с.354; 589,с.467]. На кінець 90-х рр. в регіоні рівень відвідування населенням кіносеансів на одного жителя знизився із 15 до 0,1 [589,с.469], сільський кінопрокат практично перестав існувати.

В цілому, забезпеченість сіл республіки закладами культури мала значні регіональні відмінності. У порівнянні із загальнореспубліканським показником забезпеченість карпатського села зазначеними закладами була чи не найвищою: близько 80 %, тоді як по республіці – до 60 % [847,с.95]. Проте забезпеченість їх звуковою апаратурою, музичними інструментами, повноцінним обладнанням сцен, загалом стан матеріально-технічної бази залишався незадовільним.

На початку 80-х рр. в рамках скорочення видатків на функціонування соціально-культурної сфери мало місце зменшення чисельності культурно-освітніх працівників. У специфічних гірських умовах карпатських областей, де частина населених пунктів розташовувалася у віддалених і важкодоступних районах (близько 10 % поселень), населення не мало змоги користуватися послугами стаціонарного бібліотечного та клубного обслуговування. Тому його здійснювали, хоча й нерегулярно, агітаційно-художні та концертні бригади міських і районних будинків культури та пересувні бібліотеки районних бібліотек. Тож різке скорочення чисельності культурно-освітніх працівників, наприклад в Івано-Франківській області – 410 посад [283,арк.7], негативно вплинуло на забезпечення культурного обслуговування населення.

Складна економічна ситуація періоду перебудови, невдалих спроб реформувати командно-адміністративну економіку негативно позначилися і на розвитку закладів культури. Невідповідність матеріально-технічної бази культурних установ тогочасним вимогам, а також неспроможність населення сплачувати за ряд платних послуг – за демонстрацію кінофільмів, проведення вечорів відпочинку та дискотек – призвели до скорочення мережі клубів, бібліотек та кіноустановок. Значна їх частина була закрыта через брак коштів на утримання. В результаті, якщо на середину 80-х рр. культурні запити карпатських селян задовольняли 3201 клубний

заклад та 3207 бібліотек, то на кінець 90-х рр. їх кількість зменшилася відповідно на 400 та 470 одиниць [570,с.352,351; 589,с.467].

Однією з причин низького задоволення потреб сільського населення культурним обслуговуванням була слабка матеріально-технічна база та заангажована ідейно-політична направленість роботи культосвітніх закладів. Із здобуттям незалежності України вцілілі заклади культури почали повільно переорієнтовуватися на виконання культурно-дозвільних, пізнавальних функцій. Проте в умовах економічної кризи в державі, різкого зменшення видатків на розвиток соціальної сфери, в період становлення ринкових відносин першочерговим завданням вказаних закладів було вижити. Можливості для проведення змістовного дозвілля на селі залишалися значно меншими, ніж у місті. Навіть на початок 80-х років існуюча мережа культурно-освітніх закладів задовольняла духовно-культурні потреби молоді лише на 10-15 %. В цілому забезпеченість карпатських селян закладами культури впродовж 1980-2005 рр. зменшилася на 15,6 %, тоді як по Україні – на 23,4 %.

Тож відсутність усталеної державної політики в галузі культури, стабільного державного фінансування закладів культурно-освітньої сфери, регулювання, в умовах переходу до ринку, підприємницької діяльності з надання платних культурно-освітніх, розважальних послуг істотно стримували подальший розвиток культури, зокрема і на селі.

Характеризуючи побут селян регіону, не можна обійти увагою релігійні цінності, якими вони керувалися у повсякденному житті, які сповідували на початку досліджуваного періоду, частіше всього, приховано. Спорудження та відновлення у 80-90-х рр. культових споруд мало значний вплив на соціально-психологічний стан населення, особливо сільського. Адже саме селянство було хранителем віри в атеїстичному радянському суспільстві.

Державно-партійні структури вели постійну боротьбу з поширенням релігійних поглядів серед населення. В радянському суспільстві вважалося, що вирішення певних економічних проблем, формування так званої політичної свідомості трудящих та науково-атеїстична робота сприятимуть зменшенню релігійності населення. Відбуватиметься послаблення впливу церкви на населення, особливо

молоді, відхід від релігії та зниження релігійної обрядовості. В основі політики партії щодо релігії лежала теза про відсутність у соціалістичному суспільстві соціальних передумов для збереження релігії.

Одним з основних напрямів боротьби з антинауковим, як декларувалося, вченням стало зняття з реєстрації, закриття та знищення культових споруд. Тим самим держава намагалася підірвати матеріальну основу церкви. Законодавчо-правова основа для цього почала закладатися ще в перші роки встановлення радянської влади, яка вже тоді намагалася через низку декретів і циркулярів обмежити діяльність церкви та її вплив на населення. Лише впродовж 1965 р. було припинено діяльність 701 культової споруди [66,арк.1]. Їх приміщення використовувалися здебільшого в якості клубних установ, спортзалів і складів колгоспів. У Закарпатській області до 1966 р. були зняті з реєстрації 226 культових споруд. З цієї кількості 164 переобладнали для потреб народного господарства та клубні заклади. Решта в подальшому підлягали переобладнанню: 14 – під спортзали та шкільні майстерні, 11 – під культурно-освітні установи, 22 підлягали знесенню, 15 залишалися пам'ятками архітектури [129,арк.61]. Особливо завзято кампанія нищення церков здійснювалася, за твердженням історика І.Романюка, впродовж 1959-1964 рр., коли було «знято з реєстрації 81,1% церков та молитовних будинків» [816,с.225]. Населення в міру можливостей намагалось перешкоджати закриттю культових будівель та нищенню церковного майна, вдавалось до самовільного поновлення діяльності церков. Так, у середині 60-х рр. у с. Росошани Кельменецького району Чернівецької області здійснили самовільне відкриття церкви, яка не функціонувала впродовж року [495,арк.121]. Різке зменшення числа культових споруд, які використовувалися за призначенням, та діючих релігійних громад означало масштабний наступ держави на позиції церкви з порушенням конституційних прав віруючих громадян.

Станом на 1965 р. в УРСР діяли 4562 православні церкви, 100 католицькі костьоли, 81 реформатська, 53 старообрядницькі церкви та 14 синагог [495,арк.29]. Традиційно вищий відсоток релігійності спостерігався серед сільських мешканців,

які в меншій мірі, ніж міське населення, підпадали під пресинг комуністично-атеїстичної пропаганди в перші роки радянізації.

Найбільший супротив партійним органам, в плані спроб атеїстичного виховання населення, чинили жителі возз'єднаних з УРСР західноукраїнських земель. У західних областях республіки на середину 60-х р. сільське населення становило в середньому 66,5 % (по республіці – 48 %) [563,с.28]. Проте відсоток релігійності тут навіть у містах був вищим у 2 рази [679,с.32], ніж в решті областей республіки, що склалося історично. Саме релігія стала для населення досліджуваного регіону запорукою стабільності у динамічному коловороті історичних змін, що відбувалися на цій території – змін режимів, урядів і державності.

Серед основних релігійних конфесій в Карпатському регіоні слід назвати римо-католицьку, православну, іудейську та греко-католицьку (уніатську). Найбільших репресій в західному регіоні в перші роки радянізації зазнала Українська греко-католицька церква, яка була найбільш вороже налаштована проти більшовицького режиму. Вона налічувала за різними даними [746,с.304;660,с.34] від 3,5 до 4 млн. віруючих. На Закарпатті уніати становили близько 61,9 %, православні 17,2%, іудеї – 12,1%, римо-католики – 6,0%, реформати – 2,2%, решта – представники інших конфесій [852,с.192]. Починаючи з 1946 р., уніатська церква примусово об'єднувалася із російською православною, згідно з рішенням Львівського церковного собору 1946 р., або її церковні приходи, незгідні з рішенням собору, просто закривали. На Закарпатті греко-католицьку церкву було практично знищено, з 1947 р. вона функціонувала поза законом, молитовні обряди проводилися таємно [762,с.562].

У перші роки встановлення радянської влади в регіоні партійні та державні органи надавали певну підтримку православній церкві, яка була більш лояльною до режиму, могла бути і була використана для ослаблення діяльності й впливу уніатів на населення. Із знищенням греко-католицької церкви та подальшим розгортанням атеїстичної кампанії в немилість до Комуністичної партії та держави потрапили всі релігійні конфесії, в тому числі і православна церква.

Своєрідне пояснення жорсткої нетерпимості тоталітарного режиму до церкви дає дослідник А. Ігнатов. Він вважає таке протистояння не просто боротьбою безвірництва з релігією, а боротьбою релігій, оскільки, як стверджує вчений, між релігійним та комуністичним вченням є чимало спільного. А.Ігнатов зазначає, що «всі основні елементи духовного, психологічного, емоційного, практичного і віросповідального комплексу, який ми називаємо словом християнство, знаходять собі відповідність у комунізмі» [695,с.26]. Порівнюючи їх, вчений асоціює уявлення про царство небесне з уявленням про безкласове суспільство, добро і зло – це соціалізм і капіталізм, апостоли – К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін, обряди – партійні з'їзди. Проте, як би ми не трактували причини ворожості держави до релігії, необхідно визнати, що витoki її лежать у неприйнятті комуністами можливості існування в радянській державі двох ідеологій, двох партій, двох форм власності (вважалося що колгоспно-кооперативна згодом зіллється з державною власністю).

Державні та партійні структури посилювали атеїстичну пропаганду серед населення, розширювали мережу атеїстичної політосвіти, активізували роботу шкіл атеїстів. Для прикладу, на Львівщині на початок 70-х рр. їх налічувалося 559, слухачами кожної з них були 20-30 осіб [784,с.33]. До атеїстичної роботи та, зокрема, боротьби з уніатством, для проведення індивідуальних бесід з віруючими у Львівській області в 1970 р. було залучено 9,5 тис. агітаторів-атеїстів, створено додатково 263 школи «Знання про природу» [66,арк.15]. Також проводилися тематичні вечори, атеїстичні виставки, лекції на кшталт «Реакційна роль уніатської церкви в історії українського народу», «Ярослав Галан – борець проти уніатської церкви» та ін. Проте відвідували атеїстичні заходи здебільшого люди невіруючі, тому очікуваних наслідків така пропаганда не давала.

На 1 січня 1974 р. в республіці налічувалися 7150 релігійних общин і груп більше ніж 20 напрямів, 5820 з них – зареєстрованих. Дані про кількість зареєстрованих та незареєстрованих релігійних общин і груп, а також обсяги релігійної обрядовості на початок 1970-х рр. відображено в додатку Ю. Дані додатку засвідчують відносно високу релігійність населення Карпатського регіону.

Тут зосередили свою діяльність 34,7 % зареєстрованих та 25,4 % незареєстрованих релігійних общин і груп від загальної їх кількості в республіці та 31,0 % священнослужителів. Рівень релігійної обрядовості в регіоні перевищував аналогічний по республіці. Обрядів хрещення, вінчань та похорон тут відбувалося відповідно на 8,3; 16,8 та 16,3 % більше.

Найбільш впливовою і масовою в республіці залишалася Російська православна церква, яка налічувала 4346 зареєстрованих общин, 62 % з яких розміщувалися у західному регіоні [81,арк.2]. За збереження своїх позицій церква платила лояльністю до режиму, більше того, православні священники брали активну участь в демократичному русі за мир, її представники виступали з доповідями на міжнародних конференціях та зустрічах, викладаючи сутність перетворень в Радянському Союзі. Іншими словами – пропагуючи соціалістичний лад.

Лояльно відносилася до режиму і реформатська церква, яка діяла на Закарпатті. Очолювана єпископом Генчи, вона нараховувала 81 релігійну общину. Церква перебувала під впливом реформатського духовенства Угорщини, звідки отримувала релігійну літературу та предмети культу. Партійні чиновники зазначали у звітах, що реформатське духовенство лояльно ставиться до «радянської дійсності, проте подеколи їх діяльність носить протизаконний характер і потребує постійної уваги та контролю з боку місцевих органів влади» [81,арк.8].

Однак, найбільшій увазі з боку владних структур «вимагали» католицька та уніатська церкви. Католицька налічувала 95 зареєстрованих общин, з них 41 у Закарпатській, 10 у Львівській та 6 у Чернівецькій областях [81,арк.6]. Уніати продовжували свою діяльність підпільно у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській та Закарпатській областях. Обидві церкви вважалися осередками розпалювання націоналістичних поглядів та настроїв. Радянські статисти підраховували, що разом із служителями культу пропагандою релігії займалися і понад 32 тис. членів церковного активу, 31 тис. учасників церковних хорів, близько 12 тис. обслуговуючого персоналу [81,арк.16]. Ті ж статисти, спотворюючи дійсність, зазначали, що більшість вірників – пенсіонери та домогосподарки із низьким рівнем освіти, не зайняті у виробництві.

Керуючись постановою ЦК КПУ від 6 лютого 1973 р. «Про заходи з посилення боротьби проти ворожої діяльності залишків уніатського духовенства на території Української РСР», місцеві органи влади, намагаючись встановити повний контроль за діяльністю уніатів, склали списки священнослужителів, монахів, монахинь, які діяли на території цих районів, проводили з ними індивідуальні бесіди щодо дотримання священиками законодавства про релігійні культу. Так, у Івано-Франківській області було перевірено 47 населених пунктів. Проводилася також робота з ліквідації так званих «святих місць», де збиралися паломники-уніати з різних областей. Зокрема, було ліквідовано «святі місця» в селищі Ваківці Вижницького району Чернівецької області, на горі Ганни та Середнянській горі в Івано-Франківській області [81,арк.76]. Аналогічні заходи здійснювалися в Закарпатській та Львівській областях.

Серед різних напрямків релігійного сектантства, які діяли на території республіки, найбільший вплив на населення мала секта євангельських християн-баптистів, яка об'єднувала більше 100 тис. віруючих. Понад 14 тис. членів налічувалося у секті п'ятидесятників. Сектантство зазначених конфесій набуло найбільшого поширення в 70-х рр. минулого сторіччя. В Україні функціонували в середньому 103 зареєстровані та 29 незареєстрованих релігійні групи адвентистів сьомого дня, які об'єднували близько 9 тис. осіб. Найбільше їх було у Вінницькій – 25, Чернівецькій – 17 та Закарпатській областях – 11 [66,арк.7]. Керівництво та члени секти повністю ігнорували радянське законодавство про культу. Вони повсюдно вводили так звану «біблійну годину» – фактично школу для дітей та молоді з навчання релігії, проводили місіонерську діяльність, нелегально друкували та розповсюджували релігійну літературу.

В результаті активної протидії релігійній діяльності церков на Україні держава вже на середину 60-х рр. домоглася того, що лише 15-20 % громадян країни відкрито визнавали себе віруючими. В атмосфері суспільної нетерпимості до віруючих значна їх частина приховувала свої релігійні переконання. В результаті наполегливої атеїстичної пропаганди поступово релігійні догмати у свідомості значної частини населення замінюються радянськими догмами. Спеціально

створеними у 1970 р. обласними та районними обрядовими комісіями здійснювалося заходи із впровадження нової громадянської обрядовості, яка мала замінити релігійну. Поруч із загальнодержавними – річниці Жовтневої революції, День Конституції, 8 Березня, 1 Травня, День молоді та ін., вводилося святкування дня праці, золотої осені, дня тваринника. Здебільшого свята проводилися формально. Для прикладу, у Львівській області проводи на полонини чабанів гірського радгоспу «Славський» відбувалися за утвердженим сценарієм: виступ заступника секретаря парткому, представника дирекції, кількох чабанів, які запевняли виконати заплановані завдання з літування [334,арк.38]. Серед обрядів – урочиста реєстрація шлюбу та новонароджених, святкування повноліття, срібних та золотих весіль, проводів на пенсію та ряд ін. Деякі з цих обрядів прижилися, та вони не зуміли повністю витіснити із побутового життя населення релігійної обрядовості.

Впродовж існування радянського режиму державі вдалося «викорінити цілісне релігійне світосприйняття» із масової свідомості населення. Проте повністю витіснити із життя громадян, особливо селян, релігійну обрядовість: хрещення, вінчання, поминки не вдалося. Релігійність населення, яка міцно ввійшла в менталітет населення західного регіону, чекала можливості безперешкодно проявитися знову.

Загальна ж тогочасна релігійна ситуація в Україні була чітко охарактеризована у посланні «Постійного синоду Української Католицької Церкви», складеному в екзилі представниками Католицької та Уніатської церкви на чолі з єпископом Й.Сліпим. В ньому зазначалося [81,арк.13]: «При захисті прав нашої Української Католицької Церкви ми не забуваємо також потоптаних прав Української Автокефальної Православної Церкви, жорстоко ліквідованої безбожним комуністичним режимом, як і взагалі релігійних прав віруючих, які позбавлені свободи совісті та віросповідання на землях України...».

Становище почало змінюватися лише з середини 80-х рр. Деякі автори [626,с.110] вважають, що національне відродження в цей період в Україні «мало ще одну площину розгортання – релігійну», так званий «релігійний ренесанс». На нашу думку, цей ренесанс припав на 1988-1990 рр. Саме в цей період активізувалося

релігійне життя: набували офіційного статусу не зареєстровані раніше релігійні об'єднання, вийшла з підпілля Українська Греко-Католицька церква, відновлювалася діяльність закритих радянським режимом культових споруд.

В рамках проголошеної Генеральним Секретарем ЦК КПРС М.С.Горбачовим перебудови намічалася потепління у відносинах держави та церкви. Проте, як свідчать архівні матеріали, аж до 1987 р. включно мали місце закриття церков, переслідування населення за релігійні переконання, нищення релігійної атрибутики.

Ретроспективний аналіз свідчить, що переборення релігійних пережитків здійснювалося в декілька етапів. У Західній Україні на першому етапі ліквідовувалися церкви, які відстоювали ідею національної державності і духовної самобутності народу. Тож першими постраждали Українська Греко-Католицька та Українська Автокефальна Православна Церкви. В результаті здійснення політики «державного атеїзму» спочатку було знищено матеріальну базу релігійних організацій, а згодом офіційно припинено діяльність тих церков, що пов'язувалися з національно-визвольним рухом.

Черговим етапом політики державної влади стало запровадження монополії Російської Православної Церкви (РПЦ) на місце ліквідованих церков. РПЦ була лояльною до радянського режиму і здійснювала його послідовну політику на західноукраїнських землях. Особлива увага приділялася селянству, оскільки воно міцніше, ніж місто, берегло національні традиції, протистояло русифікації.

Наступний етап нищення релігійного життя карпатського села, як і всієї України загалом, стосувався всіх релігійних конфесій. Він ознаменувався закриттям і руйнуванням культових споруд, монастирів, переслідуванням священників, членів церковних «двадцятки», зняттям з реєстрацій релігійних громад. Головним засобом релігійної політики за правління М.С.Хрущова та Л.І.Брежнєва були репресії. Наслідком їх стали численні людські жертви, зниження рівня духовності населення, байдужість та громадянська пасивність.

Загалом рівень релігійності населення впродовж 1965-1980-х рр. помітно знизився внаслідок проведення антирелігійної кампанії, зменшення чисельності діючих храмів. Натомість зростав рівень прихованої релігійності, коли люди,

уникаючи суспільного осуду, не відвідували храми, проте своєю поведінкою демонстрували прихильність релігійним традиціям. В період релігійних свят – Паска, Трійця та ін. – сільське населення не виходило на роботу, в окремих населених пунктах не працювали навіть продовольчі та промтоварні магазини. Селяни не відвідували храми, проте й не брали участі в перегляді кінофільмів, проведенні суспільно-політичних заходів, що організовувалися у святкові дні. Необхідно відзначити, що це не була та глибока релігійна віра, яка спостерігалася в українських селян ще у першій половині ХХ ст. із знанням молитов, змісту релігійних обрядів і свят, дотриманням постів. Це скоріше можна трактувати як релігійну поведінку – дотримання певних релігійних традицій, обрядовості, які склалися в українському селі впродовж століть.

Серед різновидів проявів релігійності населення була віра в «чудеса», чудодійні властивості предметів та природних явищ. Це пояснювалося й певною нестабільністю в державі, неприйняттям колишньої радянської обрядовості, ідеології і цінностей. Прикладами можуть бути явлення Богородиці на недіючій уніатській каплиці у с.Грушево Дрогобицького району Львівської області та аналогічна поява її на знятій з реєстрації Вишневській церкві в Рогатинському районі Івано-Франківської області. Віруючі та невіруючі громадяни зазначених та прилеглих областей здійснювали масове паломництво в села Грушево та Вишневе. Впродовж 10-20 травня 1987 р. в с.Грушево було зафіксовано понад 1,5 тис. автомобілів з Івано-Франківської області [241,арк.23].

Партійні та радянські правоохоронні органи проводили активну роз'яснювальну роботу серед паломників. В школах вчителі проводили з учнями бесіди з демонстрацією хімічних та фізичних дослідів з пояснення можливих «чудес». Були прискорені роботи з освоєння колишніх культових споруд під соціально-культурні потреби, щоб унеможливити появу нових «чудес», активізувалася робота суспільно-політичних клубів з розвінчування «східної» політики Ватикану. Вважалося, що саме «зарубіжна уніатсько-націоналістична пропаганда провокує за допомогою культу Богородиці ажіотаж серед віруючих та невіруючих і має політичну спрямованість» [241,арк.24]. Вона нібито використовувалася для насадження

релігійного націоналізму, утвердження на ґрунті уніатства національної відокремленості, розпалювання ворожнечі та ненависті між російським і українським народами. З боку Ватикану, мовляв, активно нав'язувалися віруючим уявлення про чорнобильські події як про кару небесну, а Богородиця з'явилася в річницю аварії на ЧАЕС, до того ж у чорному вбранні.

Незважаючи на активну антирелігійну пропаганду в державі, владним і партійним органам не вдалося домогтися підміни релігійної ідеології радянською у свідомості людей та ліквідації релігійної обрядовості. Нехай здебільшого це було не глибоке релігійне переконання, а шана традиції, проте число хрещень, вінчань та відспівувань знижувалося повільно. Для прикладу в Івано-Франківській області у 1986 році було зареєстровано 27,9 % хрещень, 6,7 % вінчань, 69,4 відспівувань (у 1985 р. відповідно: 28,4; 7,2; 72,5 %) [241,арк.25]. Сільські ради окремих районів, як (Калушського, Галицького, Городенківського та ряду інших) занижували у звітності рівень обрядовості. Здійснюючи обряд хрещення, віруючі й невіруючі розглядали його як акт захисту дитини від хвороб, неприємностей та ін. Похоронні обряди були надзвичайно важливими для людей похилого віку, які усвідомлювали можливу відповідальність перед Богом за свої земні вчинки. Найбільшого поширення в 60-80-х рр. минулого сторіччя набули заочні відспівування, згідно з церковним обрядом. Відбувалася така відправа наступним чином: віруючі приносили у храм жменю землі з могили померлого, над нею здійснювалися обрядові дії. Відтак землю висипали на могилу. Число цих відправ складало до третини від загальної кількості поховань.

Держава продовжувала політику щодо зменшення кількості діючих культових споруд. З 1982 по 1986 рр. лише в Івано-Франківській області було знято з реєстрації 22 православні общини (всього діючих – 330), 225 церков, 187 з яких переобладнали для соціально-культурних та господарських потреб [29,арк.13]. Масово відбувалося знесення культової атрибутики в громадських місцях, на полях, дорогах, здійснювалася заходи з припинення вивішування хрестів на воротах кладовищ, дворів, колодязях, також з протиставлення релігійним святам радянських обрядів і звичаїв.

У період так званої «перебудови» (з 1985 р.) в державі розгорілася справжня релігійна війна, що стала результатом нацькування однієї конфесії на іншу. В умовах легального та нелегального нагляду за діяльністю релігійних організацій з боку держави та прямого втручання у справи церков мало місце утворення нетривких союзів між компартійною владою та церквою. В Українській РСР союз владної еліти з керівництвом Українського Екзархату РПЦ у другій половині 80-х рр. покликаний був протидіяти відродженню Греко-Католицької та Автокефальної церков.

Інтенсивний розвиток релігійного життя припав на 1988-1990 роки, тоді кількість релігійних громад зростала в середньому на 32 % в рік. З 1991 р. зазначена активізація почала спадати і у 1992 р. зростання склало лише близько 8 % [627,с.4]. Найбільш інтенсивно релігійна мережа зростала в західних областях, де населення складає менше 20 % від загальної кількості (7 областей) і зосереджено понад 50 % релігійних громад. Із зняттям обмежень на створення релігійних громад в Закарпатській області насиченість релігійної мережі перевищила дорадянський час. До того ж області Українських Карпат демонстрували найвищу насиченість культових споруд у розрахунку на 100 сіл. Якщо в середньому в Україні цей показник складав у середині 90-х рр. 31 діючу культову споруду на 100 сіл, то в Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях цей показник становив відповідно: 118, 100, 85, 126. До кінця досліджуваного періоду він зріс відповідно до 156, 119, 98 та 170 одиниць [576,с.369]. Всього в регіоні налічувалися 4304 діючі культові споруди.

Розпад Союзу Радянських Соціалістичних республік, незалежність України призвели до значних змін у всіх сферах суспільного життя. Молода Українська держава поривала з тоталітарною спадщиною, де відносини держави з церквою будувалися на принципах непримиренності. У 1990 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» [517], який (вже вкотре, вперше більшовики у 1918 р.) проголошував відокремлення церкви від держави. Стаття 35 Конституції України, прийнятої на 5 сесії Верховної Ради України 28 червня 1991 р., закріплювала «право кожної людини, яка проживає на

території України, на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [522,с.10].

Демократичні зміни, що стали можливі в умовах незалежності України, процеси національно-релігійного відродження сприяли пожвавленню релігійного життя. В результаті в країні на кінець 90-х рр. налічувалося понад 75 віросповідальних напрямків, більшість з яких мирно співіснувала. 15 найбільш потужних мали вплив на 70-80 % дорослого, особливо сільського, населення Західної України і на 25-30 % решти населення республіки [626,с.122]. З огляду на це церковні служителі все більше втягувалися в політичну боротьбу, оскільки новостворені партії все активніше використовували релігійний фактор у боротьбі за владу.

В результаті аналізу функціонування і розвитку соціальної сфери села, тогочасної релігійної ситуації на теренах областей Українських Карпат у 1965-1970-х роках, можемо зробити наступні висновки: незважаючи на певні позитивні зрушення у благоустрої села і добробуті сільських жителів, наявними були значні недоліки та прорахунки соціальної політики на селі; відсутність необхідної соціальної інфраструктури і пристойних умов життя на селі спричинили масову міграцію селян у міста; значні кошти, виділені селу на розвиток соціальної інфраструктури, були використані нераціонально. Більшість їх витратили на експериментально-показове будівництво та на перебудову мережі центральних садиб та сільських поселень; в ході здійснення аграрної політики партії ставилося хибне завдання – стирання суттєвих соціально-економічних та культурно-побутових відмінностей між містом та селом, формування соціально однорідного, безкласового суспільства; зближення характерів і способу життя робітників та колгоспників, сільського та міського населення, на жаль, без урахування особливостей, цінностей і стандартів сільського укладу; відчуженість селян від землі, неналагодженість

побуту, знищення усталених сільських норм життя породжували у селян байдужість до продуктивної праці.

Таким чином, у другій половині 60-х – 70-х рр. минулого сторіччя здійснювалися спроби модернізувати соціальну інфраструктуру, втілити в життя ідею зближення міста і села шляхом подолання відмінностей між ними. Однак, чергова спроба зазнала невдачі. Частково через волонтаристський підхід владних і управлінських структур щодо формування соціального укладу, поділу сіл на перспективні і неперспективні, слабкої державної допомоги у розбудові інфраструктури села, «частково через намагання перекласти фінансові витрати з модернізації сіл на плечі колгоспів, близько 40 % з яких станом на початок 1980 р. були нерентабельними», відтак вкладання значних коштів у соціально-економічну перебудову сіл для них залишалося непосильним.

Загальний обсяг державних та колгоспних капіталовкладень у невиробничу сферу села становив у 1961-1965 рр. 0,95 млрд. крб, у 1966-1970 рр. – 2,54 млрд.крб, у 1971-1975 рр. – 1,97 млрд. крб. Тоді як для комплексного переоблаштування сіл республіки на кінець 70-х р., за даними Держплану УРСР та науково-дослідних інститутів, мінімальний обсяг капіталовкладень повинен був складати не менше 50 млрд. крб. [95,арк.158]. За існуючих обсягів фінансування проблема реально могла бути вирішена орієнтовно до 2070 року.

Загалом, в радянський період історії нашої держави соціальна сфера села, як і розвиток сільського господарства, фінансувалася за залишковим принципом. Її функціонування підтримували, в основному, суб'єкти господарювання агропромислового комплексу. Однак, слабкий фінансовий стан колгоспів та радгоспів призводив до того, що в першу чергу на селі будували об'єкти виробничого призначення, а на інші зазвичай коштів не вистачало.

Наукові дослідження підтверджують, що внаслідок відставання в соціальній інфраструктурі села за часів існування СРСР понад 14 тис. сільських населених пунктів не мали шкіл та закладів охорони здоров'я, понад 9,5 тис. – дошкільних закладів, майже 11,5 тис. – клубів і будинків культури, а через відсутність середніх навчальних закладів 38 % сільських учнів не мали змоги продовжувати навчання в

9-10 класах за місцем проживання [923, с.345]. Зберігалася значна різниця в рівні соціально-побутового обслуговування міського та сільського населення. Основними причинами такого становища були: недостатня кількість закладів соціальної сфери, нерівномірність їх розміщення, низька якість обслуговування, недостатній асортимент пропонованих товарів та послуг. У найгіршому стані перебувала сфера послуг у віддалених гірських селах регіону. В окремих селах соціальної інфраструктури взагалі не було. Недостатня кількість об'єктів соціальної сфери була зумовлена тим, що керівники господарств, на плечі яких держава переклала проблеми будівництва цих закладів, віддавали перевагу спорудженню приміщень виробничої сфери. До того ж, за рівнем електрифікації, телефонізації, радіофікації, газифікації, забезпеченості освітніми, медичними та соціально-культурними закладами село значно поступалося перед містом. Незадовільний стан розвитку соціальної інфраструктури села призводив до відтоку молоді в міста, де рівень культурно-побутового обслуговування був значно вищим.

Вищенаведене свідчить, що здійснити деклароване керівництвом країни подолання відмінностей між містом і селом у соціальній сфері, забезпечити рівність житлово-побутових умов сільського та міського населення в аналізованій період не вдалося. Більше того, впродовж 60-70-х рр. темпи відставання села від міста в соціально-культурній сфері значно посилювалися.

Соціально-побутова сфера села залишалася занедбаною, постійно відставала від потреб сільських мешканців. Деклароване рівне право на освіту і доступ до культурного обслуговування в радянському суспільстві фактично не забезпечувало рівних можливостей для міських і сільських мешканців. Це було зумовлено різним рівнем розвитку соціально-культурної інфраструктури в місті і в селі, особливо у віддалених карпатських селах. Рівень матеріального і духовного добробуту був далеким від повноцінного задоволення потреб людей. Недостатня розвиненість соціальної інфраструктури села стала наслідком тодішньої аграрної політики. Зокрема те, що, починаючи з повоєнних років, переважна частина об'єктів невиробничого призначення вводилася в дію за кошти колгоспів. Фактично держава переклала на плечі цих господарств турботу про забезпечення належних умов життя і

праці сільських мешканців. Проте не всі господарства мали можливість здійснювати таке будівництво. В Карпатському регіоні функціонували 303 економічно слабкі та збиткові господарства, середня рентабельність яких складала 3,4 % [122,арк.12].

В умовах перебудови ставлення до проблем соціальної сфери села практично не змінилося. В цьому переконувала зростаюча участь колгоспів та радгоспів у вирішенні зазначених проблем, без огляду на економічний розвиток господарств. Державні асигнування у розвиток соціальної сфери швидко знецінювалися в умовах інфляції. Задекларований в цей період комплекс економічних, політичних та соціальних реформ не був реалізований, не було забезпечено економічного підґрунтя подальшого підвищення стандартів життя громадян. Для будівництва об'єктів соціальної сфери на селі, які б задовольнили потреби мешканців, необхідно було спрямовувати не менше 50 % державних капіталовкладень, виділених для агропромислового комплексу. В середині 80-х рр. на розвиток невиробничої сфери виділялося 23,9 % від усіх капіталовкладень для АПК, на початку 90-х рр. цей показник скоротився до 19,1 % [571,с.337]. Забезпеченість селян об'єктами соціальної інфраструктури залишалася недостатньою. Забезпеченість дошкільними установами в Закарпатській області становила 41,6 % від норми; в Івано-Франківській – 58,3; у Львівській – 45,6; у Чернівецькій – 74,7 %. Амбулаторно-поліклінічними закладами – відповідно 75,0; 57,2; 69,5; 64,4 % [677,с.54].

На початку 90-х рр. українські історики (зокрема Гаврилюк О.Ю.) захоплено писали, що впродовж 1986-1988 рр. на «будівництво об'єктів культури на селі направлено 257 млн.крб. державних капіталовкладень, або майже на третину більше, ніж за всю попередню п'ятирічку» [643,с.8]. Це дозволило на 27 % перевиконати завдання з будівництва закладів культури в республіці, визначене республіканською програмою будівництва клубних закладів, прийнятою у 1986 році. Нескладні підрахунки (за статистичними даними) дозволяють з'ясувати, що вищеназвана сума становила всього 0,3 % від загальної суми капіталовкладень у розвиток народного господарства України [571,с.337,403]. Відповідно, у розвиток закладів культури карпатських сіл впродовж зазначених трьох років було вкладено 7,5 млн. крб.

державних капіталовкладень. Надалі розміри державної допомоги у вирішенні проблем соціальної сфери не зазнали істотних змін у бік збільшення.

Рівень забезпеченості сільських населених пунктів об'єктами соціальної інфраструктури в цілому в Україні залишався низьким (Дод. Я).

За даними порівняльного аналізу, можна стверджувати, що в карпатських селах за окремими показниками, рівень забезпеченості об'єктами соціальної сфери був вищим за загальнодержавний. Так, на середину 90-х рр. забезпеченість сільських населених пунктів регіону загальноосвітніми школами становила 73,3 %, клубами та будинками культури – 80,9, бібліотеками – 81,1, фельдшерсько-акушерськими пунктами – 66,5 %. Однак лише у 3,8 % карпатських сіл функціонували лікарні, у 5,1 – будинки побуту, у 29,6 % – дитячі дошкільні заклади, тільки 43,0 % сіл мали відділення зв'язку [806,с.74]. Із реформуванням колективних господарств об'єкти соціальної сфери втратили фінансову підтримку колгоспів. Адже в попередні роки саме колгоспи сприяли розвитку соціальної інфраструктури. Наприклад, у Івано-Франківській області із 292 ведених в дію впродовж 1965-1985 років сільських загальноосвітніх шкіл 195, або 66,7 %, були збудовані колгоспами. У першій половині 80-х рр. цей показник зріс до 70 %. 93 % клубів і будинків культури, 98,4 % амбулаторно-поліклінічних закладів на селі вводилися в дію колгоспами. В цей же період зазначений показник у Івано-Франківській області склав відповідно 100 і 97,5 % [574,с.131,124]. Проте загальні обсяги будівництва колгоспами та радгоспами об'єктів невиробничого призначення скорочувалися через слабкість економіки господарств.

З розпадом Радянського Союзу й проголошенням незалежності соціальний розвиток села в Україні не покращився. Молода держава опинилася в кризовій ситуації, із занепадлим промисловим та сільськогосподарським виробництвом, коштів не вистачало навіть на розвиток виробничої сфери.

На початку 90-х рр. з реформуванням колгоспів об'єкти соціальної інфраструктури були передані на баланс новостворених сільськогосподарських підприємств і місцевих органів влади. Однак, перші не мали коштів навіть на повне відновлення сільськогосподарського виробництва, а сільським Радам народних депутатів держава взагалі не виділяла коштів на утримання згаданих об'єктів. В результаті на середину

90-х років в кожному 45 селі регіону не функціонував жодний заклад соціальної інфраструктури [розрах. за 806,с.76]. Найбільший відсоток таких сіл спостерігався у Львівській та Івано-Франківській областях – 2,5 та 2,1 %, найменший у Закарпатській і Чернівецькій – 1,7 та 1,8 %.

Проведення реформ в аграрному секторі потребувало змін у підходах до розв'язання проблем соціальної сфери. Світовий досвід свідчить, що належне функціонування соціальної інфраструктури забезпечується у тих країнах, де вона перебуває на утриманні держави. І в радянському суспільстві, і в незалежній Україні держава більшу частину турбот про забезпечення відповідних умов життя і праці селянина намагалася перекладати на плечі сільськогосподарських підприємств. На кінець досліджуваного періоду на балансі останніх в Україні перебували «понад 5 тис. дошкільних закладів, 4,7 тис. закладів культури, 5 тис. шкіл, 327 будинків для людей похилого віку, 55 тис. км інженерних мереж» [689,с.245].

Навіть із здобуттям незалежності України соціальна політика не набула справжнього реформування, про яке йшлося ще з часів початку перебудови. Посилювалася соціальна напруженість у суспільстві, особливо у сільській місцевості, що була зумовлена зростанням безробіття, майновим розшаруванням, зменшенням доходів основної частини селян. Прийняті в перші роки незалежності закони та постанови щодо соціального забезпечення та захисту населення, зокрема «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві», «Про освіту», «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про фізичну культуру і спорт», «Про бібліотеки та бібліотечну справу» [515,516] та деякі інші не цілком узгоджувалися між собою і в умовах економічної кризи не могли бути реалізовані.

У жовтні 1997 р. Указом Президента України було схвалено основні напрями соціальної політики на період 1997-2000 рр. [545]. Відповідно до них передбачалося підвищення рівня життя населення, запобігання надмірної диференціації за рівнем доходів, сприяння розвитку освіти, культури, охорони здоров'я, проведення пенсійної реформи. В подальшому були здійснені певні кроки щодо підвищення рівня пенсійного забезпечення, впорядкування оплати праці, регулювання проблем зайнятості. Проте життєві реалії вимагали більш рішучих заходів: забезпечення мінімальних соціальних

гарантій та запитів населення, зближення рівнів мінімальної зарплати та пенсій із прожитковим мінімумом.

Відомо, що суспільний розвиток держави забезпечується спільним функціонуванням взаємопов'язаних складових. Тому відродження села, утримання й належний розвиток соціальної сфери неможливі без подолання економічної кризи та ефективного аграрного господарювання. Основними завданнями у цьому напрямку залишаються розробка і реалізація державної демографічної політики, забезпечення зайнятості сільського населення та гарантованого мінімуму соціального обслуговування. В умовах економічної кризи та дефіциту бюджету, котрий мав гарантувати реальну матеріальну підтримку найвразливішим категоріям населення, втілювана система соціального захисту населення залишалася малоефективною.

В цілому, відставання розвитку соціальних основ села зумовлене аграрною кризою. Внаслідок прорахунків та помилок у процесі здійснення реформування аграрної сфери було зруйновано соціальну базу села, об'єкти соціальної інфраструктури опинилися в занедбаному стані або повністю припинили існування. Для відродження села в цілому та сільськогосподарського виробництва зокрема актуальними були наступні основні заходи – «підвищення трудової зайнятості сільського населення, розбудова соціальної інфраструктури, оздоровлення демографічної ситуації, формування більш сприятливої соціально-психологічної ситуації» [635,с.44].

Хоча одним з важливих напрямів аграрної політики України був задекларований розвиток соціальної інфраструктури села, проте в умовах поглиблення кризових явищ загальноекономічного характеру – загострення демографічної кризи, скорочення сільськогосподарського виробництва, падіння рівня життя сільського населення – проблеми села залишалися невирішеними.

Найбільш сприятливим періодом, із досліджуваного відрізка часу, для розвитку соціальної сфери села була друга половина 60-х рр. В ці роки здійснено перехід до гарантованої оплати праці, колгоспники почали отримувати пенсії і відпустки, одержали паспорти, а разом з ними і право вільного виїзду з села, в черговий раз було знято обмеження на присадибне господарювання селян. Проте загальне

покращення соціально-побутових умов життя на селі відбувалося повільними темпами.

До середини 60-х рр. карпатські області вважалися благополучними у демографічному відношенні, з середини 80-х років ситуація докорінно змінилася. Рівень народжуваності тут в зазначений період перевищував загальнореспубліканські показники на 10-11 пунктів. На кінець 90-х рр. позитивний природний приріст населення спостерігався лише в одній із карпатських областей – у Закарпатській. На зменшення кількості сільського населення в карпатських областях значний вплив мала міграція молоді у міста. Одним із найважливіших факторів добробуту населення вважався рівень оплати праці. За досліджуваний період рівень оплати праці сільських трудівників значно відставав від заробітної платні робітників та службовців. Згодом, в 90-х роках минулого сторіччя, заробітна плата в аграрній сфері взагалі втратила своє стимулююче значення через кризовий стан сільсько-господарських підприємств. Економічна криза спричинила спад виробництва й різке зниження рівня життя населення. До деякої міри життєвий рівень забезпечувався за рахунок функціонування особистих господарств населення. Певні доходи селяни отримували від реалізації значної частини продукції підсобних господарств. Для населення карпатських областей ведення особистого селянського господарства було і залишається не тільки додатковим джерелом прибутків, а й одним із шляхів вирішення проблем аграрного перенаселення і часткової зайнятості селян.

Зростання доходів селян, їх купівельної спроможності зумовили необхідність створення та розбудови мережі підприємств торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування за прикладом міст. Проте задовольнити потреби населення у кількості об'єктів сфери послуг та якісному обслуговуванні не вдалося ні в радянський час, ні в період незалежності України.

В період існування командно-адміністративної, тоталітарної радянської держави мали місце певні переслідування за релігійні погляди серед населення. Проте їй не вдалося здійснити повну атеїзацію населення. Демократичні зміни, що стали можливі в умовах незалежності України, процеси національно-релігійного відродження сприяли поживленню релігійного життя.

Отож, незважаючи на задекларований у далекому 1961 р. курс на ліквідацію істотних відмінностей між містом і селом, досягти проголошеного так і не вдалося. За досліджуваний період було занедбано соціальну інфраструктуру сільських поселень. Незадовільною залишалася забезпеченість населення регіону закладами охорони здоров'я, освіти та культури. Реконструкція соціальної сфери на основі її централізації призвела до ліквідації закладів соціальної сфери в середніх та малих селах і, зрештою, до занепаду останніх. Матеріальна база соціальної сфери на селі створювалася спільними зусиллями держави та колективних господарств. Більший тягар витрат припадав на долю останніх, які не завжди могли виділяти кошти на будівництво та облаштування об'єктів невиробничого призначення, дбали, в першу чергу, про виконання планів виробництва продукції. Згодом, в умовах переходу до ринкових умов, занепадаючі сільськогосподарські підприємства взагалі припинили підтримувати функціонування об'єктів соціальної інфраструктури села.

ВИСНОВКИ

- Аналіз наукових розробок з проблем еволюції аграрних відносин, соціально-економічного становища карпатського села свідчить про наявність певного наукового доробку, проте є підстави стверджувати, що проблема залишається не достатньо дослідженою. Нині відсутні фундаментальні дослідження історичних етапів розвитку аграрних відносин в областях Українських Карпат у др.п. ХХ. – поч. ХХІ ст. Поза увагою істориків залишається широке коло проблем життя села, зокрема дослідження соціальних аспектів, результатів та регіональних особливостей аграрних реформ, здійснених у 50-90-х роках минулого століття в Карпатському регіоні. Проте, роботи присвячені регіональній аграрній політиці розглядають проблематику, як правило, у відриві від загальнодержавних тенденцій.

- Джерельна база еволюції аграрних відносин в регіональному зрізі в період другої половини ХХ - початку ХХІ століття практично не досліджена. Основою даного дисертаційного дослідження стали передусім неопубліковані архівні документи та матеріали, що знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів управління та влади України, Державних архівів Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. В переважній більшості, у процесі написання дисертації, вони вводяться до наукового обігу вперше. В дослідженні використано статистичні дані розвитку аграрного виробництва, матеріали опублікованих збірників документів та періодики. Це дозволило об'єктивно проаналізувати еволюцію аграрних відносин в регіоні.

- До возз'єднання з радянською Україною, західноукраїнські землі в різні періоди перебували у складі кількох іноземних держав. Уряди кожної з них намагалися проводити аграрні реформи однак, жодна з них не розв'язала аграрного питання в інтересах селян.

Із встановленням у 1939 р. радянської влади на території Західної України (в

Буковині та Закарпатті – у 1940 і 1945 рр.) швидкими темпами було проведено масову примусову колективізацію. В результаті цього до початку 1950 р. 98,7 % орної землі регіону було усупільнено. Колективізація не сприяла швидкому піднесенню сільського господарства й не привела селянство до заможного життя.

Аграрно-економічні перетворення, започатковані березневим (1965 р.) пленумом ЦК КПРС передбачали спроби інтенсифікації та підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, зміцнення матеріально-технічної бази господарств, комплексну механізацію, меліорацію, поглиблення спеціалізації та концентрації виробництва. Однак, досягти запланованих обсягів не вдалося, що було зумовлено усупільненою власністю на землю, відчуженістю селянина від землі та результатів праці, недоліками у використанні сільгоспугідь, машинно-тракторного парку.

Досліджуваний період характеризувався розгортанням спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва, здійснювалися глобальні програми механізації, меліорації та хімізації аграрної сфери. Найважливішими напрямками спеціалізації в регіоні вважалися в рослинництві - вирощування тютюну (24 % господарств), насінництво багаторічних трав й зернових культур (16 %) та овочівництво (14 %); в тваринництві – виробництво м'яса (21 %) та молока (20 % господарств). Для аграрних підприємств Карпатського регіону, які ведуть господарювання у складних природно-кліматичних умовах, надзвичайно важливим була і залишається меліорація земель. Для господарств Карпатського регіону з хронічним аграрним перенаселенням, надлишком робочої сили та наявністю необхідної сировини, важливе значення мав розвиток підсобних підприємств та промислів.

- У 1980-х рр. минулого сторіччя значна увага приділялася вирішенню проблем забезпечення населення продуктами харчування. Для розв'язання проблеми було прийнято Продовольчу програму на період до 1990 р. Вона передбачала перебудову економічних відносин на селі, надання керівникам господарств широкої самостійності, участь селян в управлінні виробництвом,

запровадження різних форм господарювання: підряд, оренда, агрофірми, агрокомбінати, створення кооперативів у рамках функціонуючих господарств.

В результаті реформування сфери управління в областях Українських Карпат керівний апарат в аграрній сфері зріс впродовж 1980-1990 рр. на 2,2 % (із 111,7 до 113,8 тис. осіб). Запровадження в колгоспах та радгоспах колективного й орендного підряду відзначалося формальним характером. Одним з напрямів реалізації програми було впорядкування оплати праці селян. У складних умовах аграрного виробництва в гірській зоні Карпат оплата була на 31% нижчою порівняно з лісостеповою зоною.

Вирішити проблему продовольчої безпеки країни завдяки втіленню Продовольчої програми не вдалося. Ефективність сільськогосподарського виробництва в господарствах областей Українських Карпат впродовж досліджуваного періоду залишалася недостатньою, низькою була врожайність сільськогосподарських культур і продуктивність тваринництва. Спеціалізація та концентрація виробництва здійснювалася без належного врахування регіональних особливостей. Не повністю використовувалися можливості для розвитку особистих підсобних господарств населення, хоча вони виробляли в регіоні на середину 80-х рр. близько 47,3 % валової продукції сільського господарства (по республіці - 28 %).

- З проголошенням незалежності України активізувалося здійснення аграрної і земельної реформи, було прийнято ряд відповідних законодавчих актів, положення яких однак не вдалося до кінця втілити у життя. Необхідним залишалося формування реального власника і дбайливого господаря землі, прискорення соціально-економічної розбудови села, вирішення продовольчої проблеми, виведення аграрного сектора економіки країни на світовий ринок.

Реалізація перетворень в карпатському селі мала ряд регіональних особливостей: спроби суцільної деколективізації, наміри реструктуризації земельних наділів, поділ майнових комплексів, одночасність і форсований перебіг реформ. Реформування розпочалися майже одночасно у всіх підзонах регіону: рівнинної, передгірної, гірської. Характерним напрямом реформування стало створення фермерських господарств, в умовах відсутності вільних

земельних ділянок та надлишку трудових ресурсів. До того ж, у 1990-х рр. минулого сторіччя близько 20 % населення (близько 1,3 млн. осіб) чотирьох областей Українських Карпат проживало в гірській місцевості, з них $\frac{1}{3}$ - на висоті 500 м над рівнем моря й вище, де земельні ділянки сільськогосподарського призначення обмежені. Як засвідчує дослідження існуюча структура власників і землекористувачів Карпатського регіону не здатна забезпечити ефективного сільськогосподарського виробництва з ряду причин: незначні розміри земельних ділянок не дозволяють запроваджувати сучасні технології аграрного виробництва, господарювання ведеться переважно примітивними, натуральними методами; домогосподарства не здатні нарощувати обсяги виробництва; продукція селянських господарств не є конкурентноздатною на зовнішніх ринках.

До переваг аграрного господарювання в областях Українських Карпат слід віднести кращу демографічну ситуацію – сільське населення карпатських областей зменшилося впродовж 2002-2005 рр. на 2,5 %, тоді як по Україні на 3,8 %. На кінець досліджуваного періоду (2005 р.) чисельність економічно активного сільського населення Карпат становила 50,6 %, по Україні – лише 31,3 %. Серед переваг слід назвати також можливість використання полонин та підвищення продуктивності кормових угідь, перспективи виробництва екологічно чистої сільськогосподарської продукції, наявність та розвиненість потужностей харчопереробних підприємств.

Здійснене дослідження засвідчує, що для реалізації переваг і особливостей аграрного господарювання в регіоні, нарощування виробництва продукції продовольства невідкладними були і залишаються завершення аграрної та земельної реформ, фінансове й матеріально-технічне забезпечення функціонування реформованих аграрних підприємств, особистих селянських і фермерських господарств.

- За період незалежності в Україні нагромаджено певний вітчизняний досвід реформування земельних і аграрних відносин, а реформа дала реальні економічні і соціальні результати. Однак, система державної підтримки та регулювання сільського господарства в Україні деформована і відстає від

цивілізаційного розвитку й від європейських стандартів. З переходом до ринку відбулося значне скорочення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Тому, вектор державної підтримки виробництва продовольства як однієї з складових новітньої аграрної політики має бути змінений з орієнтацією на підтримку приватного агровиробника.

- Доведено, що в основі здійснення нинішньої аграрної реформи - глибокі зміни в управлінні агропромисловим сектором, земельних і майнових відносинах, роздержавлення і приватизація сільськогосподарських, переробних та агро-сервісних підприємств, формування ринку землі і сільськогосподарської продукції, продовольства, його інфраструктури. Нова економічна ситуація і сучасний історичний період розвитку українського суспільства, зокрема пореформений розвиток аграрного сектора, диктує необхідність розробки новітньої аграрної політики держави.

- Карпатський регіон має вигідне географічне розташування - розміщений на перехресті Схід - Захід, практично в центрі Європи. Тож, у дисертаційній роботі узагальнено досвід реформування аграрної сфери, земельних відносин та формування державної аграрної політики в постсоціалістичних країнах - Угорщині, Польщі, Словаччині, Румунії - сусідах нашої держави, і зокрема областей Українських Карпат.

Заслужують на увагу та впровадження заходи здійснювані в ході аграрних перетворень в аналізованих постсоціалістичних країнах: своєчасна розробка і прийняття законодавчих актів щодо функціонування і розвитку аграрної сфери, визначення чітких принципів аграрної політики, сприяння інвестуванню в сільськогосподарське виробництво, запровадження мита на імпортовану сільськогосподарську продукцію, надання фермерам дешевих кредитів для придбання сільгосптехніки, створення нових робочих місць на селі, фінансування аграрної сфери в контексті вимог аграрної політики Європейського Союзу, моніторинг аграрних перетворень і коригування напрямів аграрної реформи за реальними результатами.

Частина тенденцій, які знайшли застосування в зазначених країнах, є вельми актуальними для сучасного реформування аграрного сектора України. Зокрема, село потребує належної державної підтримки, без якої неспроможне самостійно вирішити завдання, актуальні нині для суспільства. Важливою є діяльність уряду країни щодо ліквідації диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. Слід вдосконалити систему фінансово-кредитного обслуговування різноукладного аграрного виробництва шляхом інтеграції банківського капіталу, аграрного та промислового потенціалу, налагодження державної та регіональної підтримки цільових комплексних програм фінансування агропромислового виробництва, встановити пільгові ставки з метою підтримки нових підприємницьких форм в аграрному секторі, спростити і уніфікувати систему оподаткування.

Відродження українського села можливе лише за умови докорінної перебудови усіх сфер суспільного життя, остаточного вирішення питань власності, володіння, використання та розпорядження землею. Без врахування помилок власного минулого та досвіду інших країн отримати відчутні позитивні результати у формуванні реального селянина-власника складно.

- Для розвитку соціальної сфери села найбільш сприятливим періодом, із досліджуваного відрізка часу, була друга половина 60-х рр. В ці роки було відмінено в колгоспах оплату праці за трудовими і здійснено перехід до гарантованої оплати праці, колгоспники почали отримувати пенсії і відпустки, одержали паспорти а разом з ними і право вільного виїзду з села, в черговий раз було знято обмеження на присадибне господарювання селян. Проте, загальне покращення соціально-побутових умов життя на селі відбувалося повільними темпами.

На формування сільської поселенської мережі Карпат значний вплив мала демографічна ситуація. Впродовж майже всього досліджуваного періоду карпатські області вважалися відносно благополучними в демографічному відношенні. Проте, вже з кінця 90-х рр. серед областей регіону природний приріст спостерігався лише у Закарпатській. В результаті скорочення кількості

сільського населення, зростання числа осіб похилого віку, міграції молоді у міста, приєднання сіл до міських поселень, переведення їх у селища міського типу впродовж 1970-2000 рр. сільська поселенська мережа Українських Карпат скоротилася на понад 300 сільських поселень.

Зростання доходів селян, їх купівельної спроможності зумовили необхідність створення та розбудови мережі підприємств торгівлі, громадського харчування та побутового обслуговування за прикладом міст. Проте, задовольнити потреби населення у кількості об'єктів сфери послуг та якісному обслуговуванні не вдалося ні в радянський час, ні в роки незалежності України. Забезпеченість ними селян регіону становила у різні роки в середньому 40-48 % від потреби. З початку 1990-х рр. турбота про заклади соціальної сфери лягла на плечі новостворених сільгоспідприємств, які не в змозі налагодити навіть виробничий процес. Про фінансування соціальних потреб не йшлося.

Важливе місце у побуті селян регіону посідали релігійні цінності. Рівень релігійної обрядовості тут перевищував аналогічний по республіці в середньому на 13,5 %. (до середини 80-х рр.). Із зняттям обмежень на створення релігійних громад вже до 1991 р. насиченість релігійної мережі регіону перевищила дорадянський рівень (у 1995 р. в середньому 107 одиниць (по Україні – 31).

▪ Наукове дослідження підтверджує назрілу необхідність поглиблення і підвищення соціально-економічної результативності розвитку аграрних відносин. Практичні пропозиції щодо удосконалення аграрних відносин в державі в цілому, та в регіоні зокрема, стосуються завершення сучасної аграрної реформи; забезпечення інноваційного розвитку галузей агропромислового виробництва; фінансової підтримки аграрного сектора з боку держави; впровадження сприятливої податкової і цінової політики; необхідності прийняття нових законодавчих актів та внесення змін до вже діючих Законів України щодо функціонування аграрної сфери; удосконалення методики економічної оцінки земель, створення і забезпечення системи дієвого земельного кадастру; налагодження роботи органів інфраструктури ринку землі (податкова інспекція, земельні банки, біржі та ін.). Для областей Українських Карпат особливого

значення набуває завершення оцінки земель несільськогосподарського призначення; відновлення раніше існуючих організаційних зв'язків між виробниками та переробними і обслуговуючими сільське господарство організаціями; забезпечення умов для ефективного господарювання суб'єктів аграрного підприємництва; виробництво екологічно чистої продукції та функціонування регіонального ринку продовольства. Особливістю розвитку аграрного сектора регіону є ведення господарювання в складних умовах гірської та передгірної підзони (складають 64 % території), що потребує розроблення моделей сталого розвитку сільських територій (комплексу екологічних, економічних та демографічних складових).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ**Джерела****1. Неопубліковані джерела****Центральний державний архів вищих органів влади і управління України****(ЦДАВО України, м. Київ)****Фонд Р -2 Рада Міністрів УРСР**

Опис 13

1. Спр.3137 – Матеріали про зміцнення економіки відстаючих колгоспів гірських районів (1966 р.) – 143 арк.
2. Спр.3138 – Матеріали по контролю виконання розпоряджень і постанов Ради Міністрів з питань підвищення рентабельності виробництва в радгоспах (1968). – 241 арк.
3. Спр.5121 – Матеріали з питань фінансово-господарської діяльності колгоспів (1970). – 165 арк.
4. Спр.7800 – Листування з Радою Міністрів СРСР і союзними міністерствами, інформації про газифікацію колгоспів республіки (1973 – 1974 рр.) – 311 арк.
5. Спр.8513 – Листування з союзними установами та організаціями з питань побутового обслуговування населення Української РСР (5 лютого 1974 – 12 лютого 1975). – 282 арк.
6. Спр.8514 – Доповідні записки, листи, довідки, інформації, звіти та інші документи Мінпобуту Української РСР про організацію служби побуту (8 січня 1974 – 23 січня 1975). – 263 арк.
7. Спр.8582 – Листування з союзними органами, інформації Міністерств і відомств та інші документи з питань організації і землеустрою колгоспів і радгоспів, обліку земель в Українській РСР (25 травня 1973 – 25 травня 1974). – 265 арк.
8. Спр.9309 – Матеріали про перетворення колгоспів областей республіки у спеціалізовані радгоспи (1975). – 96 арк.

Опис 14

9. Спр.699 – Листи і доручення Ради Міністрів УРСР, доповідні записки, інформації, звіти, документи про організацію і землеустрій колгоспів і радгоспів УРСР (1976 р.) – 229 арк.

10. Спр.1611 – Листування з союзними, республіканськими і обласними організаціями про виробництво та заготівлі молока, м'яса, яєць, вовни та розвиток племінної справи в УРСР. – 254 арк.
11. Спр.5910 – Листування з союзними, республіканськими та обласними організаціями про організацію нормування праці, техніку безпеки, охорону та оплату праці в колгоспах Української РСР (1981–1982). – 268 арк.
12. Спр.5960 – Інформації про виконання постанови ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР про заходи дальшого розвитку електрифікації сільського господарства (1979 – 1981 рр.) – 211 арк.
13. Спр.5968 – Листування з союзними і республіканськими, обласними організаціями про сільське будівництво в Українській РСР (27 вересня 1982 – 29 квітня 1983). – 375 арк.

Опис 19

14. Спр.3137 – Матеріали по контролю виконання постанов Ради Міністрів УРСР з питань підвищення рентабельності виробництва в радгоспах (січень – травень 1968 р.). – 281 арк.

Фонд Р – 27. Міністерство сільського господарства Української РСР

Опис 22

15. Спр.695 – Переписка и справки с Советом Министров УССР о расширении материально-технической базы и улучшении торгового и бытового обслуживания колхозников (2 декабря – 15 декабря 1966). – 164 л.
16. Спр.966 – Справки и переписка с ЦК КПУ, Советом Министров УССР по вопросам механизации животноводческих ферм колхозов и совхозов УССР (10 января - 5 декабря 1967). – 137 л.
17. Спр.1045 – Переписка с ЦК КПУ и Советом Министров по подготовке кадров (30 января – 10 ноября 1967). – 80 л.
18. Спр.1104 – Отчеты областных управлений сельского хозяйства о переходе колхозов на гарантированную оплату труда за 1967 г. – 128 л.
19. Спр.1204 – Сводные отчеты областных управлений о финансово-хозяйственной деятельности межколхозных организаций и предприятий за 1967 г. – 268 л.
20. Спр. 1481 – Переписка с ЦК КПУ и Советом Министров по подготовке кадров (30 января – 10 ноября 1967). – 80 л.

21. Спр.1483 – Справки, переписка с ЦК КПУ по вопросам экономики отстающих колхозов республики (12 января – 11 декабря 1968).– 158 л.
22. Спр.1577 – Отчет о качественном составе руководящих работников, специалистов, областных управлений сельского хозяйства за 1968 г. Т.1.– 252 л.
23. Спр.1578 – Отчет о качественном составе руководящих работников, специалистов, областных управлений сельского хозяйства за 1968 г. Т.2. – 127 л.
24. Спр.2093 – Отчеты областных управлений сельского хозяйства по апробации плодовых, ягодных культур и винограда за 1970 г. Т.1.– 164 л.
25. Спр.2317 – Переписка с Советом Министров УССР по вопросам деятельности колхозов (6 апреля – 19 августа 1970). – 155 л.
26. Спр.2636 – Отчеты Украинской опытной станции по табаку и махорке и Горно-Карпатской опытной станции о финансово-хозяйственной деятельности за 1971 г.– 162 л.
27. Спр. 2783 – Справки и информации Совету Министров Украинской РСР о деятельности колхозов республики (20 января – 24 декабря 1971). – 189 л.
28. Спр.3258 – Переписка с ЦК КПУ и Советом Министров УССР о деятельности колхозов (31 января – 2 августа 1972). – 116 л.
29. Спр.3259 – Справки и информации в ЦК КПУ, Совет Министров Украинской ССР о деятельности колхозов (24 февраля – 20 декабря 1972). – 65 л.
30. Спр. 3324 – Переписка с ЦК КПУ, Советом Министров Украинской ССР по труду и заработной плате (10 января – 11 декабря 1972 г.) – 200 л.
31. Спр.5414 – Переписка с ЦК КПУ, Советом Министров УССР по делам колхозов (28 января–17 июля 1977). – 60 л.
32. Спр.5779 – Переписка по вопросам развития сельского хозяйства (15 января – 23 декабря 1978 г.) – 102 л.
33. Спр.5815 – Переписка с ЦК КПУ и Советом Министров УССР о потребности в кадрах для сельского хозяйства (1978 г.) – 144 л.
34. Спр.6067 – Информации обласних управлений сельского хозяйства о темпах комплексной механизации в животноводстве (1978 г.) – 92 л.
35. Спр.6069 – Справки, информации обласних управлений сельского хозяйства о темпах комплексной механизации в растениеводстве (1979 г.) – 87 л.

36. Спр. 6223 – Переписка с ЦК КПУ и Советом Министров УССР о финансировании капитальных вложений министерства, о выделении долговременных кредитов (3 января-24 сентября 1979). – 100 л.
37. Спр.6390 – Информации обласних управлений сельского хозяйства о выполнении постановлений о комплексной механизации сельскохозяйственного производства (1980 г.) – 110 л.
38. Спр.6421 – Переписка с ЦК КПУ и Советом Министров УССР о деятельности колхозов республики (1979-1980 гг.) –143 л.
39. Спр.6503 – Переписка с ЦК КПУ и Советом Министров УССР, Госпланом УССР о премировании по заработной плате, о совершенствовании управления сельскохозяйственным производством (31 января – 24 декабря 1980 г.). – 102 л.
40. Спр.6633 – Переписка с ЦК КПУ по механизации сельского хозяйства (1981). – 64 л.
41. Спр. 6752 - Сводные отчеты областных мехколхозных предприятий и предприятий Закарпатской – Киевской областей о финансово-хозяйственной деятельности за 1981 год. – 162 л.
42. Спр.6873 – Переписка с ЦК КПУ о повышении качества сельскохозяйственной техники. – 52 л.
43. Спр. 7322 – Сводный статистический отчет Министерства о чисельности и составе руководящих кадров в колхозах и совхозах, межколхозных предприятиях республики за 1984 год. – 278 л.
44. Спр.7326 – Сведения о работе Министерства сельского хозяйства по внедрению научно обоснованной системы земледелия в 1984 г. – 20 л.

Фонд Р – 582 Центральне статистичне управління при Раді Міністрів УРСР

Опис 4

45. Спр. 1309 – Сводные годовые итоги обследования бюджета колхозников по областям УССР за 1965 г. – 66 л.
46. Спр.1614 – Сводные годовые итоги обследования бюджета колхозников по Закарпатской области за 1965 г. – 88 л.
47. Спр.1615 – Сводные годовые итоги обследования бюджета колхозников по Львовской области за 1965 г. – 89 л.

48. Спр.5528 – Итоги нормирования труда, технике безопасности, охране и оплате труда в колхозах, учете земель с осушительной сетью и их сельскохозяйственного использования по Украинской ССР в 1965 г. – 52 л.

Фонд 4735 - Головне управління газового господарства

Опис 1

49. Спр.46 – Сводные отчеты о работе газовых сетей УССР. – 72 л.

50. Спр.66 – Сводный отчет о развитии комплексных газовых сетей за 1967 г. – 26 л.

51. Спр.142 – Отчет о работе комплексных газовых сетей за 1976 г. – 81 л.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

(ЦДОГО України, м.Київ)

Фонд – 1. Центральний комітет компартії України

Опис 24

52. Спр.6137 – Копии исходных писем в ЦК КПСС, справки по проектам ЦК КПСС «О широком развитии мелиорации земель для получения высоких урожаев» (3.01.1966 – 1.02.1967). – 143 л.

53. Спр.6150 – Копии исходных писем в ЦК КПСС, справки о ремонте и восстановлении линий электропередач в сельской местности УССР, выделении УССР тракторов и комбайнов (март 1966). – 148 л.

54. Спр.6151 – Копии исходных писем в ЦК КПСС, сельхозотдела ЦК об увеличении производства овощей, расширении мощностей мясной, молочной промышленности, выполнении решений XXIII съезда, мартовского (1965) и майского (1966) Пленумов (19.01. – 4.11.1966). – 82 л.

55. Спр.6180 – Копии исходных писем в ЦК КПСС, справки об ущербе нанесенном сельскому хозяйству Украинской ССР стихийными бедствиями (11.01.9.11.1966.). – 129 л.

56. Спр.6183 – Доклады, речи, выступления Первого секретаря ЦК КПУ Шелеста П.Ю. (7.1.- 23.6.1966). – 345 л.

57. Спр.6229 – Постановления обкомов КПУ о выполнении постановлений о состоянии торгового и бытового обслуживания сельского населения в свете постановлений мартовского Пленума (26.II – 27 VIII 1966). – 26 л.

58. Спр.6238 – Копии исходных писем в ЦК КПСС о выполнении постановления «О планах дружественных связей с НРБ, УНР, НДР, ПНР» (10.II. – 5 XI 66.). – 124 л.
59. Спр.6299 – Копии исходных писем в ЦК КПСС, рапорта о выполнении плана сельскохозяйственных работ (22.III – 2.XI.1967). – 150 л.
60. Спр.6300 – Копия исходного листа в ЦК КПСС об организации зернохозяйств, недостающем оборудовании, об оказании помощи колхозам и совхозам в уборке урожая (21.IV – 21.X.1967). – 90 л.
61. Спр.6302 – Копии исходных писем в ЦК КПСС об электрификации сельского хозяйства (7. IV – 28.X.1967). – 101 л.
62. Спр.6351 – Копии исходных писем в ЦК КПСС о выполнении постановления ЦК КПСС «О мерах по осуществлению планомерной перестройки сел Украинской ССР» и другим вопросам (7.II – 23.X.1967). – 49 л.

Опис 25

63. Спр.201 – Письмо Совета Министров СССР, копия исходного письма в Совет Министров СССР Львовского обкома партии о повышении материальной заинтересованности колхозников (10. IV.1969. – 30. V.1969). – 38 л.
64. Спр.338 – Копии речи, докладов, выступлений первого секретаря ЦК КПУ П.Ю.Шелеста (6.1.-1. V.1969). – 197 л.
65. Спр.354 – Исходящие письма в адрес обкомов КПУ за подписью секретарей ЦК КПУ (14. VII. – 20.XI.1970). – 125 арк.
66. Спр.369 – Докладные записки секретаря КПУ Уполномоченного Совета по делам религии о деятельности секты адвентистовседьмого дня на территории УССР. Информация Львовского обкома партии по выполнению постановления ЦК КПУ «О недостатках в работе партийных и советских органов области по запрещению противозаконной деятельности остатков униатского духовенства» (29. IV–7.XII 1970). – 23 л.
67. Спр.380 – Исходящие письма в ЦК КПСС по вопросам сельского хозяйства (20.III – 4.XI.1970). – 40 л.
68. Спр.381– Исходящие письма в ЦК КПСС об обеспечении сельскохозяйственной техникой, развитии скотоводства (28.VII. – 31.XII.1970). – 46 л.
69. Спр.382 – Исходящие письма в ЦК КПСС об обеспечении сельскохозяйственной техникой, минеральными удобрениями (25. V. 1970 – 2.II.1971). – 119 л.

70. Спр.384 – Постановление Пленума ЦК КПСС «Очередные задачи партии в области сельского хозяйства», решения ЦК КПСС и Совета Министров СССР по важнейшим вопросам сельского хозяйства (январь – август 1970). – 140 л.
71. Спр.421 – Письма в ЦК КПСС, письма обкомов о выполнении планов сельскохозяйственного строительства (26.II.1970 – 2.III.1971). – 53 л.
72. Спр.491 – Очередные задачи партии в области сельского хозяйства. Решения ЦК КПСС и Совета Министров СССР по важнейшим вопросам сельского хозяйства (I.1970 – VII.1970). – 141 л.
73. Спр.528 – Информация в ЦК КПСС, информация обкомов КПУ о выполнении постановления ЦК КПСС «О серьезных недостатках в сельском хозяйстве» (6.V.1971 – 16.V.1972). – 118 л.
74. Спр.529 – Информация в ЦК КПСС, информация обкомов КПУ о выполнении постановления ЦК КПСС «Об извращениях в работе подсобных предприятий и промыслов в колхозах и совхозах» (21.VII.1971 – 15.III.1972). – 57 л.
75. Спр.532 - Письма ЦК КПСС, справки об улучшении использования техники в сельском хозяйстве о состоянии птицефабрик и животноводческих комплексов (4.V.1971-29.VI.1972). – 61 л.
76. Спр.565 - Письма в ЦК КПСС, письма Госплана о проведенной работе по улучшению бытового обслуживания населения Украинской ССР (20.X.1971 – 12.I.1972). – 8 л.
77. Спр.567 - Информации Министерства заготовок УССР об оказании помощи Закарпатской области семенами кукурузы и гречихи (17. V.-14. VII 1971). – 93 л.
78. Спр.663 - Доклад Председателя Совета по делам религии о влиянии Ватикана на верующих католиков в Украинской ССР (20.I – 20.XI.1972). – 81 л.
79. Спр.684 - Письмо в ЦК КПСС и информации обкомов партии о выполнении постановления ЦК КПСС от 7 сентября «О серьезных нарушениях в использовании средств, предназначенных для сельского хозяйства» (6.I. - 5.IX.1972). – 72 л.
80. Спр.695 - Переписка с Комитетом партийного контроля о нарушении государственной дисциплины руководителями зональной Горно-Карпатской сельскохозяйственной станции, «О грубых нарушениях финансовой дисциплины со стороны некоторых председателей колхозов Украинской ССР» (26.I V – 1.IX.1972). – 60 л.
81. Спр.872 - Отчет и записка Уполномоченного Совета по религии при Совете Министров СССР по Украинской ССР за 1973 г., информация Ивано-Франковского обкома партии о

- выполнении постановления «О мерах по усилению борьбы против деятельности униатского духовенства на территории Украинской ССР (22.III.1973 – 16.IV.1974). – 89 л.
82. Спр.1072 - Рапорт в ЦК КПСС о развитии сельского хозяйства зоны Полесья, предгорных и горных районов Украинской ССР (20.III.1974 – 12.XII.1975). – 123 л.
83. Спр.1078 - Письма в ЦК КПСС о мерах по усилению защиты почв от эрозии в Украинской ССР (8.II – 6.XI.1974). – 24 л.
84. Спр.1096 - Доклад Госплана и Академии наук Украинской ССР о внедрении достижений науки и техники в народное хозяйство в 1974 г. (17.III.1975). – 44 л.
85. Спр.1205 - Информация Закарпатського и Львовського обкома партії об автономістських настроєннях осіб венгерської національності Закарпатської області и польської во Львівській області. – 15 л.
86. Спр.1233 - Письма в ЦК КПСС, Госплан СССР, справки сельхозотдела ЦК КПУ, информации обкомов партии о развитии сельского хозяйства в десятой пятилетке (06.01 – 03.11. 1975). – 206 л.
87. Спр.1251 – Информация ЦК КПСС о росте денежных доходов населения (02.01 – 12.09.1975). – 68 л.
88. Спр.1386 – Переписка с ЦК КПСС, потавки в союзный фонд, оказание финансовой помощи колхозам и совхозам Украинской ССР (04.12 – 31.12 1976). – 112 л.
89. Спр.1387 – Письма в ЦК КПСС, информации обкомов партии о заготовке овощей урожая 1976 г, по вопросам зернового хозяйства (30.06–31.12.1976). – 194 л.
90. Спр.1391 – Письмо в ЦК, информации обкомов омобілізації людей, автотранспорту на уборку сільськогосподарських культур (24.08 – 28.10.1976). – 60 л.
91. Спр.1404 – Справки секретаря ЦК о бытовом обслуживании, информации обкомов о состоянии торговли продуктами для населения республики (19.03.1976 – 31.01.1977). – 109 л.
92. Спр.1509 – Информации в ЦК КПСС, справки Министерства здравоохранения по вопросам здравоохранения и другим вопросам (26.01 – 09.11.1977). – 70 л.
93. Спр.1511 – Переписка с ЦК КПСС, справка Спорткомитета по вопросам физкультуры и спорта (03.02 -04.08.1977). – 159 л.
94. Спр.1572 – Переписка с ЦК КПСС, справки отделов ЦК КПУ, Закарпатського, Львівського обкомов партії по вопросам стовітелства (05.03.1977 – 02.02.1978). – 102 л.

95. Спр.1723 – Информация в ЦК КПСС по вопросам сельскохозяйственного производства и повышении его эффективности (6.01.78. – 16.02.79). – 206 л.
96. Спр.1882 – Докладные записки отделов ЦК КПУ о развитии художественной самодеятельности, об использовании книжного фонда (21.12.1978 – 05.1.1981). – 156 л.
97. Спр.1885 – Записки отделов ЦК КПСС и других органов о выполнении постановления «О мерах по дальнейшему улучшению культурного обслуживания сельского населения (18.01.1979 – 26.08.1980). – 76 л.
98. Спр.1918 – Письмо в ЦК КПСС о подготовке в весеннем севу, о заготовках животноводческой продукции и поставках в общесоюзный фонд (22.02.1979-04.02.1980). – 124 л.
99. Спр.1919 – Докладные записки отделов ЦК КПУ о недостатках в работе подсобных предприятий и промыслов в сельском хозяйстве (15.05 – 06.09.1979). – 70 л.
100. Спр.1920 – Материалы Комиссии по сельскому хозяйству (15.01.1979 – 06.06.1979). – 117 л.
101. Спр.1926 – Письма в ЦК КПСС о ходе выполнения постановления «О мерах по повышению эффективности и сохранности, обеспечению колхозов и совхозов кадрами механизаторов и закреплению их в сельском хозяйстве (19.02.1979 – 12.01.1980). – 40 л.
102. Спр.1927 – Письма в ЦК КПСС об участии молодежи в сельском строительстве в Нечерноземной зоне РСФСР (03.01.1979 – 19.02.1980). – 110 л.
103. Спр.1929 – Докладные записки секретаря ЦК о решении в республике вопросов своевременной уборки урожая в Казахской ССР, областях Урала, Сибири (05.07.1979 – 30.12.1979). – 17 л.
104. Спр.2053 – Письмо в ЦК КПСС, справки о перспективах развития 8-ми летней общеобразовательной школы в республике, о деятельности ВУЗов и общеобразовательно-технического обучения (22.01. – 24.12.1980). – 75 л.
105. Спр.2054 – Информации отделов ЦК по вопросам научно-атеистической пропаганды в республике (13.03-19.11.1980). – 34 л.
106. Спр.2086 – Переписка с ЦК КПСС о дополнительных мерах увеличения производства сельскохозяйственной продукции в личных подсобных хозяйствах населения (16.06.1980 – 24.02.1981). – 91 л.
107. Спр.2089 – Материалы Комиссии по сельскому хозяйству (06.06.1980). – 25 л.
108. Спр.2090 – Письма в ЦК КПСС справки по вопросам улучшения селекции и семеноводства зерновых, трав (31.01 – 31.12.1980). – 103 л.

109. Спр.2091 – Информации в ЦК КПСС, докладные записки Львовского обкома партии по вопросам сельского хозяйства (17.01 – 31.12.1980). – 99 л.
110. Спр.2094 – Информации в ЦК КПСС, секретаря ЦК, сельхозотдела ЦК по вопросам увеличения производства мяса в личных подсобных хозяйствах населения и в колхозах (22.01 – 01.11.1980). – 56 л.
111. Спр.2095 – Информации в ЦК КПСС по использованию уборочной техники для внедрения индустриальной технологии (25.01 – 26.08.1980). – 74 л.
112. Спр.2258 – Письма в ЦК КПСС, информация по сотрудничеству с Венгерской Народной республикой по возделыванию кукурузы на зерно, развитию садоводства, виноградарства (14.01.1981 – 13.01.1982). – 102 л.
113. Спр.2261 – Информации в ЦК КПСС о строительстве на селе (05.01-31.12.1981). – 41 л.
114. Спр.2416 – Протокол совещания в отделе сельскохозяйственного машиностроительства. Докладные записки по вопросам сельскохозяйственного машиностроения (25.12.1981 – 28.04.1983). – 100 л.
115. Спр.2426 – Письма в ЦК КПСС, информации о проведенной в республике работе по совершенствованию управления сельским хозяйством (06.01.1982 – 15.01.1983). – 206 л.
116. Спр.2428 – Письма в ЦК КПСС по вопросам развития зернового хозяйства, садоводства (16.01 – 31.12.1982). – 155 л.
117. Спр.2430 – Письмо в ЦК КПСС, поставки сельскохозяйственного оборудования, механизации, недопоставках минеральных удобрений (17.02.1982 – 10.05.1983). – 111 л.
118. Спр.2556 – Записки отделов организационно-партийной работы и сельхозмашиностроения ЦК КПУ о работе Львовской партийной организации по обеспечению выполнения заданий 3-х лет 11 пятилетки (21.05 – 08.12.1983). – 30 л.
119. Спр.2572 – Записки и справки отделов ЦК КПУ о совершенствовании и сокращении персонала в АПК, состоянии выполнения постановления «О мерах по дальнейшему улучшению жилищных, коммунально-бытовых и социально-культурных условий жизни сельского населения (20.01–13.12.1983). – 84 л.
120. Спр.2573 – Справки и информации о ходе осуществления плана по преодолению отставания в сельском хозяйстве отдельными областями республики (21.04.1983–29.04.1986). – 114 л.

Опис 32

121. Спр.1653 – Справки сельхозотдела, переписка с обкомами и крайкомами КПСС, союзными министерствами по вопросам сельскохозяйственного строительства и газификации сельских населённых пунктов (19.02 – 18.11.1980). – 70 л.
122. Спр.1764 – Справки сельхозотдела, переписка с Львовским обкомом компартии по вопросам экономики колхозов, развития специализации и кооперации сельскохозяйственно производства и переводе его на промышленную основу (29.01 – 12.11.1981). – 78 л.
123. Спр.2176 – Справки и информации в ЦК КПУ, Днепропетровского и Львовского обкома партии, Минводхоза по вопросам мелиорации и водохозяйственного строительства (01.03 – 21.12.1984). – 95 л.
124. Спр.2323 – Записки, довідки про стан житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення (13.01.1986 – 20.01.1987). – 157 арк.
125. Спр.2393 – Записки, довідки про впровадження інтенсивних технологій і нового механізованого господарювання, створення агрофірм (30.01.1987 – 10.02.1988). – 111 арк.
126. Спр.2621 – Записки, довідки про вдосконалення агропромислового виробництва, особистих підсобних господарств, постачання колгоспів технікою (18.01.1989 – 12.04.1990). – 240 арк.

Державний архів Закарпатської області**(ДАЗО, м.Ужгород)****Ф. П-1. Закарпатський обком компартії України**

Опис 5

127. Спр.873 – Записки, информации отдела, райкомов партии областных управлений по вопросам кадров в объединении “Сельхозтехника”, развитие приусадебных участков колхозников, укреплении материальной базы колхозов, развития пчеловодства и других вопросах сельского хозяйства. (3.04–16.12. 1965). – 54 л.
128. Спр.875 – Справки отдела по рассмотрению заявлений колхозников, направленных в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины, центральные газеты по вопросам нарушений сельскохозяйственного устава и материалы по их рассмотрению(24.02–07.12.1966).–39 л.

129. Спр.979 – Записки, справки, переписка отдела, горкома, райкома партии, областных организаций по вопросам работы прессы, творческих организаций, развития культуры (25.01. – 1.12.1966). – 67 л.
130. Спр.982 – Справки отдела по вопросам антирелигиозной пропаганде (январь-декабрь 1967). – 24 л.
131. Спр.988 – Записки, справки, информации отдела обкома, райкомов партии, обласных управлений по вопросам экономической деятельности колхозов и совхозов, совершенствования севооборотов, мелиорации земель, животноводства и племенной работы. (02.12-21.12.1966). – 161 л.
132. Спр.991 – Справки, информации, переписка отдела райкома партии, обласных организаций по вопросам развития сельского хозяйства (7.01-29.04.1967). – 140 л.
133. Спр.992 – Записки, справки, информации отдела, Ужгородского горкома, райкомов партии по вопросам работы предприятий торговли, общественного питания, расширения торговой сети, улучшения бытового обслуживания населения (18.01–19.10.1966). – 53 л.
134. Спр.1123 – записки, справки, информации отдела, райкомов партии, облно, Ужгородского университета по вопросам работы общеобразовательных школ, профтехучилищ (13.04–30.11.1967). – 85 л.
135. Спр.1130 – Справки, информации отдела по вопросам партийного руководства сельским хозяйством, работы с кадрами, развития ремонтной базы и др. вопросам сельского хозяйства (15.05–декабрь 1967). – 42 л.

Опис 6

136. Спр.58 – Информации обкома партии в ЦК Компартии Украины по вопросам сельского хозяйства 931.01–27.12.1968). – 50 л.
137. Спр.62 – Отчет Совета по делам религии по Закарпатской области о религиозной ситуации в области за 1967–1968 гг. (14.02.1967–05.09.1968). – 82 л.
138. Спр.104 – записки облпотребсоюза, управления облздраводела, торговли о выполнении постановлений обкома партии по вопросам развития торговли, медицинского обслуживания (6.02–20.02). – 10 л.
139. Спр.140 – Записки отдела, обласных организаций по вопросам развития сельского хозяйства области (24.05.1968–13.03.1969). – 43 л.

140. Спр.290 – Справки отдела о состоянии использования сельскохозяйственной техники в районах (12.05.1969). – 16 л.
141. Спр.573 – Информации райкомов партии, областных педагогических учреждений о выполнении постановления бюро обкома партии по благо-устройству, ремонту, оснащению культучреждений.(29.01–21.12.1971) – 43 л.
142. Спр.676 – информации обкома партии в ЦК Компартии Украины по вопросам развития сельского хозяйства 913.01–26.12.1972). – 96 л.
143. Спр.701 – Тексты выступлений первого секретаря обкома партии Ю.В.Ильницького на областных совещаниях работников аппарата горкомов и райкомов партии, работников сельского хозяйства, творческих работ-ников.(29.02–8.08.1972). – 176 л.
144. Спр.865 – Информация отдела, РК партии, обласных организаций по вопросам ускорения научно-технического прогресса в механизации сельского хозяйства (13.02–19.11.1974). – 32 л.
145. Спр.867 – Информации райкомов партии областных организаций по вопросам социалистического соревнования, механизации производственных процессов в животноводстве (24.01– 1.11.1974). – 166 л.

Опис 7

146. Спр.140 – Записки отдела, райкомов партии по вопросам развития сельского хозяйства в области (13.02 – 05.11.1975). – 62.
147. Спр.141 – Информации райкомов партии о шефской помощи предприятий колхозам (14.01–14.03.1975). – 24 л.
148. Спр.225 – Информации отдела науки и учебных заведений, горкомов, райкомов партии, обласных организаций о выполнении постановлений бюро обкома партии по вопросам работы общеобразовательных школ (23.04.1974–10.12.1975). – 153 л.
149. Спр.249 – Информации обкома партии в ЦК Компартии Украины по вопросам сельского хозяйства (22.01-18.12.1975). – 47 л.

Опис 9

150. Спр.143 – Информации, докладные записки справки обкома партии, высланные в высшестоящие партийные органы. Переписка с министерствами, партийными, советскими органами по вопросам сельского хозяйства (16.01–24.12.1977). – 284 л.
151. Спр.155 – Справки облстатуправления о повышении материального состояния семей колхозников за годы 9-й пятилетки.(01.04–13.09.1976). – 19 л.

152. Спр.199 – Протоколы №№29,30 заседаний бюро обкома партии с приложениями (09.11–29.11.1977). –187 л.
153. спр.318 – Информации, справки парторганов, учебных заведений по вопросам образования, науки, работы школьных и дошкольных заведений (11.01–16.12.1977). – 91 л.
154. Спр.320 – Информации, справки, докладные записки отдела, райкомов партии, сельскохозяйственными органами, колхозами, совхозами по вопросам сельского хозяйства (07.01–21.11.1977). – 135 л.

Опис 11

155. Спр.103 – Информации, справки сельхозотдела обкома Компартии Украины, плановых, сельскохозяйственных органов по выполнению решений пленума обкома партии от 26.08.1976 года о проведении в области мероприятий по специализации и концентрации сельскохозяйственного производства (07.09–11.11.1979). – 39 л.
156. Спр.162 – Докладные записки уполномоченного Совета по делам религии о религиозной обстановке в области (18.01–04.09.1979) – 17 л.
157. Спр.170 – Информации, справки райкомов партии, советских и сельскохозяйственных органов по вопросам сельского хозяйства (08.01–23.11.1979). – 188 л.

Опис 13

158. Спр.68 – Постановления бюро, справки отдела легкой, пищевой промышленности и торговли, информации промышленных предприятий, организаций о выполнении постановлений бюро обкома партии о работе Закарпатского производственного обувного объединения по повышению эффективности производства, улучшения качества продукции, готовности перерабатывающих предприятий и заготовительных организаций области к приёму и переработке сельскохозяйственной продукции (28.02.1979. – 28.07.1980). – 57 л.
159. Спр.70 – Постановление бюро, информации отдела строительства обкома, горкомов и райкомов партии, обласных организаций о выполнении постановления бюро обкома Компартии Украины № 26 от 22 апреля 1980 года о выполнении планов капитального строительства в 1980 году объектов производственного и социально-культурного назначения.(22.04 – 28.07.1980). – 46 л.
160. Спр.73 – Информации райкомов партии, сельскохозяйственных органов о выполнении постановления бюро обкома партии № 21 от 28 марта 1975 года о мероприятиях по

улучшению организации подготовки и повышения квалификации руководящих кадров и специалистов колхозов и совхозов области в 1975-1980 гг. (22.11.1977–29.12.1980). – 105 л.

161. Спр.199 – Информации, справки отдела сельского хозяйства, райкомов партии по вопросам сельского хозяйства, оказании шефской помощи колхозам, совхозам области (16.01-30.12.1980). – 95 л.
162. Спр.209 – Информации Закарпатского и Черновицкого обкомов партии о выполнении государственного плана и социалистических обязательств трудящимися Черновицкой и Закарпатской областей (28.01–20.10.1980). – 26 л.
163. Спр.221 – Информации, справки, докладные записки отдела и сельскохозяйственных органов по вопросам механизации сельского хозяйства и строительства (10.01-12.12.1980). – 71 л.
164. Спр.223 – Информации, справки, докладные записки отдела и сельскохозяйственных органов по вопросам сельского хозяйства (21.01–23.12.1980). – 136 л.

Опис 16

165. Спр.67 – Информации отдела пропаганды и агитации обкома, горкомов и райкомов партии, областных организаций о выполнении и снятия с контроля постановлений бюро обкома Компартии Украины по вопросам пропаганды и изучения материалов XXVI съезда КПСС, улучшения идеологической, политико-воспитательной работы, внедрения в жизнь и быт новых гражданских праздников, обычаев и обрядов (26.02.1980–30.04.1982). – 122 л.
166. Спр.91 – Информации горкомов и райкомов партии, обласных организаций о выполнении и снятии с контроля постановления секретариата обкома Компартии Украины по вопросам о собственных подсобных хозяйствах колхозников, рабочих, служащих и других граждан, коллективное садоводство и огородничество (10.11.1981 – 19.07.1982). – 56 л.
167. Спр.130 – Поручение первого секретаря обкома Компартии Украины т. Бандровского Г.И. о состоянии и перспективе социально-культурного развития сел области на период до 1990 года.(5.08. –23.09.1982.) – 25 л.
168. Спр.263 – Переписка обкома Компартии Украины с сельскохозяйственными органами по вопросам сельского хозяйства.(22.03–29.12.1983). – 127 л.

Опис 17

169. Спр.232 – Информации, справки работников отдела райкомов партии, предприятий электросетей по вопросам электроснабжения (21.02–29.11.1985). – 74 л.
170. Спр.234 – Информации, справки отдела, органов связи, телевидения и радио по вопросам телерадио обслуживания населения области (14.06.1983–23.01.1984). – 15 л.
171. Спр.236 – Информации, справки работников отдела, сельскохозяйственных органов по вопросам подготовки кадров для сельского хозяйства (16.05-21.10.1985). – 22 л.
172. Спр.237 – Справки, информации, докладные записки работников отдела, обласных опытных сельскохозяйственных станций по вопросам внедрения в практику новых достижений сельскохозяйственной науки (04.01–27.10.1984). – 63 л.
173. Спр.238 – Информации, справки, докладные записки работников отдела, сельскохозяйственных органов по вопросам организационно-хозяйственного укрепления колхозов и дальнейшего развития агропромышленных объединений.(17.03–12.12.1984). – 153 л.

Опис 22

174. Спр.86 – Постановления и информации отдела пропаганды и агитации обкома, горкомов и райкомов партии, областных организаций о выполнении и снятии с контроля постановления бюро обкома Компартии Украины по вопросу дальнейшего подъема массовости физической культуры и спорта.(22.06.1982–16.01.1985). – 186 л.
175. Спр.120 – Информация обкома партии в ЦК Компартии Украины по выполнению постановлений и документов ЦК по вопросам промышленности, сельского хозяйства, развитию жилого фонда, подсобных сельских хозяйств, коллективного садоводства и огородничества (14.01 – 10.06. 1985). – 16 л.
176. Спр.145 – Рабочие планы, записки, информации отделов обкома партии, горкомов, райкомов партии о выполнении постановлений, документов ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины, обкома партии по вопросам торговли, финансов и бытового обслуживания и материалы к ним (18.06.1984–30.08.1985). – 87 л.
177. Спр.224 – Информации, справки, записки отдела, сельскохозяйственных органов по вопросам сельского хозяйства. Т.Ш. (05.09–30.12.1985). – 129 л.

**Фонд Р – 179. Управління сільського господарства Закарпатського
облвиконкому**

Опис 1

178. Спр.5857 – Документи (отчёты, списки, переписка и др.) о планировании, о ходе и об итогах выполнения плана развития сельского хозяйства в колхозах и совхозах области за 1965 г.(16.07.1964–11.03.1966.) –127 л.
179. Спр.5887 – Документы (информации, сводные ведомости, переписка и др.)о наличии, потребности, поступлении, распределении и использовании минеральных удобрений, химикатов и известняка в колхозах по районам области за 1965 г.(18.04.1964–03.05.1966.) – 273 л.
180. Спр.6091 – Документы (информации, сведения, справки и др.) о состоянии внедрения внутрихозяйственных расчётов к оплате труда колхозников в колхозах области за 1965-1966гг.(03.1966–12.1966.) –19 л.
181. Спр.6092 – Документы (информации, справки и др.) о повышении материальной заинтересованности колхозников в развитии сельского хозяйства и о гарантированной оплате труда в колхозах по районам области за 1966г.(01.07.1966–19.01.1967). – 35 л.
182. Спр.6238 – Постановления и приказы Министерства сельского хозяйства УССР о планах и выполнении плана набора, обучения и трудоустройства сельскохозяйственных кадров и о награждении передовиков сельского хозяйства области за 1966 г.(22 января–19 декабря 1966). –53 л.
183. Спр.6239 – Планы, выписки из планов и сообщения о распределении специалистов, окончивших учебные заведения и прибывших на работу в Закарпатскую область в 1966 г., о ходе и итогах повышения квалификации механизаторских кадров для сельского хозяйства области за 1960, 1962, 1965 и 1966 гг. – 9 л.
184. Спр. 6365 – Документы (приказы, планы, справки и др.) о мероприятиях по развитию и укреплению сельского хозяйства подсобных предприятий и экономически отсталых говных районов 1968-1970 гг. по областям УССР (4 марта 1967–18 декабря 1967) – 81 л.
185. Спр.6714 – Документы об электрификации сельського хозяйства в колхозах и совхозах по районам области за 1969 г. – 35 л.
186. Спр.6849 – Приказ Министерства сельского хозяйства УССР со списком колхозов переходящих в состав совхозов по районам области (27 февраля–5 марта 1970 г.) – 4 л.

187. Спр.7070 – Основные показатели хозяйственной деятельности отстающих колхозов горных районов области за 1971–1972 гг. – 56 л.
188. Спр.7102 – Документы о состоянии и работе с кадрами за 1972 г. – 183 л.
189. Спр.7175 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР о планах развития сельского хозяйства, производстве сельскохозяйственной продукции, хозяйственной деятельности и экономическом состоянии колхозов и совхозов области за 1973 г. – 37 л.
190. Спр.7225 – Годовые информации и отчёты районных и межколхозных управлений об итогах выполнения плана строительства культурно-бытовых и хозяйственных объектов в колхозах области за 1973 г. – 100 л.
191. Спр.7229 – Документы об экономическом состоянии и производственной деятельности подсобных предприятий и промыслов в колхозах области за 1972–1983 гг. – 119 л.
192. Спр.7292 – Сводные основные показатели производственно-финансового плана колхозов в разрезе районных и обласного управлений сельского хозяйства области за 1974 г. – 278 л.
193. Спр.7411 – Годовые отчетные информации районных и обласных управлений сельского хозяйства об итогах и результатах ревизий в колхозах и подведомственных учреждениях области за 1975 г. – 120 л.
194. Спр.7490 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР о ходе и об итогах выполнения планов развития сельского хозяйства, о производстве сельско-хозяйственной продукции и экономическом состоянии колхозов и совхозов области за 1976 г. – 98 л.
195. Спр.7495 – Документы (информации, сведения, переписка и др.) о ходк и об итогах выполнения палана набора, обучения, подготовки и переподготовки, состоянии и трудоустройстве кадров в колхоах, совхозах и учреждениях сельского хозяйства области за 1976 г. – 60 л.
196. Спр.7740 – Сводные производственные показатели работы механизированных звеньев, бригад и трактористов по комплексной механизации выращивания сельскохозяйственных культур с малыми затратами ручного труда в колхозах и совхозах в разрезе районов области за 1979 г. – 84 л.
197. Спр.7872 – Приказы, постановления Министерства сельского хозяйства УССР об экономии сырьевых, материальных и топливных ресурсов и о направлении 2000 комбайнеров на уборку урожая в Казахскую ССР за 1981 г. – 26 л.

198. Спр.8089 – Сводные основные показатели производственно-финансовой деятельности колхозов и межхозяйственных предприятий области за 1985 г. – 65 л.
199. Спр.8168 – Документы (показатели, справки, переписка) о финансовом состоянии отстающих колхозов и нуждающихся в помощи в разрезе районов области за 1977 г. – 235 л.
200. Спр.8176 – Документы (планы, отчеты, информации) о внедрении научно-технических достижений и передового опыта в колхозах и совхозах области за 1981–1985 гг. – 98 л.
201. Спр.8178 – Документы (информации, отчеты, планы) о финансировании капитального строительства социально-культурных и бытовых объектов в колхозах области на 1982 г. – 134 л.
202. Спр.8180 – Документы (показатели, расчёты) о производстве и закупке основных продуктов сельского хозяйства, о денежных доходах и расходах в колхозах по районам области за 1983 г. и проект плана на 1983 г. (10 мая–15 июля 1982). – 27 л.

Фонд Р – 294 Закарпатське обласне управління статистики

Опис 11

203. Спр.904 – Аналитические записки отдела статистики сельского хозяйства за 1967 г. – 177 л.
204. Спр.1273 – Аналитические записки по сельскому хозяйству за 1970 г. – 125 л.
205. Спр.2008 – Сводные годовые отчёты о численности и фонде заработной платы по отдельным министерствам за 1975 г.(11.02. – 09.03.1976). – 69 л.
206. Спр.2024 – Аналитические записки отдела статистики сельского хозяйства за 1975 г. (2 февраля – 31 декабря 1975 г.) – 133 л.
207. Спр.2172 – Аналитические записки по статистике труда, культуры, населения и здравоохранения за 1976 г. – 194 л.
208. Спр.2232 – Сводные отчёты по электрификации колхозов и совхозов за 1976 г. – (январь – март 1977 г.) – 71 л.

Опис 13

209. Спр.68 – Аналитические записки по статистике сельского хозяйства за 1978 г.(11.02 – 27.12.1978.) – 165 л.
210. Спр.136 – Аналитические записки по статистике труда, культуры, населения и здравоохранения за 1978 г.(1 февраля – 1 декабря 1978 г.) – 88 л.

211. Спр.270 – Аналитические записки по статистике сельского хозяйства за 1979 г., том 2.(04.10.1979–05.01.1980) – 129 л.
212. Спр.1184 – Аналитические записки по статистике сельского хозяйства за 1983 г., том 2.(июль-декабрь 1983). – 140 л.

Опис 14

213. Спр.94 – Аналитические записки по статистике сельского хозяйства за 1984 г. (январь-февраль 1984). – 182 л.
214. Спр.173 – Аналитические записки по статистике труда, культуры, населения и здравоохранения за 1984 г. – 216 л.
215. Спр.675 – Аналитические записки по статистике агропромышленного комплекса за 1986 г.(январь-февраль 1986). – 123 л.
216. Спр.709 – Аналитические записки по статистике труда, культуры, населения и здравоохранения за 1986 г.(19 февраля – 19 декабря 1986 г.) – 121 л.
217. Спр. 2000 – Сводные отчёты о наличии основных средств комплексной механизации и автоматизации производственных процессов и производственных систем (июль-август 1990). – 117 л.
218. Спр.1919 – Аналитические записки по статистике агропромышленного комплекса за 1990 г.(январь-октябрь 1990 г.) – 81 л.
219. Спр.2160 – Аналитические записки по социальной статистике (январь – декабрь 1990 г.) – 142 л.

Державний архів Івано-Франківської області**(ДАІФО, м.Івано – Франківськ)****Фонд П-1. Івано-Франківський обком Компартії України**

Опис 1

220. Спр.3787 – Справки, информации отделов обкома, райкомов партии, обласных организаций по выполнению постановлений секретариата обкомапартии по вопросам промышленности, строительства, сельского хозяйства (23 июля 1971 р.- 25 июля 1973 г.) – 51 л.
221. Спр.3815 – Переписка с союзными и республиканскими министерствами и организациями о строительстве объектов промышленности, сельского хозяйства, социально-культурного, бытового назначения, жилья (8 января 1973 г. – 5 апреля 1974 г.) – 152 л.

222. Спр. 3907 – Информации в ЦК КПСС по вопросам электроэнергетики, мероприятиях по дальнейшему развитию сельского хозяйства зоны Полесья, горнах и предгорных районов, состоянии животноводства в колхозах и совхозах области (13 января - 18 декабря). – 47 л.
223. Спр. 3922 – Информации в ЦК КПСС по вопросам концентрации и специализации, шефской помощи в строительстве объектов сельскохозяйственного назначения (5 января 1973–14 февраля 1974). – 114 л.
224. Спр. 4022 – Справки, информации отделов обкома, райкомов партии, областных организаций по выполнению постановлений бюро обкома компартии Украины по вопросам торговли, бытового обслуживания населения, сельского хозяйства (12 января – 24 декабря 1975). – 127 л.
225. Спр.4026 – Справки, информации отделов обкома, райкомов партии, областных организаций по выполнении постановлений бюро обкома компартии Украины по вопросам медицинского обслуживания. – 125 л.
226. Спр.4157 – Переписка с Госпланом СССР по вопросам строительства объектов социально-бытового и культурного назначения, выполнению мелиоративных работ, улучшении торгового и бытового обслуживания населения (9 января - 24 декабря 1976). – 169 л.
227. Спр.4227 – Справки, информации отделов обкома, райкомов партии, областных организаций по выполнению постановлений бюро обкома компартии по вопросам сельского хозяйства (23 февраля 1976 - 27 мая 1977 г.) – 154 л.
228. Спр.4355 – Докладные записки, информации в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины, мероприятия по повышению квалификации руководящих кадров колхозов и совхозов, роли мастера производственного участка, развитию промышленности и сельского хозяйства (10 января - 25 декабря 1978). – 54 л.
229. Спр.4453 – Справки, информации отделов обкома, райкомов партии, областных организаций по выполнению постановлений бюро обкома компартии по вопросам сельского хозяйства (25 января 1979 – 12 ноября 1979). – 195 л.
230. Спр.4576 – Справки по вопросам развития овцеводства в области и другим вопросам (1980) – 180 л.
231. Спр.4822 – Информации о комплексном плане работы с кадрами сельского хозяйства (1982 г.) – 112 л.

232. Спр.4907 – Переписка с ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины, Советом Министров СССР, Советом Министров УССР о развитии промышленности, улучшении капитального строительства в области, внедрении механизации в сельскохозяйственное производство (14 января-26 декабря 1983 г.) – 126 л.
233. Спр.5005 – Информации, предложения, мероприятия горкомов, райкомов партии на письмо обкома партии о кооперации промышленных предприятий с колхозами и совхозами (3 декабря 1984 - 26 сентября 1985). – 64 л.
234. Спр.5170 – Записки отдела пропаганды и агитации обкома, информации горкомов, райкомов партии о выполнении постановления бюро обкома об освоении культовых помещений, освободившихся в результате снятия с регистрации распавшихся религиозных объединений (14 июля 1981 – 31 декабря 1985). – 188 л.
235. Спр.5179 – Записки отдела сельского хозяйства и пищевой промышленности обкома, информации горкома, райкомов и плановой комиссии облисполкома о выполнении постановления бюро обкома партии и облисполкома о строительстве объектов сельского хозяйства в Новгородской области в 1981–1988 годах (протокол № 27 от 28.01.88 года). (26 января 1982–22 января 1988). – 136 л.
236. Спр.5184 – Записки отдела сельского хозяйства и пищевой промышленности обкома партии, информации управления сельского хозяйства, обласного агро промышленного комитета о выполнении постановлений бюро обкома партии по вопросам сельского хозяйства (14 июля 1981–31 декабря 1985). – 138 л.
237. Спр.5185 – Записки отдела торгово-финансовых органов обкома, информации горкомов, райкомов партии, управления бытового обслуживания населения, облпотребсоюза о выполнении постановления бюро обкома партии по вопросам бытового и торгового обслуживания населения (10 марта 1981-30 декабря 1986).– 197 л.
238. Спр.5210 – Переписка с Госпланом СССР, Госпланом УССР, союзными, республиканскими министерствами и организациями по вопросам строительства объектов промышленного и социально-культурного назначения, развития сельского хозяйства (3 января-29 декабря 1986 г.) – 106 арк.
239. Спр.5211 – Докладные записки, справки, информации горкомов, обласных организаций о строительстве объектов соцкультбыта, индивидуального жилья, сохранению социалистической собственности, охране природы и другим вопросам (16 января 1986–4 марта 1987) – 203 л.

240. Спр.5274 – Информации в ЦК КПСС, ЦК Компартии Украины о дружественных связях с коммунистическими и рабочими партиями социалистических стран, развитие здравоохранения, исполнение планов по выпуску продукции промышленными предприятиями, подготовку механизаторских кадров для колхозов, укрепление социалистической законности в 1987 году. – 90 л.
241. Спр.5275 – Записки, письма обкома Коммунистической партии Украины горкомам, райкомам партии, организациям и предприятиям об атеистической пропаганде (24 февраля – 14 апреля 1987 г.) – 37 л.
242. Спр.5290 – Переписка с Госпланом, союзными и республиканскими министерствами и организациями по вопросам энергетики, машиностроения, отраслей химической, лесной, легкой, пищевой промышленности, сельского хозяйства, деятельности учреждений культуры, медицины и другим вопросам (7 января 1987–24 марта 1988). – 203 л.
243. Спр.5360 – Записки отделов обкомов партии о борьбе с приписками и очковтирательством (11 декабря 1984–5 февраля 1988). – 109 л.
244. Спр.5365 – Записки аграрного отдела обкома партии об исполнении постановлений бюро и секретариата обкома партии по вопросам развития сельского хозяйства (13 января 1987 г. – 24 ноября 1988 г.) – 57 л.
245. Спр.5375 – Переписка с ЦК КП Украины, Советом Министров УССР, Укрпрофсоветом, Институтом истории партии при ЦК КПУ о кадрах, усовершенствовании перестройки народного образования, представление к правительственным наградам, вопросы промышленности, сельского хозяйства (18 января 1988 – 13 января 1989). – 73 л.
246. Спр.5376 – Переписка с Госпланом УССР, союзными, республиканскими министерствами об обеспечении промышленных предприятий оборудованием, сырьем, транспортом, строительстве объектов социально-культурного и бытового назначения, газификации населенных пунктов, производстве товаров широкого потребления (26 января 1988–11 января 1989). – 105 л.
247. Спр.5467 - Записки отделов обкомов, информации горкомов, райкомов партии, советских органов, промышленных предприятий о выполнении постановлений секретариата обкома партии по вопросам развития подсобных сельских хозяйств промышленных предприятий, ускорения решения жилищной проблемы (30 июня 1987-29 августа 1989). – 77 л.

248. Спр.5469 – Записки отделов обкома, информации горкомов, райкомов партии, общественных организаций области о выполнении постановлений бюро обкома партии о руководстве перестройкой...нарушении демократических принципов в деятельности ряда хозяйств агропромышленного комплекса (14 марта 1988 – 28 сентября 1989).– 100 л.

**Фонд Р-295. Виконавчий комітет Івано-Франківської обласної ради
народних депутатів**

Опис 5

249. Спр.2812 – Листування з облуправлінням сільського господарства, облфінвідділом та райвиконкомом з питань фінансово-господарської діяльності колгоспів та оплати праці в колгоспах (10 січня – 17 грудня 1966 р.) – 55 арк.
250. Спр.2813 – Доповідна записка облуправління сільського господарства про підготовку кадрів для сільського господарства в 1966-67 н/р (31 березня – 28 листопада 66 р.)–8 арк.
251. Спр.2819 – Доповідні записки та листування з трестами радгоспів і радгоспами про роботу радгоспів області (18 лютого–26 грудня 1966 р.) – 31 арк.
252. Спр.2824 – Доповідні записки, довідки, листування з питань сільського і колгоспного будівництва (14 січня 1966–16 січня 1967).– 92 арк.
253. Спр.2847 – Інформації та листування з Радою Міністрів УРСР з питань народної освіти (16 лютого – 17 вересня 1966) – 42 арк.
254. Спр.2920 – Матеріали про впорядкування землекористування колгоспів та радгоспів області (3 січня – 15 листопада 1967) – 88 арк.
255. Спр.3016 – Довідки, листування з питань сільського господарства за 1967 рік. – 70 арк.
256. Спр.3230 – Інформації, доповідні записки та листування з Радою Міністрів УРСР, міністерством сільського господарства УРСР та рай/міськ/виконкомом з питань сільського господарства (5 квітня-23 грудня 1968) – 117 арк.
257. Спр.3472 – Довідки, листування з питань сільського господарства за 1970 рік (2 лютого-19 листопада 1970).– 96 арк.
258. Спр.3483 – Директивні листи облвиконкому, листування з Радою Міністрів УРСР з питань сільської електрифікації за 1970 рік. (13 січня–8 грудня). – 20 арк.
259. Спр.3656 – Довідки, міроприємства та листування з республіканськими організаціями з питань сільського господарства за 1971 рік (911 січня – 13 грудня 1971). – 102 арк.

260. Спр.3660 – Матеріали, довідки інформації та листування з республіканськими організаціями з питань меліорації і водного господарства за 1971 рік (19 січня–6 грудня 1971).– 88 арк.
261. Спр.3665 – Дані про газифікацію сільської місцевості за 1971 рік (8 лютого–29 грудня 1971). – 18 арк.
262. Спр.3667 – Листування з республіканськими організаціями про електрифікацію сільського господарства та сіл за 1971 рік. (15 січня – 15 серпня 1971). – 18 арк.
263. Спр.3772 – Вказівки облвиконкому, доповідні записки, довідки та листування з республіканськими і районними організаціями з питань сільського господарства за 1972 рік. (25 січня–15 грудня 1972). – 143 арк.
264. Спр.3777 – Доповідні записки, довідки та листування з республіканськими організаціями з питань сільського будівництва за 1972 рік. (22 травня–19 жовтня 1972). – 29 арк.
265. Спр.3889 – Довідка Ради Міністрів УРСР про виконання плану і хід будівництва експериментально-показового села Джурів, Снятинського району на 1.02.1973 р. (22 січня – 23 лютого 1973). – 8 арк.
266. Спр.3897 – Листування з Радою Міністрів УРСР та обкомом Компартії України про електрифікацію не колективізованих сіл області за 1973 рік. – 10 арк.
267. Спр.4008 – Довідки та листування з Радою Міністрів УРСР, Укоопспількою УРСР і облспоживспількою з питань кооперативної торгівлі за 1974 рік. – 27 арк.
268. Спр.4026 – Довідки та листування з Радою Міністрів УРСР, Міністерством охорони здоров'я УРСР, облздороввідділом, рай/міськ/виконкомама про роботу медустанов області та медичне обслуговування населення за 1974 рік. – 80 арк.
269. Спр.4126 – Доповідні записки, довідки та листування з республіканськими організаціями з питань меліоративного господарства за 1975 рік. – 64 арк.
270. Спр.4219 – Постанова бюро обкому КПУ і облвиконкому № 38 «Про заходи про поліпшення організації перепідготовки і підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів колгоспів і радгоспів області», та документи про її виконання (3 січня 1975 – 11 листопада 1980). – 282 арк.
271. Спр.4276 – Листування з Радою Міністрів УРСР та республіканськими організаціями з питань роботи радгоспів (6 січня – 11 травня 1976). – 9 арк.

272. Спр.4279 – Листування з Радою Міністрів УРСР, Міністерством сільського господарства УРСР та директивні листи облвиконкому з питань сільського і колгоспного будівництва (23 квітня – 17 червня 1976 р.) – 11 арк.
273. Спр.4310 – Доповідна записка про порушення в діяльності підсобних підприємств (20 травня – 30 грудня 1976). – 9 арк.
274. Спр.4331 – Доповідь голови облвиконкому П.Ф.Кайгана 91976). – 32 арк.
275. Спр.4430 – Листування з Радою Міністрів УРСР та республіканськими організаціями з питань роботи радгоспів (31 серпня-23 листопада 1977).– 10 арк.
276. Спр.4469 – Протоколи засідань відділів сільського господарства обкому та райвиконкомів з питань сільського господарства та матеріали до них (30 серпня 1972–27 вересня 1979). – 123 арк.
277. Спр.4585 – Доповідні записки та листування з Радою Міністрів УРСР, республіканськими, обласними та районними організаціями з питань сільського господарства за 1978 рік. – 170 арк.
278. Спр.4713 – Доповідні записки та листування з республіканськими, обласними та районними організаціями з питань сільського господарства (16.01.79. – 13.12.79). – 236 арк.
279. Спр.4879 – Листування з республіканськими, обласними і районними організаціями з питань сільського господарства (7 січня – 26 грудня 1980 р.) – 186 арк.
280. Спр.4881 – Листування з обласними та районними організаціями з питань роботи радгоспів області (27 лютого – 25 квітня 1980 р.) – 6 арк.
281. Спр.4907 – Листування з Радою Міністрів УРСР, обздороввідділом, рай/міськ/виконкомами про роботу медустанов області (27 лютого–9 червня 1980 р.) – 19 арк.
282. Спр.5043 – Листування з Міністерством радгоспів УРСР з питань роботи радгоспів області (10 березня–22 грудня 1981 р.) – 8 арк.
283. Спр.5137 – Листування з Радою Міністрів УРСР з питань освіти, культури, кінофікації, радянської обрядовості (29 грудня 1981 р. – 29 листопада 1982 р.) – 312 арк.
284. Спр.5163 – Листування з Радою Міністрів УРСР з питань сільського господарства. – 193 арк.
285. Спр.5166 – Листування з Радою Міністрів УРСР питань сільського будівництва. – 75 арк.

286. Спр.5172 – Доповідні записки, довідки та листування про розвиток побутового обслуговування населення області за 1982 рік. – 27 арк.
287. Спр.5175 – Листування з Міністерством освіти УРСР з питань розвитку та покращення роботи шкіл та дитячих дошкільних закладів (28 грудня 1981 р. – 20 серпня 1982 р.) – 17 арк.
288. Спр.5303 – Листування з Радою Міністрів УРСР з питань розвитку фізкультури і спорту. – 343 арк.
289. Спр.5310 «а» – Листування з Радою Міністрів УРСР, Мінсільгоспом УРСР та ін. організаціями з питань роботи сільського господарства області (31 грудня 1982 р. – 30 грудня 1983 р.). – 113 арк.
290. Спр.5390 – Листування з Радою Міністрів УРСР та республіканськими організаціями з питань роботи підсобних господарств (2 січня – 15 червня 1984). – 342 арк.
291. Спр.5526 – Листування з Радою Міністрів УРСР з питань житлово-комунального господарства, газопостачання та побутового обслуговування населення (3 січня–11 грудня 1986). – 195 арк.
292. Спр.5560 – Доповідні записки та листування з республіканськими та обласними організаціями з питань побутового обслуговування населення (16 листопада 1986–21 травня 1987). – 15 арк.
293. Спр.5776 – Листування з Радою Міністрів УРСР, республіканськими та обласними організаціями з питань сільського будівництва (1987). – 226 арк.
294. Спр.5779 – Листування з Радою Міністрів УРСР, республіканськими та обласними організаціями з питань газифікації та побутового обслуговування (1987). – 110 арк.
295. Спр.5801 – Листування з Радою Міністрів УРСР, республіканськими та обласними організаціями з питань роботи агропромислового комплексу області (14 квітня – 19 грудня 1987). – 24 арк.
296. Спр.6112 – Листування з Кабінетом Міністрів УРСР з питань газифікації та побутового обслуговування (1991). – 72 арк.
297. Спр.6114. – Листування з Радою Міністрів УРСР з питань освіти, культури та обрядовості. – 208 арк.
298. Спр.6119 – Листування з Кабінетом Міністрів УРСР з питань сільського господарства, роботи підсобних сільських господарств підприємств, організацій і громадян (1991). – 324 арк.

299. Спр.6124 – Листування з Радою Міністрів УРСР з питань фізкультури і спорту (1991).
– 214 арк.

**Фонд Р – 6 Управління сільського господарства виконавчого комітету Івано-
Франківської обласної Ради депутатів трудящих**

Опис 2

300. Спр.1697 – Переписка с районными производственными колхозно-совхозными управлениями об итогах общественного смотра работы дошкольных колхозных учреждений, об итогах проведения отчетно-выборных собраний в колхозах, о разукрупнении колхозов и др. (10 декабря 1965 – 24 декабря 1966 г.) – 190 л.
301. Спр.1732 – Сведения о работе механизированных звеньев в колхозах области. – 26 л.
302. Спр.1817 – Расчеты по гарантированной оплате труда за 1966 г. – 162 л.
303. Спр.1818 – Расчеты по колхозам, нуждающимся в долговременном кредите для гарантированной оплаты труда колхозников в 1966 г. – 21 л.
304. Спр.1823 – Статистические сведения о численности административно-управленческого и обслуживающего персонала области в 1966 г. – 124 л.
305. Спр.1990 – Материалы /справки, информации, статсведения/ по организации и плате труда в колхозах, основные показатели финансово-хозяйственной деятельности колхозов за 1967 г. – 302 л.
306. Спр.1994 – Сведения о наличии культурно-бытовых учреждений в колхозах за январь 1967 г. – 68 л.
307. Спр.2046 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР об электрификации колхозов области (18 января-24 августа 1967 г.) – 47 л.
308. Спр.2883 – Аналитическая записка о чисельности и составе руководящих работников, специалистов и механизаторов в колхозах и совхозах области. – 13 л.
309. Спр.2894 – Сведения об итогах учёта использования осушенных сельхозугодий в области (1974 г.) – 1 л.
310. Спр.3038 – Сводный отчёт обсельхозуправления о механизации и автоматизации сельскохозяйственных работ в колхозах области (1975 г.). – 115 л.
311. Спр.3086 – Основные показатели выполнения пятилетнего плана по сельскому хозяйству области за 1971-1975 годы. – 11 л.

312. Спр.3923 – Статистические отчёты по выращиванию /откорму/ скота по договорам с колхозами, совхозами и межхозяйственными предприятиями населением области и по итогам учёта скота за 1982 г. – 54 л.

Державний архів Львівської області

(ДАЛО, м.Львів)

Фонд П-3. Львівський обком Компартії України

Опис 9

313. Спр.81 – Информации обкома партии в ЦК Компартии Украины по вопросам работы промышленности, строительства, сельского хозяйства (05.01–22.12.1965). – 174 л.

314. Спр.104 – Информации райкомов партии об оказании шефской помощи колхозам (30.01 – 06.09.1965). – 118 л.

315. Спр.136 – Справки, информации работников отдела сельскохозяйственных органов о хозяйственно-финансовой деятельности овоще-молочных совхозов, отдельных колхозов, о внедрении достижений науки в сельскохозяйственное производство (20.02 – 31.12.65). – 68 л.

316. Спр.287 - Справки, докладные записки, письма в ЦК КПУ о недостатках в работе предприятий агропромышленного комплекса, о выполнении планов и социалистических обязательств (03.01. –26.12.65). – 198 л.

Опис 10

317. Спр.84 – Информации обкома партии в ЦК КПУ по вопросам развития сельского хозяйства (03.01–29.12.1967). – 65 л.

318. Спр.91 - Информации обкома партии в ЦК КПУ об укреплении экономики колхозов (04.01 – 14.12.1967). – 146 л.

319. Спр.112 – Информации обкома партии в ЦК КПУ об усилении борьбы с разбазариванием социалистической собственности в колхозах, о шефской помощи колхозам (17.01–27.12.1967). – 174 л.

320. Спр.117 – Переписка обкома Компартии с ЦК КПСС по вопросам капитального строительства, развития сельского хозяйства, торговли (02.01 – 29.12.1967). – 168 л.

321. Спр.119 – Письма райкомов, горкомов партии в обком КПУ по вопросам развития сельскохозяйственного производства (02.01 – 27.12.1968). – 129 л.

322. Спр.151 – Справки, докладные записки, сведения работников отдела, управлений сельского хозяйства о мерах улучшения всех отраслей сельского хозяйства, финансово-хозяйственной деятельности сельхозпредприятий (05.01 – 21.12.1968). – 216 л.
323. Спр.240 – Докладные записки, справки о переводе предприятий сельского хозяйства на хозрасчет (07.02–31.12.1968). – 154 л.
324. Спр.250 – Информации, справки по вопросам работы промышленности, сельского хозяйства, административных органов (05.01 – 26.12.1968). – 132 л.
325. Спр.270 – Информации райкомов, горкомов партии о ходе выполнения постановления ЦК КПСС «Об улучшении пенсионного обеспечения членов колхозов» (30.01 – 30.12.1968). – 159 л.
326. Спр.295 – Справки, докладные записки, информации работников отдела управления сельского хозяйства, научно-исследовательских институтов в отдел по вопросам развития сельскохозяйственного развития, внедрения специализации в животноводстве, развитии овцеводства, о некоторых вопросах работы партийной организации аппарата областного объединения «Сельхозтехника» (02 января – 24 декабря 1968). – 132 л.

Опис 13

327. Спр.71 – Информации, докладные записки работников обкома Компартии Украины о недостатках в работе правлений колхозов (13.02–29.10.1969). – 36 л.
328. Спр.83 – Информации райкомов Компартии, областных управлений сельского хозяйства об укреплении экономики отстающих колхозов области (17.01 – 14.11.69). – 63 л.
329. Спр.127 – Письма трудящихся в ЦК КПСС, ЦК КПУ о недостатках в работе и злоупотреблении служебным положением председателей колхозов (29.01–30.10.69) – 264 л.

Опис 16

330. Спр.93 – Письма, переписка обкома партии с ЦК КПСС о развитии сельского хозяйства (03.12 – 14.12.1970). – 60 л.
331. Спр.112 – Справки сельхозотдела обкома партии по укреплению экономики колхозов и совхозов, об оказании помощи горным колхозам (17.09.1970 – 03.07.1973). – 175 л.
332. Спр.137 – Информации, справки горкомов о преодолении отставания экономически слабых колхозов, о проведении ревизии в колхозах (10.02 – 10.11.1970). – 153 л.
333. Спр.143 – Письма горкомов, райкомов партии по вопросам развития всех отраслей сельскохозяйственного производства (11.02–17.12.1970). – 101 л.

Опис 19

334. Спр.82 – Справки, информации о ходе выполнения постановления ЦК КПСС «Об улучшении работы по внедрению в жизнь и быт новых советских праздников и обрядов» (28.03 – 20.09.1971). – 185 л.
335. Спр.91 – Справки сельскохозяйственного отдела о выполнении постановлений бюро обкома КПУ «О серьезных нарушениях в использовании средств, выделенных для сельского хозяйства» и по другим вопросам сельскохозяйственного производства (09.01 – 17.12.1971). – 205 л.
336. Спр.92 – Справки сельскохозяйственного отдела о выполнении постановлений бюро обкома КПУ «О дополнительных мерах по укреплению отстающих колхозов и совхозов горных и полесских районов области» (26.06.1970 – 24.06.1971). – 203 л.
337. Спр.102 – Справки сельскохозяйственного отдела о выполнении постановления бюро обкома КПУ «Об усилении контроля и искоренении фактов обмана государства и приписок в отчетности на предприятиях, стройках и колхозах области» (21.07. – 14.09.1971). – 115 л.
338. Спр.128 – Информации сельскохозяйственного отдела по вопросам сельскохозяйственного производства (05.01–31.12.1971). – 168 л.

Опис 22

339. Спр.63 – Справки отдела культуры обкома КПУ о выполнении постановления «О работе советских органов области по укреплению и эффективному использованию материально-технической базы культурно-просветительских учреждений на селе» (01.03.1973 – 01.04.1974). – 135 л.
340. Спр.68 – Справки сельскохозяйственного отдела о выполнении постановлений бюро обкома КПУ, принятых в 1971 г. по вопросам сельского хозяйства (26.05.1971-03.04.1976). – 119 л.
341. Спр.70 – Справки сельскохозяйственного отдела о выполнении постановлений бюро обкома КПУ, принятых в августе-декабре 1972 г. по вопросам сельского хозяйства. – 177 л.
342. Спр.124 – Информации райкомов, горкомов партии в обком Компартии Украины о мерах по повышению эффективности сельскохозяйственного производства (28 января – 27 декабря 1972). – 122 л.

343. Спр.170 – Справки руководителей отраслей сельскохозяйственного производства о состоянии и мерах улучшения сельского хозяйства (03.01–27.11.1972). – 67 л.

Опис 25

344. Спр.91 – Справки горкома и райкома партии о внутрирайонной и внутрихозяйственной специализации в животноводстве (03.05–27.07.1973). – 151 л.

345. Спр.92 – Информации, справки горкомов и райкомов партии о проведении сельскохозяйственных работ и выполнении заданий по заготовке продуктов животноводства и птицеводства в 1973 году и об оказании помощи колхозам горных районов области (02.08–30.12.1973). – 186 л.

346. Спр.93 – Информации, справки о строительстве животноводческих комплексов (29.11.1971–03.07.1973). – 145 л.

Опис 28

347. Спр.118 – Информации, справки, письма обкома, горкомов и райкомов партии о дальнейшем расширении строительства на селе, развитии мелиорации и водного хозяйства, поставке минеральных удобрений и стройматериалов (17.07 – 04.11.1974). – 109 л.

Опис 31

348. Спр.81 – Информации горкомов, райкомов партии, областных организаций о выполнении постановлений секретариата обкома компартии Украины о выполнении Червоноградским горкомом, Жидачевским и Сокальским райкомами партии постановлений ЦК КПСС и ЦК КПУ о профориентации и трудовом воспитании трудящихся в общеобразовательных школах, улучшению экономического образования трудящихся, усилении атеистического воспитания населения, состоянии развития физкультуры и спорта среди сельского населения области, об участии руководителей, ИТР завода кинескопов в идейно-политическом воспитании коллектива (28.03.1974–20.12.1975). – 106 л.

349. Спр.132 – Информации, справки обкома, горкомов и райкомов партии о выполнении постановления ЦК КПСС, СМ ССР, ВЦСПС «О мерах по улучшению условий труда и закреплению механизаторских кадров в сельском хозяйстве» (18.05 – 19.12.1975). – 135 л.

350. Спр.135 – Информации о подсобных предприятиях, промышленных методах строительства на селе, мелиорации, шефской помощи (17.01 – 02.12.1975). – 90 л.

351. Спр.136 – Информации, справки обкома, горкомов и райкомов партии. – 210 л.

352. Спр.158 – О злоупотреблениях и недостатках в работе совхозов, колхозов, райсельхозуправлений, мехколхозных строительных организаций (3.01–27.03.1975). – 213 л.

Опис 34

353. Спр.64 – Информации горкомов, райкомов партии о дополнительных мерах по увеличению производительности сахарной свеклы и овощей, об улучшении использования и строительстве новых межколхозных комбикормовых заводов, о недостатках в работе подсобных предприятий и промыслов в колхозах и совхозах области (22.05.1975 – 17.12.1976). – 144 л.

354. Спр.66 – Информации горкомов, райкомов партии о выполнении постановления обкома партии «О дополнительных мерах по улучшению в 1974-1975 и последующих годах торговли и бытового обслуживания сельского населения области (24.12.1974 – 21.06.1976). – 164 л.

355. Спр.67 – Информации горкомов, райкомов партии, областных организаций по выполнению постановления бюро обкома партии по изысканию дополнительных и более рациональном использовании имеющихся продовольственных ресурсов и о фактах их нерационального использования и разбазаривания (01.09.1975 – 25.06.1976). – 72 л.

356. Спр.83 – Информации об укреплении сельскохозяйственными кадрами среднего звена механизаторов и других массовых профессий (04.01 – 31.12.1976). – 19 л.

357. Спр.147 – Информации и справки отдела сельского хозяйства о состоянии охраны труда в колхозах (5.03 – 21.07.1976). – 70 л.

Опис 37

358. Спр.42 – Стенограмма совещания первых секретарей горкомов и райкомов партии о положении дел в сельском хозяйстве (15.04.1977). – 34 л.

359. Спр.78 – Справки о подготовке к весеннему севу, уборке и заготовке сельскохозяйственной продукции, усилении борьбы с хищениями социалистической собственности и приписками (07.01.77-30.11.77). – 95 л.

360. Спр.118 – Информации обкома компартии Украины в ЦК КПСС и ЦК КПУ о переподготовке и повышении квалификации руководящих кадров и специалистов в колхозах и совхозах и заготовке кормов для животноводства (05.01 – 26.12.1977). – 30 л.

Опис 40

361. Спр.83 – Информации обкома партии в ЦК КПУ о развитии специализации и концентрации сельскохозяйственного производства, о подготовке кадров среднего звена и другим вопросам (11.01.1978 – 08.12.1978). – 34 л.

Опис 43

362. Спр.103 – Переписка с Министерствами и ведомствами СССР и УССР об организации производства и реализации продукции животноводства в личных подсобных хозяйствах колхозников, служащих (18.01. – 21.12.1979). – 85 л.

Опис 44

363. Спр.55 – Информации горкомов, райкомов партии, справки отдела науки, учебных заведений обкома партии о выполнении постановления бюро обкома партии и облисполкома по дальнейшему улучшению условий работы сельской общеобразовательной школы (27 октября 1973 – 30 декабря 1980). – 153 л.

364. Спр.60 – Информации горкомов, райкомов партии, справки отдела культуры обкома партии о выполнении постановления обкома партии и облисполкома о дальнейшем улучшении культурного обслуживания сельского населения (27 января 1978 – 25 декабря 1980). – 175 л.

365. Спр.65 – Информации горкомов, райкомов партии, советских органов, справка сельхозотдела обкома партии о выполнении постановления бюро обкома партии, о серьезных недостатках сохранности социалистической собственности и грубых нарушениях финансовой дисциплины в отдельных колхозах области (31 августа 1979 – 16 апреля 1980). – 74 л.

366. Спр.82 – Информации обкома партии в ЦК КПУ о выполнении постановлений ЦК КПУ о нарушениях принципа подбора и расстановки кадров в специализированном автопредприятии, о проведении хозяйственных компаний, о производственно-хозяйственной деятельности колхозов и совхозов, об увеличении производства сельскохозяйственной продукции в личных подсобных хозяйствах (04 января – 31 октября 1980). – 27 л.

367. Спр.94 – Информации обкома партии в ЦК КПУ о выполнении постановления ЦК Компартии Украины и Совета Министров УССР о развитии учебно-материальной базы профессионально-технических училищ, повышении квалификации руководящих кадров и специалистов колхозов и совхозов, внедрении комплексной механизации в

сельскохозяйственном производстве, повышении технического уровня предприятий комбикормовой промышленности (08 января – 14 ноября 1980). – 34 л.

Опис 46

368. Спр.76 – Справки сельхозотдела обкома, информации партийных и советских органов о выполнении постановлений секретариата обкома партии по вопросам развития сельхозпроизводства, улучшения кормопроизводства, (10.10.1980. – 29.12.1981). – 59 л.
369. Спр.79 – Информации обкома партии в ЦК КПУ о выполнении постановлений ЦК КПУ о производстве и продаже продуктов животноводства, об организованном проведении зимовки скота, о внедрении механизации и химизации в растениеводстве, проведении хозяйственных компаний, повышения эффективности использования орошаемых и осушенных земель (23.02. – 29.12.1981). – 29 л.
370. Спр.88 – Записки обкома партии в горкомы, райкомы партии, горисполкомы, областные организации и учреждения о разъяснении и осуществлении решений XXVI съезда КПСС и XXVI съезда Компартии Украины об итогах работы аттестационной комиссии обкома партии по обеспечению сохранности социалистической собственности и усилению борьбы с нарушениями в сфере обслуживания, об освоении культовых сооружений, охране сельхозтехники (06.02 – 29.12.1981). – 39 л.
371. Спр.92 – Записки обкома партии в горкомы о результатах проверки деятельности подсобных хозяйств колхозов и совхозов области (31.01.1980 – 22.01.1981). – 45 л.

Опис 47

372. Спр.54 – Справки сельхозотдела, отдела орг-парт. работы, оборонной промышленности, информация горкомов, райкома партии, советских и хозяйственных органов и организаций о выполнении постановления бюро обкома партии от 25.11.1977 г. И 13.09.1982 г. «Об организации выполнения постановления ЦК КПСС от 02.09.1982 г. По вопросам сельского хозяйства, по повышению эффективности использования сельскохозяйственной техники, обеспечении колхозов и совхозов кадрами механизаторов (25 ноября 1977 – 27 декабря 1982). – 116 л.
373. Спр.82 – Справки обкома партии в горкомы, райкомы партии об опыте работы ревизионной комиссии Червоноармейской партийной организации увеличении производства и повышении качества кормов, улучшении работы по развитию физкультуры и спорта на селе (27 мая – 22 ноября 1982). – 11 л.

Опис 50

374. Спр.50 – Справки сельхозотдела обкома партии, информации горкомов, райкомов партии о выполнении постановления бюро обкома партии от 25.09.1981 г. и 08.06.1983 г. «Об организационном проведении комплекса осенне-полевых работ, оказании шефской помощи колхозам и совхозам области» (25 сентября 1981 – 25 ноября 1983). – 103 л.
375. Спр.80 – Информации обкома партии в ЦК КПУ об укреплении колхозов и совхозов руководящими кадрами и специалистами, о подъеме массовости физкультуры и спорта (27.01 – 25.12.1983). – 33 л.
376. Спр.100 – Доклад секретаря обкома партии М.Г.Васильева на совещании в обкоме партии по вопросу сельского хозяйства в области (25.04.1983). – 28 л.

Опис 56

377. Спр.115 – Справки отдела сельского хозяйства и пищевой промышленности о выполнении постановления бюро обкома партии «О подборе и расстановке кадров в Старосамборском районе, опыте работы партийных и советских и хозяйственных органов Сокальского и Стрыйского районов по улучшению жилищных и социально-культурных условий жизни сельского населения, об оказании шефской помощи Нечерноземной зоне РСФСР (02.12.1981 – 24.12.1985). – 49 л.
378. Спр.116 – Справки отдела сельского хозяйства и пищевой промышленности, торговли и бытового обслуживания, информации Зализничного райкома партии о выполнении постановлений бюро обкома партии о работе Бродовского, Золочевского и Сколевского райкомов партии по выполнению Продовольственной программы, укреплению экономики колхозов и совхозов (28 октября 1983 – 30 декабря 1985). – 91 л.

Опис 62

379. Спр.612 – Інформації про досвід соціально-економічного розвитку, створення нових агропромислових формувань, удосконалення прогресивних форм організації і оплати праці в агропромисловому комплексі та діяльність особистих підсобних господарств області (1988–1989). – 61 арк.
380. Спр.116 – Документи про стан механізації виробничих процесів сільськогосподарського виробництва області (довідки, звіти) 1988-1989. – 27 арк.
381. Спр.856 – Інформації про підсумки соціально-економічного розвитку агропромислового комплексу за 1990 рік та організаційно-політичну діяльність партійних комітетів області (8 січня – 30 грудня 1990). – 78 арк.

382. Спр.857 – Довідки та інформації про хід виконання комплексної програми соціальної перебудови області (22 січня 1987 - 3 січня 1990). – 132 арк.

Державний архів Чернівецької області

Фонд Р - 4. Управління сільського господарства виконавчого комітету

Чернівецької обласної ради депутатів трудящих

Опис 9

383. Спр.5054 – Статистические отчёты колхозно-совхозных управлений сельского хозяйства о состоянии отстающих колхозов на 1 января 1965 г. – 212 л.
384. Спр.5059 – Информация и сведения о внедрении рекомендованных Министерством производства и заготовок сельскохозяйственной продукции УССР по организации оплате труда в колхозах области. – 17 августа 1964-январь 1965. – 29 л.
385. Спр.5060 – Переписка с Черновицким облисполкомом и производственным колхозно-совхозным управлением по планово-экономическим вопросам (20 декабря 1963-12 октября 1964). – 38 л.
386. Спр.5072 – Информация, справки и сведения об улучшении лугов и пастбищ в колхозах Черновицкой области (10 июля 1964 – 15 февраля 1965). – 21 л.
387. Спр.5217 – Докладные записки, информации и справки об организационно-хозяйственном состоянии колхозов Черновицкой области (январь 1965 – январь 1966). – 120 л.
388. Спр.5243 – Материалы о работе бригад и звеньев по комплексной механизации выращивания сельскохозяйственных культур в колхозах Черновицкой области (25 января – 22 декабря 1965). – 45 л.
389. Спр.5245 – Информации и справки о состоянии и развитии животноводства в колхозах и совхозах облпсти (2 марта–15 декабря 1965). – 67 л.
390. Спр.5305 – Материалы об электрификации сельского хозяйства области (28 июня 1965 – 14 февраля 1966). – 63 л.
391. Спр.5386 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР и районными производственными управлениями по планово-экономическим вопросам (27 декабря 1965–15 декабря 1966). – 123 л.
392. Спр.5389 – Справки и сведения о работе районных общественных бюро экономического анализа (4 октября – 21 октября 1966). – 15 л.

393. Спр.6371 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР о производственной и финансово-хозяйственной деятельности колхозов области (1969). – 48 л.
394. Спр.6372 – Докладные записки и информации о соблюдении Устава сельхозартели и финансово-хозяйственной деятельности в колхозах области (3 января–9 декабря 1969). – 67 л.
395. Спр.6394 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР и другими организациями по вопросам планирования и специализации сельского хозяйства в области (1970). – 21 л.
396. Спр.6409 – Информация, справки и сведения об организации и оплате труда (31 декабря 1965 г. – декабрь 1970 г.). – 134 л.
397. СПр.6448 – Документы об осушении земель в колхозах области (3 апреля 1970 г. – 23 января 1971 г.). – 106 л.
398. Спр.6452 – Документы о работе комплексных механизированных звеньев в колхозах области (январь 1970 – декабрь 1970). – 182 л.
399. Спр.6483 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР и районными управлениями сельского хозяйства о механизации процессов растениеводства в колхозах области (1970). – 160 л.
400. Спр.6498 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР о строительстве в колхозах области (1970). – 150 л.
401. Спр.6528 – Сведения о хозяйственной деятельности колхозов УССР за 1970 г.(данные по Черновицкой области). – 21 л.
402. Спр.6530 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР по финансово-экономическим вопросам (1969–1970). – 32 л.
403. Спр.6531 – Докладные записки, информации и справки о финансово-хозяйственной деятельности колхозов и других сельскохозяйственных организаций области. Т.1. (1970). – 56 л.
404. Спр.6532 – Докладные записки, информации и справки о финансово-хозяйственной деятельности колхозов и других сельскохозяйственных организаций области. Т.2. (1970–1971). – 153 л.
405. Спр.6570 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, обласными организациями и районными управлениями сельского хозяйства об организационной деятельности управления и колхозов области (1970–1971). – 120 л.

406. Спр.6597 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, районными управлениями сельского хозяйства и другими организациями по вопросам землеустройства и землепользования (1970-1972). – 166 л.
407. Спр.6653 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР и районными управлениями сельского хозяйства о механизации и электрификации сельскохозяйственного производства (1971). – 108 л.
408. Спр.6664 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, партийными и советскими органами и другими организациями о работе колхозных подсобных предприятий и промыслов (1970). – 70 л.
409. Спр.6688 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР административными и финансовыми органами о финансово-хозяйственной деятельности колхозов и других сельхозорганизаций области (1970–1971 гг.). – 60 л.
410. Спр.6696 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, партийными и советскими органами о работе с кадрами (1971–1972). – 57 л.
411. Спр.6718 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР по вопросам планово-экономической работы (1972). – 64 л.
412. Спр.6751 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, Черновицкого облисполкома и районными управлениями сельского хозяйства по вопросам землеустройства, землепользования и земельного законодательства (1972 г.).–188л.
413. Спр.6807 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, партийными и советскими органами и другими организациями о работе колхозных подсобных предприятий и промыслов (1972). – 87 л.
414. Спр.6825 – Сведения об основных показателях хозяйственной и финансовой деятельности колхозов области за 1972 год. – 48 л.
415. Спр.6861 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, партийными и советскими органами о развитии сельского хозяйства области (1973). – 95 л.
416. Спр.6890 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, Черновицким облисполкомом, районными управлениями сельского хозяйства и другими организациями по вопросам землеустройства и землепользования (1973). – 114 л.
417. Спр.6921 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР и районным управлением сельского хозяйства о механизации сельскохозяйственного производства в колхозах области (1973 г.) – 136 л.

418. Спр.6939 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, Черновицкого облисполкома и другими организациями о финансово-хозяйственной деятельности колхозов и других хозяйств области (1973–1974). – 37 л.
419. Спр.6990 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, Черновицкого облисполкома и советскими органами о развитии сельского хозяйства области. (1973-1974). – 55 л.
420. Спр.7018 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, Черновицким облисполкомом и районным управлением сельского хозяйства по вопросам землеустройства и землевладения в колхозах области (1973–1974). – 119 л.
421. Спр.7023 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, районным управлением сельского хозяйства и другими организациями о ведении хозяйства в колхозах, лесах области (1974). – 16 л.
422. Спр.7059 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР о работе межколхозных предприятий и промыслов (1974-1975). – 91 л.
423. Спр.7067 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР, Черновицким обкомом КП и облисполкомом о финансово-хозяйственной деятельности колхозов области (1974 г.). – 70 л.
424. Спр.7107 – Переписка с Министерством сельского хозяйства по организационным вопросам. – 98 л.
425. Спр.7109 – Документы о соблюдении Устава сельскохозяйственной артели. – 241 л.
426. Спр.7111 – Документы об усовершенствовании оплаты труда. – 102 л.
427. Спр.7113 – Документы о работе обласных и районных советов по социальному обеспечению колхозников. – 36 л.
428. Спр.7150 – Информационные справки о механизации сельскохозяйственного производства в колхозах (1975-1976). – 130 л.
429. Спр.7176 – Справки районного управления сельского хозяйства о работе с кадрами. – 75 л.
430. Спр.7419 – Сводный отчет о выполнении плана внедрения достижений науки и передового опыта в сельскохозяйственном производстве по области. – 6 л.
431. Спр.7451 – Переписка с Министерством сельского хозяйства УССР о состоянии животноводства в области . 1976-77 гг. – 190 л.

432. Спр.7472 – Информация о работе межколхозных отделов капитального строительства. 1976. – 151 л.
433. Спр.7542 – Переписка с Министерством сельского хозяйства по организационно – колхозным вопросам. 1977. – 66 л.
434. Спр.7589 – Сведения о ходе уборки урожая в колхозах области. 1977. – 126 л.
435. Спр.7600 – Переписка с Министерством сельского хозяйства о газификации колхозов области. – 62 л.
436. Спр.7613 – Переписка с Министерством сельского хозяйства о финансовой деятельности колхозов и других хозяйств области. 1977–1978. – 189 л.
437. Спр.7644 – Докладные записки и информация районных управлений сельского хозяйства о работе с кадрами. – 1977 г. – 58 л.
438. Спр.7645 – Переписка с Министерством сельского хозяйства СССР о работе с кадрами. 1977 г. – 35 л.
439. Спр.7667 – Информация и сведения об организации труда в колхозах области. 1977 г. – 94 л.
440. Спр.7670 – Переписка с Министерством сельского хозяйства по организационно-колхозным вопросам (январь 1978 – январь 1979). – 84 л.
441. Спр.7730 – Переписка с Министерством сельского хозяйства по вопросам электрификации и механизации колхозов области. – 73 л.
442. Спр.7737 - Сведения о выполнении плана капитального строительства колхозами области. 1978 г. – 94 л.
443. Спр.7753 – Статистический отчет о выполнении плана ввода в действие мощностей основных фондов и плана капитальных вложений. 1978 г. – 6 л.
444. Спр.7938 – Справки и сведения об усовершенствовании оплаты труда в колхозах области (7 марта 1980–20 января 1981). – 116 л.
445. Спр.7940 – Переписка с Министерством сельского хозяйства по организационным вопросам (19 ноября – 1 декабря 1980 г.). – 118 л.
446. Спр.7956 – Основные показатели сельского хозяйства области на 1980 г. – 11 л.
447. Спр.7970 – Отчеты о выполнении госплана развития народного хозяйства области за 1980 г. – 221 л.
448. Спр.7984 – Переписка с Министерством сельского хозяйства по вопросам механизации и электрификации сельского хозяйства области 1980 г. – 31 л.

449. Спр.8037 – Сводный статистический отчет о чисельности и состоянии образованности руководства хозяйств. – 29 л.
450. Спр.8086 – Справки и сведения об усовершенствовании оплаты труда в колхозах области (10 января–11 мая 1981). – 105 л.
451. Спр.8090 – Документы об осушении земель в колхозах области (23 января – 5 октября 1981 г.). – 153 л.
452. Спр.8091 – Документы об орошении земель в колхозах области (1981). – 209 л.
453. Спр.8103 – Сведения о выполнении плана механизированных работ (1981). – 20 л.
454. Спр.8109 – Переписка с Министерством сельского хозяйства о состоянии животноводства в области (январь 1981 – январь 1982). – 173 л.
455. Спр.8119 – Информация и сведения о производстве продукции подсобных предприятий и промыслов области (1981). – 28 л.
456. Спр.8124 – Переписка с Министерством сельского хозяйства о финансовой деятельности колхозов области (14 января 1981 г. – 14 декабря 1981 г.). – 254 л.
457. Спр.8164 – Информация и сведения о внедрении прогрессивных форм управления (1982). – 32 л.
458. Спр.8165 – Информации и сведения об усовершенствовании оплаты труда в колхозах области (январь – март 1982). – 41 л.
459. Спр.8181 – Документы об орошении земель в колхозах области (1982). – 348 л.
460. Спр.8192 – Сведения о выполнении плана механизированных работ за 1982 год. – 8 л.
461. Спр.8223 – Отчет о работе с кадрами за 1982 г. – 2 л.
462. Спр.8224 – Сведения о трудоустройстве и закреплении выпускников сельских профтехучилищ области за 1981–1982 годы. – 11 л.
463. Спр.8244 – План развития специализации и концентрации на базе межхозяйственной кооперации 1983 – 1990 гг. – 17 л.
464. Спр.8248 – Переписка с Министерством сельского хозяйства по организационно-колхозным вопросам. – 81 л.
465. Спр.8280 – Сведения о поступлении минеральных удобрений в хозяйства области. 1983–1984 гг. – 39 л.
466. Спр.8397 – Сводные планы развития сельского хозяйства области на 1985 год. – 94 л.
467. Спр.8399 – Основные показатели сельского хозяйства области за 1985 г. – 60 л.

468. Спр.8419 – Документи об осушенні і орошенні земель в колхозах області (1985-1986). – 424 л.
469. Спр.8450 – Отчет о работе с кадрами за 1985 г. – 61 л.

Фонд Р – 3. Виконавчий комітет Чернівецької обласної ради народних депутатів

Опис 4

470. Спр.844 – Письма, інформації, справки по вопросам сільського господарства (9 января – 30 апреля 1965). – 149 л.
471. Спр.855 – Письма, інформації, справки по вопросам здравоохранения и социального обеспечения (7 января–28 декабря 1965 г.) – 216 л.
472. Спр.856 – Письма, інформації, справки по вопросам культуры, народного образования. – 156 л.
473. Спр.857 – Письма, інформації, справки по вопросам коммунального и жилищного хозяйства. – 148 л.
474. Спр.1173 – Переписка с обласним управлінням и організаціями по вопросам сільського господарства (16 января – 31 декабря 1970 г.). – 352 л.
475. Спр.1178 – Переписка с обласними організаціями и управліннями по вопросам здравоохранения (19 января 1970 г. – 17 ноября 1970 г.). – 71 л.
476. Спр.1179 – Переписка с обласными управліннями и організаціями по вопросам народного образования, культуры (8 января 1970-30 декабря 1970). – 135 л.
477. Спр.1485 – Інформації и справки по вопросам сільського господарства. Т.1. (1975 г.). – 224 л.
478. Спр.1486 – Листи облвиконкому, доповідні записки та листування з питань сільського господарства (1975 р.). – 179 арк.
479. Спр.1490 – Інформації и справки по вопросам сільського и колхозного строительства. – 135 л.
480. Спр.1505 – Інформації и справки по вопросам торговли. – 162 л.
481. Спр.1508 – Доповідні записки, довідки та листування з Радою Міністрів УРСР з питань роботи загальноосвітніх шкіл області (2 січня – 30 грудня 1975 р.). – 124 арк.
482. Спр.1509 – Інформації и справки по вопросам здравоохранения (1975–1976). – 330 л.
483. Спр.1510 – Інформації и справки по вопросам социального обеспечения. – 97 л.

484. Спр.1511 – Информации и справки по вопросам культурно-просветительских учреждений. – 136 л.
485. Спр.1519 – Доповідні записки, довідки та листування з Радою Міністрів УРСР з побутового обслуговування (17 січня – 3 листопада 1975 р.) – 113 арк.
486. Спр.3008 – Документы об организационно-хозяйственном укреплении колхозов, совхозов области и районных агропромышленных объединений (4 января 1990 – 30 марта 1990 г.) – 231 л.
487. Спр.3009 – Документы об организационно-хозяйственном укреплении колхозов, совхозов области (апрель – июнь 1990 г.). – 331 л.
488. Спр.3010 – Документы об организационно-хозяйственном укреплении колхозов, совхозов области (август-октябрь 1990 г.). – 296 л.
489. Спр.3011 – Документы об организационно-хозяйственном укреплении колхозов, совхозов области (ноябрь-декабрь 1990 г.). – 236 л.
490. Спр.3029 – Документы о работе учреждений бытового обслуживания (17 июля – 14 декабря 1990 г.). – 27 л.
491. Спр.3030 – Документы по вопросам народного образования и о работе детских учреждений и спецшкол. (11 января – 28 декабря 1990 г.). – 235 л.
492. Спр.3031 – Документы по вопросам здравоохранения (2 сентября 1990-15 января 1991 г.). – 332 л.
493. Спр.3032 – Документы по вопросам культурно-просветительских учреждений. – 232л.
494. Спр.3034 – Документы о работе спортивных обществ. – 103 л.

Опис 6

495. Спр.664 – Материалы обласной постоянной комиссий по здравоохранению, народному образованию, культуре (1965–1966). – 286 л.
496. Спр.666 – Материалы обласной постоянной комиссий по торговли и общественному питанию. – 202 л.
497. Спр.667 – Материалы обласной постоянной комиссий по вопросам социального обеспечения. – 201 л.

Опис 32

498. Спр.1653 – Справки сельхозотдела, переписка с обкомами и крайкомами КПСС, союзными министерствами по вопросам сельскохозяйственного строительства и газификации сельских населенных пунктов (19.02–18.11.1980). – 70 л.

499. Спр.1764 – Справки сельхозотдела, переписка с обкомами и крайкомами КПСС, переписка с Львовским обкомом компартии по вопросам экономики колхозов, развитию специализации и кооперации сельскохозяйственного производства и переводе его на промышленную основу (29.01. – 12.11.1981). – 78 л.
500. Спр.2176 – Справки и информации ЦК КПУ, Днепропетровского и Львовского обкомов компартии, Минводхоза по вопросам мелиорации и водохозяйственного строительства (01.03. – 21.12.1984). – 95 л.
501. Спр.2323 – Записки, довідки про стан житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення (13.01.1986–20.01.1987). – 157 арк.
502. Спр.2393 – Записки, довідки про впровадження інтенсивних технологій і нового механізму господарювання, створення агрофірми (30.01.1987 – 10.02.1988). – 111 арк.
503. Спр.2396 – Записки, довідки про створення молочних отар у господарствах Львівської області (14.01.1987–15.01.1988). – 520 арк.
504. Спр.2621 – Записки, довідки про вдосконалення агропромислового виробництва, особистих підсобних господарств, постачання колгоспів технікою (18.01.1989–12.04.1990). – 240 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

505. Аграрна реформа на Львівщині. Документи і матеріали (1990-1994)/ За ред. М.Гладія. – Львів.: Каменяр, 1994.– 160 с.
506. Аграрная политика КПСС в действии // К 15-летию мартовского (1965 г.) Пленума ЦК КПСС. – Х., 1980. – 26 с.
507. Антикризисні заходи Уряду. З доповіді прем'єр-міністра України на засіданні Верховної Ради України 18 листопада 1992 р.// Урядовий кур'єр, 1992. – 20 листопада.
508. Брежнев Л.І. Ленінським курсом. Промови і статті. /Л.І.Брежнев – Т.1. – К., 1971. – 367 с.
509. Брежнев Л.І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року. – К., 1978. – 103 с.
510. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради України – № 18 – 22 – 2003. – 132 с.

511. Закон України «Про власність» від 7 лютого 1991 р., № 697 – XII// Голос України. – 1991. – 24 квітня.
512. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи»//Відомості Верховної Ради України. – № 37. – 1992. – Ст.543.; Основи законодавства України про охорону здоров'я//Відомості Верховної Ради України. – № 4. – 1993. – Ст.19; Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»//Відомості Верховної Ради України. – № 16. – 1993. – Ст.167.; Закон України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні// Відомості Верховної Ради України. – № 4. – 1994. – Ст.18.; Закон України «Про межу малозабезпеченості»// Відомості Верховної Ради України. – № 42. – 1994. – С.1188-1189.; Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію Національної програми відродження села»// Відомості Верховної Ради України, № 23. – 1994. – С.665–675.; Постанова Кабінету Міністрів України «Про соціальний захист населення в зв'язку з реформою роздрібних цін//Правда України. – № 63. – 1991. – 2 квітня.; Постанова Кабінету Міністрів України «Про розвиток житлового будівництва та поліпшення демографічної ситуації на селі» // Зібрання Постанов Уряду України. – № 8. – 1992. – С.155–162.
513. Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 12.02.1992, № 2114 – XII. – К.: Україна, 1992. – 36 с.
514. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»//Відомості Верховної Ради України. – № 1. – 2006. – Ст.17.
515. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві// Відомості Верховної Ради України. – № 45. – 1990. – С.828–835.
516. Закон України «Про освіту»//Відомості Верховної Ради України. – № 34. – 1991. – Ст.451. Основи законодавства України про охорону здоров'я // Відомості Верховної Ради України. – № 4. – 1993. – Ст. 19; Закон України «Про фізичну культуру і спорт» // Відомості Верховної Ради. – № 14. – 1994. – С.364–377. Закон України «Про бібліотеки та бібліотечну справу» // Відомості Верховної Ради. – № 7. – 1995. – Ст.45.
517. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації»// Відомості Верховної Ради України. – № 25. – 1991. – Ст. 283.

518. Закон України «Про селянське (фермерське) господарство № 3312-ХІІ //Відомості Верховної Ради України. – № 14. – 1992. – ст.387– 400.; Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» № 943 – ІV від 19.06. 2003р. // Відомості Верховної Ради України. – № 45. – 2003.
519. Закон України «Про форми власності на землю» //Відомості Верховної Ради України. – № 18. – 1992. – ст.225.
520. Земельний Кодекс України від 5 травня 1993 р., № 561. – ХІІ. – К.: Україна, 1993. – 26 с.; Земельний Кодекс України (друга редакція)// Відомості Верховної Ради України. – № 3-4. – 2002. – ст.27.
521. Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – К., 1977. – 76 с.
522. Конституція України// Відомості Верховної Ради України. – № 30. – 1996. – ст.141. Конституція України (із змінами і доп.). – К.: Атака, 2006. – 64 с.
523. Концепція соціально-економічного розвитку Карпатського регіону.–Львів, 1994.–48 с.
524. Ленинская аграрная политика КПСС. – М.: Изд-во политической литературы, 1978. – 680 с.
525. Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. – К., 1966. – 257 с.; Матеріали ХХV съезда КПСС. – М., Госполитиздат, 1976. – 256 с.
526. Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 26 квітня 1982 р. – К., 1982.; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 23 квітня 1985 р. – К., 1985.
527. Матеріали ХХVІ з'їзду КПРС. – К., Політвидав України., 1981. – 262 с.
528. Матеріали ХХVІ з'їзду КПУ. – К., 1981.; Матеріали ХХVІІ з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. – 1986.; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27-28 січня 1987 р.; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25–26 червня. 1987 р.
529. Основные направления экономического и социального развития СССР на 1986–1990 годы и на период до 2000 года. – Москва: Правда, 1985. – 42 с.
530. Постанова Верховної Ради України «Про земельну реформу» //Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 10.– ст.100.
531. Постанова Верховної Ради України «Про прискорення земельної реформи і приватизації землі»// Відомості Верховної Ради. – № 25. – 1992. – ст.355.
532. Про концентрацію державної підтримки на здійснення заходів з впровадження сучасних технологій сільськогосподарського виробництва конкурентоспро-можної

продукції та виробництва соціально значущих видів сільськогосподарської продукції з врахуванням вимог СОТ. Довідка Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки». – К., 2007. – 13 с.

533. Про стан соціального розвитку села (довідна записка).– К.: ІАЕ УААН, 1998. – 47 с.
534. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1977. – 125 с.
535. Продовольственная программа СССР на период до 1990 года и меры по её реализации // Политическое самообразование. – 1982. – № 7. – 95 с.
536. Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965-1971 гг.) – М.: Колос, 1972. – 751 с.
537. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т.4. – М., 1968. – 751 с.
538. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1980. – 541 с.
539. Соціалістичні перетворення на Львівщині – торжество ленінської національної політики КПРС (Матеріал, присвячений 40-річчю возз'єднанню західноукраїнських земель у єдиній УРСР). – Львів, 1979. – 24 с.
540. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939-1989: збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 445 с.
541. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 р., № 1529/99// Урядовий кур'єр. – 1999. – 12 грудня.
542. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – № 6. – 1997. – С. 33–34.
543. Указ Президента України «Про забезпечення економічних інтересів та соціального захисту працівників соціальної сфери села та вирішення окремих питань, що виникли в процесі проведення земельної реформи» (квітень, 2000 р.)//Урядовий кур'єр. – № 76. – 2000. – 25 квітня. – С.1–8.
544. Указ Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – № 6. – 1997. – С. 36–38.

545. Указ Президента України. «Про основні напрями соціальної політики на 1997-2000 роки.»// Урядовий кур'єр, – № 4. – 1997. – 30 жовтня. – С.1–9.
546. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Т.6. – Ужгород, 1965. – 408 с.
547. XII съезд потребительской кооперации СССР. Отчёт о работе правления Центросоюза и задачах по дальнейшему развитию потребительской кооперации. Доклад председателя Центросоюза П.Федирко.//Советская потребительская кооперация. – № 5. – 1989. – С.4–17.
548. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. – К., 1967. – 274 с.

3. Статистичні видання

549. Демографическое развитие Украинской ССР. 1970-1979. – К.: Наукова думка, 1988. – 178 с.
550. Житловий фонд Закарпатської області. Статистичний збірник.– Ужгород, 1989. – 34 с.
551. Закарпаття. 1999. Статистичний щорічник. – Ужгород, 2000. – 387 с.
552. Закарпаття. 2000. Статистичний щорічник. – Ужгород, 2001. – 448 с.
553. Закарпаття. 2005. Статистичний щорічник. – Ужгород, 2006. – 592 с.
554. Івано-Франківщина. Україна.Світ.: Статистичний щорічник за 2004 рік. – Івано-Франківськ, 2005. – 590 с.
555. Івано-Франківщина. Україна. Світ: Статистичний щорічник за 2005 рік. – Івано-Франківськ, 2006. – 615 с.
556. Львівщина соціалістична. Збірник документів і статистичних матеріалів. – Львів, 1976. – 396 с.
557. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. – Ужгород, 1957. – 168 с.
558. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. – Ужгород, 1982. – 195 с.
559. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник.– Ужгород, 1985. – 134 с.
560. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. – Ужгород,1990. – 207 с.

561. Народне господарство Української РСР в 1961 р. – К., 1962. – 537 с.
562. Народне господарство Української РСР в 1964 р. – К., 1965. – 529 с.
563. Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. – К., 1966. – 715 с.
564. Народне господарство Української РСР у 1970 році. Статистичний щорічник. – К., 1971. – 564 с.
565. Народне господарство Української РСР у 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1972. – 547 с.
566. Народне господарство Української РСР у 1975 році. Статистичний щорічник. – К.:Техніка, 1976. – 539 с.
567. Народне господарство Української РСР у 1980 році. Статистичний щорічник. – К., 1981. – 384 с.
568. Народне господарство Української РСР у 1981 році. Статистичний щорічник. – К., 1982. – 384 с.
569. Народне господарство Української РСР у 1984 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1985. – 406 с.
570. Народне господарство Української РСР у 1985 році. – К.: Техніка, 1986. – 399 с.
571. Народне господарство Української РСР у 1990 р. Статистичний щорічник. – К.: Техніка, 1991. – 496 с.
572. Народное хозяйство СССР в 1975 году. – М., 1976. – 593 с.
573. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області за роки радянської влади. Статистичний збірник, присвячений 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Івано-Франківськ, 1977. – 127 с.
574. Основні показники розвитку народного господарства Івано-Франківської області за роки радянської влади. Статистичний збірник, присвячений 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Івано-Франківськ, 1987. – 151 с.
575. Радянське Закарпаття за 35 років. Статистичний збірник. – Ужгород, 1980. – 192 с.
576. Розвиток сільських територій України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 40 с.
577. Рост материального благосостояния и культурного уровня населения Закарпатской области за годы девятой пятилетки. Статистический сборник. – Ужгород, 1976. – 61 с.
578. Сільське господарство України. Статистичний збірник за 2003 р. – К., 2004 – 314 с.
579. Сільське господарство України. Статистичний збірник за 2005 р. – К., 2006. – 366 с.

580. Сільське господарство України. Статистичний збірник за 2006 р. – Київ, 2007. – 367 с.
581. Сільське господарство Української РСР за десять років 1965–1975. Статистичний збірник. – К.: Статистика, 1975. – 153 с.
582. Статистический бюлетень. Основные показатели выполнения Государственного плана экономического и социального развития Львовской области за 1980 год. – Львов, 1981. – 149 с.
583. Статистичний щорічник Львівської області за 1997 рік. – Львів, 1998. – 389 с.
584. Статистичний щорічник Львівської області за 2005 рік. Частина 1.–Львів, 2006.–366 с.
585. Статистичний щорічник України за 1996 рік. – К.: Українська енциклопедія, 1997. – 618 с.
586. Статистичний щорічник України за 1997 рік./ Державний комітет статистики України; під ред. О.Г.Осауленка. – К.: Українська енциклопедія, 1999. – 621 с.
587. Статистичний щорічник України за 1998 рік./ Держкомстат України; за ред. О.Г.Осауленка. – К.: Техніка, 1999. – 576 с.
588. Статистичний щорічник України за 1999 рік. – К.: Техніка., 2000. – 646 с.
589. Статистичний щорічник України за 2000 рік. – К.: Техніка, 2001. – 598 с.
590. Статистичний щорічник України за 2002 рік. – К.: Консультант, 2003. – 662 с.
591. Статистичний щорічник України за 2005 р. – К.: Консультант, 2006. – 576 с.
592. Статистичний щорічник Чернівецької області за 1998 рік. – Чернівці, 1999. – 359 с.
593. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2005 р. – Чернівці, 2006. – 477 с.

4. Періодичні видання

594. Дем'яненко С. Яка аграрна політика потрібна Україні? / С.Дем'яненко // Дзеркало тижня. – № 17 (492). – 2004. – 30 квітня -15 травня.
595. Друкований М. Чому не здаються «структури» / М.Друкований // Голос України. – 1992. – 1 лютого.
596. Івашко В.А. Идет перестройка на Украине /В.А.Ивашко.// Известия. – 1989. – 9 сентября.
597. Ілько В.І. Колективізація на Закарпатті: погляд на проблему /В.І.Ілько.// Новини Закарпаття, 1992. – 12 вересня.

598. Маньковський Л. Загублена сила поливного гектара /Л.Маньковський //Сільські вісті. – 1993. – 21 травня.
599. Миронов Н. Ультиматум / Н.Миронов// Правда. – 1989. – 8 октябрю.
600. Никонов А.А. Две боли: крестьянин и земля /А.А.Никонов // Правда Украины. – 1989. – 9 июля.
601. Сільське господарство: підсумки і перспективи (обласна нарада працівників сільського господарства) // Закарпатська правда. – 1971. – 16 січня.
602. Служити інтересам народу// Радянська Україна. – 1989. – 9 червня.

Література

1. Монографії, брошури, статті

603. Аграрна політика КПРС на сучасному етапі. – К.: Політвидав України, 1973. – 188 с.;
Гринів О. Колгоспне селянство: зростання соціальної активності /О.Гринів, В.Ніколенко. – К., 1978. – 128 с.; Лавринович М.І. Формування соціальної однорідності колгоспного селянства в процесі комуністичного будівництва / М.І.Лавринович. – К.: Наук. думка, 1976. – 137 с.
604. Аграрна праця та соціальний розвиток села /За ред.О.Богущького. – К.:ІАЕ УААН,1996. – 303 с.
605. Аграрна реформа в Україні / [Гайдуцький П.І., Саблук П.Т., Лупенко Ю.О.та ін.]; за ред. П.І.Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
606. Аграрные проблемы развитого социализма. – М., 1980. – 195 с.
607. Агропромисловий комплекс України: стан та перспективи розвитку (1990–2000)/за ред. П.Т.Саблука, М.Я.Дем'яненка, М.Ф.Кропивка. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1999. – 335 с.
608. Алмаші Ш. Нові форми підприємництва в приватному секторі сільського господарства Угорщини /Ш.Алмаші // Регіональна економіка.– 2004.–№ 1. – С.177– 180.
609. Андрійчук В.Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти / В.Г.Андрійчук, М.В.Зубець, В.В.Юрчишин. – К.: Аграрна наука, 2005. – 140 с.
610. Андрушко В.Т. Зміни в кількісному і освітньому рівні сільськогосподарської інтелігенції західних областей Української РСР (1959–1970) / В.Т.Андрушко // 40 років

дорогою соціалізму. – Львів, 1979. – С.75 – 80.

611. Багмут Л.С. Розвиток тракторного парку сільського господарства Української РСР у 1960-1980 рр. / Л.С.Багмут// Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Випуск 19. – К.,1985. – С. 8 – 15.
612. Баланюк І. Науково-практичні аспекти розвитку аграрних відносин у регіоні Карпат / І.Баланюк. – К.: Інститут аграрної економіки., 2000. – 104 с.
613. Баланюк І.Ф. Реформування в аграрному секторі регіону /І.Ф.Баланюк. – К., ІАЕ, 1999. – 270 с.
614. Бальцерович Л. Свобода і розвиток. Економія вільного ринку / Л.Бальцерович. – Львів: Б-ка журналу “Ї”, 2000. – 422 с.
615. Бальцерович Л. Соціалізм, капіталізм, перетворення /Л.Бальцерович; [пер.з англ.], під заг.ред. Б.В.Новікова. – Харків: Каравела, 2000. – 415 с.
616. Баран В.К. Україна крізь віки /В.К.Баран, В.М. Даниленко. - Т.13. Україна в умовах системної кризи (1946– 980-і рр.). – К., 1999. – 304 с.
617. Барановська Н.П. Формування загальносоюзного продовольчого фонду та його уроки для незалежної України /Н.П.Барановська.//Український історичний журнал. – 1994. – № 5.– С.3– 17.
618. Барановська Н.П. Чи могла бути реалізована Продовольча програма в СРСР (роздуми історика)/Н.П.Барановська.// Український історичний журнал. – 1992. – № 6. – С.14– 25.
619. Белянов В.А. Личное подсобное хозяйство при социализме / В.А.Белянов. – М.:Экономика, 1970. – 184 с.
620. Березівський П.С. Приватний сектор у сільському господарстві: роль у виробництві та постачанні на ринок продукції скотарства /П.С.Березівський.–Львів: ЛДАУ, 1998.– 36 с.
621. Беренштейн Л.Ю. Наукова розробка проблеми розвитку агропромислового комплексу в історико-партійних дослідженнях / Л.Ю.Беренштейн // Український історичний журнал. – 1988. – № 2. – С.43–45.
622. Бізнес і злочинний світ: проблема протистояння чи співжиття. Аналітичний звіт. – К.: Ліга– Нова, 2006. – 175 с.
623. Біттер О. Рівень життя сільського населення: проблеми і перспективи: Монографія./О.Біттер. – Львів: Українські технології, 2005. – 288 с.
624. Богуцкий А.А. Эффективность использования ресурсов сельскохозяйственного производства / А.А.Богуцкий, Е.И. Якуба. – М.: Колос, 1984. – 243 с.

625. Бойко Д.Д. Інтенсифікація – головний шлях розвитку сільського господарства в західних областях УРСР/Д.Д.Бойко, В.К.Дзямба, Л.Л.Цимбал//Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. – Львів, 1979. – 144 с.– С.66– 71.; Зашкільняк П.С. Возз'єднання Західної України з УРСР – здійснення віковичної мрії трудящих західноукраїнських земель. /П.С.Зашкільняк, Т.К. Колодіна. – Там само. – С.3– 8.; Пендзин В.В. Розвиток промислово-економічного потенціалу західних областей України за роки Радянської влади. /В.В.Пендзин, Т.О. Савіна. – Там само. – С.50-54.; Чапуга С.М. Розвиток освіти, науки і культури у західних областях УРСР за роки Радянської влади. / С.М.Чапуга. – Там само. – С.30– 36.
626. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.) / О.Д.Бойко. – К.: Кондор, 2004. – 375 с.
627. Бондаренко В.Д. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації / В.Д. Бондаренко., В.Є. Єленський, В.С. Журавський. – К.: Логос, 1996. – 37 с.
628. Ботушанський В.О. Розвиток сільськогосподарської освіти на Буковині (70-ті роки ХІХ – на початку ХХ ст.) / В.О.Ботушанський// Питання історії України: зб.наук.статей. – Вип. 1. – Чернівці, 1997.– С.94– 105.
629. Ботушанський В.О. Сільськогосподарське населення Північної Буковини у пореформений період (ІІ пол. ХІХ – поч.ХХ ст.) / В.О.Ботушанський // тези Міжнародної науково-практичної конференції [«Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: Реальність, проблеми, прогнози на ХХІ ст.»], (Чернівці). – Чернівці– Київ, 1996. – С.3– 4.
630. Бронштейн М. О проблемах совершенствования экономического механизма АПК. /М.Бронштейн//Социально-экономические проблемы развития АПК. – Выпуск 820. – Тарту, 1988. – С.3–17.
631. Будзьяк В.М. Земельна реформа і її соціально-економічні наслідки // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону / В.М.Будзьяк. – Івано– Франківськ, 2005. – С.139– 142.
632. Буковина: історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.; Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави: Нотатки з історії Закарпаття /Ю.Хименець. – Ужгород, 1991. – 143 с.; Львівщина – 98: Соціальний портрет в загальноукраїнському контексті/[Колодій А.Ф. та ін.]. – Львів, 1999. – 346 с.; Вебстер Р. Стан Карпат /Р.Вебстер. – К., 2001. – 66 с.

633. Великохатько О. Проблеми забезпечення сільського господарства робочою силою та її ефективного використання / О.Великохатько// Економіка Радянської України. – 1988. – № 4. – С.51– 55.
634. Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся (60–80 гг.) / Л.Д.Витрук. – К., 1984. – 176 с.
635. Вишиванюк М.В. Новий етап розвитку аграрної реформи в області / М.В.Вишиванюк. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 218 с.
636. Вівчарик М.М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х років) / М.М.Вівчарик. – К., 1998. – 199 с.
637. Власов В. Сільське господарство Польщі після вступу до Європейського Союзу /В.Власов, М.Оніщук, О.Овсянніков.// Економіка АПК. – 2005. – № 12.– С.117–123.
638. Вовчак О.Д. Особисті підсобні господарства у 80-ті роки (на матеріалах УРСР)/О.Д.Вовчак//Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Вип. 25. – 1991. – С.14–18.
639. Волков И.М. Сельское хозяйство СССР в условиях развитого социализма / И.М.Волков // Вопросы истории. – 1983. – № 9. – С.26–40.
640. Гаврилюк А.Е. Социальная политика КПСС на селе. Из опыта работы партийных организаций Украины / А.Е.Гаврилюк. – К., 1984. – 270 с.
641. Гаврилюк А.Е. Социальное обеспечение решений продовольственной программы: На материалах работы партийных организаций Украины / А.Е.Гаврилюк.– К., 1989 – 228 с.
642. Гаврилюк О.Ю. Діяльність парторганізацій республіки по здійсненню перебудови і благоустрою сіл на сучасному етапі / О.Ю.Гаврилюк // Український історичний журнал. – 1982. – № 11. – С. 14–19.
643. Гаврилюк О.Ю. Соціальний розвиток села в умовах перебудови: проблеми, пошуки / О.Ю.Гаврилюк // Український історичний журнал. – № 3. – 1990.– С.3–13.
644. Гайдучький П.І. Аграрна реформа: міфи й істина / П.І.Гайдучький // Економіка АПК. – 2004. – № 1.– С.3–11.
645. Гайдучький П.І. Україні потрібна нова аграрна політика / П.І.Гайдучький // Економіка АПК. – 2005. – № 10. – С.3–7.
646. Галанець В.П., Хом'як М.С. Територіальні особливості розвитку регіонального АПК. Монографія / В.П. Галанець, М.С. Хом'як. – Львів: Українські технології, 2004. – 224 с.

647. Галушко В.П. Формування ринку землі в Україні/ Галушко В.П., Білик Ю.Д., Даниленко А.С.; за ред. д.е.н. А.С.Даниленка, Ю.Д.Білика. – К.: Урожай, 2002. – 277 с.
648. Гарагашбян А.А. Розквіт охорони здоров'я на Радянському Прикарпатті / А.А. Гарагашбян А.А., П.В.Паращук. – К., 1972. – 132 с.
649. Гарасим П. Державне регулювання реформування сільського господарства: досвід Польщі / П.Гарасим, Г.Черевко.// Регіональна економіка. – № 2. – 1997. – С.112–118.
650. Гарбуз М. Нові форми господарювання в сільському господарстві республіки / М.Гарбуз // Економіка Радянської України. – 1990. – № 7. – С.3–12.
651. Гах Й.М. Джерело сили і процвітання / Й.М.Гах // Про соціально - економічні перетворення на Прикарпатті. – Ужгород: Карпати; 1984. – 96 с.
652. Геєць В.М. Перспективи аграрних трансформацій та їх вплив на розвиток подій в економіці України / В.М.Геєць // Економіка АПК. – 2006. – № 7. – С.11–14.
653. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М.П.Герасименко. – К, 1959. – 67с.
654. Гладій М. Чинники стабілізації економічного розвитку Львівщини / М.Гладій, М.Янків. – Львів, 1998. – 54 с.
655. Гладій М.В. Організація аграрної реформи у Львівській області / М.В.Гладій // Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення. – К.: ІАЕ УААН, 1996. – С.405–416.
656. Глібов І.О. Вдосконалення роботи загальноосвітньої школи Львівщини за роки Радянської влади / І.О.Глібов // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип..25. – 1989. – С.73-80.
657. Гнаткович Д.І. Проблеми правового забезпечення реалізації земельної реформи / Д.І.Гнаткович : матеріали регіональної наукової виробничої конференції [«Проблеми приватизації та охорони земель в Карпатському регіоні України в умовах здійснення земельної реформи»], (Чернівці – лютий 1995 р.). – Чернівці, 1996. – 97 с.
658. Головенко П. До питання цінового диспаритету на аграрному ринку. Питання методології та моніторингу / П.Головенко: [зб. наук. праць Дніпр. агр. ун-ту/ Серія: Економіка]. – Випуск 12. – Дніпропетровськ: Омега-принт, 2004. – С. 48–51.
659. Гольшев А.М. Научно-техническая информация и пропаганда в госсельхозтехниках республик в условиях АПК. Обзорная информация / А.М.Гольшев, Д.Б.Рикберг. – М., 1985. – 49 с.

660. Гопченко П. Національна політика держави і церкви / П.Гопченко// Церква і національне відродження. – К., 1993. – С.76-186.
661. Горбач Н.Я. Шляхом духовного оновлення /Н.Я.Горбач. – Львів:Каменярь, 1982. – 70 с.; Сільське житлове будівництво. – К., 1988. – 96 с.
662. Горбачёв М.С. Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 15 марта 1989 г. – М., 1989. – 52 с.
663. Гордиенко Л.И. Подготовка механизаторских кадров и кадров массовых профессий для сельского хозяйства Украины (1966-1970) / Л.И.Гордиенко, В.П.Березин // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. [сб. науч. трудов]. – Днепропетровск, 1981. – С.11-17.
664. Григоренко О.С. У братній сім'ї / О.С.Григоренко. - Ужгород: Карпати, 1965. – 81с.
665. Грищук Л.А. Вирівнювання матеріальних умов життя працівників сільського господарства/Л.А.Грищук//Вісник Львівського університету. Серія: Економіка. Вип.16. – 1984. – С.26-27
666. Губені Ю. Основні засади і тенденції розвитку спільної аграрної політики країн ЄС / Ю.Губені, М.Сватош // Економіка України. – 1996. – № 9.– С.79-85
667. Гужвин П. Отдача земли и структура вложений / П.Гужвин // Коммунист. – 1986. – № 8. – С.28–41.
668. Гуцуляк О.М. Розквіт економіки Прикарпаття в єдиному народногосподарському комплексі країни / О.М.Гуцуляк // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Випуск 17. – 1983. – С. 5-17.
669. Даниленко В.М. Політичні зміни в СРСР і Україні в період хрущовської "відлиги" // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: [зб. статей]. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 3–17.
670. Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы / [Беренштейн Л.Е., Гаврилюк А.Е. и др.]. – К., 1988. – 217 с.
671. Дикусаров В. Розвиток промисловості і сільського господарства Чернівецької області на сучасному етапі / В.Дикусаров // Економіка Радянської України. – 1982. – №. 10. – С.3–11.
672. Дикусаров В.Г. Розквіт Радянської Буковини – триумф ленінської політики КППС / В.Г.Дикусаров // Український історичний журнал. – 1980. – № 7. – С.44 – 54.
673. Дикусаров В.Г. Сорок зоряних, радянських / В.Г.Дикусаров. – Ужгород: Карпати,

1980. – 232 с.

674. Діденко В.В. Історія України / В.В.Діденко, С.С.Коломієць. – К., 1999. – 296 с.
675. Дмитроченко М.Ф. На пути развития хозяйственной самостоятельности колхозов: Из опыта партийных организаций Украины (1966–1987) / М.Ф.Дмитроченко. – Харьков, 1983. – 168 с.
676. Долішній М. Розвиток колгоспних промислів на Львівщині / М.Долішній, О.Дудко // Економіка Радянської України. – 1972. – № 9. – С.81–83.
677. Долішній М.І. Карпатський регіон: стан, проблеми та стратегія соціально-економічного розвитку / М.І.Долішній, В.С.Кравців // Уряду України, Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / керівник авт.кол. А.І.Комарова. Т 2. – К., 1995. – С.52-58.
678. Досвід трансформації аграрного сектора і переробної промисловості колишньої НДР: уроки для України. // Реформування сільського господарства в Україні: широке поле // за ред. Ш.Крамона–Таубаделя та Л.Штріве. – К.: Фенікс, 1999. – 173 с.
679. Дулуман Е. Современный верующий: Социально-психологический очерк / Е. Дулуман, Б.Лобовик, В.Танчер. – М.: Политиздат, 1970. – 125 с.
680. Економічна теорія: Політекономія: за ред.В.Д.Базилевича. – К., 2001. – 581 с.
681. Економічний потенціал регіону: пріоритети використання: Монографія / [І.М.Школа, Т.М.Ореховська, І.Д.Козменко та ін.] – Чернівці, 2003. – 464 с.
682. Євдокименко В.К Соціальна інфраструктура Карпатського регіону: пошуки перспектив розвитку / Євдокименко В.К., Садова У.Я., Шевчук Л.Т. – Чернівці: Прут, 1995. – 79 с.
683. Живора С.М. Періодизація історії аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття /С.М.Живора// Історія аграрних відносин в Україні. – К., 1999. – С.19–24 с.
684. Жуков Е.М. Очерки методологи истории/Е.М.Жуков. – М.: Наука, 1987. – 256 с.
685. Жулканич Н. Трансформація аграрних відносин в областях Українських Карпат (друга половина 60-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.) /Н.Жулканич. – Ужгород: Карпати, 2008. – 408 с.
686. Жулканич Н.М. Аграрно-виробничі та соціально-економічні відносини на Закарпатті (1945–1990 роки) /Н.М.Жулканич. – Ужгород, 2002. – 180 с.
687. За щастя оновленої землі. Нариси з історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939-1979. – К.: Наукова думка, 1979. – 210 с.

688. Забілик С.У. Мрія, що стала дійсністю /До 50-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР /С.У.Забілик. – К.,1988. – 141 с.
689. Завальнюк О.М., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України /О.М. Завальнюк, І.В.Рибак. – Кам'янець–Подільський, 2004. – 287 с.
690. Застава успіху аграрної реформи. Проект аграрної політики в Україні Університету штату Айова. – К.,2000. – Вип. 29. – 1– 6 серп. – 156 с.
691. Зінчук Т. Аграрна політика країн ЦСЄ у контексті інтеграції до ЄС: реалії та перспективи для України /Т.Зінчук// Економіка України. – № 4. – 2006.– С. 74–88.
692. Зубець М.В. Державна служба охорони ґрунтів: актуальність, прогноз, пропозиції /М.В. Зубець, О.Г.Тараріко, В.В.Медведев //Вісник аграрної науки. – 1998. – № 1. – С. 3–12.
693. Иванов Г.М. Методологические проблемы исторического познания / Иванов Г.М., Коршунов А.М., Петров Ю.В. – М.:Высшая школа, 1981. – 296 с.
694. Ивашкин С.С. Из истории перевода животноводства в СССР на индустриальную основу (1960-1985 гг.)/ С.С.Ивашкин// Вопросы истории. – 1986. – № 10. – С. 20–32.
695. Игнатов А. Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии /А.Игнатов// Вопросы философии. – 2001. – № 4. – С.25–31.
696. Исанкулов И. Закономерный процесс развития АПК/И.Исанкулов/Социально-экономические проблемы развития АПК. – Выпуск 820. – Тарту, 1988. – С.108–114.
697. Иванов І. Механізація ферм – шлях до зміцнення економіки молочного скотарства /І.Іванов, Л.Кобзева// Економіка Радянської України. – 1972. – № 8. – С.58–61.
698. Івасюта М.К. В сім'ї вольній, новій / Івасюта М.К., Сливка Ю.Ю, Стеблій Ф.І. – К.,1979. – 47 с.
699. Івасюта М.К. Розквіт народного господарства і розквіт культури західної області України /М.К.Івасюта. – К, 1969. – 31с.
700. Ільницький Ю.В. 20 Радянських років /Ю.В.Ільницький. – Ужгород, 1965. – 96 с.; Ільницький Ю.В. Віхи звитяжного поступу /Ю.В.Ільницький. – Ужгород: Карпати, 1975. – 144 с.; Бандровський Г.Й. На магістралі звершень /Й.Г.Бандровський. – Ужгород: Карпати, 1985. – 152 с.
701. Інтвел Дж. Трансформація та інтеграція. Формування майбутнього для Центральної та Східної Європи / Інтвел Дж., Еллемен М., Карлссон М.; перекл. з англ. – К.: Стилос, 1998. – 298 с.

702. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття // за ред. С.В.Кульчицького, Л.Ю.Беренштейна. – К., 1999. – 74 с.
703. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин на Україні у другій половині ХХ століття // за ред. В.А.Смоля, Т.П.Тронько, О.П.Решета та ін. - К., 2000. – 135 с.
704. Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – 639 с.
705. Історія України / [Столбуненко М.М., Красовський В.М., Житкова Т.В., Касилова В.М, та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2003. – 624 с.
706. Історія України. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
707. Історія українського селянства: нариси [в 2-х томах].– К.: Наукова думка, 2006. – Т.2. – 655 с.
708. Каденюк О. Аграрна історія України / О.Каденюк. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 300 с.
709. Каденюк О.С. Аграрна реформа в Україні: науковий аспект /О.С.Каденюк. – К. – Кам'янець–Подільський., 1996. – 263 с.
710. Качмар М.И. Продовольственная Программа СССР в аграрной политике партии /М.И.Качмар. – К.: Вища школа, 1988. – 69 с.
711. Кириленко І.Г. Аграрний сектор України: уроки, завдання/ І.Г.Кириленко.// Економіка АПК. – 2004. – № 1.– С.3-11.
712. Клопов Э.В. Рабочий класс СССР: (Тенденции развития в 60-70-е годы) / Э.В.Клопов. – М., 1985. – 218 с.
713. Коваленко Ю. Особливості аграрних реформ у державах ЦСЄ та в Україні /Ю.Коваленко// Економіка України. – 2003. – № 9.– С.72-79.
714. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення в 40-80-ті роки/ Л.В.Ковпак // Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К., 1997. – С.115-131.
715. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) /Л.В.Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 250 с.
716. Ковтун І.Г. Рівень механізації і продуктивність праці в сільському господарстві /І.Г.Ковтун //Вісник сільськогосподарської науки. – 1985. – № 4. – С.21-24.
717. Козеняшев Д. Выполнение Продовольственной программы – приоритетная экономическая и социальная задача /Д.Козеняшев //Экономика Советской Украины. – 1989. – № 3. – С.3-9.

718. Козлова Т.А. Экономика мелиорации земель / Т.А.Козлова, В.М.Трегобчук. – М., 1972. – 118 с.
719. Коломиец И.Т. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX ст./ И.Т.Коломиец. – Томск, 1962. – 219 с.
720. Комплексная программа развития сельского хозяйства в действии. – М., 1980. – 253 с.
721. Копитко В.І. Реформування та регулювання економіки регіонального агропромислового комплексу: Монографія /В.І.Копитко. – Львів, 2005. – 550 с.
722. Корнай Я. Путь к рыночной экономике: полтора десятилетия поисков / Я.Корнай. – К. Трансформация, 2004. – 248 с.
723. Король М. Шляхи подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом /М.Король // Економіка Радянської України. – 1968. – № 12. – С.39 – 46.
724. Кравченко І.М. Розквіт буковинського села. Соціально-економічний нарис /І.М.Кравченко. – Ужгород: Карпати, 1970. – 127 с.
725. Крайник О.П. Економічний розвиток регіону /О.П.Крайник. – Львів, 2002. – 294 с.
726. Крачковський Б.П. Сільськогосподарські робітники України:1960-перша половина 90-х рр./ Б.П.Крачковський – Львів: Логос, 1998. – 225 с.
727. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: ARS –UKRAINE, 1996. – 793 с.
728. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60–80 рр.ХХ ст.) / Г.Г.Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001. – 192 с.
729. Кульчицький С.В. Історія і час. Роздуми історика /С.В.Кульчицький // Український історичний журнал. – 1992. – № 4. – С 3-12.
730. Лендел М.А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку: Монографія. – Ужгород: Карпати, 2006. – 216 с.
731. Лендел М.А. Аграрні відносини на Закарпатті: уроки минулого і сучасність. – Ужгород: Патент, 1999. – 275 с.
732. Лендел М.А. Земельні ресурси Карпатського регіону: проблеми використання і охорони. Монографія /М.А.Лендел, Р.А. Романович. – Ужгород.: Карпати, 2007. – 256 с.
733. Липчук В.В. Розвиток фермерства в Карпатському регіоні /В.В.Липчук. – Л.: Спомин, 1995. – 258 с.

734. Липчук В.В. Селянські (фермерські) господарства: оцінка і проблеми становлення та розвитку. Монографія /В.В.Липчук. – Львів: Вільна Україна, 1997. – 168 с.
735. Липчук І.В. Стан та перспективи розвитку приватних форм господарювання в аграрному виробництві зони Карпат /І.В.Липчук, В.В.Вороний //Карпати – український міст в Європу: проблеми і перспективи. – Львів, 1993. – С. 64–65.
736. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і роки ХХ ст.) /В.М.Литвин. – К.: Наукова думка, 2001. – 560 с.
737. Лобода І. Деякі питання перебудови села / І.Лобода// Економіка Радянської України. – 1970. – № 3. – С.49–54.
738. Лобода І.С. Удосконалення способу життя трудівників села /І.С.Лобода. – К., 1984. – 154 с.
739. Лукинов І.І. Развитие аграрной экономики Украинской ССР /И.И.Лукинов. – К., 1987. – 532 с.; Сахацький М.П. Проблеми відродження сільського господарства /М.П.Сахацький. – К.: ІАЕ, 2002. – 304 с.; Саблук П.Т. Сучасні аграрні реформи: деякі оцінки і проблеми /П.Т.Саблук, В.В.Юрчишин. – К., 1998. – 536 с.; Власність у сільському господарстві /за ред. П.Саблука, В.Юрчишина. – К, 1993.; Розвиток форм господарювання на селі. – К., 1993.; Гайдуцький П.І., Земля, власність, оренда, рента /П.І.Гайдуцький, А.М.Стельманчук. – К., 1994.; Настільна книга сільського господаря (фермера)/за ред. М.Молоцького, О.Денисенка. – К., 1995.; Оподаткування селянських (фермерських) господарств. – К., 1996.; Титова Н. Фермер і закон /Н.Титова. – Львів, 1997.; Фінансово-кредитний механізм аграрного сектора АПК в ринкових умовах і перспективи розвитку// [М.Я.Дем'яненко, П.Т.Саблук, В.Я.Месель-Веселяк та ін.] – К: ІАЕ УААН, 1992.; Кропивко М.Ф. Інформація в управлінні агропромисловим комплексом / М.Ф.Кропивко. – К., 1997.; Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки// [М.Х.Вдовиченко, К.І.Якуба, М.К.Орлатий та ін.] – К.:Урожай, 1996; Аграрна праця та соціальний розвиток українського села/за ред. О.А.Богущького. – К., 1996.
740. Лукинов І. Економічні методи управління соціалістичним сільським господарством / І.Лукинов// Економіка Радянської України. – 1973. – № 6. – С.22–31.
741. Луцишин П.В. Географія продуктивних сил Польщі: навч.посібник / Луцишин П.В., Клімонт Д.Ю., Федонюк С.В.. – Луцьк: Вежа, 2000. – 356 с.
742. Майовець Є.Й. Теорія аграрних відносин / Є.Й.Майовець. – К., 2005. – 276 с.

743. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки /П.М.Макаренко. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 682 с.
744. Макосій І.П. Про хід реалізації земельної реформи в Чернівецькій області/ І.П.Макосій : матеріали науково-практичної конференції [«Теоретичні і практичні проблеми організації використання земель при різних формах господарювання в Південно-Західному регіоні України»]; (Чернівці). – Чернівці, 1993. – С. 11–13.
745. Маркс К. Сочинения /К.Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – Т.23. – М., 1975. – 359 с.
746. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція; реалії життя та діяльності (40-50-ті р.ХХ ст.): Монографія /Т.В.Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 327 с.
747. Матійченко Я.Т. Формування фонду оплати праці в колгоспах /Я.Т.Матійченко. – К., 1972. – 138 с.
748. Месель-Веселяк В.Я. Розвиток селянських (фермерських) господарств /В.Я.Месель-Веселяк// Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення. – К., 1996. – С.341–359.
749. Милосердов В. АПК: проблемы старые и новые /В.Милосердов // Коммунист. – 1989. – № 4. – С.15–22.
750. Михайлюк В.П. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр.) / В.П.Михайлюк. – К.: Ред.-вид. рада Укрдержагроуніверситету, 1992. – 181 с.
751. Міщанин В.В. Аграрна політика на Закарпатті: 1944–1950 рр. /В.В.Міщанин. – Ужгород, 2000. – 138 с.; Сеньків М.В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-х–поч.50-х рр.ХХ ст. – Львів, 2002. – 292 с.; Сеньків М. Соціально-політичні передумови суцільної колективізації західноукраїнського села (1944–1947 рр.). – Львів, 2004. – 44 с.
752. Морий Г.П. Партийные организации Украины во главе борьбы за ускорение развития сельского хозяйства /Г.П.Морий. – Киев–Одесса, 1989. – 185 с.
753. Морита Ц. Политэкономия переходного периода: слабость рыночной экономики и наследие старого режима / Ц. Морита// Трансформация. – № 3. – 1999.– С. 12. – 16.
754. Мороз О.О. Аграрні реформи в Україні: теорія, історія, еволюція парадигми /О.О.Мороз. – Вінниця: Універсум, 2003. – 233 с.
755. Москаленко А. Еволюція орендного землеустрою: зарубіжний та вітчизняний досвід /А.Москаленко// Економіка України. – 2001. – № 9. – С. 88-94.

756. Моторін Р.В. Індексний аналіз зміни коефіцієнтів народжуваності в Україні в 1981-1991 роках/ Р.В.Моторін, І.А.Кузьміна: матеріали наукової конференції [«Демографічна ситуація в Україні»].– Ч.І. – К., 1993. – С.20-22.
757. Мусієнко І.В. Перспективи розвитку народного господарства Чернівецької області/І.В.Мусієнко//Розквіт економіки і культури Радянської Буковини. – 126 с.
758. Назаренко В.И. Аграрная политика (Запад, Восточная Европа, Россия) / Назаренко В.И., Папцов А.Г., Коган М.Ю. – Ч.1./ под общей ред. Назаренко В.И. – М.:ВНИИТЭИагропром. – М., 2000. – 205 с.
759. Нариси з історії Північної Буковини / [Ботушанський В.М. та ін.]. – К.: Наукова думка, 1980. – 338 с.
760. Нариси історії Закарпаття. Т.І. – Ужгород, Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 1993. – 435 с.
761. Нариси історії Закарпаття. Т.ІІ. – Ужгород: Закарпаття, 1995. – 663 с.
762. Нариси історії Закарпаття. Т.ІІІ (1946–1991 рр.) – Ужгород, Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. – 648 с.
763. Наукові основи аграрного виробництва в зоні Полісся і західному регіоні України. – К.: Урожай, 2004. – 245 с.
764. Наумов Ю. Досвід впровадження внутрігосподарського розрахунку в колгоспах/ Ю.Наумов// Економіка Радянської України. – 1972. – № 6. – С.45–48.
765. Нестеренко А.А. Закономерности социально-экономического развития города и деревни /А.А.Нестеренко. – К.: Наук. думка, 1975; Місто і село: Подолання суттєвих відмінностей / [Каковський К.Г., Беренштейн Л.Ю., Горак В.В. та ін.]. – К.: Політвидав України, 1982; Пушкаренко П.И. Сближение уровней жизни городского и сельского населения в условиях развитого социализма /П.И.Пушкаренко.–К.: Знание УССР, 1984.
766. Новаковський Л. Уроки земельного реформування / Л.Новаковський, І.Будзилович. – К.: Урожай, 2002. – 128 с.
767. О развитии бригадной формы организации труда в колхозах и совхозах Закарпатской области. – Ужгород, 1988. – 25 с.
768. Онисько С. Ефективність сільського господарства Карпатського регіону. Монографія /С.Онисько. – Львів: Українські технології, 2003. – 296.
769. Онищенко О. Аграрні перетворення: Здобутки і втрати / Онищенко О., Трегобчук В., Юрчишин В. // Віче. – № 10. – 1998. – С. 95–112.

770. Онищенко О. Власність – це відповідальність / Онищенко О., Трегобчук В., Юрчишин В. // Віче. – 1995. – березень. – С. 81–93.
771. Онищенко О. Нові форми господарювання та їх результативність у сільськогосподарському виробництві Словаччини /О.Онищенко// Економіка України. – № 1. – 2002. – С.60-65.
772. Онищенко О.М. Особливості сучасних земельних відносин в Україні / О.Онищенко// Економіка України. – № 4. – 2001. – С.56–62.
773. Онищенко О.М. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики/ О.М.Онищенко, В.В.Юрчишин. //Економіка України. – № 1. – 2006. – С.4–13.
774. Орлатий М. Соціальна сфера села /М.Орлатий. – К.: ІАЕ, 1997. – 200 с.
775. Осташко Т.О. Закономірності і особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі країн з перехідною економікою /Т.О.Осташко//Економіка і прогнозування. – № 1. – 2003.– С. 27–39.
776. Павлов О. Політика сільського розвитку: сутність, складові, пріоритети /О.Павлов// Вісник державної служби. – № 3. – 2007. – С. 4 – 11.
777. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект /С.П.Павлюк. – К.: Наукова думка, 1991. – 224 с.
778. Падалка С.С. Політика тоталітарної держави в концепції подолання відмінностей між містом і селом в УРСР. 60-80-і рр. ХХ ст. /С.С.Падалка //Українське суспільство др. половини ХХ ст. Історія і сучасність. [Збірник науково-популярних статей]. – К., 2002. – С.71–102.
779. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ століття /С.С.Падалка. – К., 1995. – 233 с.; Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.). – К., 2003. – 165 с.
780. Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П.Панченко, В.А. Шмарчук – К., 2000. – 342 с.
781. Панченко П.П. Діалектика аграрних відносин на Україні /П.П.Панченко // Сучасне українське село: проблеми, пошуки (1985-1990) [зб.наук. статей]. – К., 1991. – С.31-53.
782. Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960–1984. /П.П.Панченко. – К., 1985. – 261 с.; Панченко П.П. Повышение активности трудящихся в деятельности Советов /П.П.Панченко, В.И. Кравченко. – К., 1988. – 230 с.

783. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР в 1959-1980 гг. / П.П.Панченко– К., 1980. – 280 с.
784. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму /П.П.Панченко. – К., 2003. – 99 с.
785. Панченко П.П. Становище українського села (60-80-ті рр.) /П.П.Панченко// Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С.3-14.
786. Панченко П.П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П.П.Панченко. – К.: ІСДО, 1995. – 230 с.
787. Панченко П.П. Украинское село на путях научно-технического прогресса (60-80 гг.) /П.П.Панченко. – К., 1989. – 181 с.
788. Пархомов А.П. Питання соціально-економічної доктрини в історичній перспективі і ретроспективі /А.П.Пархомов //Збірник наукових праць НУ Острозька академія, вип. Історичні науки. – Острог: В-во НУ Острозька академія, 2004. – 328 с.
789. Перах М. Планове господарство і демократія /М.Перах./Сучасність. – 1979. – Ч.7-8. – С.107–119.
790. Петренко В.С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951–1969) /В.С.Петренко. – К.,1970.– 347 с.
791. Петько Б.О. Вдосконалення використання земельних і водних ресурсів в системі АПК / Петько Б.О., Колесник Л.А., Хотинський М.А. // Вісник Львівського університету. Серія економіка. – 1987. – Випуск 19. – С.47–50.
792. Пилипів Н.І. Соціально-економічні аспекти приватизації в колгоспах Прикарпаття /Н.І.Пилипів//Вісник Львівського університету. Серія «Економіка». – 1993. – Випуск 24. – С.33–36.
793. Під зорею радянською. – Львів: Каменярь, 1979. – 134 с.
794. Підлужний Й.А. Вирівнювання рівнів оплати праці колгоспників шляхом перерозподілу рентних доходів /Й.А.Підлужний // Вісник Львівського університету. Серія «Економіка». – 1983. – Вип. 15. – С.91–97.
795. Платон М.С. Социальная инфраструктура села /М.С.Платон. – М.,1985. – 150 с.
796. Плисюк В.П. Радянське село в умовах розвинутого соціалізму. Діяльність Комуністичної партії України з удосконалення соціалістичних суспільних відносин на селі (1965-1978) /В.П.Плисюк. – Львів, 1986. –136 с.; Плисюк В.П. Основні напрями аграрної політики КПРС/ В.П.Плисюк. – Львів, 1984. – 167 с.

797. Погребняк Я.П. Развитой социализм: экономика и народное благосостояние. О работе партийной организации Украины по повышению народного благосостояния /Я.П.Погребняк. – К., Политиздат Украины, 1985. – 262 с.
798. Політика і розвиток сільського господарства в Україні / за редакцією Штефана фон Крамона-Таубаделя, Сергія Зорі, Людвіга Штріве. – К.: Альфа-Принт, 2001. – 312 с.
799. Поплавська Ж. Фермерство на Львівщині: досвід, проблеми /Ж.Поплавська// Економіка України. – 1992. – № 1. – С.54–58.
800. Поплевкин Т.Т. О партийном руководстве сельским хозяйством /Т.Т.Поплевкин // Вопросы истории КПСС. – 1967. – № 8. – С.84–98.
801. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / за ред. П.Т.Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ УААА, 2000. – 660 с.
802. Прибиткова І.М. Основи демографії / І.М.Прибиткова. – К.: Артек, 1997. – 256 с.
803. Продовольственный комплекс страны/под рук. В.П.Можина. – М.: Экономика, 1983. – 232 с.
804. Продовольча програма республіки. Запитання і відповіді. – К., 1984. – 215 с.
805. Прокопа І.В. Соціальна інфраструктура села: формування нового механізму розвитку /І.В.Прокопа. – НАН України, Інститут економіки. – К., 1996. – 172 с.
806. Прокопишак К. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури та відродження сіл Карпатського регіону. Монографія /К.Прокопишак. – Львів. – 1997. – 175 с.
807. Прокопишак К.В. Стан та перспективи розвитку сільського господарства в Карпатському регіоні /К.В.Прокопишак. – Львів, 1998. – 124 с.; Прокопишак К.В. Регулювання соціальної сфери села в умовах становлення ринкових відносин / К.В.Прокопишак. – Львів, 2002. – 262 с.
808. Радченко А. Розподіл доходів і гарантована оплата праці в колгоспах /А.Радченко// Економіка Радянської України. – 1967. – № 3. – С.46-53.
809. Развитие аграрной экономики Украинской ССР. – К.:Урожай, 1987. – 413 с.
810. Развитие механизации и электрификации сельского хозяйства Украинской ССР. – К.:Наукова думка, 1988. – 472 с.
811. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П.Реєнт // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.19.
812. Рекитов А.И. Историческое познание: системно-гносеологический поход/А.И.Рекитов – М., 1982. – 195 с.

813. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) /І.В.Рибак. – Кам'янець–Подільський.: Абетка, 2000. – 304 с.
814. Рогожин Г.Н. Развитие жилищного и культурно-бытового строительства в селах Винницкой и Сумской областей /Г.Н.Рогожин, М.В.Возна// Социально-экономические аспекты развития агропромышленного комплекса УССР. – К., ИЭ АН УССР, 1986. – С.26–34.
815. Романов С.П. Разрушение модели социализма: личность и общество /С.П.Романов. – М.: Валдай, 2005. – 421 с.
816. Романюк І. Українське село у 50-ті-першій половині 60-х років ХХ століття /І.Романюк. – Вінниця: Книга–Вега, 2005. – 256 с.
817. Руденко Г. Продовольственная программа и пути её реализации /Г.Руденко. – М.: Профиздат, 1982. – 96 с.
818. Руженський М.М. Агропромислова інтеграція і реалізація Продовольчої програми /М.М.Руженський //Серія ІХ «Новини сільськогосподарської науки і практики». - № 11. – К., 1983. – 48 с.
819. Рябоконт В.П. Відродження українського села – пріоритетний напрям аграрної політики держави /В.П.Рябоконт// Економіка АПК.– 2007. – № 12. – С.3-7.
820. Саблук П. Особливості аграрної реформи в Україні /П.Саблук. – К.: Нічлава, 1997. – 304 с.
821. Саблук П.Т. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. [Науково-популярні нариси у трьох томах]. Т.1. Економіка періоду диктатури влади /П.Т.Саблук. – К.: Інститут аграрної економіки, 2001. – 432 с.
822. Саблук П.Т. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє. [Науково-популярні нариси у трьох томах]. Т.ІІ. Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення /П.Т.Саблук. – К.: Інститут аграрної економіки, 2001. – 482 с.
823. Саблук П.Т. Аграрна складова в економічних реформах України /П.Т.Саблук: матеріали наукової конференції [«Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку»]. – К., 2001. – С. 46–59.
824. Саблук П.Т. Демографічні проблеми українського села /П.Т.Саблук, К.І.Якуба. – К., 2002. – 36 с.

825. Саблук П.Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в XXI столітті /П.Т.Саблук// Доповідь на III Всеукраїнських зборах вчених економістів-аграрників 20-30.03.01. – К.: ІАЕ, 2001. – С.3–17.
826. Саблук П.Т. Розвиток аграрної економічної науки в Україні та її завдання в умовах освоєння ринкової системи господарювання / П.Т.Саблук // Економіка АПК. – 2006. – № 7. – С.4–11.
827. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні /П.Т.Саблук. – К., ННЦ ІАЕ, 2006. – 396 с.
828. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави /П.Т.Саблук // Економіка АПК. – 2005. – № 11.– С.4–12.
829. Саблук П.Т. Сучасні аграрні реформи: деякі оцінки і проблеми/П.Т.Саблук, В.В. Юрчишин – К., 1998. – 536 с.
830. Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия: перев. с англ. / Дж.Сакс. – М.: Экономика, 1994. – 125 с.
831. Санцевич А.В. Інститут історії України Національної академії наук України. Історіографічний огляд до 60-річчя установи /А.В. Санцевич. – К., 1998. – 129 с.
832. Сватош М. Державний фонд ринкової регуляції у сільському господарстві Чеської республіки / Сватош М., Губені Ю., Аверчев О. //Економіка АПК.– 2001. – № 3. – С. 116-121.
833. Сватош М. Розвиток механізмів інвестиційної та дотаційної підтримки аграрної сфери у Чеській Республіці / [Сватош М., Доуха Т., Губені Ю., Магійович І.] // Економіка України. – 2001. – № 8. – С.71-82.
834. Сдобнов С.И. Социальное развитие деревни – часть аграрной политики партии КПСС/ С.И. Сдобнов // Вопросы истории. – 1978. – № 9. – С.33-46.
835. Село: сучасна політика і стратегія розвитку/ [Шепотько Л., Прокопа І., Максим'юк О., Гудзинський С., Полонський В.]. – К: Інститут економіки НАН України, 1997. – 329 с.
836. Сельское хозяйство. В зеркале статистики.//Политическое образование. – 1988. – № 6.– С. 12-19.
837. Семкив О.В. Преодоление различий между городом и деревней. 1965–1988. /О.В. Семкив. – Львов, 1988. – 172 с.
838. Силин В.А. XXIII съезд КПСС о повышении материального благосостояния народа/В.А.Силин // Вопросы истории КПСС. – 1971. – № 3.– С.55–69.

839. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: [у 2 т.]. Потенціал сільського сектора (т. 2) / [Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський та ін.]. – К. : Інститут економіки НАН України, 2000. – 446 с.
840. Соломко Є.Т. Аграрна політика в дії: Діяльність Комуністичної партії з розвитку соціально-політичної і виробничої активності трудівників села/Є.Т.Соломко. – К., 1980. – 188 с; Прушковський Л.В. Програма добробуту /Л.В.Прушковський, К.Д.Якимчук. – К.: Політвидав, 1982. – 102 с.
841. Социально-экономические преобразования в западных областях Украины за годы советской власти. – К., 1977. – 159 с.
842. Соціалістичні перетворення в культурі та побуті західних областей України (1939-1989) – К.: Наукова думка, 1989. – 264 с.
843. Соціальна сфера села України: регіональний аспект // за ред. П.Т.Саблука, М.К.Орлатого. – К.: НДІ «Укראгропромпродуктивність», 2003. – 605 с.
844. Соціальний розвиток села на сучасному етапі. – К., 1982. – 48 с.
845. Соціальний та демографічний стан сучасного українського села // за ред. Л.Ю.Беренштейна, П.П.Панченка. – К.: ІУ НАН України, НАУ, 1988. –105 с.
846. Соціальні перетворення в Радянському селі (на прикладі західних областей Української РСР / [Авт.кол. Г.І.Ковальчак, П.П.Максимук, В.О.Голяк, Я.І.Жовтанецька]. – К.: Наукова думка, 1976. – 234 с.
847. Соціально-економічний розвиток села. – К.: Урожай, 1989. – 152 с.
848. Супіханов Б.К. Розвиток державної аграрної політики у підвищенні ефективності сільськогосподарського виробництва / Б.К.Супіханов// Економіка АПК. – 2007. – № 8. – С.3–8.
849. Сургай Г.І. Продовольча програма СРСР в українській радянській літературі/ Г.І.Сургай // Український історичний журнал – 1986. – № 1.– С.100–109.
850. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс/Г.І.Сургай. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.
851. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення/за ред. П.Т.Саблука, В.В.Юрчишина. – К., ІАЕ УААН, 1996. – 764 с.
852. Терниста дорога до єдності. – Ужгород, 1995. – 119 с.

853. Тимощик В. Гарантована оплата праці – могутній засіб посилення матеріального стимулювання в колгоспах/В.Тимощик//Економіка Радянської України. – 1966. – № 2. – С.56–60.
854. Тимченко С.М. Етнонаціональні процеси в українському селі (60–80 рр. ХХ ст.)/ С.М.Тимченко. – Чернівці, 1996. – 349 с.
855. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етнонаціональних змін. 1959-1989/С.М.Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 196 с.
856. Тихонов В. Продовольственная программа СССР /В.Тихонов // Вопросы экономики. – 1982. – № 7. – С.3–11.
857. Томасівська І.З. Сучасний стан господарювання та перспективи розвитку фермерських господарств Львівщини /І.З.Томасівська //Проблеми агропромислового комплексу Карпат. Випуск 5.– В.Бакта, 1996. – С.37–41.
858. Трегобчук В.М. Про довгострокову стратегію сталого розвитку агропромислового комплексу / Трегобчук В.М., Пасхавер Б.Й., Юзефович А.Е та ін. // Економіка АПК. – 2005.– №.7. – С. 3–11.
859. Третьак А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні/А.М.Третьак.- К.: Аграрна наука, 2002. – 278 с.
860. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. /М.Туган-Барановський. – К.: Наукова думка, 1994. – 263 с.
861. Тюрина А.П. Продовольственная программа – новый этап в развитии советской деревни /А.П.Тюрина. – М.: Знание, 1985.– 40 с.
862. Тюрина А.П. Социально-экономическое развитие советской деревни. 1965–1980 / А.П.Тюрина. – М., 1982. - 123 с.
863. У боротьбі за світлі ідеали комунізму.–Вид-во Львівського університету, 1970.– 252 с.
864. Україна на зламі історичних епох: Формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991–2000 роки)/ [Л.Ю.Беренштейн та ін.]; НАН України, Ін-т історії України, Укр.акад.історії. – К., 2000.–396 с.
865. Україна на роздоріжжі. – К.: Фенікс, 1998. – 447 с.
866. Україна: друга половина ХХ ст. Нариси історії. / [П.П.Панченко, М.Р.Плющ, А.А.Шевченко та ін.] – К.: Либідь, 1997. – 352 с.

867. Українське село у 20-90-х рр. ХХ ст. (Короткий історико-економічний нарис) / [Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П. та ін.]. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – 122 с.
868. Українське село: вихід з кризи: [зб. наук. праць]. – К., 1994. – 129 с.
869. Українське село: проблеми і перспективи /Л.О.Шепотько та ін. /Серія: Сучасне село: культура, естетика, побут. – К.,1991. – 237 с.
870. Феклистов И.Ф. Трудовое сотрудничество города и села: опыт и проблемы/ И.Ф.Феклистов. – Ленинград: Агропромиздат, 1987. – 132 с.
871. Філософія // за ред. д-ра філос. наук, проф. І.Ф.Надольного. – К., 1998. – 435 с.
872. Флорентьев Л.Я. Линия партии на повышение эффективности сельскохозяйственного производства Л.Я.Флорентьев // Вопросы истории КПСС. – 1972. – № 9. – С.17–32.
873. Фтомов Г.С. Технічне переозброєння сільського господарства (1960-1970 рр.) / Г.С.Фтомов // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Випуск 8. – К.,1974. – С. 20–26.; Білецький Б.Ф. Втілення в життя ленінських ідей електрифікації села на Радянській Буковині (1945–1970 рр.)/Б.Ф.Білецький //Минуле і сучасне Північної Буковини. Вип.2. – Чернівці, 1973. – С. 81–89.
874. Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939 – 1958 рр.) /Й.Д.Черниш. – Львів, 1963. – 266 с.
875. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України/А.А.Чухно. – К.: Логос, 2003. – 631 с.
876. Шаркань П. Мировая продовольственная проблема//науч.ред. В.В.Милосердов / П.Шаркань. – М.:Экономика, 1982. – 216 с.
877. Шеп В.В. Економіка виробництва винограду в Закарпатті / В.В.Шеп В.Ф.Третьяков – Львів, 1971. – 128 с.
878. Шеп В.В. Эффективность интегрирования подсобных хозяйств населения по производству животноводческих продуктов /В.В.Шеп //Повышение эффективности личного подсобного хозяйства. (Материалы заседания секции развития личного подсобного хозяйства. 1983 г.). – М.,1984. – С.14–19.
879. Шепотько Л. Продовольча безпека та інтенсифікація сільського господарства /Л.Шепотько, І.Прокопа // Віче. – 2001. – №.1 (106). – С. 127–145.
880. Шепотько Л.О. Напрями соціально-економічного розвитку села / Л.О.Шепотько. – К., 1984. – 48 с.

881. Шепотько Л.О. Соціальний розвиток села на сучасному етапі / Л.О.Шепотько.– К., 1982.– 197с.; Человек в аграрной сфере // под ред. Л.А. Шепотько. – К.: Наукова думка, 1991. – 284 с.
882. Шляхом до щастя. – Ужгород: Карпати, 1973. – 288 с.
883. Шмелёв Н. Кризис внутри кризиса/ Н. Шмелёв // Вопросы экономики. – 1998. – № 10. – С. 3–14.
884. Шульце Е. Структура предприятий и собственности в сельском хозяйстве Центральной и Восточной Европы /Е.Шульце, П.Тиллак //ИАМО, 2001 – Галле: Институт аграрного развития в Центральной и Восточной Европе, 2001. – С.25–31.
885. Шуфрич Н. Проблеми реформування земельної власності у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи / Н.Шуфрич // Економіст.– 2003. – № 1.– С.46–47.
886. Юрченко А.Д. Земельна реформа в Україні (до 10-річчя з часу проголошення) /А.Д.Юрченко // Економіка АПК. – 2001. – № 5.– С. 3–11.
887. Юрчишин В. Сільське господарство України в радянські часи (короткий огляд) /В.Юрчишин. – К., ІАЕ УААН, 1998. – 31 с.
888. Юрчишин В.В. Від антиполітики – до глибокої кризи аграрної політики / В.В.Юрчишин//Віче. – 2003. – № 11.– С.54–59.
889. Юрчишин В.В. Деякі узагальнення і проблеми сучасної аграрної політики / В.В.Юрчишин. // Економіка АПК. – 2007. – № 4.– С.3–12.
890. Юрчишин В.В. До стратегії соціального та економічного розвитку сільського господарства /В.В.Юрчик, Л.М.Шевченко //Агроінком. – 2005. – № 9-10.– С.10–15.
891. Юрчишин В.В. Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізації /В.В.Юрчишин // Економіка АПК. – 2003. – № 8.– С.3–8.
892. Юрчишин В.В. Політика сільського розвитку /В.В.Юрчишин// Економіка АПК. – 2006. – № 4. – С. 12 – 21.
893. Юрчишин В.В. Реформування аграрних відносин /В.В.Юрчишин, В.М. Скупий. – К.: ІАЕ, 1998. – 86 с.
894. Юрчишин В.В. Формування і системна розбудова новітньої державної аграрної політики /В.В.Юрчишин// Економіка України. – 2007. – № 10.– С.4–14.
895. Якуба К.І. Трудові ресурси колгоспів Української РСР / К.І.Якуба. – К., 1973. – 47 с.

896. Яремчук В.Т. Встановлення народної влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944 – червень 1945 рр.) /В.Т.Яремчук// Наукові записки УжДУ. - Т.32. – Ужгород, 1959. – С. 66 – 78.
897. 40 років дорогою соціалізму [зб. праць. Вісник Львівського університету]. Серія історична. В.15. – Львів, 1979. – 94 с.
898. Agricultural Policies in Transition Economies. – Paris: OECD, 1997. – 322 p.
899. Halamska Maria. Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Srodkowej i jej społeczne konsekwencje / Maria Halamska. – Warszawa: PAN-IWR, 1998. – 307 s.
900. Hubeni Yuriy. Influence of the agrarian reform on the formation of agribusiness entrepreneurial environment (in Ukrainian and Czech examples). In to: Agrarian prospects – VIII. Collection of papers of international scientific conference CAU, P-I. / Yuriy Hubeni.– Prague: CAU, 1999. – P. 112-115
901. Klaus V. Ne mam rad katastroficke scenare /V. Klaus. – Ostrava: Sagit, 1991.– 311 s.
902. Mały rocznik statystyczny. – Warszawa, 1938. – 236.
903. Ramec nove koncepcie agrarni politiky ČR. – Praha: Macron Software, 1999. – 57 s.
904. Rosati D. Polska droga do rynku / D.Rosati. – Warszawa: PWE, 1998. – 227 s.
905. Słownik obywatelski rolnika. Warszawa: Polska wieś 2000. – 1997. – 452 s.
906. Svatoš, Ma kol. Ekonomika agrarniho sektoru. Praha: ČZU, 1995. – 365 s.
907. Syrejczyk Grzegorz. Do pytania gospodarczych priopytetow w transformacji systemowej / Grzegorz Syrejczyk // Zasady transformacji gospodarki postsocialistycznej; dylematy i wezwania. – W-wa.: Oficyna wydawnicza NBP, 2002. – 305 s.
908. Zgliński W. Procesy dekollektiwizacji rolnictwa i ich skutki w postkomunistycznych krajach Europy Srodkowej i Wschodniej / W.Zgliński // Problematyka geopolityczna Europy Srodkowej i Wschodniej. Rzeszów: WE UMSK, 1999. – S. 141-142.

2. Дисертації та автореферати

909. Вівчарик М.М. Етнополітичні процеси в українському селі: дис... д-ра політ. наук.: 03.01.04 /М.М.Вівчарик. – К., 1994. – 445 с.
910. Гончарук Н.Б. Реформування агропромислового комплексу України: досвід, проблеми. (1991-1996): автореф.дис...к. істор. наук: 07.00.01 /Н.Б.Гончарук. – Інститут історії України НАН України. – К., 1997. – 24 с.

911. Григоренко О.П. Участь молоді в сільськогосподарському виробництві України: Проблеми. Уроки: дис... д-ра істор. наук.: 07.00.01 /О.П.Григоренко. – К., 1995. – 435 с.
912. Кисіль Н.М. Соціально-культурна сфера: територіальна організація та особливості розвитку (на матеріалах Львівської області): дис. к.е.н.:08.10.01/ Н.М.Кисіль. – НАН України. Ін-т регіон.дослідж. – Львів, 2002. – 217 с.
913. Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. ХХ ст.: дис... д-ра істор. наук.: 07.00.01 /Г.Г.Кривчик. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2002. – 414 с.
914. Кузнєцов О.А. Українське село: проблеми соціальних змін (70-і-перша половина 80-х років ХХ ст.): дис...к.істор.наук: 07.00.01. /О.А.Кузнєцов. – Запоріжжя, 2003. – 195 с.
915. Левчук К.І. Аграрні відносини в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (історико-політичний аспект): дис... к. істор. наук: 07.00.01./К.І.Левчук. – Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 190 с.
916. Михайлюк В.П. Суспільно-політичний та соціально-економічний розвиток українського села в 70-х на початку 90-х років: дис... д-ра істор. наук: 07.00.01 /В.П.Михайлюк. – Київський державний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1993. – 417 с.
917. Падалка С.С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х–80-ті роки ХХ ст.): дис... д. іст.н.: 00.07.01 /С.С.Падалка. – Донецький національний університет. - Донецьк, 2005. – 420 с.
918. Серєда А.М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60-70-ті рр. ХХ ст.) : дис... канд. істор. наук: 00.07.01 /А.М.Серєда. – Запорізький держ.ун-т. – Запоріжжя, 1994. – 189 с.
919. Тимченко С.М. Етносоціальні процеси в українському селі (60-80-і рр.ХХ ст.): дис... д-ра істор. наук.: 07.00.01 /С.М.Тимченко. – Запоріжжя, 1995. – 480 с.
920. Чеботар С.І. Економічні реформи у Польщі: українсько-польські порівняльні дослідження: автореф.дис. на здобуття наук.ступ.канд.екон.наук: спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини»/С.І.Чеботар. – Тернопіль, 2001. – 29 с.

3. Довідникові та енциклопедичні видання

921. Довідник з історії України (А-Я): за заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-е вид., доопр. і доп. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

922. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / голова редакційної ради : Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 1 / [відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – 2002. – 864 с.
923. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. / голова редакційної ради: Гаврилишин Б. Д. (голова) [та ін.]. Т. 3 / [відп. редактор Мочерний С. В. та ін.]. – 2002. – 952 с.
924. Краткий словарь по философии. – М., 1979. – 325 с.
925. Новий довідник. Історія України. – К., 2005. – 736 с.
926. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд.– М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 1600 с.
927. Українська дипломатична енциклопедія: [у 2-х т.] Т.2. / редкол.: Губерський Л.В. (голова) [та ін.]. – К.: Знання України, 2004. – 812 с.

4. Електронні ресурси

928. Заєць О. Земельна реформа: історія, філософія, право: [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.viche.snfo/sndex.php
929. Законодавчі акти України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>

ДОДАТКИ

Додаток А

Виробництво основних видів с/г продуктів в областях

Українських Карпат в 1965–1975 рр.

[566,с.196,201–205,210,215–218,222–225,250–254]

Області	По Україні			Закарпатська			Івано-Франківська			Львівська			Чернівецька			
	Роки	1965	1970	1975	1965	1970	1975	1965	1970	1975	1965	1970	1975	1965	1970	1975
Виробництво, тис.тонн																
зернові	31651	36392	33803	150	153	231	303	319	261	537	621	518	421	393	450	
картопля	18157	19726	16469	273	239	278	468	618	364	1149	976	820	268	322	323	
цукрові буряки (фабричні),	43793	46309	38342	-	-	-	515	587	471	1072	1306	1315	823	1069	954	
овочі	5350	5807	6038	44	62	110	72	71	69	176	208	197	46	79	103	
плоди і ягоди	1860	2350	2510	61	73	59	27	34	17	63	45	26	41	55	56	
виноград	957,7	903,8	1186,6	17,5	25,9	32,3	-	-	-	-	-	-	1,3	0,7	0,4	
Урожайність ц/га																
зернові																
картопля	19,2	23,4	20,4	19,9	23,0	30,8	17,2	20,0	14,6	16,1	19,7	14,9	24,3	22,9	26,7	
цукрові буряки (фабричні),	235	280	217	-	-	-	190	322	224	200	309	273	219	323	271	
овочі	112	120	116	92	109	163	116	102	94	121	151	133	77	123	124	
плоди і ягоди	31,2	25,9	29,5	37,1	35,2	27,0	25,7	21,4	11,0	36,1	18,3	11,8	27,7	25,0	25,0	
виноград	35,9	37,6	59,1	16,0	24,1	35,6	-	-	-	-	-	-	7,9	12,2	18,3	
Виробництво м'яса і сала (в забійній вазі), тис.т.	2220,7	2850,1	3515,6	34,4	44,1	50,0	39,8	52,9	66,7	89,5	123,4	132,8	43,1	60,1	73,0	
молока, тис.т.	16628,6	18711,5	21286,9	229,9	278,3	321,5	394,3	439,2	479,7	786,9	883,6	952,1	304,9	366,7	413,6	
яєць, т.шт.	6941,0	9201,8	12428,6	122,7	150,2	208,2	147,9	152,0	182,1	334,0	421,5	521,7	150,4	175,4	201,5	
вовни, т.	22063	24837	28773	547	639	688	185	177	191	208	203	197	433	415	408	

**Парк основних тракторів та зернозбиральних комбайнів в колгоспах,
радгоспах та міжгосподарських підприємствах**
(на кінець року, у фіз.од.) [566,с.169, 170; 76, арк.179]

	По республіці			По Карпатському регіону			Закарпатська обл.		
	Роки								
	1965	1970	1975	1965	1970	1975	1965	1970	1975
Трактори	256985	317159	371689	16169	22418	27670	2281	3235	4460
Зернозбиральні комбайни	56912	81184	82522	2790	4937	5606	196	519	550

Продовження додатку Б

	Івано-Франківська обл.			Львівська обл.			Чернівецька обл.		
	Роки								
	1965	1970	1975	1965	1970	1975	1965	1970	1975
Трактори	3284	4803	5510	7395	10091	12107	3209	4289	5593
Зернозбиральні комбайни	537	1052	1207	1549	2690	2922	508	676	927

**Механізація робіт у рослинництві в господарствах областей
Карпатського регіону**

(у % до загального обсягу даної роботи) [розрах. за 30,арк.41-43]

Види робіт	По Україні		Закарпатська обл.		Івано-Франківська обл.		Львівська обл.		Чернівецька обл.	
	1965	1970	1965	1970	1965	1970	1965	1970	1965	1970
Вирощування і збирання картоплі	16,8	57,5	0,3	10,0	-	-	9,2	52,8	2,3	33,0
Вирощування і збирання кукурудзи на зерно	50,5	89,4	7,1	26,8	30,1	68,9	-	53,6	6,8	58,3
Вирощування і збирання цукрових буряків	30,0	69,6	-	-	4,1	18,3	8,7	27,4	5,3	36,0

**Механізація робіт у тваринництві в господарствах областей
Карпатського регіону (у % до загального обсягу даної роботи)**
[розрах. за 30,арк.45-51]

Види робіт	По Україні		Закарпатська обл.		Івано-Франківська обл.		Львівська обл.		Чернівецька обл.	
	1965	1970	1965	1970	1965	1970	1965	1970	1965	1970
На фермах ВРХ										
доїння корів	20,6	52,2	2,1	33,3	31,7	56,1	5,7	39,6	20,4	50,3
водопостачання	71,0	87,1	81,1	92,0	80,3	93,8	68,4	81,4	81,2	88,3
роздача кормів	3,1	15,3	2,9	6,6	0,8	13,6	0,6	6,8	3,5	10,3
прибирання гною	13,9	45,0	10,3	40,6	11,3	42,2	12,9	40,6	16,2	44,1
На свинофермах										
водопостачання	63,5	80,1	83,9	100	56,5	95,2	48,8	65,3	45,0	59,7
роздача кормів	12,9	21,2	9,7	25,9	18,9	43,9	13,5	24,3	12,3	6,5
прибирання гною	13,0	40,7	6,8	32,2	20,9	58,3	15,8	39,7	7,4	23,7

Додаток Е

Якісний склад керівників колгоспів Карпатського регіону (1971 р.)
 [розрах. за 27,арк.58,63,80,133]

Області	Закарпатська	Івано – Франківська	Львівська	Чернівецька
Всього голів колгоспів	143	246	419	208
з вищою освітою	80	78	188	120
в т.ч. з сільськогосподарською	58	58	140	103
з незакінченою вищою	16	29	35	20
в т.ч. з сільськогосподарською	11	11	26	20
з середньою освітою	47	132	173	66
в т.ч. з сільськогосподарською	32	115	127	58
незакінченою середньою	-	7	20	1
початковою	-	-	3	1
мають науковий ступінь кандидата наук	3	-	3	-

Додаток Ж

Рівень освіти керівного складу господарств областей Українських Карпат, 1984 р. [розрах. за 43,арк.21,24,32]

Області	Спеціалісти				З них жінки	Керівники господарств			
	всього	з вищою освітою	з середньою спеціальною	практики		всього	з вищою освітою	з с/с	практики
Закарпатська	3844	942	1929	973	1290	105	93	10	2
Івано-Франківська	6134	1325	3927	882	2484	171	143	28	-
Львівська	10929	2792	6560	1574	4134	297	269	25	3
Чернівецька	4611	1177	2748	686	1632	148	133	15	-

Додаток З

**Виробництво основних продуктів тваринництва
особистими підсобними господарствами населення [569,с.175]**

Роки	М'ясо (в забійній вазі), тис.т.	Молоко, млн.т.	Яйця, млн.шт.	Вовна, тис.т.
1965	950	6,0	5259	1,7
1970	1068	6,2	5696	1,2
1975	1220	6,0	5820	1,2
1980	1180	5,7	5963	1,0

Додаток К

**Основні показники розвитку сільського господарства областей
Карпатського регіону (у % до України в цілому) [523,с.25]**

Показники Області	Закарпатська	Івано- Франківська	Львівська	Чернівецька	Регіон в цілому
Площа с/г угідь	1,1	1,5	3,1	1,1	6,8
Рілля	0,6	1,2	2,6	1,0	5,4
Валова продукція с/г в цінах 1983 р. 1986-1990 в сер.за рік	1,5	2,2	4,0	1,9	9,6
1992 р.	1,6	2,1	4,4	1,7	10,1
Валова продукція с/г на 100 га с/г угідь 1986-1990 рр.	141,4	149,4	131,2	164,9	142,4
1992 р.	143,5	154,4	144,6	153,0	148,0
Валова продукція с/г на душу населення 1986-1990 рр.	64,7	79,5	75,3	103,6	78,4
1992 р.	65,9	84,3	83,0	96,0	81,8

Додаток Л

**Результати першого етапу структурної аграрної реформи в окремих
постсоціалістичних країнах Європи (сер.90-х рр.) [884,с.25]**

Країна	Частка сільськогосподарських угідь, %				
	Фермерські господарства	Господарства населення	Кооперативи (колективні підприємства)	Державні підприємства	Господарські товариства та ін.
Польща	84	-	2	6	8
Румунія	67	-	12	21	-
Словаччина	9	14	50	0,3	27
Угорщина	41	4	-	-	59
Україна	7	24	19	5	45

Додаток М

**Чисельність сільського населення в областях Українських Карпат
(на 1 січня, тис. осіб) [95,арк.159]**

Області \ Роки	1961	1971	1978	Приріст (+), зниження (-) 1978р. до 1961 р. (%)
По Україні	22450,2	21213,8	19155,0	- 14,7
Закарпатська	682,8	750,4	727,0	+ 6,5
Івано – Франківська	847,4	870,6	850,7	+ 0,4
Львівська	1286,9	1282,1	1190,7	- 7,5
Чернівецька	557,6	557,8	560,2	+ 0,5

Коефіцієнт природного приросту населення областей Українських Карпат

(на 1000 наявного населення) [571,с.41-43; 589,с.329]

Роки Області	1980			1990			2000		
	всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості	всього	у міських поселеннях	у сільській місцевості
Українська РСР	3,5	6,1	- 0,7	0,8	2,5	- 3,4	- 7,5	- 6,5	- 9,7
Закарпатська обл.	9,7	9,9	9,5	7,5	7,4	7,7	0,4	- 0,3	0,8
Івано-Франківська	7,4	10,2	5,7	5,1	8,1	2,8	- 1,8	- 0,4	- 3,0
Львівська	6,0	8,1	3,6	3,5	5,5	0,7	- 3,3	- 1,9	- 5,3
Чернівецька	6,4	8,7	5,0	3,8	5,3	2,7	- 2,5	- 1,7	- 3,0
По регіону	29,5	36,9	23,8	16,9	26,3	13,9	-7,2	-4,3	-10,5

Додаток П

**Динаміка зміни кількості сільського населення в Україні,
в т.ч. в областях Українських Карпат [571,с.22; 589,с.28]**

	Тисяч осіб				Збільшення (+) або зменшення (-), тис. осіб			
	1970	1980	1990	2001	1970 - 1980	1980 - 1990	1990 - 2001	1970 - 2001
Україна	21437,9	18981,1	16969,3	15754,0	- 2456,8	- 2011,8	- 1215,3	- 5683,9
Закарпатська обл.	742,8	714,4	735,7	782,9	- 28,4	21,3	47,2	40,1
Івано-Франківська	865,1	837,1	823,8	822,2	- 28,0	- 13,3	- 1,6	- 42,9
Львівська	1280,2	1197,9	1107,6	1059,3	- 82,3	- 90,3	- 48,3	- 220,9
Чернівецька	552,5	552,2	541,8	531,5	- 0,3	- 10,4	- 10,3	- 21,0
По регіону	3440,6	3301,6	3208,9	3195,9	-139,0	-92,7	-13,0	-244,7

Додаток Р

**Динаміка сільських населених пунктів
(на поч.року), одиниць [806,с.71]**

	Рік							2000 р. до 1968 р., (±)
	1968	1970	1980	1985	1990	1995	2000	
По Україні	31410*	31410	29642	29188	28804	28864	28739	- 2671
Закарпатська обл.	646	580	563	561	561	576	579	- 67
Івано-Франківська обл.	795	766	760	754	759	762	765	- 30
Львівська обл.	2078	1896	1874	1873	1871	1854	1854	- 224
Чернівецька обл.	410	398	398	395	398	398	398	- 12
Всього в регіоні	3929	3640	3595	3583	3589	3590	3596	- 333

* Дані 1970 р.

Додаток С

**Характеристика сільських адміністративно-територіальних одиниць
регіону Українських Карпат, 1996 р. [533,с.21]**

	Сільські адм.-територ. одиниці на 01.01.			Кількість поселень, од.	
	Райони, од.	Сільські населені пункти	В них населення тис. осіб	Вими- раючих	Занепа- даючих
Україна	490	28839	16228,3	5095	2891
Закарпатська	13	579	785,5	5	5
Івано-Франківська	14	763	828,3	31	21
Львівська	20	1854	1072,7	111	132
Чернівецька	11	398	537,7	2	1
По регіону	58	3594	3224,2	149	159

**Ріст валової продукції і оплата людино-дня в колгоспах
областей Українських Карпат [687,с.170]**

(валова продукція в цінах 1975 р.)

Області	1958		1970		1975	
	Валова продукція, млн.крб	Середня грошова оцінка людино-дня, крб.	Валова продукція, млн.крб	Середня грошова оцінка людино-дня, крб.	Валова продукція, млн.крб	Середня грошова оцінка людино-дня, крб.
Закарпатська	73,5	1,28	90,4	3,23	244,0	3,95
Івано-Франківська	78,2	0,93	154,2	2,83	310,1	3,49
Львівська	115,0	0,90	360,3	3,01	538,7	3,54
Чернівецька	86,5	0,99	181,8	3,29	321,4	3,85

Середньомісячна оплата праці в областях УРСР (вибірково)

1977 р. (крб.) [95,арк.169]

Області	Робітники промислових підприємств	Робітники радгоспів	Колгоспники
Закарпатська	146,8	125,0	79,8
Івано-Франківська	143,8	106,0	72,8
Львівська	153,7	97,0	85,0
Чернівецька	140,6	94,0	87,8
Донецька	231,6	169,8	127,4
Кримська	245,0	179,7	134,8
Херсонська	229,0	168,0	126,0
По УРСР	169,1	125,0	94,7

**Динаміка середньомісячної заробітної плати в основних галузях
економіки України, грн. [533,с.27]**

Галузь	1995 р.	1996 р.	1997 р.
Всього	81	138	156
Сільське господарство			
в т.ч. колективні	46	87	100
с/г підприємства	35	64	82
Промисловість	89	153	172
Будівництво	103	157	165
Транспорт	90	160	167
Зв'язок	95	169	203
Житлове господарство	63	117	128
Комунальне господарство	85	156	186
Охорона здоров'я	78	120	123
Освіта	70	119	127
Культура	56	97	95
Наука і наукове обслуговування	82	143	174
Фінансування, кредитування та страхування	174	277	302

**Темпи зростання середньорічного обсягу валової продукції сільського
господарства по категоріях господарств Української РСР**

(в % до 1961-1965 рр.) [569,с.143]

Роки	Всі категорії господарств	В тому числі :	
		Колгоспи, радгоспи, міжгосподарські та інші сільськогосподарські підприємства	ОПГ
1961-1965	100	100	100
1966-1970	117	121	109
1971-1975	136	145	118
1976-1980	147	160	120
1981-1984	149	162	123

Додаток Ц

Введення в дію загальноосвітніх шкіл (тис. учн. місць)

[565,с.376; 568,с.262]

Області	За 1966-1980 рр.		В тому числі					
			1966-1970 рр.		1971-1975 рр.		1976-1980 рр.	
	всього	колгос-пами	всього	колгос-пами	всього	колгос-пами	всього	колгос-пами
По Україні	1972,1	1209,2	785,7	601,9	706,3	394,0	480,1	213,3
Закарпатська	62,2	17,6	17,4	3,0	21,7	6,2	23,1	8,4
Івано-Франківська	83,1	47,8	25,9	17,6	38,5	21,1	18,7	9,1
Львівська	106,3	47,3	48,0	23,0	29,0	11,3	29,3	13,0
Чернівецька	39,5	20,9	12,5	7,2	13,4	6,3	13,4	7,4
По регіону	291,1	133,6	103,8	50,8	102,6	44,9	81,5	37,9

Введення в дію дитячих дошкільних закладів

(ясел і дитсадків, місць) [565,с.378; 568,с.264]

Області	За 1966-1980 рр.		В тому числі					
			1966-1970 рр.		1971-1975 рр.		1976-1980 рр.	
	всього	колгос-пами	всього	колгос-пами	всього	колгос-пами	всього	колгос-пами
По Україні	458516	329753	215194	176315	99119	64530	144203	88908
Закарпатська	8608	2270	1418	425	1030	250	6160	1595
Івано-Франківська	6196	5176	2040	1950	2371	1711	1785	1515
Львівська	11819	9499	3317	2837	2071	1801	6431	4861
Чернівецька	7568	6513	4108	4108	1875	1520	1585	885
По регіону	34191	23458	10883	9320	7347	5282	15961	8856

Введення в дію лікарень (ліжок) [565,с.380; 568,с.266]

Області	За 1966-1980 рр.		В тому числі					
	всього	Колгос-пами	1966-1970 рр.		1971-1975 рр.		1976-1980 рр.	
			всього	колгос-пами	всього	колгос-пами	всього	колгос-пами
По Україні	38771	32136	15517	13242	12472	8964	10782	9930
Закарпатська	898	445	483	220	185	160	230	65
Івано-Франківська	1981	1665	810	729	638	563	533	373
Львівська	809	602	302	230	170	115	337	257
Чернівецька	1300	1570	658	633	59	9	583	928
Всього по регіону	4988	4282	2253	1812	1052	847	1683	1623

**Забезпеченість сіл спортивними спорудами і установами,
1995 р. [806,с.114]**

Регіони	Кількість сіл, що не мають, од.		В % до загальної кількості сіл, не мають	
	спортивних залів	спортивних майданчиків	спортивних залів	спортивних майданчиків
Україна	21933	17732	76,6	61,9
Карпатський регіон	2525	1807	70,4	50,4
в т.ч. Закарпатська область	438	348	75,8	60,2
Івано-Франківська область	471	297	61,8	38,9
Львівська область	1424	1031	77,0	55,7
Чернівецька область	192	131	48,2	32,9

**Кількість клубних установ та масових бібліотек
в сільській місцевості Карпат**

[564,с.503,505; 566,с.479,481; 568,с.338,340]

Роки	Клубні установи				Бібліотеки			
	1965	1970	1975	1980	1965	1970	1975	1980
По Україні	22497	22163	22101	21981	19763	18693	19298	19116
Закарпатська	502	632	629	628	551	644	650	635
Івано-Франківська	692	745	722	714	730	696	719	716
Львівська	1389	1395	1449	1449	1406	1193	1354	1398
Чернівецька	369	402	414	425	383	413	432	454

**Зведені статистичні дані про релігійну мережу, релігійну обрядовість,
прибутки та видатки зареєстрованих релігійних общин
по карпатським областям УРСР за 1972-1973 р. [81,арк.31]**

Область	Роки	К-сть реліг.общин			К-сть зареєстрованих служителів культу	К-сть хре - щень	% від заг. к-сті народ жених	К-сть вінчань	% від заг .к-сті зареєстро ваних шлюбів	Релігійні похорони (очні та заочні)	% від заг. к-сті з ареєстро ваних смертей	Прибутки	Видатки
		всьо- го	в т.ч.										
			зареєстро ваних	не заре- естро- ваних									
Закарпатська	1972	770	593	177	371	10676	47,2	2396	21,5	5774	66,0	960565	972533
	1973	755	592	163	362	9902	44,0	2345	21,4	6023	66,3	1039690	1022877
Івано- Франківська	1972	449	378	71	448	12468	52,6	2380	20,3	8603	77,1	893467	894944
	1973	444	375	69	413	11426	49,7	2000	16,9	8230	72,6	910651	880841
Львівська	1972	771	721	50	895	21868	53,0	5947	29,4	14472	71,3	1845057	1787778
	1973	759	710	49	853	20355	51,4	6149	28,1	15031	70,9	1882810	1887917
Чернівецька	1972	375	339	36	406	8617	56,4	1202	14,6	4677	63,6	930818	929822
	1973	385	339	46	408	7769	53,1	1082	12,7	4766	60,6	941605	939670
По УРСР	1972	7159	5848	1311	6822	317451	44,0	20241	4,6	235807	53,2	29845721	29811885
	1973	7150	5820	1330	6655	286728	39,9	19280	3,9	233859	52,0	30210498	30093303

**Рівень забезпеченості основними об'єктами соціальної
інфраструктури сільських населених пунктів
(на поч. р.), % [розрах. за 533,с.39]**

Об'єкти	1991 р.	1996 р.	1998 р.
Дитячими дошкільними закладами	43,8	37,8	33,7
Загальноосвітніми школами	52,4	52,8	52,2
Клубами та будинками культури	70,8	68,5	63,9
Дільничними лікарнями	5,7	4,9	3,6
Амбулаторно-поліклінічними закладами	6,5	6,2	7,5
Фельшерсько-акушерськими пунктами	56,5	56,9	56,8
Частка населених пунктів, які мають:			
водопровід	16,0	19,9	22,5
каналізацію	3,2	3,0	3,1
газові мережі	8,4	18,8	22,0
Забезпеченість домашніми телефонами, од. на 100 сімей	11,7	18,8	17,0